

ॐ

# गुलकुलमाता गजाबेन-गौरवगाथा



## : संपादक मंडळ :

श्री. बी. टी. बेडगे  
श्री. जे. डी. जडे  
डॉ. ब्र. सुजाताताई  
डॉ. श्री. नेमिनाथ शास्त्री



## : प्रकाशक :

अनेकांत शोधपीठ,  
श्री बाहुबली विद्यापीठ, बाहुबली



वीर निर्वाण संवत् : २५३८

इ. स. : २०१२

प्रकाशन दिनांक : १९-२-२०१२

प्रती : १०००

प्राप्तिस्थान : १) भरतेश ग्रंथ भांडार, बाहुबली  
२) महावीर ग्रंथ भांडार, कारंजा  
३) पार्श्वनाथ ब्रह्मचर्याश्रम, वेरुळ

किंमत : रु. १००

कॉम्प्युटर टाईप सेटिंग : समय क्रिएशन्स, हातकणंगले

मुद्रक : चंद्रप्रभ ऑफसेट प्रिंटर्स, शेरी गळ्ली, बेळगाव

## प्रकाशकीय

प. पू. १०८ श्रीसमन्तभद्र महाराजांनी महाराष्ट्र, कर्नाटक व मध्यप्रदेशामध्ये गुरुकुल संस्थांची स्थापना करून जिनधर्मप्रभावनेचे महनीय कार्य केले आहे. स्वतः जीवनभर कार्यकर्त्यांना व विद्यार्थ्यांना अनमोल मार्गदर्शन करून सदाचार संपन्न समाज निर्मितीसाठी त्यांनी अथक प्रयत्न केले आहेत. विद्यार्थ्यांसंबंधी त्यांच्या अंतरंगामध्ये असणारी तळमळ त्यांच्या उपलब्ध पत्रवाङ्मयातून सहजच दृग्गोचर होते.

प. पू. महाराजांच्या उपर्युक्त अलौकिक कार्यामध्ये आपले समग्र जीवन समर्पण करून त्यांना आयुष्यभर सहकार्य करणाऱ्या प्रमुख कार्यकर्त्यांमध्ये ब्र. माणिकचंद चवरे (तात्या गुरुजी), ब्र. माणिकचंद भीसीकर गुरुजी, ब्र. माणिकचंद मोहोळकर गुरुजी, ब्र. वालचंद गुरुजी, ब्र. अजितकुमार करके गुरुजी, ब्र. भूपाल दलाल गुरुजी इत्यादी अनेक सेवाभावी गुरुजनांचा व विदुषी गजाबेन यांचा आवर्जून उल्लेख करावा लागेल.

तसेच पं. देवकीनंदनजी, पं. धन्यकुमार भोरे, पं. नरेन्द्र भीसीकर आदी विद्वानांचा व अनेक धनवान दातारांचा मनःपूर्वक सहयोग प. पू. महाराजांना झाला, म्हणूनच हे अलौकिक महान कार्य त्यांच्या हातून झाले.

आदरणीय गजाबेन (भून) यांचे बहुमोल मार्गदर्शन व कोणतेही कार्य तडीस नेण्याची जिह यामुळे बाहुबली आश्रम व विद्यापीठ तसेच कंकुबाई श्राविकाश्रम यांची प्रगती नजरेत भरण्याइतकी झाली असे म्हटले तर वावगे होणार नाही.

भ. महावीरांपासून सुरु असलेली ही आगम परंपरा या भागात अखंड व निर्मळ प्रवाहीत ठेवण्यामध्ये भूनचा सिंहाचा वाटा आहे. असे असले तरी प. पू. महाराज व त्यांनी निर्माण केलेले कार्यकर्ते प्रसिद्धिपराङ्मुख असल्यामुळे त्यांचा कार्याचा गाजावाजा कोठे दिसत नाही व तो दिसावा असे त्यांना वाटतही नाही.

आज प. पू. महाराज व बेरेच सेवाभावी कार्यकर्ते आपल्यातून निघून गेले आहेत. आदरणीय भूननी ९९ व्या वर्षात पदार्पण केले आहे. भूनचे धर्मप्रभावनेचे अलौकिक कार्य अविस्मरणीय आहे.

त्यांचा या कार्याचा गौरव व्हावा अशी अनेक विद्यमान कार्यकर्त्यांची व संस्थेच्या पदाधिकाऱ्यांची खूप दिवसापासूनची मनीषा होती, शिवाय भावी पिढीला त्यांच्या कार्याची ओळख होऊन तिला प्रेरणा व स्फूर्ती मिळावी या हेतूने आम्ही भूनसंबंधी गुणात्मक गौरव ग्रंथ प्रकाशन करण्याचे ठरविले. या ग्रंथाचे प्रकाशनही त्यांच्या कार्याप्रमाणे भव्य व दिव्य व्हावे अशी सर्वांची इच्छा आहे.

कार्यकर्त्यांच्या उपर्युक्त इच्छेला मूर्तरूप देण्यासाठी “गुरुकुलमाता गजाबेन-गौरवगाथा” नावाचा एक गौरव ग्रंथ अनेकान्त शोधपीठ, बाहुबलीतर्फे प्रकाशित करण्याचे ठरविले. त्यासाठी संपादक मंडळामध्ये श्री. बी. टी. बेडगे, श्री. जे. डी. जडे, डॉ. ब्र. सुजाताताई व डॉ. नेमिनाथ शास्त्री यांचा समावेश करून त्यांच्यावर संपादनाची जबाबदारी सोपविली.

विचारविनिमय करून ग्रंथाचे प्रारूप निश्चित केले. सन्मतीमधून जाहिरात दिली. त्यामुळे अनेक लेखकांचे लेख आमच्याकडे आले. ग्रंथप्रकाशन व समारंभासाठी स्वयंस्फूर्त दानराशी येऊ लागल्या. ज्यांच्याकडे दानासंबंधी केवळ विचारणा केली त्यांनी तात्काळ केवळ होकारच दिला असे नव्हे तर दानराशी पाठवूनही दिली. या सर्वांचे आम्ही मनःपूर्वक आभार मानतो.

ग्रंथाचा विस्तार फार होऊ लागल्याने नाइलाजास्तव अनेक लेखकांच्या लेखांचा यामध्ये समावेश केला नाही. आम्ही त्याबद्दल दिलिगिरी व्यक्त करीत आहोत.

हा मौलिक ग्रंथ प्रकाशित करण्यासाठी ज्यांनी ज्यांनी आम्हास तन-मन-धनाने सहयोग दिला त्या सर्वांचे आम्ही आभार मानतो.

शेवटी ‘गुरुकुलमाता गजाबेन-गौरवगाथा’ हा ग्रंथ गुणात्मक असल्याने समाजाच्या सर्व थरातील लोकांना वाचनीय व संग्रहणीय होईल असे आम्हास वाटते.

कार्यवाह,

अनेकान्त शोधपीठ, बाहुबली

दि. १९-०२-२०१२

## संपादकीय

श्री महावीर ब्रह्मचर्याश्रम, कारंजा, श्री कंकुबाई श्राविकाश्रम, कारंजा, श्री बाहुबली ब्रह्मचर्याश्रम व विद्यापीठ, बाहुबली आदी संस्थांच्या भौतिक आणि आध्यात्मिक उन्नतीमध्ये गुरुकुल माता, गुरुकुल गौरव भूनचे (गजाबेनचे) योगदान अविस्मरणीय आहे. त्यांच्या धडाडीच्या कार्यपद्धतीमुळे कुंभोज-बाहुबली हे नाव भारतातल्या संपूर्ण जैन समाजामध्ये सुपरिचित झाले. प. पू. समन्तभद्रजी महाराज व आदरणीय भून यांच्यामुळे भारतातील सर्व नामांकित विद्वान व धनवान मुख्यतः बाहुबलीकडे व कारंजाकडे आकर्षित झाले.

प. पू. समन्तभद्र महाराजांनी अनेक गुरुकुल संस्था स्थापन केल्या व त्या उत्तम रीतीने चालाव्यात यासाठी सेवाभावी कार्यकर्त्यांची फौज उभी केली. कार्यकर्ते निर्माण करण्यासाठी त्यांनी मॅट्रिकचे शिक्षण झाल्यानंतर विद्यार्थ्यांनी किमान दोन वर्षे संस्थेसाठी सेवाकाळ म्हणून द्यावा ही योजना आखली व कार्यान्वित केली. त्यामुळे अनेक कार्यकर्ते निर्माण झाले. पुढे पुढे हा सेवाकाळ एक वर्षाचा राहिला व सध्या वर्तमान परिस्थितीला अनुसरून ही पद्धतच बंद झाली.

बाहुबली गुरुकुलाच्या विकासासाठी अनेक कार्यकर्त्यांनी तन-मन-धनाने आपली सेवा दिली आहे. त्या सर्वांचा उल्लेख करणे कठीण काम आहे तथापि ज्यांनी आपले सर्व जीवन संस्थेसाठी आणि समाजासाठी अर्पण केले अशा काही महानुभावांचा तरी उल्लेख करावाच लागेल. त्यामध्ये ब्र. माणिकचंद चवरे (तात्याजी), ब्र. वालचंद गुरुजी, ब्र. माणिकचंद भीसीकर गुरुजी, ब्र. माणिकचंद मोहोळकर गुरुजी, ब्र. अजित कर्के गुरुजी, ब्र. भूपाल दलाल गुरुजी आदी निःस्पृही गुरुजनांचा समावेश आहे. ब्र. आदरणीय भूननी तर या सर्व कार्यकर्त्यांच्या मदतीने संस्थेचे नाव व कार्य अमर केले. त्यांच्या कार्याचे मूल्यपापन आम्हास करता येणे कठीण आहे.

जून २०११ मध्ये आदरणीय भून देवळालीला गेल्या होत्या. तेव्हा तेथे त्या घरीच पडल्या. त्यामुळे त्यांना कंबरदुखीचा त्रास सुरु झाला. त्यांचे जीवन अस्थिर झाले. अधून-मधून त्यांनाही अस्वस्थता जाणवू लागली. यामुळे एक दिवस गुरुकुलातील काही कार्यकर्त्यांनी माझ्याकडे विनंती केली की, “आदरणीय भूननी धर्मपरंपरा अव्याहतपणे चालू राहावी म्हणून आयुष्यभर स्वतः अनेक अडचणींचा सामना करून जिनागमाचा अभ्यास केला व प्राप्त केलेले ज्ञान पुढील पिढीला धारावाहीरूपाने मिळावे म्हणून काही लोकांना तज्ज्ञाही केले. म्हणून त्यांच्या हयातीतच त्यांच्या

निमित्ताने ज्यांना ज्ञानाचा लाभ झाला आहे अशा निदान आपल्या भागातील विद्वान मंडळींना बोलावून “विद्वत्परिचय व स्नेह मेळावा” आयोजित करूया. त्या मेळाव्यामध्ये भूनसमक्ष भ. महावीरापासून अखंडपणे प्रवाहरूपाने चालत आलेली ही ज्ञानगंगा अशीच पुढेही प्रवाही ठेवण्याची जबाबदारी आम्ही घेत आहोत, असे सांगूया.

उपर्युक्त योजना स्तुत्य असल्याने आम्ही याची कल्पना कार्यकारी मंडळाच्या मीटिंगसमोर ठेवली. सर्व कार्यकारी मंडळाच्या सदस्यांनी यास केवळ होकारच दिला असे नव्हे तर त्यांनी असे सुचविले की, “आदरणीय भूनचे कार्य भव्य व दिव्य आहे. म्हणून त्यांच्या या लोकोत्तर कार्याचा गौरवसुद्धा भव्य व दिव्य असा करा. त्यासाठी एक सुंदर गौरव ग्रंथ काढा.” त्यांची सूचना चांगली होती; परंतु या गोष्टीला वेळ लागणार होता. म्हणून स्थानिक कार्यकर्त्यांच्या आग्रहास्तव रविवार, दि. ३१-७-२०११ रोजी ठरल्याप्रमाणे आदरणीय भूनवर प्रेम करणाऱ्या विद्वान तसेच हितैषी स्थानिक (जवळपासच्या) सुमारे १५० लोकांना स्नेह मेळाव्यासाठी आमंत्रित केले. हा सर्व कार्यक्रम अल्पावधीत ठरला असला तरीही कार्यक्रमास विद्वान व धर्मप्रेमी मंडळीची उपस्थिती लक्षणीय होती. सकाळी ७.०० पासून सायंकाळी ४.३० पर्यंत पूजा, भक्ती व प्रवचनांचा कार्यक्रम आयोजित केला होता.

आता आपणासमोर कार्यकारी मंडळाच्या बैठकीत ठरल्याप्रमाणे “गुरुकुल-माता, गजाबेन गौरव ग्रंथ” प्रकाशित करताना आम्हास अत्यानंद होत आहे.

या ग्रंथामध्ये एकूण नऊ विभाग असून पहिल्या विभागामध्ये काही त्यागींच्या शुभाशीर्वादाचा समावेश केला आहे.

दुसऱ्या विभागामध्ये आमच्याकडे उपलब्ध असलेल्या त्यांच्या (भूनच्या) काही आठवणीचा चित्रमय संग्रह केला आहे.

तिसऱ्या विभागामध्ये आदरणीय भूनवर प्रेम करणाऱ्या काही समाजसेवी, धर्मप्रेमी, विद्वान, पारिवारिक, शिष्य-प्रशिष्य इत्यादींच्या शुभभावना, आठवणी इत्यादी लेखांचा समावेश केला आहे.

चौथ्या विभागामध्ये आदरणीय भूनविषयी विद्वत्समाजाने जे मौलिक विचार पत्रातून व्यक्त केले आहेत त्यातील निवडक विद्वानांच्या पत्रांचा जशाचा तसा संग्रह केला आहे. काही पारिवारिक पत्रांचाही समावेश केला आहे.

पाचव्या विभागामध्ये आदरणीय भूननी ७० वर्षांपूर्वी स्वहस्ताक्षरात लिहिलेल्या डायरीचा वृत्तान्त जसाच्या तसा अंतर्भूत केला आहे. या त्यांच्या डायरीवरून लहानपणापासूनच आदरणीय भूनच्या चिंतन-मननाची खोली, गांभीर्य व दिशा आपल्या दृष्टिपथात येते.

सहाव्या विभागामध्ये प. पू. समन्तभद्र महाराजांनी स्थापन केलेल्या गुरुकुल संस्थांच्या वर्तमान स्थितीचा धावता आढावा घेतला आहे. उपलब्ध फोटोंच्या माध्यमातून त्या संस्थांचा विकास दाखविण्याचा अल्प प्रयास केला आहे.

सातव्या विभागामध्ये धार्मिक लेखांचा संग्रह केला आहे. यामधील पं. फूलचंद्रजींचे लेख सोडून इतर लेख अप्रकाशित आहेत. पं. फूलचंद्र शास्त्रींच्या लेखांचा संग्रह उपयोगी जाणून केला आहे. सर्व लेख मौलिक, वाचनीय व चिंतनीय आहेत.

शेवटच्या आठव्या भागामध्ये काही सामाजिक लेखांचा अंतर्भाव केला आहे. यामध्येही पं. फूलचंद्र शास्त्रींच्या तीन लेखांचा समावेश केला आहे. समाजामध्ये सध्या सुरु असलेल्या काही कुरीती दूर व्हाव्यात व समाजप्रबोधन व्हावे हा त्या मागचा उद्देश आहे.

आम्ही आमच्या परीने हा गौरव ग्रंथ वाचनीय व संग्रहणीय करण्याचा प्रयत्न केला आहे. यामध्ये जे जे चांगले असेल ते ते लेखकांचे आहे व जेथे जेथे चुका असतील त्या आमच्या अल्पज्ञतेमुळे किंवा प्रमादामुळे आहेत असे समजून आमच्यावर क्षमाशील वृत्ती ठेवावी ही विनंती.

हा गौरव ग्रंथ प्रकाशित करण्यासाठी ज्या ज्या दातारांनी धनराशी पाठविली त्यांची यादी ग्रंथामध्ये जोडली आहे. त्या सर्वांना आम्ही धन्यवाद देत आहोत.

हा ग्रंथ समृद्ध करण्यासाठी लेख पाठवून देणाऱ्या लेखकांचे, संपादनास सहकार्य करणाऱ्या सहायक संपादकांचे, छपाईस सहकार्य करणाऱ्या सर्व सेवकांचे त्यांच्या प्रेमळ सहकार्याबद्दल मी आभार मानतो.

या गौरवग्रंथामधील लेखकांच्या विचारांशी संपादक-मंडळ पूर्णपणे सहमत असेलच असे नाही.

आमच्या या कृतीचे सर्व वाचक वर्ग सहर्ष स्वागत करेल अशी अपेक्षा करून मी येथे विराम घेतो.

दि. १९-२-२०१२

संपादक मंडळाकरिता,

श्री. बी.टी. बेडगे

संचालक, श्री बाहुबली ब्रह्मचर्याश्रम  
व विद्यापीठ, बाहुबली

□□□



## : अनुक्रमणिका :

### विभाग १ ला- संतांची / साध्वींची आशीर्वचने

१) आशीर्वचन	आचार्य विद्यानंदजी महाराज	१५
२) आशीर्वचन	आचार्य वर्धमानसागरजी महाराज	१६
३) आशीर्वचन	आर्थिका सुमतिमति माताजी	१७
४) आशीर्वचन	आर्थिका प्रशान्तमतीजी	१८
५) आशीर्वचन	आर्थिक गरिमापती माताजी	
	आर्थिका गंभीरमती माताजी	२१
६) आशीर्वचन	जगदगुरु कर्मयोगी स्वस्तिश्री चारुकीर्ती भट्टारक स्वामी	२२

### विभाग : २ : गुरुकुलमाता गजाबेन यांच्या कांही

### संस्मरणीय घटनांची चित्रमय दृश्ये

### विभाग : ३ : अभिवादन – संस्मरण – जीवनपरिचय

७) श्री बाहुबली ब्रह्मचर्याश्रमाचा दरारा-गजाभून	श्री. अरविंद दोषी	२७
८) गजाबेन शहा – एक सत्यनिष्ठ व्यक्तिमत्त्व	श्री. कल्लाप्पाण्णा आवाडे	२९
९) बाहुबली परिवारातील दीपस्तंभ	श्री. सनत्कुमार आरवाडे	३१
१०) धर्मानुरागिणी गजाबेन	श्री. धनराज बाकलीवाल	३४
११) धर्मानुरागिणी पंडिता विदुषी श्रीमती गजाबेन	पद्मश्री शरयू दफतरी	३५
१२) भून- माझ्या पुनर्जन्मदात्रीच	श्री. बी. टी. बेडगे	३९
१३) आमचे कृपाछत्र	श्री. डी. सी. पाटील	४३
१४) भून-संक्षिप्त जीवन परिचय	ब्र. सुजाता	४६
१५) गुरुकुल माता – पं. गजाबेन ब्र.	सुश्री विद्युलता हिराचंद शहा	५८
१६) धर्ममाता गजाबेन	श्री. विजया भीसीकर	६१
१७) माननीया गुरुकुलमाता गजाबेन	बा. ब्र. मृत्युंजय गुरुजी	६४
१८) गजाभून एक विशाल अंतःकरण	श्री. आदिनाथ क. कुरुंदवाडे	६८
१९) धर्मवत्सल भगिनी गजाबेन	श्री. पद्मनाभ जैनी	७०
२०) वंदनीया गजाबेन	श्री. सुमेरचंद जैन	७४
२१) माता श्रद्धेय भून	ब्र. यशपाल जैन	७५
२२) ध्येयनिष्ठ आश्रममाता	डॉ. नेमिनाथ भोमाज	८६
२३) धर्मचन्द्रिका गजाबेन	श्री. पन्नालाल गंगवाल	९०
२४) वज्रादपि कठोराणि	डॉ. अशोककुमार व्होरा	९२
२५) उत्तमोपकारी गुरुकुलमाता	श्री. जीवेन्द्र जडे	९४
२६) असामान्य व्यक्तित्व-आदरणीय भून	बा. ब्र. विमलताई मुराबटे.	९९
२७) ज्ञान व विवेकाची सोज्ज्वल मूर्ती	ब्र. कुसुम जैन	१०१

- २८) समानशीलव्यसनेषु सख्यम् ।  
 २९) किमयागार  
 ३०) आश्रम-माता: गजाभून  
 ३१) धर्मवात्सल्यमूर्ती  
 ३२) मी अनुभविलेला दानसिंधू : विदुषी गजाभून  
 ३३) मार्गदर्शिका गुरुकुल माता  
 ३४) आदरणीय गजाबेन (भून)  
 ३५) गुरुकुलमाता आ. गजाबेन शहा एक क्रृष्णानुबंध  
 ३६) वंदनीय धर्ममाता  
 ३७) भूनच्या सहवासातील एक महिना  
 ३८) गजाभून  
 ३९) माझ्या अनुभवातील गजाबेन  
 ४०) वात्सल्यमूर्ती भून  
 ४१) मला दिसलेल्या पूज्य गजाभून  
 ४२) धर्ममाता भून  
 ४३) आईची माया आणि योगीनीची छाया  
 ४४) मला भासला '१० जनपथ' गजाभूनचा बंगला  
 ४५) श्रीमती गजाबेन- एक संस्मरणीय व्यक्तिमत्त्व  
 ४६) दिव्यत्वाची जेथे प्रचीती तेथे कर माझे जुळती  
 ४७) प्रेमळ भून  
 ४८) आदर्श गजाफै  
 ४९) माझी मावशी - भून  
 ५०) नियोजनकृशल-भून  
 ५१) योजकस्तत्र दुर्लभः  
 ५२) गुरुकुल चाची  
 ५३) चालते-बोलते विद्यापीठः विदुषी गजाभून  
 ५४) मातृहृदयी-भून  
 ५५) शिस्तीच्या उपासक - आदरणीय भून  
 ५६) सुशील माता - गजाबेन  
 ५७) माझी प्रेरणा-भून  
 ५८) काव्यांजली

बा. ब्र. रेवती गुलाबचंद दोशी	१०४
सौ. प्रज्ञा संतोष डोणगावकर	१०८
श्री. महावीर पाटील	११३
सौ. ज्योती जितेन्द्र शहा	११६
बा. ब्र. मंजुषा हुकुमचंद दोशी	११९
श्री. राजेंद्र गांधी	१२५
आरती घीया	१२७
गजकुमार रुईवाले	१२८
सौ. प्रणती कळमकर	१३०
श्रीमती सुमन राजकुमार चवरे	१३२
श्री. राजकुमार डोणगांवकर	१३५
सौ. अंजली विलास चवरे	१३७
श्री. अनिल मगनलाल कळमकर	१३८
श्रीमती कुमुदिनी काळे	१४०
सौ. नलिनी गुलाबचंदजी लाड	१४१
सौ. मृणालिनी मो. शहा	१४३
ऑड. प्रदीप शहा	१४५
श्री. चकोर नलिनचंद गांधी	१५०
सौ. वनमाला शहा (पंदारकर)	१५२
शुभांगी व सौ. माधवी गांधी	१५४
श्री. रघन सुभाष मेहता	१५६
श्री. आशाकिरण कस्तूरचंद गांधी	१५७
श्री. नरेश शहा	१५९
श्री. आनंदकुमार रा. शहा	१६१
श्री. बी. के. पाटील	१६४
श्री. विजयकुमार बेळंके	१६६
श्री. एस. एस. पाटील	१६९
श्री. ए. पी. अथरणे	१७१
श्री. एम. डी. शिरगावे	१७३
श्रीमती स्व. रेवती गहाणकर	१७६
श्री. भरत नरेंद्रनाथ दिगो	१७८
श्री. जी. एस. शिकलगार	
कु. रोहिणी अंकले	

<b>विभाग : ४ :</b>	<b>काही प्रथितयश विद्वानांच्या व परिवाराच्या पत्रातून व्यक्त झालेले भूनचे अंतरंग</b>	१७९
<b>विभाग : ५ :</b>	<b>भूनची जुनी डायरी (चिंतन-मनन) जशीच्या तशी</b>	१९५
<b>विभाग : ६ :</b>	<b>पूज्यपाद गुरुवर समन्तभद्र महाराजांनी स्थापन केलेल्या संस्था – एक दृष्टिक्षेप</b>	२०९
<b>विभाग : ७ :</b>	<b>मौलिक धार्मिक लेख</b>	

६१) सम्यगदर्शन	श्री. जीवेन्द्र जडे	२१७
६०) जैनधर्म	पं. फूलचन्द्र सिद्धान्तशास्त्री	२४४
६१) वस्तु का स्वभाव धर्म है।	ब्र. हेमचन्द्र जैन	२५१
६२) अत्यन्त सरल है जैनधर्म	प्रो. (डॉ.) वीरसागर जैन	२५२
६३) सफलता पुरुषार्थ पर निर्भर करती है।	ब्र. हेमचन्द्र जैन	२५६
६४) बारह-भावना	ब्र. हेमचन्द्र जैन	२५७
६५) सत्यमेव जयते नानृतम्	ब्र. हेमचन्द्र जैन	२५९
६६) स्वाध्याय	पं. फूलचन्द्र सिद्धान्तशास्त्री	२६१
६७) श्रावकाचार व अष्टमूलगुण	डॉ. विजयसेन बाळगोंडा पाटील	२६४
६८) स्वावलम्बी जीवनका सच्चा मार्ग	पं. फूलचन्द्र सिद्धान्तशास्त्री	२६९
६९) अनेकांत आणि स्याद्वाद	श्री. जीवेन्द्र जडे	२७१
७०) जैन धर्म में अहिंसा	श्री. निखिल देसाई	२७८

### विभाग : ८ : विचारवंतांच्या निवडक सामाजिक लेखांच्या संग्रह

७१) भारतीय श्राविकाश्रम व त्यांचे योगदान	ब्र. विद्युलता शहा	२८३
७२) शिक्षा और धर्मका मेल	पं. फूलचन्द्र सिद्धान्तशास्त्री	२८९
७३) जैनाचार्यों का सामाजिक चिन्तन	प्रो. डॉ. वीरसागर जैन	२९३
७४) धर्म और देवद्रव्य	पं. फूलचन्द्र सिद्धान्तशास्त्री	२९६
७५) जैन समाजकी वर्तमान सांस्कृतिक परम्परा	पं. फूलचन्द्र सिद्धान्तशास्त्री	२९८
७६) म्हातारपणाला घाबरू नका	श्री. छगनलाल कळमकर	३०३
७७) नाते ना, ते	श्री. विनोद मगदूम	३०६
७८) स्त्रीचे सामाजिक स्थान आणि सक्षमीकरणाच्या वाटा	सौ. रेखा शिरीष चवरे	३१०
७९) मौन आणि शरीरभाषा	लीलावती जैन	३१६
८०) नकुशी	श्री. चंद्रकांत तेरदाळे	३२०



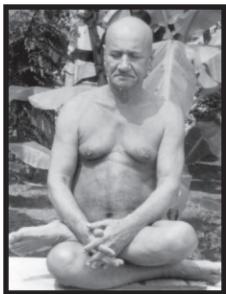
**विभाग - ९**



**संतांची / साध्वींची  
आशीर्वचने**







### आचार्य विद्यानंदजी महाराज

प्रातःस्मरणीय प. पू. आचार्यश्री समन्तभद्र स्वामीजी मुनिराज इस युग के महान तत्त्ववेत्ता थे। बाहुबली ब्रह्मचर्याश्रम गुरुकुल (कुम्भोज) में रहकर मैंने उनके चरण सानिध्य में अध्ययन किया। उनका मुझ पर अनन्त उपकार है। पूज्यश्री की स्वाध्याय करने की कला अद्भुत थी। अभीक्षण ज्ञानोपयोगी की झलक मैंने उनमें देखी। वे समता, संयम व साधना के प्रति सतत् जागृत, अत्यन्त सरलता की मूर्ति थे। उनका जैन समाज के उत्थान-उद्धार में महत्वपूर्ण योगदान है। वास्तव में वे एक महान व्यक्तित्व के धनी थे। आपने ७० वर्ष की आयु में १७ गुरुकुलों की स्थापना की, जिनमें लाखों बच्चे पढ़कर आज देश-विदेश में सेवारत हैं। मैंने सदैव ही उनको शास्त्रोक्त कुलपति के रूप में देखा है। कहा भी है-

“मुनीनां दशसहस्रं योऽन्नदानादिपोषणात्।  
अध्यापयाति विप्रर्षिरसौ कुलपतिः स्मृतः॥”

- (अभिधान राजेन्द्र कोष, भाग ३, पृष्ठ ५५९)

**अर्थ-** वह ऋषि (मुनि) जो दस हजार विद्यार्थियों का पालन-पोषण करता है तथा उन्हें शिक्षित करता है वह कुलपति कहा गया है।

आचार्य समन्तभद्र स्वामी जैसे साधू-संतो को देख कर मुझे ऐसा लगता है कि जो भगवान महावीर स्वामी ने कहा था कि षष्ठ काल के प्रारम्भ अर्थात् इस पंचमकाल के अंत तक भावलिंगी दिगम्बर जैन साधु-साधियाँ होंगी यह बात आज चरितार्थ हो रही है। जो इस बात को नहीं मानते हैं, वे लोग अगृहीत महान् मिथ्यादृष्टि व जिनशासन के प्रतिकूल हैं।

महान विदुषी ब्र. गजाबेन ने मुझे बाहुबली ब्रह्मचर्याश्रम गुरुकुल (कुम्भोज) में छहठाला, रत्नकरण्डश्रावकाचार, मोक्षमार्ग प्रकाशक, गोमटसार आदि अनेक ग्रन्थों का अध्ययन कराया। उनका मुझ पर बड़ा उपकार है।

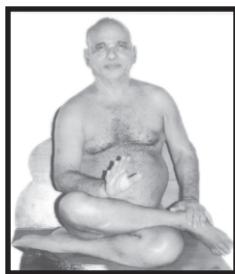


विजया दशमी, दिल्ली  
६ अक्टूबर २०॥

शुभार्थि विद्यानंद  
आपार्थि विद्यानंद



ॐ



### आचार्य वर्धमानसागरजी महाराज

॥ आचार्य श्रीशिंगन्नि-तीर्थ-शिव-कर्म-अजितसागरेष्यो नमः ॥

द्वंबों शताब्दी के प्रथमाचार्य चारिचन्द्रकर्ती परमपूज्य ई०८ आचार्य श्री शान्तिसागरी महाराज की परम्परा में दीक्षित 'परम पूज्य समन्तभद्र महाराज' जे इस सदी में प्राचीन गुरु कुल शिक्षण पद्धति को विकसित किया और कुम्भोज बाहुबली को अपना कर्मक्षेत्र बनाया। ख्यालि पूजा से दूर रहकर ग्रामीण क्षेत्र में शिक्षा के लिए समाज में प्रेरणादीप जलाया। कारंजा, रत्नोरा, गुरुकुल उन्होंने की प्रेरणा के सुफल हैं। यांच बालकों को बुक्ष के नीचे बैठकर गुरुकुल का शुभारम्भ हुआ था जो बटवृक्ष के रूप में विद्यमान है। विकासित कुम्भोज बाहुबली क्षेत्र में आपके आशीर्वाद का ही फल है।

छत्ती बानकर निज आत्मसाधना रत्न भ. गजाबेन अपने आराध्य गुरुदेव के इस महान् कार्य में अनेक लोगों के साथ सदैव तत्पर रही हैं। वे बाहुबली संस्थान के आधारस्तम्भों में से एक आधारस्तम्भ रही हैं। अपने गुरुदेव प. पू. समन्तभद्र महाराज की भक्ति-सेवा दो उल्लेख की है, किन्तु बाहुबली क्षेत्र पर चालुमास सम्पन्न करने वाले साधु-साधियों की भी अनन्य भक्ति पूर्वक अपने आहारदान आदि कर्तव्य का पूर्णतया पालन किया है। सन् १९८५ में महाराष्ट्र प्रान्तीय हमारे संसंघ मंगलविहार में उसवर्ष का चालुमास श्रीक्षेत्र पर सम्पन्न हुआ। या उस समय भी संघ के ज्ञान-ध्यान-त्पत्ति की अभिवृद्धि के सारे साधन जुटाकर भक्ति पूर्वक संघ सेवा में अभिन्न योगदान भ. गजाबेन का रहा है। इसके अलावा भी वे देव पर चालुमास सम्पन्न करने वाले साधुसंघों की भक्ति में तत्पर रही हैं। स्वयं गजाबेन भी करणामुण्डे और अद्यात्म ग्रन्थों की विशेष अध्येता रही हैं। देव पूजा भी उनका नित्य अभिष्ट कार्य है।

दूसरी बड़ी उम्र में भी वे अपनी धार्मिक क्रियाओं को सम्पन्न करती हैं। सन् १९८५ के दूपारे संसंघ चालुमास में संघ व्यवस्था के साथ-साथ संघ के स्वाध्याय में लथा संघस्थ ब्रह्मचारी वर्ग की अध्ययन कराने में उनकी अभिन्न अनुकरणीय थी। भ. गजाबेन के प्रति गौरव ग्रन्थ का प्रकाशन कर उनका गौरव किया जा रहा है जो कि उचित ही है, कार्य की सम्मति। वे लिए हमारी मंगल कामना। बयोवृद्ध-अनुभव वृद्ध भ. गजाबेन के प्रति हमारे संघ मंगल आशीर्वाद। आचार्याः

— सन्मेदशिव  
१४१०। २०११



### आर्यिका सुमतिमति माताजी

प. पू. गुरुदेवश्री १०८ समन्तभद्रजी मुनिराजने गुरुकुल शिक्षा प्रणाली को पुनर्जीवित किया है। साथ ही अनेक सेवाभावी व्रती, विद्वान् एवं कार्यकर्ताओं की निर्मिती की है। उसी शृंखलामें विदुषी गजाबेन का स्थान गजमोती की भाँति पवित्र एवं ओजस्वी है। अब २१ नवंबर २०११ को उन्हें ९८ वर्ष पूरे होने जा रहे हैं। इस उम्रमें भी उनकी क्रियाएँ विधिवत् चल रही हैं। उनके गौरवार्थ “गुरुकुल माता गजाबेन गौरवग्रंथ” का प्रकाशन किया जा रहा है। यह सुनकर मनमें अतीव प्रसन्नता हुई। इसलिए इसके उपलक्ष्यमें -

सद्दर्मप्रेमी, धर्मानुरागी, तत्त्ववेत्ता गजाबेनजी को हमारा बहुत बहुत मंगलमय शुभाशीर्वाद है।

आपने अभी तक अत्यन्त समर्पित भावसे, अव्याहतरूपसे, निस्पृहवृत्तिसे, धर्मसेवा समाजसेवा और साधुसेवा दृढ़निष्ठासे की है। आपने अपने जीवनमें एक अनमोल रत्न को निर्माण किया है। वह रत्न कौनसा है? तो आपकी मानस पुत्री बाल ब्र. तत्त्वज्ञ सुजाता। सन १९९० में हमें (चारों माताओं को) जीवकाण्ड, कर्मकाण्ड और लब्धिसार इन ग्रंथोंको सुजाताने पढ़ाया। यह सब आपके ही मार्गदर्शनसे हुआ है। पुनः हमें सन २००६ में बाहुबली क्षेत्रमें भ. बाहुबलीके श्री चरणोंमें वर्षायोग करनेका, ज्ञानप्राप्त करनेका सुअवसर मिला। यह भी अविस्मरणीय प्रसंग है। इस तरह आपने अपने जीवनमें अनेक साधु संतोंको और श्रावक श्राविकाओं को ज्ञानदान देकर अपने जीवन को सफल बनाया है।

आप पर्यायसे स्त्री है लेकिन आपका कार्य एवं बर्ताव सब पुरुष जैसे निरतासे होता है। आप जैसी धैर्यशाली महिला जैन समाजमें बहुत कम मिलेंगी। सच्चा-ज्ञान और कट्टर आचरण के द्वारा आपने वास्तविक ही अपने जीवन को सफल बनाया। यह आपका जीवन सब पुरुष एवं महिलाओं के लिए आदर्श एवं अनुकरणीय है।

आपको सुदीर्घ आयुरारोग्य मिले। शताब्दिसमारोह करनेका भाग्य समाजको मिले। आप जैसे गुरुकुल माता की समाजको नितांत आवश्यकता है। आपके द्वारा गुरुकुल में की गयी निःस्वार्थ सेवाएँ बहुत ही सराहनीय हैं। वीतराग प्रभू आपको मंगल प्रदान करे। अन्त में सुखपूर्वक समाधिमरण हो। आपका जीवन धन्य हो। यही हमारा आपको मंगलमय शुभाशीर्वाद है। □□□

श्रीमहावीरजिनेन्द्राय नमः।  
चारित्रचक्रवर्ति-आचार्य-शान्तिसागराय नमः।



### आर्यिका प्रशान्तमतिजी

भारतीय नारी त्याग-तप-संयम की प्रतिमूर्ति है। युगादि ब्रह्मा भगवान् कृष्णभनाथ से लेकर अद्यावधि जिनशासन की महिमा को वृद्धिंगत करनेमें पुरुषोंसे महिलाएँ पीछे नहीं रही हैं। भारत में जो सम्मान नारियों को दिया गया वह कहीं नहीं दिया गया। शरीर में नाड़ी का जितना महत्त्व है, उतना ही समाज में नारी का महत्त्व है। शरीर में नाड़ी तन्त्र ठीक है तो शरीर ठीक है, वैसे समाज में नारी ठीक है तो समाज ठीक है।

जैन परम्परा में हमारे तीर्थकरों ने नारियों को अपने समवसरण में स्थान दिया। उन्हें शिक्षित-दीक्षित किया एवं उनके उत्थान और उत्कर्ष का मार्ग प्रशस्त किया। भगवान् आदिनाथ ने सर्व प्रथम अक्षर और अंक विद्या से अपनी दोनों पुत्रियाँ ब्राह्मी और सुंदरी को शिक्षित किया। सीता, अंजना, द्रौपदी, सीमा, मनोरमा, चेलना, चंदना आदि सतियोंके प्रेरणास्पद आदर्श जीवनके आख्यानों से हमारे पुराण ग्रंथ भरे पड़े हैं। पूर्व काल में शील-शिरोमणि नारियों ने अग्नि का जल, अंगारों के कमलपुष्प, नाग का हार, जलके स्थान पर थल और थलके स्थान पर जल बनाकर धर्म और देश की शान बढ़ाई थी।

**चतुर्थ काल में प्रायः** पुरुषोंसे तिगुनी संख्यामें नारियोंने स्त्रियोंचित् सर्वोत्कृष्ट आर्यिका व्रत को ग्रहण कर कठोर साधना और तपश्चरण के माध्यमसे स्त्रीलिंग छेद कर परम पुरुषार्थ किया। पंचम काल की बीसवीं शताब्दी में चारित्र चक्रवर्ति आचार्यश्री शान्तिसागरजी महाराजश्री की परंपरा के आ. ज्ञानमतिजी, आ. सुपार्श्ममतिजी, आ. जिनमतिजी, आ. आदिमतिजी और आ. विशुद्धमतिजी इन पांच आर्यिका रत्नोंने श्रुतसमुद्र में अवगाहन करके अनेक महान् ग्रंथों की टीका, अनुवाद आदिके द्वारा जैन जगत् का बहुत बड़ा उपकार किया।

नारियोंकी इन पावन श्रृंखला में वर्तमान जैन जगत् में चंदाबाईजी आरा, कमलाबाईजी

महावीरजी, पं. सुमतिबाईजी सोलापुर आदि अनेक नारीरत्नों ने आश्रम, गुरुकुल या संस्था स्थापित करके सैंकड़ो बालिकाओं को धार्मिक, नैतिक, लौकिक, शिक्षा के माध्यम से सुसंस्कारित करके सुयोग्य बनाया। इन्हीं रत्नों में “गजमुक्ता” स्थानीय पं. गजाबहन का अवदान जैन समाज को चिरस्मरणीय रहेगा। □□□

धार्मिक, संपन्न परिवार में आपका जन्म हुआ था। उन परिवार में हमेश ज्ञानियों का, विद्वानों का आदर-सत्कार होता रहता था। बचपन से गजाबहन को ज्ञान के प्रति अत्यन्त अभिरुचि रही। प. पू. गुरुदेव आचार्य समन्तभद्र महाराजश्रीके चरणों में बैठकर आपने आगम, सिद्धान्त और अध्यात्म ग्रन्थों का अध्ययन किया। बनारस जाकर संस्कृत शिक्षा प्राप्त की। स्वयं अध्ययन करके दूसरों को भी आपने कर्मकाण्ड जैसे क्लिष्ट ग्रन्थों को पढ़ाया। प. पू. समन्तभद्र महाराजश्री की अंतरंग भावना को साकार बनाने में आपका बहुत बड़ा योगदान रहा।

कुम्भोज बाहुबली क्षेत्र के आसपास स्थित छोटे छोटे गांवों के जैन बच्चों को धार्मिक संस्कारों से संस्कारित करने के लिए महाराजश्रीने बच्चों को लेकर ब्रह्मचर्याश्रम का शुभारंभ किया। वृक्ष के नीचे बैठकर अध्यापन का कार्य प्रारंभ किया। पं. गजाबहन ने प. पू. महाराजश्री की आज्ञा, आदेश और आशीर्वादपूर्वक ब्रह्मचर्याश्रम को विशालरूप देने में अथक पुरुषार्थ और परिश्रम किया। फलस्वरूप वर्तमान में आज इस क्षेत्र पर लगभग ३०० जैन बच्चे धार्मिक शिक्षापूर्वक अध्ययन रत हैं। पं. गजाबहन ने गुरुकुलस्थ बालकों को मातृहृदय से अत्यंत वात्सल्यपूर्वक धर्म संस्कारों से सिंचित किया। अनुशासनप्रिय पं. गजाबहनने स्वअनुशासनपूर्वक क्षेत्रस्थ सभी बालकों एवं समस्त भाई-बहनोंको अनुशासित किया। जन्मदात्री माता से भी अधिक, गुरुकुलको अपने प्राणों से भी अधिक समझते हुए निःस्वार्थ भावसे पं. गजाबहन ने गुरुकुलस्थ बालकों के बहुआयामी व्यक्तित्व को निखारने के लिए पुरुषार्थ किया। इस प्रकार यथार्थ में पं. गजाबहनने “गुरुकुल माता” नाम को सार्थक किया।

देव-शास्त्र-गुरु के प्रति आपकी अटूट श्रद्धा है। क्षेत्रस्थ कार्यों की व्यस्तता होते हुए भी प्रतिदिन लगभग ४-५ घंटे स्वाध्याय में निकलते थे। आजभी १९ वर्ष की उम्र में दिन में ३ बार घंटे घंटे का स्वाध्याय आप सुनते हैं। गुरु के प्रति पूरी निष्ठा रही। ६० साल तक प. पू. गुरुदेव समन्तभद्र महाराजश्री की भक्ति, सेवा, आहारदान और वैयावृत्ति अर्थात् उनके अनुकूल कार्यों को किया। अंतिम सल्लेखना -समाधि की साधना आपने निराकुलतापूर्वक संपन्न कराई। प. पू. गुरुदेव के



पश्चात् भी क्षेत्र पर आनेवाले साधु संघों की आहारदान, वैयावृत्ति आदि पूर्ण व्यवस्था सहित ज्ञानार्जन करवाने में आप अहर्निश तत्पर रहते हैं। वर्तमान संचालक बेडगे गुरुजी भी अत्यन्त प्रसन्नतापूर्वक ज्ञानपिपासु साधुओं को ज्ञानार्जन कराने में तत्पर रहते हैं।

पं. गजाबहन ने अपने समान संस्कारोंसे संस्कारित ‘मानस पुत्री’ के रूप में बा. ब्र. डॉ. सुजातातार्डि जैसे चेतन रत्न का निर्माण किया, जिनके माध्यम से क्षेत्र पर दीर्घ काल तक आगम-सिद्धान्त-अध्यात्म-न्याय आदि ग्रन्थों का अध्ययन-अध्यापन होता रहे।

अंतमें पं. गजाबहनको हमारी ओरसे हृदयसे धर्मवृद्धि शुभाशीर्वाद है कि जीवनभरकी ज्ञान आराधना का फल यही प्राप्त होवे कि जीवन के इस अंतिम पडाव में शांत समतामय परिणाम बने रहे और अंत समय में समाधिमरणपूर्वक इस पर्याय का अवसान होवे।

- आर्यिका प्रशान्तमति,

संघस्था प. पू. आचार्यश्री १०८ वर्धमानसागरजी महाराज.



श्रीशान्तिवीरशिवधर्मजितवर्धमानसूरिभ्यो नमो नमः।

श्रीसुपार्श्वमत्यै नमः।

आर्थिका गरिमामती माताजी  
आर्थिका गंभीरमती माताजी

धर्मसनेही ब्र. गजाबेनको मंगल शुभाशीर्वाद।

गजाबेन ने नारी समाज के गौरव को बढ़ाया है, एवं जैन समाजने उनके ज्ञानको पाकर अपने आपको गौरवान्वित अनुभव किया है। उन्होंने प. पू. १०८ मुनिश्री समन्तभद्र महाराज के आशीर्वाद से उनकी छत्रछाया में रहकर अपनी गुरुभक्तिका एक आदर्श प्रस्तुत किया हैं।

प. पू. १०८ आचार्यश्री वद्धमानसागरजी महाराज के विशाल संघका चातुर्मास भी आपके निर्देशन में सन १९९५ में कुम्भोज-बाहुबली में हुआ था तब से आचार्यश्री के मुखारविंद से आपका नाम सुनते थे। वे हमेशा कहते थे कि यदि ज्ञान की प्यास और ज्ञान के प्रति जागरुकता देखना है तो गजाबून को देखों। साधु के प्रति सेवा-वैयावृत्ति सीखना हो तो उनसे सीखों। तबसे मेरे मन में उनके प्रति हर्षभाव था। उनसे मिलने की हृदय से उत्कण्ठा थी।

२००३ सनावद पंचकल्याणक के बाद मैंने और मधुदीदी दोनों ने विशेष ज्ञान प्राप्ति हेतु आचार्यश्री से निवेदन किया। आचार्यश्रीने वात्सल्यभाव से हमारी जिज्ञासा को देखते हुए कुम्भोज-बाहुबली जानेकी अनुमति दी, साथ में यह सुझाव भी दिया कि वहाँ पर गजाभून और सुजातादीदी हैं वे करणानुयोग ग्रन्थों की विदुषी हैं वे आपकी इस ज्ञानरूपी प्यासको बुझावे में समर्थ हैं उनकी आज्ञानुसार आशीर्वाद लेकर हम दोनों सनावद से कारंजा गये। वहाँ पर ही हमको बून और दीदी मिल गये। हमने हमारी भावना प्रकट की। उन्होंने सहजता से वात्सल्य भावसे हमारे को कुम्भोज-बाहुबली ले गये और वहाँ बून के अनुशासन में अनुशासित होनेका ५ साल तक सौभाग्य मिला। वहाँ बून और सुजातादीदी के सानिध्य में रहकर हम दोनोंने संस्कृत, अर्थसंदृष्टि सहित जीवकाण्ड, कर्मकाण्ड लब्धिसार क्षणासार, समयसार इत्यादि ग्रन्थों का अध्ययन किया। उन्होंने हमको इतने वात्सल्य भाव से पढ़ाया और रखा कि हमको संधकी भी याद नहीं आयी और ज्ञान में वृद्धि करते हुए हमारे कदम चारित्र की ओर बढ़ते रहें। बून और सुजातादीदी के वात्सल्यमय सानिध्य के ५ साल हमारे जीवन का सुनहरा स्वर्णिम अवसर था। वह सदैव याद रहेगा।

ऐसी विदुषी गुरुमाता के प्रति उपकार कृतज्ञता प्रकट करनेका सुनहरा अवसर आया हैं। यह अवसर ब्र. सुजातादीदी ने दिया है। उनको मंगल आशीर्वाद। आपके कदम मोक्षमार्ग की ओर बढ़ें।

ऐसी विदुषी गुरुमाता को यही मंगल शुभाशीर्वाद है कि आप ज्ञान की 'सरिता' में अवगाहन कर आत्मा की गंभीरता को समझकर शुरुओंके 'सुपार्श्व' में रहकर बैठकर चारित्रको 'वर्धमान' करते हुए आत्मा की 'गरिमा' को बढ़ावे, मोक्ष सुख को प्राप्त करें। यही मंगल भावना-मंगलकामना। □

ॐ



**जगद्गुरु कर्मयोगी स्वस्तिश्री चारुकीर्ति भट्टारक स्वामी  
श्री जैन मठ श्रीक्षेत्र श्रवणबेळगोळ**

ब्र. गजाबेनजी नारी शक्ति की प्रतीक है, उन्होंने प्रातः स्मरणीय गुरुदेव समंतभद्र महाराजद्वारा स्थापित बाहुबली ब्रह्मचर्याश्रम, बाहुबली व बाहुबली विद्यापीठ में रहकर संस्थान के विकास और संचालन के लिए जो समर्पण भाव से कार्य किया है, उसे समाज भुला नहीं सकता है। महिला वर्ग को उनसे प्रेरणा लेनी चाहिए की किस प्रकार से वह अपना आत्मकल्याण, समाज सेवा और शिक्षण संस्थान का संरक्षण कर सकती है। ब्र. गजाबेन जी ने जैन धर्म के करणानुयोग के गोम्मटसार का गहन अध्ययन किया। इसी ग्रंथ पर अनेक प्रकार से चिंतन किया है। ब्र. गजाबेन के पास संस्थान को चलाने, धार्मिक कार्य, साधु सेवा और स्वाध्याय आदि का अनुभव है। आपने अनेक लड़कियों के अन्दर छुपी हुई महिला शक्ति को जगाकर उन्हें जैन धर्म का ज्ञानार्जन करवाकर समाज को विदुषियाँ दी है, जो आज समाज में जैन धर्म के संस्कार व संस्कृति का अध्ययन करवा रही है। आप ने जिस प्रकार से संस्थान और धर्म के लिए समर्पण भाव से काम किया है वह एक आदर्श है और महिला वर्ग के लिए प्रेरणा का कार्य है। ब्र. गजाबेन का अभिनन्दन ग्रंथ महिला समाज के संबल का कार्य करेगा।



ॐ

## विभाग - २

# चित्रमाला



गुरुकुलमाता गजाबेन यांच्या  
कांही संस्मरणीय प्रसगांची चित्रमय दृश्ये





विभाग - ३



अभिवादन - संस्मरण -  
जीवनपरिचय





## श्री बाहुबली ब्रह्मचर्याश्रमाचा दरारा—गजाभून

— श्री. अरविंद दोशी, मुंबई<sup>१</sup>  
अध्यक्ष, विश्वस्त समिती  
श्री बाहुबली ब्रह्मचर्याश्रम व विद्यापीठ, बाहुबली.

मला माझ्या बालपणापासून म्हणजे वयाच्या सुमारे १४ व्या वर्षापासून आठवतो बाहुबलीचा आश्रम व आश्रमातील तो गजाभूनचा दरारा. तेव्हापासून ती. भूनबद्दल आदरयुक्त भीती व स्नेह माझ्या अंतरंगात आहे.

ती. भूनची शिस्त व घरादाराची स्वच्छता आणि टापटीप वाखाणण्यासारखी आहे. मी कधी कधी बाहुबलीतील कार्यकर्त्यांना म्हणत असे की, आश्रमातील झाडांची पानेसुद्धा ती. भूनच्या परवानगीनेच स्थानांतर करीत असावीत. ही आहे माझ्या मनातील लहानपणापासूनची ती. भूनची प्रतिमा.

प. पू. गुरुदेव समन्तभद्र महाराजांच्या सेवेसाठी ती. भूननी स्वतःला वाहून घेतले होते. महाराजांची कोणत्याही गोष्टीत गैरसोय होऊ नये म्हणून त्या निरंतर काळजी घेत असत. आहार, आरोग्य, स्वाध्याय व वैयाकृत्य यावर त्या स्वतः जातीने देखरेख करीत असत. त्यांच्या अंगी उपजतच संचालकीय कर्तृत्व (Management ability) आहे असे मला वाटते. स्पष्टवक्तेपणाला मुत्सदेगिरीची जोड असल्यामुळे कोणालाही न दुखविता सर्वांची मने सांभाळून त्या आपला मुद्दा प्रभावीपणे मांडू शकतात.

ती. भूनची धार्मिक वृत्ती ज्ञानपूर्वक आहे. त्यांच्या ठायी अंधश्रद्धा नाही. तत्त्वाचे सम्यग्ज्ञान व आकलन झाल्यावरच त्या आचरण करीत असतात. रूढीवादाला कवटाळून त्या कधीही आचरण करीत नाहीत. तसेच सोवळ्याचे वगैरे अधिक आडंबर न करता स्वच्छता, शुचिता व व्यवस्थितपणा अंगीकारून त्या अत्यंत संयमित व चवदार आहार करतात.

त्यांचा पाहुणचारही आग्रहपूर्वक व चवदार भोजन देऊन असतो. इतर व्यवस्थाही उत्तम असते. ती. भून आमच्या नात्यातील आहेत. ती. भूनचे वडील हे माझ्या वडिलांचे म्हणजेच धर्मवीर रावजी सखाराम दोशी यांचे मावसभाऊ होते. असे असले तरी ती. भून व मी गुरुदेव समन्तभद्र महाराजांचे अनुयायी, भक्त म्हणून आमचे बंधुभगिनीचे नाते खरे धार्मिक नाते आहे असे मी मानतो.

महिलांच्या विकासामध्ये ती. भूनना अतिशय रस आहे. त्यामुळेच कारंजा येथील श्री कंकुबाई श्राविकाश्रमाच्या विकासामध्ये त्यांनी सिंहाचा वाटा उचलून उज्ज्वल कार्य केले आहे.

श्री बाहुबली ब्रह्मचर्याश्रम या संस्थेसाठीही त्यांनी खूप कष्ट घेतले आहेत. लाखो रुपयांचे दान गोळा केले आहे. प. पू. महाराजांच्या निर्याणानंतरही येथील वातावरण धार्मिक, पवित्र व अनुशासनयुक्त ठेवण्यासाठी त्यांनी प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष अनेक कामे केली आहेत.

अलिकडेच त्यांनी ९९ व्या वर्षात पदार्पण केले आहे. देवळाली येथे पडल्यामुळे कंबरदुखीचा त्रास होतो म्हणून त्या पूर्वीप्रमाणे धडाडीने कार्य करताना दिसत नाहीत, तथापि अजूनही आश्रम परिसरात नुसती त्यांनी चक्रर मारली तरी सर्वजण सावध होतात. हा त्यांचा दीर्घ काळापर्यंतचा दरारा ऐकून व पाहूनच मला ‘आश्रमाचा दरारा-गजाभून’ हे या लेखाचे शीर्षक सुचले.

भारतवर्षीय दि. जैन तीर्थक्षेत्र कमेटीसाठी प. पू. समन्तभद्र महाराज व भूनच्या प्रेरणेने प. पू. आर्यनंदी महाराज यांनी धूवफंडाचे महनीय कार्य केले आहे. त्यांच्या कार्यास इतिहासात तोड नाही. तीर्थक्षेत्रकमेटीसाठी साधारणपणे इ.स. १९७५ ते १९८५ या काळात ती. भून, श्रद्धेय तात्याजी, आदरणीय भीसीकर गुरुजी इत्यादींनी उत्तम सहकार्य केले.

उपर्युक्त काळात, तीर्थक्षेत्र कमेटीच्या अध्यक्षपदाची जबाबदारी मी स्वीकारावी असा प. पू. समन्तभद्र महाराजांचा आदेश होता; पण माझे त्यावेळचे वय व शक्ती याचा सम्यक् विचार करून मी महाराजांना नकार दिला व त्यांची नाराजी ओढवून घेतली. मला त्यावेळी ती. भूननी केलेले सहकार्य अनमोल वाटते. त्यामुळेच प. पू. महाराजांनी साहू अशोक जैन यांच्या नावास अध्यक्षपदासाठी संमती देऊन उत्तम निर्णय घेतला असे मला वाटते. त्यांच्या चौदा वर्षाच्या कार्यकाळामध्ये श्री सम्मेदशिखरजीच्या कोटकेससारख्या अनेक कामांमध्ये दि. जैन समाजास साहूर्जींचा लाभ झाला. बाहुबलीच्याही अनेक गुंतागुंतीच्या प्रश्नांमध्ये ती. भूनची मुत्सद्देगिरी उपयोगी पडल्याचे मी ऐकले आहे.

ती. भूनच्या गौरवग्रंथप्रकाशनाच्या कार्यास माझ्या शुभेच्छा देऊन मी ती भूनना अभिवादन करतो. त्यांना दीर्घायू लाभो व त्यांची शताब्दी साजरी करण्याचा लाभ आम्हा सर्वांना मिळो एवढी सद्भावना व्यक्त करतो व येथेच विराम करतो. □□□

#### भद्रभारती :

कोणत्याही कार्याची अगोदर जबाबदारी न घेणे बरे; परंतु एकदा ती घेतल्यावर योग्य रीतीने बजावली जाईल असा आपल्यातर्फे होईल तितका प्रयत्न करणे हे आपले मुख्य कर्तव्य आहे...

- गुरुवर समन्तभद्र महाराज.

## गजाबेन शहा : एक सत्यनिष्ठ व्यक्तिमत्त्व

– श्री. कल्पापणा आवाडे, इचलकरंजी  
अध्यक्ष, श्री बाहुबली विद्यापीठ, बाहुबली

श्री अतिशय क्षेत्र बाहुबली हे आमचे बालपणापासून श्रद्धास्थान. लहान असल्यापासूनच माझे पाय या क्षेत्राकडे आपोआप वळतात. प. पू. गुरुदेवश्री समन्तभद्र महाराज, प्रथमाचार्यश्री शांतिसागर महाराज, राष्ट्रसंत आचार्यश्री विद्यानंद महाराज, आचार्यश्री वर्धमानसागर महाराज इत्यादी अनेक त्यागीगणांशी आम्ही पूर्वीपासूनच निगडीत आहोत. राजकारण व समाजकारणाबरोबर धर्मसेवा करण्याची संधी व प्रेरणा बाहुबलीमुळेच मिळाली आहे. महामस्तकाभिषेक, पंचकल्याणक, विविध विधान-पूजन इत्यादीमुळे पुण्यसंचयाची संधी आम्हास मिळाली आहे. या क्षेत्राला महत्त्व आले ते या गुरुकुल शिक्षणप्रणालीमुळेच. या गुरुकुलाची निर्मिती प. पू. गुरुदेवश्री समन्तभद्र महाराजांनी केली, पण त्याच्या संरक्षण व संवर्धनाकरिता हजारो हात पुढे आले. ब्र. माणिकचंद भीसीकर गुरुजी, ब्र. मोहोळकर गुरुजी, ब्र. करके गुरुजी, ब्र. भूपाल गुरुजी, ब्र. गजाबेन इत्यादी अनेक ब्रह्मचारी शिष्यवर्ग आणि वीरभद्र महाराज, पूज्य पार्श्वमती अम्मा इत्यादी अनेक त्यागीगणांचा गुरुकुलाच्या विकासामध्ये सिंहाचा वाटा आहे, तथापि या सर्वांमध्ये कार्यसिद्धीसाठी एकजूट राखण्याचे महत्त्वाचे कार्य आ. गजाबेननी उत्तमरीतीने केले.

आ. गजाबेन ह्या दीर्घकाळ गुरुकुलांची सेवा करीत आहेत. आज वयाची ९८ वर्षे ओलांडल्याने शरीर वृद्धत्वाकडे झुकले आहे, पण गुरुकुलाविषयीची आपुलकी मात्र चिरतरुण दिसते आहे. त्यांचे गुरुकुलातील मुलांवरील मातृप्रेम सर्वांना माहीतच आहे. आमच्या परिवारावर देखील त्यांची कृपादृष्टी सदैव राहिली आहे. ज्या ज्यावेळी मी त्यांना भेटतो त्यावेळी माझी पत्नी सौभाग्यवती इंदुमती, चि. प्रकाश व उत्तम यांची विचारपूस त्या आवर्जून करतात. तसेच आम्ही नेहमी जिनर्धमाच्या सेवेकरिता वेळ अवश्य द्यावा, असा प्रेमाग्रहाचा सल्ला त्या आम्हाला देतात. त्यामुळे आमच्या सर्वांमध्ये सदाचार, शिष्टाचार, सद्विचार आजतागायत उत्तमरित्या टिकून आहे.

‘मुसंगती सदा घडो, मुजन वाक्य कानी पडो’ या उक्तीनुसार असे अनेक प्रसंग आहेत की ज्यामुळे सार्वजनिक क्षेत्रात कार्य करणाऱ्या आम्हाला एखाद्या संस्थेच्या संचालनाकरिता आवश्यक असणारी वैचारिक बैठक व नीतिनियम त्यांच्याकडून शिकण्यास मिळाले. त्यांची दूरदृष्टी व कार्यतत्परता वाखाणण्याजोगी आहे. धर्मकार्यासाठी उभे आयुष्य खर्ची घालणे ही बाब चेष्टेची अथवा सहज साध्य नाही. समाजाच्या देणगीतून समाजकार्य करून पर्यायाने समाज व देशसेवा करणे ही बाब

खूप अवघड आहे. त्यासाठी कुशल संघटन, प्रभावी वक्तृत्व, दूरदृष्टीपणा, योग्य माणसांची पारख, कार्यसातत्य, सेवापरायणता, निरलसता, अखंड उत्साह व धैर्य, खचून न जाण्याची शारीरिक व मानसिक क्षमता, दया-करुणा, प्रसंगी कठोर व कणखरपणा, स्वच्छता व शिस्तप्रियता इत्यादी गुणांबोरे सत्यनिष्ठपणा हाही गुण असावा लागतो. या सर्व गुणांनी युक्त असणारी व्यक्ती दुर्मिळ असते, पण गजाबेन यांच्याकडे हे सर्व गुण आहेत.

त्यांचा जैन तत्त्वज्ञानाचा प्रगाढ अभ्यास आहे. त्यांनी अनेक साधूंची सेवा केली आहे. आज देखील त्या नित्यनियमाने पूजन, स्वाध्याय इत्यादी आवर्जून करतात. त्या सदैव प्रसिद्धीपासून दूरच राहिल्या आहेत. आम्ही त्यांच्या गौरव ग्रंथाचे प्रकाशन आणि त्यांचा सन्मान करीत आहोत, हेही त्यांना माहीत नाही. जर त्यांना कळाले तर त्या निश्चितच नकार देतील. वास्तविक यापूर्वीच आम्ही त्यांचा सन्मान करून त्यांच्या विषयीचा गौरव ग्रंथ प्रकाशित करायला हवा होता, पण त्यांनी कधी होकार दिलाच नाही व तसे त्यांनी कधी करूही दिले नाही. यावेळी मात्र आम्ही त्यांच्या नकळत हा सन्मान करीत आहोत. अशा प्रातःस्मरणीय व्यक्तिमत्त्वाच्या आठवणींचा स्मृतिठेवा पुढील पिंड्यांना प्रेरणादायी ठरत असतो. ही अक्षय शिदोरी या ग्रंथरूपाने अक्षरबद्ध करताना त्यांच्या प्रदीर्घ सेवेचा, निष्ठेचा दीपस्तंभ अखंडपणे मार्गदर्शक ठरावा हाच हेतू मनात ठेवून हे सत्कार्य करीत आहोत.

त्यांना निरामय दीर्घयुष्य लाभो, ही सद्भावना !



## ॥ आत्मानुशासनम् ॥

विकाशयन्ति भव्यस्य मनोमुकुलमंशवः।  
रवेरिवारविन्दस्य कठोराश्च गुरुक्तयः ॥ १४१ ॥

अर्थ – सूर्याची किरणे कमळाच्या कळीस ज्याप्रमाणे विकसित करतात, त्याप्रमाणे गुरुंची कठोर वचने भव्य जीवाच्या मनरूपी कळीस प्रफुल्लित करतात.

- श्रीगुणभद्राचार्य

## बाहुबली परिवारातील दीपस्तंभ

– श्री. सनत्कुमार आरवाडे, सांगली.  
अध्यक्ष, श्री बाहुबली ब्रह्मचर्याश्रम, बाहुबली

श्री अतिशय क्षेत्र बाहुबली हे दक्षिण भारतातले भौगोलिक दृष्ट्या महत्वाचे व अतिशय रमणीय असा निसर्गरम्य परिसर लाभलेले एक पावन तीर्थक्षेत्र आहे. आज या गुरुकुलाचा झालेला विस्तार पाहिला तर मन थक होते. आज येथील गुरुकुल व विविध शाखांमधून सुमारे १६०० विद्यार्थी धर्मज्ञान व संस्कारपूर्वक अध्ययन करीत असून त्यापैकी सुमारे ३०० विद्यार्थी वसतिगृहात राहतात. “शील, ज्ञान, प्रेम, व्यवस्था व सेवा” ही गुरुकुल पंचसूत्री आज जीवन पंचसूत्री म्हणून समाज व शिक्षण क्षेत्रात सर्वमान्य झाली आहे.

प. पू. श्री १०८ समन्तभद्र महाराजांचे हे मौलिक कार्य त्यांच्याच मार्गदर्शनाखाली पुढे चालू ठेवण्यासाठी आदरणीय स्व. माणिकचंदंजी चवरे (तात्या गुरुजी), स्व. भीसीकर गुरुजी, स्व. मोहोळकर गुरुजी, स्व. भूपाल गुरुजी, स्व. करके गुरुजी व आदरणीय महोदया गजाभून इ. सर्वांनी आपली संपूर्ण हयात वाहिली. हे सर्वजण संस्थेच्या सेवेत मने-काया-वाचे चंदनकाषासारखे डिजिले.

१९ व्या शतकातील सामाजिक, धार्मिक आणि शैक्षणिक कार्याकडे सहज नजर टाकली तर “वाहून घेणे”, “समर्पणवृत्ती” या शब्दांना एक निश्चित अर्थ होता. त्या काळातील लोकांनी स्थापन केलेल्या संस्थांचे आज शतक, अमृत, हीरक व सुवर्ण महोत्सव सुरु आहेत. दिवसाचे अठरा-अठरा तास संस्थेला, कार्याला वाहून घेणारी, प्रसंगी घरावर तुळशीपत्र ठेवणारी अशी ही मंडळी होती.

तत्त्वाशी तडजोड नाही,  
त्यागाचा डंका नाही,  
ध्येय साधनेत फरक नाही,  
ब्रतात फरक नाही.

मुरणीच्या पावसासारखे कार्यासाठी सतत राबत राहायचे असा ध्येयवाद या लोकांनी जोपासला होता, नफा-तोट्याचे व्यावहारिक गणित न पहाता.

“की घेतले ब्रत न हे आम्ही अंधतेने।  
बुध्याची वाण धरिले, करी हे सतीचे॥

अशा असिधारा ब्रताने बहुजनांच्या हिताचे गणित पाहून ही मंडळी संस्थात्मक कार्य करीत राहिली.

अशा व्यक्तींपैकी आदरणीय, आश्रममाता गजाभून एक आहेत. ब्रह्मदेवाने १८ वर्षापूर्वी एक अद्भुत रसायन बनवून या पृथ्वीवर त्यांना पाठविले. त्या रसायनाचे नाव आहे- “भून.” या रसायनाचे अनंत घटक आहेत. त्याचे पृथक्क्रण करणे सोपे नाही. कारण असे रसायन फारच क्वचित तयार होते.

काही व्यक्तिमत्त्वे इतकी चिरंतन, चैतन्यशाली व प्रेरणादायी असतात की त्यांनी काळ-काम वेगाच्या भाषेत साडे नऊ दशकांचा प्रवास पूर्ण केला हे आपणास पटतच नाही.

जीवनात प्रत्येक क्षण जीवंतपणे जगणारी व्यक्ती, जीवनाच्या विविध क्षेत्रात बेधडक स्वतःला झोकून देणारी, नियमितपणा, शिस्तप्रियता, हरहुन्नरी, दिलदार, पण ‘प्रसंगी वब्राहूनही कठोर’ म्हणजे भून.

जीवन म्हणजे पाणी. ते सतत वहात असते, वहात रहावे, अन्यथा त्याचे डबके बनते. भूनचे जीवन हे असे वहाणारे पाणी आहे. त्यात अनेक खाच खळगे आले, पण वहाण्याचे काम कधीही- अद्यापही थांबलेले नाही. विलक्षण शहाणपणा, व्यासंगपूर्ण वाचन, कामावरील निष्ठा, प्रदीर्घ अनुभव, बहुश्रुतपणा, प्रसंगोचित हजरजबाबीपणा, भाषाप्रभुत्व असे अनेक गुण गुण्यागोविंदाने भूनच्या व्यक्तिमत्त्वात नांदताना दिसतात.

हिन्द्याचे सौंदर्य आणि उपयुक्तता तो केवळ किती मोठ्या आकाराचा आहे, त्यापेक्षा तो किती शुद्ध आहे आणि त्याचे पैलू कसे आहेत यावर अवलंबून आहे. मानवी जीवनाचेही असेच आहे. एखादी व्यक्ती श्रीमंत आहे किंवा कोणत्या पदावर आहे यापेक्षा त्याचे जीवन किती शुद्ध आहे, सात्त्विक आहे त्यावर त्याचे मोठेपण अवलंबून आहे. आपणा सर्वांना ललामभूत असलेले व्यक्तिमत्त्व भून अशा अनेक पैलूंचा, सात्त्विक गुणांचा सुंदर मिलाफ असलेले एक दुर्मिळ उदाहरण आहे.

भूनचा प्रपंच म्हणजे ही संस्था. संस्थेत काम करणारी मंडळीच त्यांनी आपली कुटुंबीय मानली. त्यांच्या सुखदुःखात त्या सहभागी झाल्या. दिवस-रात्र पाहिले नाही. आपले दुःख पहाणारे कोणीतरी आहे असा बाहुबली परिवारातील सर्वांना दिलासा दिला, त्यांना प्रेम दिले, त्यांचे प्रेम मिळविले. त्यामुळे त्या त्यांच्या वैयक्तिक घरच्या राहिल्या नाहीत तर सर्व गुरुकुल कुटुंबाच्या भून झाल्या. “राखावी बहुतांची अंतरे! भाग्य येते तदनंतरे” हे भूनच्या बाबतीत खरे आहे.

बाहुबली परिसरात ज्या अनेक इमारती उभ्या आहेत त्या भूनच्या पुढाकाराने मिळालेल्या आर्थिक दानामुळे साकारल्या आहेत. आजचे जे भव्य आणि दिव्य अतिथिगृह-समन्तभद्र निलय ते केवळ भूनच्या जिदीचे, उत्साहाचे आणि अथक परिश्रमाचे प्रतीक आहे. त्यांची धडपड पाहिल्यावर कविश्रेष्ठ कुसुमाग्रजांची काव्यपंक्ती आठवते.

“अनंत अमुची ध्येयासक्ती-अनंत अन् आशा  
किनारा तुला पामराला.”

अशा वृत्तीची माणसे म्हातारी होतच नाहीत. चिरयौवनाचा सूर त्यांना सापडलेला असतो. ही माणसे आयुष्याला आणि आपत्तीला कंटाळत नाहीत. अशा माणसांच्या वृत्तीचे वर्णन कवी अनिल यांनी केले आहे.

“अजून ऊन रक्त हे भरे नसा नसातुनी  
तसाच रोमहर्ष आणि अंग ये थरारूनी  
विरक्ति? छे! सदानिरुक्ती! भक्ति!  
प्रेमभक्त मी.

आज भूनचे वय ९८ वर्षाचे आहे, पण अजूनही त्या बाहुबली परिवारातील एक चैतन्याचा झरा, प्रेरणादायी व्यक्तिमत्त्व आहे. वटवृक्षाप्रमाणे त्यांच्या मातृत्वाची सावली आम्हा सर्वावर आहे.

भूनच्या व्यक्तिमत्त्वाचे सगळे कंगोरे उलगडून दाखविणे शक्य नाही. कारण सुखवातीलाच सांगितल्याप्रमाणे ते एक अद्भुत रसायन आहे. निरनिराळ्या लोकांना त्यांचे निरनिराळे पैलू दिसतील. ते एकापेक्षा एक श्रेष्ठ आहेत. अशा या प्रेमळ पण प्रसंगी कठोर निष्काम कर्मयोगिनीस त्रिवार वंदन.

आदरणीय आश्रममाता गजाभून यांचे सानिध्य व प्रेरणा यापुढेही आम्हा सर्व आश्रमवासी कार्यकर्त्यांना मिळत रहावी व आमच्या संस्थेचा याहीपेक्षा देदीप्यमान विकास व्हावा. त्यांचे ९९ वर्षातील पदार्पण म्हणजे ९८ नाबादाकडून शतकाकडे वाटचाल व्हावी. हीच कोटी कोटी शुभेच्छा आणि त्यांना दीर्घायुरारोग्य लाभो हीच जिनेश्वर चरणी प्रार्थना “जीवेत् शरदः शतम्”



#### : भद्रभारती :

ध्यानात ठेवा, पैसा हे साधन असून विद्या, धर्म, सद्गुण, नियमितपणा हे साध्य आहे. साधनाच्या पाठीमागे लागून साध्य गमविणे हे शहाणपणाचे होणार नाही.

- गुरुवर समन्तभद्र महाराज

## धर्मानुरागिणी गजाबेन

- श्री. धनराज बाकलीवाल, इचलकरंजी  
उपाध्यक्ष, श्री बाहुबली ब्रह्मचर्याश्रम, बाहुबली.

विदुषी गजाबेनने अपना संपूर्ण जीवन जिनधर्म के प्रचार-प्रसार एवं सदाचार में ही व्यतीत करने का प्रयास किया है। गुरुकुल संस्थाओं पर उनका विशेष अनुराग इसलिए है। क्योंकि उसके माध्यमसे धर्म एवं धार्मिक लोगों को निर्माण किया जाता है। यदि इन संस्थाओं में धार्मिकता न होती, तो वे इन संस्थाओं के संवर्धन, संरक्षण हेतु अपना जीवन अर्पण नहीं करते। उनके पास ऐसे कई गुण हैं, जो आम आदमी में नहीं पाये जाते। उनकी स्वच्छता-प्रियता, शिस्तप्रियता, सेवापरायणता, स्वाध्यायीवृत्ति, सच्चापणा एवं सादगी इत्यादी गुण प्रशंसनीय हैं। गर्भश्रीमंत होकर भी उन्होंने उसका कभी आड़बर नहीं किया।

उनकी सेवापरायणता आज भी यथावत् है। ऐसा एक भी साधु मिलना मुश्किल है, जिन्होंने बाहुबली क्षेत्र का दर्शन किया हो, किन्तु उनके घर पर आहार न किया हो। अतिथि संविभागब्रत का उन्होंने यथावत् पालन किया है और आज भी कर रही हैं। वे आम आदमी को अपने गृहचैत्यालय में विराजमान भगवान का दर्शन करने हेतु साथ में ले जाती हैं। अतिथियों की सेवा में उन्होंने कभी आलस्य दिखाया नहीं। उनकी गुरुदेव समंतभद्र महाराजजी की सेवा सुविश्रुत है।

उनका धर्मज्ञान प्रगाढ़ है। उस ज्ञान को उन्होंने व्यावहारिक जीवन में भी उतारा है। अनेक विद्वानोंके साथ तत्त्वचर्चा की है। उनकी विद्वत्ता तो पूरे भारतवर्ष में प्रसिद्ध है। वे अनेक शास्त्रों के ज्ञाता हैं। उनका जीवन धर्ममय है। सदाचार एवं स्वच्छता प्रशंसनीय है। धार्मिक अध्ययन-अध्यापन के लिए उन्होंने प्रेरणा दी है। उनके निरामय जीवन को देखकर ऐसा लगता है कि, वर्तमान जन्म में ही उन्होंने धर्म की सेवा करके निरामय आयु प्राप्त की हो। उनका जीवन मंगलमय हो।

□□□

: भद्रभारती :

प्रथम आत्महित करना चाहिए, पश्चात् यथाशक्ति परहित ।

किन्तु दोनोंमें आत्महितको प्राथमिकता देनी चाहिए ।

- गुरुवर समन्तभद्र महाराज.

## धर्मानुरागी पंडिता विदुषी श्रीमती गजाबेन

– पद्मश्री शशू दफतरी, मुंबई  
जैनरत्न

श्रीमती गजाबेन यांच्या व्यक्तिमत्त्वाची छाया बाहुबली गुरुकुलावर आणि एकूणच परिसरावर निरंतर व्यापून आहे.

गजाबेनचे व्यक्तिमत्त्व श्रीफळासारखं-नारळासारखं वरून कठोर पण अंतर्यामी वात्सल्याने भरलेले कोवळेपण आणि माधुर्य. म्हणूनच वरवर कठोर वाटणाऱ्या गजाबेन यांचे मन सर्वाप्रतीच्या आत्मीयतेने भरलेले आहे. हे त्यांच्या सानिध्यात अधिक काळ राहिल्याशिवाय किंवा जवळून तटस्थपणे त्यांचे निरीक्षण केल्याशिवाय कळत नाही.

आमच्या कुटुंबावर (स्व. श्रीमान शेठ लालचंद हिराचंद कुटुंबीय) त्यांचे अतिशय प्रेम आहे. माझे पिताश्री लालचंदजी व माझ्या आई सौ. ललिताबाई यांचे तेथे नेहमी जाणे-येणे असे. ज्या ज्यावेळी आम्ही तेथे जात असू त्या-त्या वेळी नितांत आदराने आणि आपुलकीने आमची सर्व सोय त्या पाहत.

प. पू. प्रातःस्मरणीय विद्यानंद महाराजांचा ज्यावेळी श्रवणबेळगोळकडे विहार झाला त्यावेळी माझी गजाबेन यांच्याशी प्रथम भेट झाली आणि त्यांच्याबद्दल जे ऐकले होते त्याचा सुखद प्रत्यय आला. विद्यानंद महाराजांचे बाहुबलीत सुरुवातीच्या विद्यार्थी काळात कांही दिवस वास्तव्य होते. त्यांचा स्वाध्यायही तेथे चालू होता. प. पू. गुरुदेव समंतभद्र महाराज आणि खुद गजाबेन यांच्याकडूनही त्यांनी काही ग्रंथांचे अध्ययन केले आहे. हेही नंतर मला समजले. गजाबेन यांच्या जैन तत्त्वज्ञानाच्या सखोल अध्ययनाची, चिंतनाची आणि व्यापक दृष्टीची मला प्रथमच कल्पना आली.

माझ्या माहितीप्रमाणे गजाबेन मुळच्या अक्कलकोटच्या. आता त्या जवळ-जवळ शंभरी गाठत आल्या आहेत. तारुण्यात पदार्पण करताना त्यांना लग्नाचा विचारही नकोसा होता. अध्यात्माकडे त्यांचा ओढा असावा; परंतु तत्कालीन परिस्थिती लक्षात घेता, त्यांचे लग्न झाले, तथापि असे समजले की त्या सासरी गेल्याच नाहीत, त्या संसारात रमल्या नाहीत. वालचंद हिराचंद कुटुंबाशी त्यांचा दूरचा नातेसंबंधही होता.

पुढे वालचंदांचे जावई श्री मोतीचंदांच्या प्रथम पत्नी चतुराबाई या गजाबेनच्या बहीण होत्या. त्यांनी व भाचे मोतीचंद यांनी बाहुबली गुरुकुलामध्ये बरीच मोठी मोठी कार्ये देणगी स्वरूपात करून गुरुकुलाच्या विकासात प. पू. गुरुदेव समंतभद्र यांच्या प्रेरणेने खूप हातभार लावला. तो ही संदर्भ

गजाबेनच्या तोंडून अनेकदा ऐकायला मिळत होता.

प. पू. स्व. गुरुदेव समंतभद्र यांच्याबद्दल गजाबेनना नितांत आदर, आत्मीयता आणि वात्सल्यभाव होता. त्यांच्या आहार-विहाराची, आरोग्याची त्या अतिशय तत्परतेने काळजी घेत. त्यांच्या तत्त्वचर्चा तर नेहमीच चालत. गुरुकुले उभारून गुरुदेवांनी चालविलेल्या महान कार्याची आणि त्याच्या परिणामांची-सुपरिणामांची गजाबेन यांना सखोल जाणीव होती. म्हणूनच त्यांना एकंदरीतच शिस्तीचे पालन आणि वातावरण गुरुकुल परिसरात ठेवणे आवश्यकच होते. या सर्व कामाबद्दल व विशेष करून त्यांच्या अभ्यासाबद्दल पूज्य महाराजांना त्या जवळच्या झाल्या.

गुरुकुलातील विद्यार्थ्यांसाठी आसपासच्या गावातून गाड्या भरभरून धान्य येत असे. वर्षभर पुरविल्या जाणाऱ्या या धान्याची वर्षभरासाठी नीट निगा राखणे एक कसरतच होती. त्यासाठी धान्यासाठी छोटी कोठारे तयार करून त्याला कोठेही कीड इत्यादी लागू नये म्हणून गजाबेन स्वतःच्या देखरेखीखाली हे धान्य संरक्षणाचे काम करीत. गुरुकुलातील ४००-५०० च्या वर विद्यार्थ्यांची सकाळच्या नाष्ट्यापासून संध्याकाळच्या व्हासापर्यंत सर्व व्यवस्था नीट व्हावी म्हणून त्यांनी एक शिस्त घालून दिलेली होती. त्यांच्या या वात्सल्यभावामुळे त्यांना ‘गुरुकुलमाता’ असे संबोधिले जायचे. त्या स्वतःही स्वयंपाकाच्या बाबतीत अगदी सुगरणच होत्या. उत्तम स्वयंपाक करून अभ्यागतांना जेवू घालणे यात त्यांना मनस्वी समाधान लाभत असे. दादा आणि बाई (श्रीमान लालचंद आणि सौ. ललिताबाई) त्यांच्याकडे जात असत तेव्हा दररोज एक निराळा आणि उत्तम पदार्थ त्यांना करून घालीत असत, तथापि मी मात्र ज्वारीची भाकरी व चमचमीत भाजी आणि कढी हेच त्यांच्याकडून करवून घेत असे.

पुढे-पुढे बाहुबली संस्थेशी माझा संबंध वाढत गेला आणि तेथील काही सोयी सुविधा वाढवाव्यात असे मला वाटले. तेव्हा एवढ्या मोठ्या संख्येने असलेल्या विद्यार्थ्यांसाठी भोजन करावे लागत असल्याने त्यात काही नवीन तंत्र वापरावे असा माझ्या मनात विचार येऊन स्वयंपाकाची नव्या पद्धतीची यंत्रे (मोठमोठी भांडी जी वाफेवर शिजत) ती मी तिथे देणारी म्हणून दिली आणि बाहुबलीचे भोजनगृह आधुनिक बनविले. यासाठीही गजाबूनने माझे भरपूर कौतुक केले.

या संदर्भात एका गोष्टीकडे लक्ष वेधावेसे वाटते. ती गोष्ट अशी की, गुरुकुलावर अधून मधून परखड विचाराच्या एक विदुषी टीका करीत. मुलांच्या तब्येती किरकोळ असल्याचं लिहलं जाई. गुरुकुलातील भोजनपद्धती मी स्वतः पाहिली होती. ती चांगली होती, तरीही होणाऱ्या टीकेमुळे गजाबून व्यथित होत. माझ्याशी चर्चा करीत. मीही विचार करीत असे. मुलांची तब्येत तशी साधारणच वाटे. थोड्याशा चिंतनाने माझ्या लक्षात आले की, यातील बन्याच मुलांना जंताचा

विकार असावा. ही गोष्ट मी गजाबूनच्या लक्षात आणून दिली. त्यानंतर बहुतेक मुलांना जंताचे औषध दिले गेले. पुढे-पुढे मुलांच्या तब्येती सुधारू लागल्या. विद्यार्थ्यांच्या आरोग्याची काळजी तर त्यांनाही असेच. म्हणून सर्वत्र सर्वांगीण स्वच्छता असावी यावर त्यांचा कटाक्ष असे.

मंदिरात होणाऱ्या पूजेला गजाबून नियमित उपस्थित असत. त्यानंतर त्यांचा स्वाध्याय सुरु होई. एखादा मौलिकग्रंथ स्वाध्यायासाठी लावलेला असे. तेथे उपस्थित कारंजातील किंवा अन्य विद्वानासमवेत हा स्वाध्याय सुरु असे. तत्त्वचर्चा घडत. स्वतः पूज्य समंतभद्रही या तत्त्वचर्चेत सहभागी असत. अशा तत्त्वचर्चेतून गजाबूनची विद्वत्ता आणि चिंतन दृष्टी प्रतिबिंबित होताना दिसे. असा स्वाध्याय करण्यासाठी मग ठिकठिकाणाहून काही नवदीक्षित ब्रह्मचारिणी आणि आर्यिकाही येत. त्यांना तत्त्वार्थात पारंगत करण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य गजाभून करवून घेत असत.

असाच एक प्रसंग मला आठवतो. गजाबूनच्याजवळ राहून स्वाध्याय केलेल्या चार माताजींना मी मुंबईला आणले होते. तेथून त्यांचा विहार उत्तरेत झाला होता. दिल्लीत एकदा प. पू. आचार्यश्री विद्यानंद यांच्या सानिध्यात तत्त्वचर्चा चालली असताना डॉ. हुकुमचंद भारिल्ही ही उपस्थित होते आणि त्यात एक माताजी-पूज्य बाहुबली माताजी यांचाही सहभाग होता. चर्चिल्या गेलेल्या गूढ मुद्याचे माताजींनी केलेले सखोल, सुलभ विवेचन ऐकून डॉ. भारिल्ही काहीसे चकित झालेले दिसले आणि त्यांनी तात्काळ उटून माताजींना नमोऽस्तु केल्याचा प्रसंग आजही माझ्या डोळ्यासमोर आहे.

श्रुत देवतेशिवाय अन्य कुणा देवतेवर गजाबूनचा विश्वास नव्हता. श्रुत पंचमीच्या दिवशी सर्व शास्त्रांना पुनश्च एकदा व्यवस्थित लावून ठेवणे हा त्यांचा त्यांच्या शिस्तप्रिय स्वभावानुसार त्या दिवशीचा महत्त्वाचा कार्यक्रम असे. सर्व शास्त्रांना नवीन वस्त्रात यथास्थित ठेवून या प्राचीन आगम ग्रंथांचे, जिनवाणीचे जतन व्हावे हा त्यांच्या मनीचा भाव, त्यांच्या या जातीने पार पाडावयाच्या उपक्रमामागे दिसून येतो.

गुरुकुलाच्याच परिसरात स्वाध्याय करून दिल्लीत आपल्या चौफेर स्वाध्यायाने आणि वक्तृत्वाने ज्यांची दिगंत कीर्तीं पसरली ते विद्यानन्द महाराज जेव्हा श्रवणबेळगोळहून परत जाताना बाहुबलीत वास्तव्यास होते, त्यावेळी प्रवचने एकाग्रतेने ऐकणाऱ्या गजाबेन मला आजही समोर दिसतात. क्षुल्कावस्थेत त्यांना आपण स्वाध्याय घडविला ते आज भारतभर जिनवाणीचा ध्वज जगत् कल्याणासाठी प्रखरतेने दिगंत फिरवीत आहेत, हे पाहून गजाबेनच्या चेहन्यावरचा आनंद मी पाहिला आहे. विद्यानंदांबद्दल त्यांना वाटणारा वात्सल्यभाव शब्दातीत आहे. पुढेतर बाहुबलीत श्वेतांबर-दिगंबर असा मोठा राजकीय संदर्भ असलेला संघर्ष उभा राहिला. त्यावेळीही गजाबेनचे एक निराळे रूप मी अनुभवले.

बाहुबलीचा संघर्ष महाराष्ट्रातील दिंगंबर जैन समाजात घडलेला दिंगंबर जैनांच्या अस्तित्वाचा एक विलक्षण अध्याय आहे. राजकारणी लोकांनी शांतताप्रिय दिंगंबर जैन समाजाला विनाकारण छेडून त्यांच्या पवित्र तीर्थक्षेत्रावर आक्रमण करण्याचा प्रयत्न केला. प. पू. गुरुदेव समंतभद्र महाराजांना, ज्यांनी त्या भागात सर्वच समाजात शैक्षणिक परिवर्तन घडवून आणले होते, त्यांनाही त्रास देण्याचा अश्लाघ्य प्रयत्न झाला. प. पू. आचार्यश्री विद्यानंद महाराज यांनी यावेळी आपल्या प्रभावशाली व्यक्तिमत्त्वाने हा प्रश्न हाताळला. प्रसंगी उपोषण केले. त्यांच्याच आदेशाने कोल्हापूर येथे प्रचंड मूक मोर्चा निघाला. त्याचे नेतृत्वही मी केले होते.

एका प्रसंगात बाहुबलीच्या डोंगरावरून खाली बाहुबली गुरुकुल परिसरात प्रचंड दगडफेक झाली. मी ही त्यावेळी तेथे उपस्थित होते, तथापि मला एकही दगड लागला नाही. जवळच उभ्या असलेल्या गजाबेन त्यावेळी उद्गारल्या की, ‘शरयू, देवीनेच तुझे रक्षण केले.’ वास्तविक सरस्वती म्हणजेच जिनशासन देवता याशिवाय कुठल्याही देवीला न मानणाऱ्या जैन तत्त्वनिष्ठ पंडिता गजाबेन जेव्हा असे देवीने सांभाळले असे म्हणतात, तेव्हा त्यांच्या मनातील माझ्या बद्दलचा वात्सल्यभावच त्यातून व्यक्त होताना दिसतो. त्यांनी केलेले कौतुक आजही माझ्या अंगावर रोमांच उभे करते. या संघर्षात आचार्यश्रींबरोबर गजाभूनही माझ्या पाठीशी राहिल्या.

स्वच्छता, टापटीप, अनुशासन याबरोबरच गजाबेनना चांगली सौंदर्यदृष्टीही आहे. इतरांना संबोधताना आमच्या दादांप्रमाणेच त्या ‘आपण’ हा शब्द वापरत. अक्कलकोटचा त्यांना वाटणारा अभिमान अधून-मधून त्यांच्या बोलण्यातून जाणवत असे. त्या स्पष्टवक्त्या तर आहेतच तितक्याच प्रेमळ आहेत. त्यांच्या सानिध्यात राहिलेल्या तरुण मुलींवर उत्तम संस्कार तर केलेच पण त्याचबरोबर जैन तत्त्वज्ञानाच्या अभ्यासात त्यांना पारंगतही केले. याची काही ठळक उदाहरणे आपल्यासमोर आहेतच.

वयोमानानुसार त्यांची श्रवणशक्ती थोडी कमी झाली असली तरी १९ व्या वर्षातही त्या प्रकृतीने, बुद्धिमत्तेने आणि वात्सल्यभावाने ठणठणीत आहेत, असे म्हणावे लागेल. एवढ्या दीर्घकाळ ज्यांनी गुरुकुलाची, गुरुवर्यांची आणि मुनिवर्यांची सेवा केली, ज्ञानदान दिले, एका शिक्षण संस्थेच्या उत्तम प्रशासनात महत्त्वाची भूमिका बजावली, अशा व्यक्तिमत्त्वाप्रती कृतज्ञता अभिव्यक्त करणे, माझे, तुमचे, सर्वांचेच कर्तव्य आहे असे मी समजते आणि माझे कृतज्ञतेचे भाव अभिव्यक्त करते.

## भूनः माझ्या पुनर्जन्मदात्रीच

– श्री. बी. टी. बेडगे, बाहुबली.  
संचालक-श्री बाहुबली ब्रह्मचर्याश्रम व विद्यापीठ.

दि. १५ ऑगस्ट १९६० हा भारतीय स्वातंत्र्योत्सवाचा दिवस, पण हा दिवस खन्या अर्थाने मला मुक्त स्वातंत्र्य देणारा ठरला. जीवनभर धर्म कार्यास प्रेरित करणारी एक नवी पहाट माझ्या जीवनात उगवली. यादिवशी मला माझ्या जीवनाला एक नवी कलाटणी मिळाली. प्रत्येकाच्या जीवनात एक टर्निंग पॉइन्ट असतो, त्यानुसार हा माझा जीवनातील टर्निंग पॉइन्टच म्हणावा लागेल. धर्मकार्य व धर्मक्षेत्रापासून विमुख होऊन संसारसागरात माझी जीवन नौका भरकटत होती, तिला सुयोग्य दिशा आदरणीय भून व गुरुकुलामुळे मिळाली. म्हणून धार्मिक दृष्ट्या आदरणीय भून माझ्या पुनर्जन्मदात्रीच आहेत, असे म्हटल्यास अतिशयोक्ती ठरणार नाही.

मी नुकतेच बी.ए.चे शिक्षण पूर्ण केले होते. तेव्हा मी गुरुकुलातच राहत होतो. त्यावेळी महाराष्ट्र शासनाने नवीन सहकार खाते सुरु केले होते. त्याची एक जाहिरात ‘फ्री-प्रेस-जर्नल’ या इंग्रजी दैनिकात आली होती. त्यात ५० अधिकाऱ्यांच्या जागा भरावयाच्या होत्या. त्या ग्रामीण भागाकरिता होत्या. चंद्र हे माझे गाव ग्रामीण भागातील होते व माझे शिक्षण देखील ग्रामीण भागातच झाले होते. त्यामुळे मी मे-१९५९ साली कोणालाही कल्पना न देता त्या जागेकरिता अर्ज केला. आठ दिवसात मुलाखत व प्रवेश परीक्षेकरिता पत्र आले. मी गावी जातो असे सांगून मुलाखतीकरिता मुंबईस पोहोचलो. मुलाखतीस अनेक लोक होते. त्यावेळी धीरुभाई शाह हे त्या विभागाचे अध्यक्ष होते. त्यांनी इतर प्रश्नांबरोबर बाहुबलीची ही सखोल माहिती घेतली. त्यानंतर आठव्या दिवशी मला पत्र आले की संपूर्ण महाराष्ट्रात सहाव्या क्रमांकावर आपली निवड झाली आहे आणि पुण्याला सेंट्रल बिल्डिंगमध्ये चार महिन्याकरिता ट्रेनिंगसाठी यावयाचे आहे.

उन्हाळ्याचे दिवस होते. त्यामुळे गावाकडे सुट्टीला जातो असे सांगून मी पुण्याला गेलो. तेथे पहिल्या दहा लोकांना वेतनासह ट्रेनिंग दिले. त्यामुळे त्यांनी पहिली तीन वर्षे नोकरी सोडणार नाही असा बॉण्ड पेपर लिहून घेतला. त्याप्रमाणे मी ही बाँड लिहून दिला. कारण ही चांगली सरकारी नोकरी करायचीच असा मनाने पक्का निर्णय घेतला होता. शिवाय घरची परिस्थिती बेताची असल्यामुळे पुढच्या शिक्षणाचा काय भरवसा? कोण शिकत बसणार? पुढील शिक्षणासाठी पैसा कोठून आणायचा? असे अनेक प्रश्न माझ्या मनात घर करून होते.

चार महिन्याचे ट्रेनिंग झाले. नोकरीचे ठिकाण कोल्हापूर किंवा सांगली मागितले असता सांगलीला माझी नियुक्ती झाली. जून १९५९ ते १५ ऑगस्ट १९६० या कालावधीत महाराजांची व

भीसीकर गुरुजींची अनेक पत्रे आली, पण मी एकाही पत्राचे उत्तर दिले नाही. मन अतिशय घट्ट केले होते, पण होनहारी को कौन टाळ सकता है? बाहुबली गुरुकुलाविषयी लहानपणापासून आपुलकी, आत्मीयता होती व आताही आहे, पूऱ्य महाराजांवर माझी खूप श्रद्धा होती. कारण सन १९४७ साली मी येथे इ. ६ वी मध्ये प्रवेश घेतला होता आणि बी. ए.चे शिक्षण पूर्ण होईपर्यंत निरंतर गुरुकुल व महाराजांच्या संपर्कातच होतो.

महाराजांची मुळात इच्छा अशीच होती की, हा एक हुशार मुलगा आहे. याच्यारूपाने संस्थेस एक चांगला कार्यकर्ता लाभेल. शिकण्यासाठी बाहेर गेला तर बाहेरील वातावरणामुळे हा पुन्हा गुरुकुलाकडे वळून देखील पाहणार नाही. त्यामुळे पुढील शिक्षण नकोच असा त्यांचा आग्रह होता, पण माझी पुढील शिक्षणाची जबर इच्छाशक्ती पाहून नाईलाजास्तव कॉलेजच्या शिक्षणासाठी परवानगी दिली. त्यातपण त्यांनी अट अशी घातली की इकडे-तिकडे शिकण्यापेक्षा सोलापूर गुरुकुलात राहून शिक्षण घ्यावे, जेणेकरून गुरुकुलाचा संपर्क टिकून राहील. याशिवाय ठराविक काळासाठी ब्रह्मचर्य व्रत देखील दिले होते. माझे भरमू ऐवजी ‘आदिकुमार’ असे नामकरण देखील केले होते.

वरील सर्व गोष्टीमुळे बाहुबलीला, महाराजांना व गुरुकुलातील गुरुजणांना विसरणे कठीणच होते. शेवटी आठवणीने डोळे भरून आले. महाराजांची प्रेमळ वाणी ऐकण्यास कान आतुरलेले होते. भेटण्याची उत्सुकता मनात दाढून आली होती. म्हणून बाहुबलीला न जाणे राहवत नव्हते. शेवटी असा निर्णय केला की १५ ऑगस्टला ध्वजवंदनाचा कार्यक्रम उरकून बाहुबलीला महाराजांच्या दर्शनास जायचे. त्यानुसार सांगलीतील सहकार खात्याच्या कार्यालयासमोर ध्वज वंदन करून बाहुबलीस महाराजांच्या दर्शनासाठी पोहोचलो. महाराज आहाराला निघणार होते. इतक्यात मी तेथे पोहोचलो. तेथेच भून व भीसीकर गुरुजी देखील होते. सर्वांनी आग्रह धरला की मी पुन्हा गुरुकुलात यावे. सर्वांना वारंवार समजावून सांगूलागलो की ‘मी तीन वर्षाचा बॉण्ड लिहून दिला आहे. तो आता माघारी घेता येणार नाही. तीन वर्षानंतर मी अवश्य गुरुकुलात येईन.’ पण यावर भून समाधानी नव्हत्या. खरोखर भूनना माणसांची पारख करण्याची एक अद्भुत शक्तीच होती. महाराज व भूनच्या बाबतीत म्हणावेसे वाटते की ‘योजकस्त्र सुलभः।’

मी, महाराज व भूनना पुन्हा कल्पना दिली की ‘जर मी बॉण्ड माघारी घेतला तर मला रु.५,००० इतका दंड भरावा लागेल. त्यामुळे मी तीन वर्षानंतर अवश्य येईन.’ त्यावर भून क्षणाचाही विलंब न लावता पटकन् म्हणाल्या,’ मी ५००० रूपये भरते, पण तुम्ही येथे लगेच परत आले पाहिजे.’ या आवाजात गर्भश्रीमंत स्त्रीचा आत्मविश्वास ठासून भरलेला होता.

तसेच भूननी महाराजांना सल्ला दिला की ‘हे जोपर्यंत येतो असे म्हणत नाहीत, तोपर्यंत आपण

आहार घेणार नाही, असे सांगा' त्याप्रमाणे महाराजांनी हा प्रस्ताव माझ्यासमोर ठेवला. माझीही द्विधा मनःस्थिती होती. भून पुन्हा प्रेमळ वाणीने समजावून सांगू लागल्या, 'संस्थेत आलात तर आपणास काहीच कमी पडणार नाही. आपल्या जीवनाची खरी प्रगती व उत्कर्ष सरकारी नोकरीत होणार नाही, गुरुकुलात होईल, तुम्ही निश्चिंतपणे या.' अशाप्रकारच्या प्रबोधनामुळे माझ्या मनाची आकुलता कमी झाली.

भूनची धर्मावर प्रगाढ निष्ठा होती. कदाचित त्यांना वाटले असावे की एवढे पैसे भरावेच लागणार नाहीत किंवा भरावे लागले तरी चालेल, पण एखादा चांगला माणूस संस्थेस मिळत असेल तर त्यासाठी पैसे खर्च करण्यात काहीही वावगे नाही. वालचंद चुन्नीलाल श्रीश्रीमाळ हे महाराष्ट्र स्टेट अपेक्स को-ऑप. बँकेचे जनरल मॅनेजर होते. त्यांची ओळख श्री. दशरथ मेंचना होती. दशरथ मेंच हे रत्नाप्पाण्णा कुंभार यांचे चांगले मित्र होते. आदरणीय भूननी त्यांच्या करवी माझा राजीनामा पाठवून बॉण्ड पेपर रद्द करविला. एवढेच नव्हे तर पाच हजार रूपयांचा दंड पांचशे रूपयांवर आणविला आणि ते रु.५०० देखील भूननी स्वतः भरले. अशाप्रकारे मी पुन्हा गुरुकुलात परतलो आणि मला माझ्या घरी परतल्यासारखे वाटले. खरं तर हा माझा पुनर्जन्मच म्हणावा. शासनाच्या सहकार खात्याच्या जोखडातून बाहेर पडून खच्या अर्थाने चिरंतन टिकणाऱ्या धार्मिक कार्यात सहभागी झालो. आज असे वाटते, अन्याय, अनीती व भ्रष्टाचार हाच शिष्टाचार बनलेल्या सहकार खात्याच्या चिखलातून बाहेर काढण्यास महाराज, भून व भीसीकर गुरुजी यांनी मदत केली नसती तर केवळ एक जन्मच नव्हे तर अनेक जन्म बर्बाद झाले असते, निश्चितच दुर्गती झाली असती. ती दुर्गती टाळण्यास भूनचा सिंहाचा वाटा आहे. या संस्मरणाने मन भरून येते.

भूनच्या सहवासातील असे अनेक प्रसंग आहेत. ही गतकाळाची पाने पालटताना माझे डोळे पाणावतात.

मी सन १९६८ च्या उन्हाळ्याच्या सुट्टीत गावी गेलो होतो. त्यावेळी २४ मे १९६८ रोजी इकडे बाहुबलीत चर्चा झाली की मुख्याध्यापक कोणाला करायचे? तेव्हा भूननी मुख्याध्यापक पदासाठी केवळ माझ्या नावाची शिफारसच केली नाही तर मागील आठ वर्षांतील माझ्या कार्यकर्तृत्वाची बाजू देखील मांडली. अशाप्रकारे भून नेहमी चांगल्या कामाची किंमत करीत होत्या. एवढेच नव्हे तर संस्थेच्या कामाच्या सुलभतेकरिता त्यांनीच मला मॅनेजिंग कमेटीत घेतले, ही विशेष बाब होय. भूनना आयुर्वेदिक औषधांचे ज्ञान खूप उत्तम आहे. त्यामुळे त्या रात्री-अपरात्रीदेखील सर्वांच्या सेवेसाठी धावून येत असत. पथ्य काटेकोरपणे पाळावयास लावून औषधे देत असत. एरंडेलचे तेल नेहमी सोबत ठेवत असत. मुलांना नियमाने एरंडेल तेल पिण्यास देत असत. आता भून वार्धक्यामुळे खूप शांत झाल्या आहेत. नाही तर त्यांचा करारी स्वभाव सर्वांना माहीतच आहे. त्या

जेवढ्या कठोर आहेत तेवढ्याच त्या प्रेमळ देखील आहेत, त्यांच्या या कणखर स्वभावामुळे आम्ही त्यावेळी संस्थेतील लोक त्यांना ‘इंदिरा गांधी’ असे म्हणत होतो.

पूज्य समंतभद्र महाराजांनी ज्या सेवाभावी ब्रती कार्यकर्त्यांची फळी निर्माण केली त्यात भून अग्रणी आहेत. महाराजांचा मूळचा पिंड हा गुजराती होता, तथापि ते अत्यंत संयमशील होते, ते केवळ भूनच्या दक्षतेमुळेच. भून अत्यंत प्रसिद्धिपराङ्मुख आहेत. त्यामुळे त्या समाजाच्या नजरेस कधी पडल्या नाहीत. तसेच लौकिक समाजसेवेपेक्षा त्यांनी धर्म व धार्मिक संस्थेची सेवा करण्यात आपले आयुष्य खर्ची घातले. त्यातही त्यांनी केवळ संस्थेच्या हितासच प्राधान्य दिले.

त्यांचे लौकिक शिक्षण नसल्यासारखेच म्हणावे लागेल, पण त्यांचे संस्कृतसंबंधीचे ज्ञान उत्कृष्ट आहे. त्या एम.ए.च्या विद्यार्थ्यांना देखील संस्कृत शिकवत होत्या. आता देखील वृद्धापकाळामुळे त्यांचे संस्कृत व जैन तत्त्वज्ञानाचे ज्ञान कमी झाल्यासारखे वाटत नाही. त्यांच्या ह्या अशाप्रकारच्या प्रगाढ तत्त्वज्ञानाने त्यांचा वर्तमान जन्म तर सार्थक होत आहेच, पुढे स्त्रीपर्यायाचा छेद होऊन त्यांना शीघ्रतेने मोक्षलक्ष्मी प्राप्त होवो ही सद्भावना !

॥३०॥

□□□

### : स्वामिकार्तिकेयानुप्रेक्षा :

सव्वत्थ वि पियवयणं दुव्वयणे वि खमकरणं  
सव्वेसिं गुणगहणं मंदकसायाण दिद्वंता ॥९१॥

अर्थ – सर्वांशी प्रियवचन (कोमल वचन) बोलणे, खोटे वचन बोलल्यावर दुर्जनानांही क्षमा करणे आणि सर्वांच्या गुणांचे ग्रहण करणे ही मंदकषायी जीवांची उदाहरणे आहेत.

– स्वामिकार्तिकेय.

## आमचे कृपाछत्र

- श्री. डी. सी. पाटील, कोल्हापूर  
महामंत्री, श्री बाहुबली विद्यापीठ

माझे मूळ गाव कुंभोज. पूर्वीपासून आमचे घर धार्मिकवृत्तीचे आहे. प. पू. गुरुदेव समंतभद्र महाराजांनी आमच्या गावाजवळ किंबहुना गावाच्या सीमेवरच असलेल्या डोंगराच्या पायथ्याशी गुरुकुलाची स्थापना केली. म्हणूनच आज मी सर्वोच्च पदापर्यंत पोहचू शकलो. हे मी अभिमानाने सांगतो. आमची आऊ सातत्याने गुरुदेवांना आहार देण्यासाठी तसेच मुनि-संघ बाहुबलीस आल्यानंतर चौक्यासाठी जात असे. तिच्यासोबत आम्हीही जात होतो. तेव्हापासूनच बाहुबलीशी जिब्हाळा, ऋणानुबंध आहेत. तसेच आमच्या आऊ-बापा आणि संपूर्ण घराण्याचा बाहुबलीशी अत्यंत जवळचा संबंध आहे. त्यामुळे सहजच जैन तत्त्वज्ञानानुसार सदाचार, सद्विचार रुजले. ते आजही खूप उपयोगी पडत आहेत. बाहुबली हे क्षेत्र आमचे श्रद्धास्थानच नव्हे तर मर्मस्थान आहे. म्हणून आम्ही तन-मन-धनाने याच्याशी जोडले गेलो आहोत. आमच्या परिवाराला योग्य दिशा व उत्तम संस्कार येथेच मिळाले आहेत. येथे कोणताही धार्मिक, सामाजिक वा शैक्षणिक उत्सव असो आमचा संपूर्ण परिवार आवर्जून उपस्थित असतो. साधू व विद्वद्गणांच्या आहार-विहारासाठी आमची आऊ व आण्णा येथे येत असतात. आऊ चौका करण्यासाठी आली असता पूर्णपणे विधी, पद्धती, पूजा यासाठी पं. गजाभून यांचे मार्गदर्शन लाभत असे. आम्ही सर्व मुले स्वावलंबी झाल्याने आऊने मुर्नीचा आहार व आत्मकल्याण करण्यासाठी बाहुबलीला राहण्याचे ठरविले. त्यानुसार सन २००३ पासून आमची आऊ सकाळी देवदर्शन, पूजन-अष्टक भून यांच्याबरोबर त्यांच्या गृहचैत्यालयात करीत असते. तसेच सकाळी, दुपारी व संध्याकाळी नित्यनियमाने स्वाध्याय करीत असते. त्यावेळी पदोपदी भूनचे मार्गदर्शन धर्मज्ञान वृद्धिंगत करण्यास उपयुक्त ठरते. आऊच्या राहण्याच्या सोयीपासून सर्वप्रकारची काळजी भून करीत असतात, त्यामुळे आम्ही निश्चिंत असतो आणि आऊना वृद्धापकाळात धर्मसेवा करण्याची संधी मिळालेली पाहून आम्हास धन्यता वाटते. ‘अंत भला सो सब भला’ या सूक्तिनुसार आऊचा मनुष्य जन्म सार्थक करण्यास भूनचा सिंहाचा वाटा आहे.

मी बाहुबली विद्यापीठाच्या एम.जी.शहा विद्यामंदिर व ज्युनिअर कॉलेजचा माजी विद्यार्थी आहे. सध्याचे संचालक मा. बी. टी. बेडगे गुरुजी तेव्हा आमचे मुख्याध्यापक होते. त्यांच्या कडक शिस्तिचा ठसा आजही आमच्या मनावर उमटलेला आहे. सन १९९३ मध्ये भून, भीसीकर गुरुजी व बेडगे गुरुजी यांच्या सल्ल्यानुसार मी बाहुबली विद्यापीठाचा विश्वस्त झालो. त्याकरिता मा. अरविंद

सेठजी व मा. कल्लापाण्णा आवाडे यांचा पाठींबा होताच. तेव्हापासून सामाजिक व धार्मिक कार्यास गती मिळाली. या पवित्र क्षेत्राच्या घनिष्ठ संबंधामुळे पुण्यसंचय वाढतच गेला, त्यामुळे माझी पारिवारिक, आर्थिक, व्यापारिक, सामाजिक, धार्मिक आणि कालांतराने राजकीय हितसंबंध सुधारत गेले. या क्षेत्राच्या निमित्ताने मला माझ्या कार्यकर्तृत्वाच्या कौशल्याच्या विकासास योग्य दिशा मिळाली व तात्त्विक विचारांचे अधिष्ठान लाभले. गजाभून, ब्र. भीसीकर गुरुजी व तत्कालीन सर्व विश्वस्त, सदस्य यांच्या प्रेमाग्रहामुळे १२ वर्षांपूर्वी २००१ सालच्या महामस्तकाभिषेक महोत्सवाच्या कार्याध्यक्ष पदाची धुरा माझ्यावर टाकली, त्यामुळे मला एक नवीन जीवनच मिळाले. या पुण्यवर्धक कार्यामुळे पुढे महामंत्री, अनेक संस्थांचे संस्थापक, सदस्य, तर राजकीय क्षेत्रातील जिल्हापरिषदेचे अध्यक्षपद मिळाले असे म्हटल्यास ती अतिशयोक्ती ठरणार नाही. तसेच शैक्षणिक-सामाजिक कार्यास संस्थेबोरोबरच एम.जी.शहा विद्यामंदिर व ज्युनि. कॉलेजचा सर्व स्टाफ, सर्व शाखांचे मुख्याध्यापक, शिक्षक व शिक्षकेतर कर्मचारी आणि संस्थेच्या कार्यकर्त्यांचे प्रत्येक सहकार्य मिळत गेले आहे.

गजाभून यांची धर्मसेवा व त्यांनी गुरुकुल संस्थेच्या संवर्धनाकरिता दिलेले योगदान शब्दातीत आहे. संस्थेविषयी असणारी त्यांची आपुलकी व दूरदृष्टीपणा मला अनेकदा, जवळून अनुभवावयास मिळाला. मी बाहुबली विद्यापीठाचा विश्वस्त झाल्यापासून ब्र. भीसीकर गुरुजी असेपर्यंत आम्हा पदाधिकारी गणांना संस्थेकडे अधिक लक्ष देण्याची कधीच गरज भासत नव्हती, कारण त्यावेळी गजाभून, ब्र. भीसीकर गुरुजी, ब्र. करके गुरुजी, ब्र. भूपाल गुरुजी इत्यादी सेवाभावी निःस्वार्थी कार्यकर्ते संस्था सांभाळत होते. त्यांच्याच तालमीत आम्हास कार्य करण्याची संधी मिळाली. या संस्थांतर्गत कार्य करण्याकरिता मला मा. अरविंद सेठजी, मा. कल्लापाण्णा आवाडे, मा. सनत्कुमार आरवाडे, मा. बी. टी बेडगे व आमचे ज्येष्ठ बंधू मा. बाबासाहेब पाटील यांचे नैतिक पाठबळ असल्याने संस्थेची ध्येयधोरणे, महाराजांची गुरुकुल शिक्षण प्रणालीची पद्धती, नैतिक व अध्यात्मिक शिक्षणाची सोय, धार्मिक शिविरांचे आयोजन इत्यादी कार्ये आजतागायत यथावत् त्याच जोमाने चालू आहेत, हे सांगताना मला अभिमान वाटतो.

गुरुकुलमाता गजाभून ह्या अत्यंत स्वाभिमानी व स्वावलंबी आहेत. म्हणून त्या निःशंक, निःस्वार्थपणे संस्थेची सेवा करू शकल्या. त्यांनी कधीही संस्थेकडून एक पैसा देखील घेतला नाही. स्वतःकरिता राहण्यासाठी संस्थेत बांधलेल्या घराचा खर्चही त्यांनी मामांना करावयास सांगितला. त्यांनी कधीही आपला वाढदिवस, अमृतमहोत्सव साजरा केला नाही. स्वतःसाठी कोणताही गौरव समारंभ होऊ दिला नाही. पूज्य गुरुदेवांच्या विचारांच्या प्रभावामुळे त्या नेहमी प्रसिद्धीपासून खूप दूर राहिल्या आहेत. यावेळी मात्र आम्ही त्यांची नजर चुकवून गौरव समारंभ व गौरव ग्रंथाचे प्रकाशन

करीत आहोत. या कार्यक्रमावर देखील त्यांच्या निःस्वार्थ विचारांची छाया अशी दिसून येते की हा कार्यक्रम व कार्यक्रमाचा सर्व खर्च आम्ही संस्थेतून देऊ असे सांगितले असता देखील गौरव ग्रन्थाच्या संपादक मंडळांनी असा विचार पुढे आणला की 'ज्यांनी आपल्या जीवनात संस्थेकडून एक पैसा देखील घेतला नाही, उलट आपला सर्व पैसा व जीवन संस्थेसाठी खर्ची घातले त्यांच्या नावाने संस्थेतून पैसा घेणे हे योग्य नाही. त्याकरिता आपण स्वतंत्र फंड उभा करू या आणि कार्यक्रम व गौरव ग्रन्थाचे प्रकाशन करू या.' या विचारांचा आदर्श खरोखरच अन्य संस्था, संस्थाचालक व संस्थेतील कार्यकर्त्यांनी अवश्य घ्यावा. खरं तर हे गजाभून यांच्या सार्थक जीवनाचे सुफलच म्हणावे की त्यांनी स्वतः निःस्वार्थवृत्तीने काम करून निष्काम भावनेने कार्य करणारे कार्यकर्ते निर्माण केले आहेत. ते आज ही संस्थेत कार्यरत आहेत. पुढे ही परंपरा कायम टिकून राहो अशी सद्भावना व्यक्त करतो आणि प्रसिद्धीपासून पराड्मुख होऊन निर्जन जंगलाचे मंगल करण्यास जीवन अर्पण करणाऱ्या या सुलक्षण व्यक्तिमत्त्वास निरामय दीर्घायुष्य चिंतितो व त्यांना विनम्र अभिवादन करतो.



### : उपासकाध्ययन :

सौमनस्यं सदा चर्यं व्याख्यातृषु पठत्सु च।  
आवासपुस्तकाहारसौकर्यादिविधानकैः॥८३९॥

**अर्थ –** जे जैनशास्त्रांवर व्याख्यान देतात, जैनशास्त्र शिकवितात त्यांना राहण्यासाठी निवासस्थान, पुस्तके, भोजन इत्यादींची सोय करून गृहस्थांनी नेहमी आपल्या उत्तम मनोवृत्तीचा परिचय दिला पाहिजे.

ज्या संस्थेमध्ये जैन शास्त्रांचे पठण-पाठण चालू आहे, अशा संस्थेचे रक्षण व प्रचार करण्यासाठी गृहस्थांनी भरपूर सहयोग देऊ आपल्याला प्राप्त झालेल्या धनाचा सदुपयोग केला पाहिजे.

– सोमदेवसूरी.

## भून-संक्षिप्त जीवन परिचय

- ब्र. सुजाता, बाहुबली.

आजच्या भौतिक युगात स्वतःच्या प्रसिद्धीसाठी आसुसलेले लोक सर्वत्र दृष्टिपथात येतात. छोटंस काम करून कीर्ती मात्र मोठी मिळविण्यासाठी तृष्णा सर्वत्र बळावलेली आहे. अणुएवढे कार्य करून पर्वताएवढी ख्याती कमावणारे आज सुलभ आहेत, पण पर्वताएवढे कार्य करूनही अणुएवढीही प्रसिद्धी न इच्छिणारे संत पुरुष विशेषतः महिला आज पाहायला मिळणे अत्यंत दुर्मिळ झाले आहे. अशा दुर्मिळ महिलांपैकी आदरणीय भून एक होत. आपले सारे आयुष्य त्यांनी संस्थेच्या व समाजाच्या हितासाठी वेचले. ७५ वर्षांपासून संस्थेकरिता त्या चंदनाप्रमाणे झिजल्या. संस्थेच्या उन्नतीकरिता अविश्रांत परिश्रम घेतले; परंतु एवढे करूनही त्या प्रसिद्धीपासून सदैव अलिम राहिल्या. जीवनाचा मुख्य उद्देश तर “आत्मकल्याण” करणे हाच होता व आहे, पण त्यांच्या विवेकपूर्वक योजक स्वभावामुळे संस्थेची सेवा सहज घडत गेली. प. पू. महाराज नेहमीच म्हणायचे-

‘आदहिं कादव्वं जड सक्रई परहिं च कादव्वं।’

या वाक्याचे त्यांना कधी विस्मरण झाले नाही. त्यांनी आपले हित तर साधले व शक्तीनुसार जितके शक्य असेल तेवढे परहितही साधले. आज हे संस्थेचे रमणीय, दर्शनीय, मनोहर दृश्य दिसत आहे ते आदरणीय भूनमुळेच; परंतु आजपर्यंत कोणत्या वृत्तपत्रामध्ये किंवा मासिकामध्ये त्यांचा प्रसिद्धिपूर्वक लेख कुणाला पाहायला मिळाला आहे का? याचे कारण त्यांची निर्लोभता व निस्पृहता आहे. मी एवढे काम केले, माझा गौरव व्हावा अशी अभिलाषा त्यांना कधीच शिवली नाही. बरोबरच आहे –

कनक पात्र बोले नहि, कांसो करे झनझनाट।  
बडे पुरुष बोले नहि, हीन करे कलकलाट॥

हा गौरव ग्रंथही त्यांना न सांगताच काढला गेला आहे. हा गौरव ग्रंथ काढण्याचा उद्देश एवढाच आहे की अशा थोर व्यक्तींची माहिती सर्व समाजाला कळावी व त्यांचे आदर्श जीवन अन्य महिलांना प्रेरणादायी व्हावे.

२१ नोव्हेंबर १९१३ साली अक्कलकोट या गावी त्यांचा जन्म झाला. त्यांच्या आईचे नाव राजूबाई व वडिलांचे नाव फूलचंद. आई स्वभावाने अत्यंत कडक पण शिस्तीची होती. ही आपली मुलगी किंवा हा आपला मुलगा म्हणून तेथे कोणताही गुन्हा माफ होत नसे. मुलांनी शाळेत गेलेच पाहिजे व दिलेला अभ्यास पूर्ण केलाच पाहिजे अशी तिची पूर्ण ताकीद असे. अभ्यास केल्याशिवाय

जेवण मिळत नसे. आईच्या रोखठोक स्वभावामुळे व कडक शिस्तबद्धतेमुळे अक्कलकोट येथे भूनचे चवथीपर्यंत शिक्षण झाले. आई जरी वरून कठोर दिसत असली तरी अंतरंगातून अतिशय मृदू व दयाळू होती. गरिबांना कपडेलते, अन्नधान्य देण्यामध्ये ती खूप उदार होती. ती गरजू लोकांची गरज भागविण्यामध्ये अत्यंत तत्पर असे. भूनचे वडील तर देवमाणूस होते. ते श्रावकक्रते ब्रतरूपाने अंगीकार न करताही श्रावकाच्या सर्व क्रियांचे पालन यथोचित अत्यंत काटेकोरपणे करीत असत. अभ्यागत मुनिराजांची व श्रावकांची विचारपूस नित्य करीत. त्यांना आहारदान दिल्याशिवाय ते स्वतः कधीच भोजन करीत नसत. त्यामुळे लहानपणापासूनच भूनना मातापित्यांकदून संस्काराची देणगी मिळाली होती. आईची कडक शिस्त व वडिलांची धार्मिकवृत्ती सहजच त्यांच्या अंगी बाणली होती; परंतु क्रूरकाळाने अचानक त्यांच्या या भाग्यावर निर्दयपणे झडप घातली. वयाच्या अवघ्या नवव्या वर्षीच त्यांच्यावरील मातृछत्र हरवले. चारही मुले आईविना पोरकी झाली. ‘स्वामी तिन्ही जगांचा आईविना भिकारी’ हे वाक्य अगदी खरे आहे; परंतु आईचा किती प्रामाणिकपणा व मोठेपणा तिने आपल्या बहिणीला अंतिम समयी सांगितले की तू या मुलांच्या मोहात सापडू नकोस. हे तुला दुर्गतीत नेतील. मुलांना सांभाळा हे शब्द तर उच्चारले नाहीच. मुलांच्या शिक्षणासाठी अहोरात्र झटणारी माता निघून गेल्यामुळे मुलांचे शिक्षण अपुरेच राहिले.

मातृछत्र हरवल्यामुळे आदरणीय भूनना आजोळी पाठविण्यात आले. उस्मानाबाद हे आदरणीय भूनचे आजोळ. उस्मानाबाद हे मोगलांचे राज्य असल्यामुळे नियांना घराबाहेर पडण्याची भीती होती. शाळेत जाता येत नव्हते. त्यामुळे. आदरणीय भूनना शिक्षण अर्धवटच सोडावे लागले. शिकण्याची तर प्रबल इच्छा होती, पण नाईलाज होता. जर त्यांची आई हयात असती तर आदरणीय भून त्यावेळच्या ग्रेज्युएट झाल्या असत्या. आदरणीय भूनचे पालनपोषण मावशीने अत्यंत लाडाने केले. मावशी बालविधवा असल्यामुळे माहेरीच राहात होती. तिने भूनना तळहाताच्या फोडाप्रमाणे जपले. बहिणींनी मरताना सावध केले होते तरी अखेर ती मोहात सापडलीच. आदरणीय भूनच्या केसालाही धक्का लागला तरी तिला सहन होत नसे. आईला क्षयरोग असल्यामुळे भूनही लहानपणी आजारीच असायच्या. पण मावशीने त्यांची खूप शुश्रूषा केली. मोगलाईचा काळ असल्यामुळे व आजोबा, मामा वकील असल्यामुळे घरात राजकारणाचे वातावरण होते. भूनचे मामा स्व. फूलचंद गांधी हेही वकील होते, मोगलाई नष्ट करण्यासाठी त्यांनी अतोनात परिश्रम घेतले. हैद्राबाद स्टेटच्या शिक्षणमंत्र्याचे पद त्यांनी आपल्या कर्तव्यारीवर भूषविले होते. पंडित जवाहरलाल नेहरूंची तर त्यांच्यावर खूप मर्जी होती. उस्मानाबादला पं. नेहरू त्यांच्या घरी दोनवेळा आले होते.

आजोळचा परिवार मोठा होता. चार आजा, आजी, मावशी, चार मामा व त्यांची मुले असे एकत्र कुटुंब होते. जणू त्याकाळी ते राजघराणेच होते. टोलेजंग ३ मजली वाडा होता. आदरणीय भून

जर प्रसन्न असतील तर त्यावेळचे अनेक रोचक प्रसंग सांगत असतात. अशा प्रकारच्या राजघराण्यात वाढूनही आदरणीय भूनमात्र संसार भोगांपासून अलिस राहिल्या. भोगामध्ये त्यांचे मन रमले नव्हते. त्यांच्या घरी नेहमी पंडित शीतलप्रसादजी यायचे. त्यांच्याजवळून आदरणीय भूननी समाधिशतक इष्टोपदेश इ. धर्मग्रंथांचा अभ्यास केला होता. त्यांचे आजोबा ‘नेमचंद गांधी’ हे ज्ञानी लोकांचा आदर सत्कार करायचे. त्यामुळे त्यांच्याकडे सतत विद्वान मंडळी येत असत व त्यांचा सहवास मिळत असे. पंडित शीतलप्रसादजींकडून आजोबांनी कर्मकांड ग्रंथाचा अभ्यास करून त्याचा संक्षेपात मराठी अनुवाद केला व काही कोष्टक नकाशे तयार केले. तो मराठी कर्मकांड ग्रंथ १९३९ साली मुद्रित झाला आहे. त्यावेळी आदरणीय भूननी त्यांना खूप मदत केली. लहान वयातही त्या कर्माची नावे वगैरे तोंडपाठ सांगत असत. त्यांच्या स्मरण शक्तीचे सर्वांना आश्चर्य वाटायचे. शिकण्याची खूप इच्छा असल्यामुळे त्यांना संस्कृत शिकवण्यास एक शिक्षक घरीच येत असत. संस्कृत शिकत असताना शिक्षक जेवढं शिकवतात तेवढंच शिकून त्या गप्प बसल्या नाहीत. तर शिक्षकांनाच तुम्ही एवढा भाग पाहून येऊन मला सांगा असे म्हणायच्या अर्थात कसे शिकवावे हे ते शिक्षक भूनकडूनच शिकले. भूननी आपल्या पुरुषार्थने संस्कृतमध्ये अतिशय निपुण आहेत.

जरा मुलगी मोठी झाली की सर्वाची दृष्टी तिच्याकडे असते. तिला आपल्या पतिगृही पाठवावयाचे, कन्या ही परकीयांचे धन आहे, दुसऱ्याच्या घरची आहे अशी सर्वाची समजूत आहे. अर्थातच भूनच्या विवाहाची चर्चा सुरु झाली. आजांना वाटले हिला योग्य ठिकाणी देऊन आपले कर्तव्य पूर्ण करावे. आई नसल्यामुळे आपणावरच ही जबाबदारी आहे, असे त्यांना वाटे, पण आदरणीय भूननी लग्नाला साफ नकार देऊन टाकला. पण तरीही आजांनी प्रयत्न चालूच ठेवला. अनेक स्थळे भूनना पाहाण्यासाठी येत होती. भून मुद्दाम अवतार करून बसणार. कारण आपण त्यांना पसंत पडू नये असे भूनना वाटत होते. अखेर इच्छा नसतानाही आजांनी वालचंद शहा गुंजोटीकर यांच्याशी त्यांचा विवाह निश्चित केला. भूननी खूप विरोध केला पण त्यांचे काही एक चालले नाही. त्या जबरदस्तीने लग्नासाठी उभ्या राहिल्या. विवाह समारंभ कसातरी पार पडला. सर्व क्रिया पार पडताच भूननी अपूर्व पुरुषार्थ केला. असा पुरुषार्थ सामान्य स्त्रीला होणे शक्य नाही. त्याच लग्नमंडपात त्यांनी आपल्या अंगावरील मंगळसूत्रासहित सर्व दागिने काढून टाकले व आजांना म्हणाल्या, तुम्ही तुमचे कर्तव्य पार पाडले, आता माझ्यावर तुमचा अधिकार नाही. कारण मी तुमची राहिली नाही. आता मी स्वतंत्र आहे. माझे कर्तव्य करण्यामध्ये तुम्ही आडवे येऊ शकत नाही. त्या स्त्रीत्वाच्या तेजापुढे कुणाला एक शब्दही बोलण्याचे धाडस झाले नाही. सर्वजण गुपचूप बसले. सर्व वैवाहिक बंधन तोळून त्या पतिगृही न जाता सरळ माहेरी गेल्या. सासरची २५० एकर पाण्याची जमीन होती. एकुलता एक देखणा मुलगा होता, पण भून त्या बाह्यवैभवाला किंवा सौंदर्याला भाळल्या

नाहीत. ‘आत्मकल्याण’ हेच जीवनाचे ध्येय निश्चित केले. सर्व बाह्य संपत्ती नाशवंत आहे, पाण्याच्या बुडबुड्याप्रमाणे क्षणभंगुर आहे, हे त्यांनी चांगले जाणले होते.

आता या सर्व मोहजाळातून निसटायचे कसे? आत्मकल्याणासाठी कुणाचा आश्रय घ्यावा. कारण सध्याच्या कलियुगात शीलाचे संरक्षण करणे कठीण झाले आहे. घरातून बाहेर पडण्यासाठी त्यांनी खूप वस्तूंचा त्याग केला. आठ आठ दिवस अन्न न खाता उपोषण केले. अग्वेर एक दिवस भाग्याचा उजाडला व प्रयत्नांना यश आले. १९३६ साली कारंजाचे ध. श्री. स्व. प्रद्युम्नसावजी डोणगावकर व पू. क्षुल्क समन्तभद्रजी महाराज उस्मानाबादला आले होते. त्यावेळी भूननी संधी साधून घेतली व त्या उभयतांबरोबर धार्मिक शिक्षण घेण्यासाठी त्या कारंजास गेल्या. तेथे गेल्यावर तेथील चालीरिती सर्व भिन्न, तेथील राहणी जेवणखाण निराळे, पण भूननी सर्व जमवून घेतले. राजघराण्यामध्ये अत्यंत लाडात वाढल्यामुळे कधी काम करण्याची सवय नव्हती, पण तेथे सर्व काही करण्याची मनाची तयारी केली. कारण आपले ध्येय सफल करायचे हा एकच त्यांना ध्यास होता. कारण त्यांनी स्वतःहून हा मार्ग पत्करला होता. आपले जीवन धर्ममय बनवायचे व आपल्या शीलाचे संरक्षण करावयाचे हे एकच लक्ष्य होते. कारंजातील मंडळींनीही त्यांना सांभाळून घेतले. स्व. पं. श्री प्रद्युम्नसावजींचा तर भूनवर मुलीप्रमाणे वात्सल्यभाव होता. त्यांनी भूनना जैन सिद्धांत प्रवेशिका, जीवकांड, कर्मकांड इ. ग्रंथ शिकविले. प. पू. समन्तभद्र महाराजांच्याजवळ क्षत्रचूडामणी, सागारधर्मामृत इ. ग्रंथांचे ज्ञान संपादन केले. बुद्धी तेज असल्यामुळे थोड्याच कालावधीमध्ये पुष्कळ ज्ञान कमावले. तरी अद्यापि भूनच्या बुद्धीची भूक शमली नव्हती. दोघांजवळचे भांडवल संपले आता पुढे काय? प. पू. महाराजांनी भूनच्या निमित्ताने अनेक नवीन ग्रंथ लावले.

पुढे काही काळानंतर पंडित फूलचंद्रजी सिद्धांतशास्त्रीर्जींच्या जवळ ‘लब्धिसार’ ग्रंथ शिकण्यासाठी त्या बनारसला गेल्या. तेथे २ महिन्यातच लब्धिसार ग्रंथाचे ज्ञान आत्मसात करून घेतले. भूनची शिकण्याची एक अनोखी पद्धत आहे. शिकण्यापूर्वी जो भाग शिकायचा तो स्वतः वाचून अर्थ लावून जायचे म्हणजे विषय लवकर समजतो. लब्धिसार ग्रंथ शिकतानाही स्वतःच ग्रंथाचा अर्थ लावत असत. त्यांच्या बुद्धिमत्तेवर पंडितजी अत्यंत संतुष्ट होते. भूननी लब्धिसार ग्रंथ शिकल्यानंतरच या भागात लब्धिसार वाचण्याची परंपरा सुरु झाली. भूननी तो ग्रंथ पुढे अनेकांना शिकविला. कसे शिकवावे व कसे शिकावे हे भूनकडे शिकण्यासारखे आहे. त्यांनी जो पाठ शिकविला तो शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांना आत्मसात झालाच पाहिजे, कंठस्थ झालाच पाहिजे, अशी त्यांची समजावण्याची पद्धत होती. कारंजातील ४०-५० महिला त्यांच्याजवळ जीवकांड, कर्मकांड शिकण्यासाठी येत असत. भूननी पुष्कळ महिलांना व मुलींना शिकविले.

भून ज्यावेळी कारंजात होत्या त्यावेळी कंकुबाई श्राविकाश्रमाची स्थापना झाली होती. भून

श्राविकाश्रमातही १६ वर्षे राहिल्या होत्या. तेथील मुलींची अत्यंत आत्मीयतेने सेवा करीत असत. मुलींच्या डोकीतील उवा काढणे, त्यांना न्हाऊ घालणे इ. कामे भून स्वतः करीत असत. तेथील महिला वर्गाशीही भूनचे संबंध आपुलकीचे झाले होते. तेथील महिलावर्गाजवळूनही पैसे गोळा करून श्राविकाश्रमाच्या हायस्कूलची इमारत उभी केली. भून म्हणजे योजनांचे कॉम्प्युटर आहे. कुणालाही सुचणार नाही त्या योजना भूनच्या डोक्यात येतात. भून योजना फक्त आखतात असे नाही तर त्या योजना प्रत्यक्ष अंमलात आणतात. अशाप्रकारे शिकण्या-शिकविण्यात १६ वर्षांचा कालावधी चुटकीसरशी निघून गेला.

सन १९३४ साली प. पू. समंतभद्रजी महाराजांनी कुंभोज-बाहुबली येथे मुलांचे गुरुकुल सुरु केले होते. त्यानिमित्ताने महाराज वरचेवर कारंजाहून बाहुबलीस येत असत. पुढे कारंजा गुरुकुलाची जबाबदारी ब्र. माणिकचंदंजी चवरे (गुरुजी) व इतर मंडळीवर सोपवून महाराजांनी आपले बाहुबलीत वास्तव्य केले. त्यावेळी बाहुबलीमध्ये महाराजांच्या आहाराची सोय नव्हती. त्यासाठी भूननाही कारंजा सोडून बाहुबलीस यावे लागले. त्यावेळी येथे राहण्यासाठी सुव्यवस्थित खोल्या नव्हत्या. एका लहानशा छपराच्या घरातच भून बिनतक्रार राहिल्या. सर्व कामे त्यांना स्वतः हातांनी करावी लागत, पण ते भूननी आनंदाने केले. बाकी कोणत्याही सुखसोयी नव्हत्या, नळ नव्हते. गुरुकुलातील मुले आंघोळ करण्यासाठी नेजला विहिवावर जात असत. गुरुकुलातील झाडणे, स्वयंपाक करणे, धान्य नीट करणे इ. कामे मुले स्वतःच आनंदाने करीत असत. कारण महाराजांचे उपदेशामृत त्यांना दररोज मिळत असे. त्यामुळे काम करायला उत्साह यायचा. त्या काळी गुरुकुल हे खन्या अर्थने गुरुंचे कुल होते. भूननीही त्यावेळी खूप कष्ट सोसले. त्यावेळी परिसरात सर्वत्र जंगलच होते. काटेकुटे सर्वत्र भरले होते. साप सारखे फिरायचे. भूनच्या स्वच्छताप्रिय दृष्टीला हे सर्व खपले नाही. हळूहळू काटेकुटे दूर सारून जागा स्वच्छ केली. पुढे आठ दहा वर्षातच डोंगर फोडून स्वतःच्या खर्चने घर बांधले. सुरुंग लावून, खड्डे खणून झाडे लावली. सर्वजण म्हणत या दगडात झाडे कशी येतील? परंतु त्यांनी आपली चिकाटी सोडली नाही. त्यावेळी केलेल्या अथक परिश्रमामुळेच आज संपूर्ण परिसर झाडाझुडपांनी हिरवागार दिसत आहे. सर्वांना आप्रवृक्षाची गोड फळे चाखायला मिळत आहेत.

काही दिवस महाराज डोंगरावर राहात होते. त्यावेळीही भून खालून सर्व सामान वर नेऊन व्यवस्था करीत असत. डोंगरावरील गुंफ्यासमोरील भिंत व कट्टा भूननी स्वतः हातांनी बांधला होता. प. पू. शांतिसागर महाराजांच्या प्रेरणेने येथे अड्डावीस फूट उंचीची श्री १००८ बाहुबली भगवंतांची मूर्ती उभी करण्याचा निर्णय घेण्यात आला. १९६३ साली मूर्तीची प्रतिष्ठा झाली. ती प्रतिष्ठा यशस्वी होण्यामध्ये भूनचा सिंहाचा वाटा होता. व्यवस्था करावी ती भूननीच. प्रतिष्ठेच्यावेळी अनेक अडचणी आल्या. स्व. शांतिप्रसादर्जींचा कार्यकर्त्याकडून थोडा अवमान झाल्यामुळे ते रुसून पन्हाळ्याला

निघून गेले. त्यावेळी भूननी त्यांची समजूत काढून त्यांना पुन्हा घेऊन येण्याचे काम तत्परतेने केले. जेथे फाटेल तेथे ठिगळ जोडण्याचे काम भून सदैव करीत आल्या आहेत. भूनच्या कुशल नेतृत्वाखाली प्रतिष्ठा उत्तम रीतीने पार पडली. बृहन्मूर्तीच्या निमित्ताने गुरुकुलाला तीर्थक्षेत्राचे स्वरूप प्राप झाले. दर्शनासाठी दर्शनार्थ्यांची आवक सुरु झाली. त्यांना राहण्यासाठी खोल्यांची उणीव भासू लागली. म्हणून भूननी दान गोळा करून नवीन गेस्ट हाऊस बांधले. दोन धर्मशाळांचीही निर्मिती झाली. बाहुबली मूर्तीच्या सभोवती तट उभारून त्यावर नक्षीदार कठडे उभा करण्याची कल्पना भूनचीच. मूर्तीच्यासमोरही मार्बलचे कठडे करण्याची कल्पनाही भूनचीच. ती कल्पना कार्यान्वितही केली भूनचीच. समवसरण मंदिरामध्ये श्री कुंदकुंदाचार्याद्वारा रचित पंचपरमागम फरशीवर खोदण्याची प्रथा सर्वप्रथम भूनचीच प्रारंभ केली. कोठीघर, कार्यालय, अतिथी भोजनगृह, अनेकांत शोधपीठाची सध्याची इमारत, प. पू. समंतभद्र महाराजांची समाधी इ. उभे करण्याचे श्रेय भूननाच दिले पाहिजे. लोकांकडून दान गोळा करण्याचे अवघड काम त्या सहजपणे करतात. त्यांनी दातारांना शब्द टाकला व त्यांनी तो नाकारला असे कधीच झाले नाही.

आदरणीय भूनचे फक्त बाहुबली संस्थेकडे लक्ष आहे असे नाही तर इतर संस्थांच्या विकासासाठीही त्या धडपडत असतात. विशेषत: कारंजाच्या कंकुबाई श्राविकाश्रमाच्या उद्घाराकरिता त्या सतत दक्ष असतात. कंकुबाई श्राविकाश्रमाच्या इमारती उभ्या करण्याचे श्रेयही भूननांच दिले पाहिजे. त्यांना महिलांचे काम करायला अतिशय आवडते. वयाची ८० वर्षे ओलांडली असतानासुद्धा मुलींना राहाण्याकरिता सुयोग्य छात्रावास व भोजनगृह नाही म्हणून त्याची पूर्ती करण्याकरिता गावोगावी जाऊन त्यांनी दान गोळा केले व २-३ वर्षांत २२ लाखाची इमारत उभी केली. मंदिरात पितळी लहान मूर्ती होती. सर्व मुलींना पूजेला बसले असताना मूर्ती दिसत नाही भून म्हणून जयपूरला स्वतः जाऊन २१ इंचाची सफेद, मार्बलची मनोज्ञ मूर्ती घेऊन आल्या व त्याचा खर्चही स्वतःच केला. ते काम पूर्ण होते ना होते तोपर्यंत दुसरे काम हाती घेतले. प. पू. आचार्य वर्धमानसागर महाराजांचा चातुर्मास १९९५ साली बाहुबली येथे झाला. त्यावेळी यात्रेकरूना राहण्यासाठी गेस्ट हाऊस अपुरे पडू लागले. आधुनिक सोयीनी युक्त खोल्यांची उणीव भासू लागली. ती उणीव भरून काढण्याकरिता नूतन गेस्ट हाऊस बांधण्याचे निश्चित झाले. आचार्यश्री व श्रवणबेळगोळच्या भट्टारक पट्टाचार्य चारुकीर्ती महास्वार्मांजींच्या सानिध्यात पाया खोदणी करून त्याचा शुभारंभही झाला. आम्ही भूनना विरोध केला. या वृद्धावस्थेत एवढी मोठी जबाबदारी घेणे योग्य नाही हे वारंवार सांगितले, पण भूननी आपली चिकाटी सोडली नाही. घेतलेले काम अर्धवट सोडणे हे त्यांच्या कुंडलीतच नाही. कुणाचीही मदत न घेता एकटीने तीस लाख गोळा केले व अतिशय सुंदर इमारत उभी केली. त्याला ‘समंतभद्रनिलय’ असे नाव देण्यात आले. त्यांच्या अंगी

असणारा महत्वाचा गुण म्हणजे चिकाटी, हाती घेतलेले काम पूर्ण करायचे मग त्यात कितीही विघ्ने येवोत किंवा कितीही कष्ट पडोत. त्यांची या वयातील धडपड पाहून आमच्यासारख्या तरुणांनाही लाज वाटते. एकदा कोणतेही काम करायचे मनात आले की मध्यरात्र असो की भर दुपार असो, त्या ते काम करून मोकळे होणार. आम्ही भूनला नेहमी चेष्टेने म्हणत असतो की, तुमच्या मनात येण्याच्या अगोदर काम झाले पाहिजे असे तुम्हाला वाटते. अशी कित्येक मोठमोठी कामे त्यांच्या हातून झाली आहेत. त्याची गणना करता येत नाही.

भूनचा दुसरा महत्वाचा गुण म्हणजे सेवाभाव, त्यागींची सेवा कशी करावी हे भूनकदूनच शिकावे. त्यागींना भरपूर गरिष्ठ अन्न खाऊ घातले की त्यांची भक्ती झाली असे लोकांना वाटते, पण भून नेहमी सांगतात- मुर्नीच्या तब्बेतीला अनुसरून योग्य परिमित आहार देणे हीच त्यांची खरी सेवाभक्ती आहे. भून प. पू. समंतभद्र महाराजांना योग्य व परिमित आहार देत असत. त्यांच्या योग्य सेवाभक्तीमुळेच महाराज ९७ वर्षे निरोगी जीवन जगले. मुनिदीक्षा ग्रहण केल्यानंतर महाराजांनी बाहुबलीहून कारंजास व कारंजाहून बाहुबलीस विहार केला. त्यावेळीही विहारात व दोन्ही ठिकाणी भूननी उत्तम व्यवस्था व सेवा केली. कित्येक त्यागींना आहार कसा घ्यायचा हेही त्यांनी शिकविले. बाहुबली येथे कित्येक त्यागींचे चातुर्मास झाले. उदा. आर्यिका सुपार्श्मती मातार्जींचा संघ, प. पू. आर्यनन्दी महाराज, प. पू. महाबलजी महाराज, प. पू. श्रेयांससागरजी महाराजांचा संघ, प. पू. आचार्य वर्धमान सागरजी महाराजांचा संघ, आर्यिका भरतमतीजी मातार्जींचा संघ, आचार्य सन्मतिसागर महाराजांचा संघ, आर्यिका अजितमती माताजी, आर्यिका प्रशांतमती माताजी इ. त्यागींचे चातुर्मास या ठिकाणी झाले. त्यावेळी भूननी त्यांची उत्तम व्यवस्था ठेवली होती.

ब्र. तात्याजी, भीसीकर गुरुजी, वालचंद गुरुजी, मोहोळकर गुरुजी, कर्के गुरुजी, भूपाल गुरुजी इत्यादी धर्मबंधूंची ही आजारपणात त्यांनी सेवाशुश्रूषा अत्यंत आत्मीयतेने केली.

महिलावर्गाचीही त्यांनी खूप सेवा केली. पुष्कळ महिला सासुरवासाच्या त्रासाने जीवनाला कंटाळून बाहुबलीला येतात. त्यांना भूननी मायेचा हात देऊन ठेवून घेतले व निराश्रित महिलांना आश्रयदान दिले. जर भूननी त्या महिलांना आश्रय दिला नसता तर किती महिलांनी आत्महत्या केली असती सांगता येत नाही. त्या महिलांना परत नेण्यासाठी सासरचे लोक आले तर भूननी त्यांना तसेच सोडले नाही. त्यांना व्यवस्थित सांभाळतो असे त्यांच्याकदून कबूल करून घेऊनच त्यांच्यासोबत पाठवून दिले. जर पती व्यसनी असेल तर त्याला भगवंतासमोर जन्मापर्यंतचा व्यसनत्यागाचा नियम देऊनच पाठविले आहे. त्यामुळे कित्येक महिलांच्या जीवनाचे सोने झाले. त्यांचे गृहस्थजीवन सुधारले व त्यांना धार्मिक शिदोरीही मिळाली.

फक्त निराश्रित महिलांनाच त्यांनी आश्रय दिला असे नाही तर आमच्यासारख्या ब्रह्मचारिणी

मुलींनाही त्यांनी आधार दिला व त्यांना धार्मिक ज्ञान देऊन धर्मशास्त्रात पारंगत केले. माझ्यावर तर त्यांचे अगणित उपकार झाले आहेत. १५ जुलै १९८२ रोजी मी बाहुबलीस आले तेव्हा प. पू. महाराजांच्या सांगण्यावरून भूननी मला जवळ ठेवून घेतले व मुलीपेक्षाही जास्त प्रेम दिले. सुरवातीपासूनचे धार्मिक ज्ञान दिले. प्रवेशिका, छहढाला, द्रव्यसंग्रह, रत्नकरंड श्रावकाचार, तत्त्वार्थसूत्र इ. ग्रंथ शिकवून पाया पक्का करून घेतला. त्यांतर पुन्हा समयसार, प्रवचनसार, पञ्चास्तिकायसंग्रह, सर्वार्थसिद्धी, गोम्मटसार-जीवकांड, कर्मकांड इ. महान ग्रंथांचा अभ्यास करविला. शिकविण्यापेक्षाही मला माझ्या पायावर उभे केले. स्वतःच ग्रंथांचा अर्थ कसा लावयाचा हे शिकविले. वयाच्या १७ व्या वर्षापासून मला त्यांच्या सानिध्यात राहण्याचा व त्यांचे जीवन जवळून पाहण्याचा योग आला. पुष्कळ वेळा वाटते, जर भूननी आधार दिला नसता तर आपण खन्या मोक्षमार्गापासून दूर भटकलो असतो व आपले मनुष्यजीवन व्यर्थ गेले असते. माझ्यावर त्यांनी अतोनात प्रेम केले. त्यांनी माझ्यावर केलेल्या उपकाराची जाणीव मला आहे. मी ते कधीच विसरणार नाही.

भूनचा स्वभाव वरदर्शनी कडक दिसत असला तरी प्रसंगी त्या अत्यंत मृदू होतात. ‘वज्रादपि कठोराणि मृदूनि कुसुमादपि’ ही उक्ती भूनना तंतोतंत लागू पडते. कधी एकदम कठोर तर कधी एकदम मऊ असे पाहणाऱ्याला आश्चर्य वाटते. पुष्कळ लोक भूनना पाहून घाबरतात. इतर लोकांनी त्यांच्याविषयी भीती घातलेली असते, पण ते त्यांच्या निकट सानिध्यात येतात तेव्हा त्यांची भीती आपोआपच पळून जाते. लोकांचा पुष्कळ गैरसमज दूर होतो.

भूननी पशु-पक्ष्यांचीही खूप सेवा केली आहे. दुसऱ्यांचे दुःख त्यांना पाहावत नाही. विशेषत: पशु-पक्ष्यांचे दुःख तर त्यांना सहनच होत नाही. कित्येक पक्ष्यांची पिल्ले आपल्या घरट्यातून खाली पडतात, जखमी होतात. त्या जखमी पक्ष्यांना घेऊन मुले सरळ भूनकडे येतात. मुलांना माहीत झाले आहे की भूनना पक्ष्यांचे दुःख पाहावत नाही. पक्ष्यांची जखम धुऊन स्वच्छ करायची, जखमेवर औषध लावायचे, पाय वगैरे मोडला असेल तर बँडेज बांधायचे, त्यांना खाऊ घालायचे, ही सर्व काम भून स्वतः हाताने व मोठ्या आनंदाने करीत. त्यांनी स्वतः वेळोवेळी अनेक प्रसंग आम्हाला सांगितले आहेत. त्यापैकी काही प्रसंग मला आठवतात.

एकदा पोपटाची दोन पिल्ले झाडावरून आपल्या घरट्यातून खाली पडली. मुलांनी लगेच त्यांना भूनकडे आणले. नुकतेच जन्मलेले ते दोन मांसाचे गोळेच होते. त्यांचे अवयवही स्पष्ट दिसत नव्हते. एवढ्या लहान पिल्लांना कसे जगवायचे हा एक प्रश्नच होता, पण भूननी आपली हिंमत सोडली नाही. डोळ्यात औषध घालण्याच्या ड्रॉपनी त्यांना दूध पाजले. द्राक्षे, आंबे, डाळिंब इ. फळांचा रसही पाजला. रात्रिंदिवस त्यांची शुश्रूषा करून त्यांना बरे केले. हळूहळू ती पिल्ले मोठी होऊ

लागली. त्यांना भूनचा खूप लळा लागला. माणसांपेक्षा प्राण्यांमध्येच उपकाराची जाणीव अधिक असते. मुकी जनावरे आपल्या उपकारकर्त्याला कधीच विसरत नाहीत. आपल्या प्राणांचे बलिदान देऊनही उपकाराची फेड करतात. ते दोन पोपटही भूननी स्वतः खाऊ घातल्याशिवाय काही खात नसत. महाराजांचा आहार पूर्ण होईपर्यंत दरवाजावर दोन्हीकडे दोघेजण पाहात बसायचे. आहार झाला की लगेच भूनच्या पाठी लागत. भूननी खाऊ घातले की शांत बसत. प. पू. महाराजांच्या केशलोचावेळी समोर टेबलावर बसून राहायचे, डोळ्यात राख उडाली तरी त्याची पर्वा न करता राख झटकून तेथेच बसून राहात. त्या दोघांचे सद्भाग्यच म्हणायचे की, त्यांना पू. महाराज व भूनचे सानिध्य व प्रेम लाभले होते. एके दिवशी अचानक मांजरांनी एका पोपटावर झडप घातली. पोपट जखमी होऊन खाली पडला. भूनना ही बातमी समजताच धावत त्या त्याच्याजवळ गेल्या. पोपट कुणालाही जवळ येऊ देईना. केवळ भून व पू. महाराजांनाच आपल्याजवळ बसवून घेतले. महाराजांनी पोपटाला उपदेश केला व कानात णमोकार मंत्र सांगितला. णमोकार मंत्र ऐकत असतानाच पोपटांनी प्राण सोडला. त्यांची नक्कीच सदगती झाली असणार. महाराजांच्या मुखातून णमोकार मंत्र ऐकण्याचे सौभाग्य त्याला मिळाले होते. भूनना अतिशय दुःख झाले. त्याचे दुःख न पाहावल्यामुळे त्यांच्या डोळ्यातून सहज अश्रुधारा वाहू लागल्या. आजही भून तो प्रसंग सांगू लागल्या की त्यांच्या डोळ्यातून अश्रू येतात.

गुरुकुलातील मुले आजारी पडली की त्यांचीही सेवा शुश्रूषा भून करीत असत. मुलेही काही झाले की आईप्रमाणे भूनकडे धावतात. आयुर्वेद व निसर्गोपचाराचे ज्ञानही त्यांना उपजतच आहे. रोगी मनुष्य समोर आला की एखादे औषध त्यांना चटकन सुचते व त्यांच्या औषधाने रोगही बरा होतो. मुडदूस रोगावर तर त्यांचे औषध हमखास लागू पडतेच. कित्येक लहान बालकांचा मुडदूस रोग बरा करून भूननी त्यांना जीवनदान दिले आहे.

कारंजाला घडलेली एक घटना आहे. एक मुलगा विहिरीतून पाणी काढीत असताना दुसऱ्या मुलाच्या धक्याने विहीरीत पडला. बादलीची कडी त्याच्या मनगटात घुसून मोठी जखम झाली. सर्व विहीर रक्ताने लाल दिसू लागली. त्या मुलाला वर काढण्यात आले. त्याच्या गुडघ्याच्या चामडीचे चार भाग झाले होते. महाराजांनी भूनकडे जाण्यास सांगितले. भूननी गुडघा जुळवून वर पट्टी बांधली. मातीच्या व पाण्याच्या प्रयोगाने गुडघा पूर्ववत् जुळवला. हाताची जखमही मातीनेच भरून निघाली. एवढी मोठी केस हाताळण्याचे धाडस त्यांनी केले. गावातील डॉक्टर म्हणत होते, या मुलीवर आम्ही केस करतो. अशी जबाबदारी घेण्याचे धाडस कसे केले वारै, पण मुलालाही भूनवर श्रद्धा होती. त्यामुळे तो डॉक्टरांकडे जाईना. म्हणून भूननीच औषध उपचार करून त्याला बरे केले.

आणखी एक प्रसंग असा की, बाहुबली येथे बांधकाम करीत असताना गवंड्याच्या

डोळ्यात कालवलेले वाळू सिमेंटचे कण पडले. डोळ्यासारखा नाजूक भाग. डोळा सुजून लालबुंद झाला होता. भूननी त्याला आपल्या जवळ ठेवून घेतले. पाणी, माती व दुधाच्या पट्ट्या ठेवून २ दिवसात डोळा बरा केला. असे कितीतरी प्रसंग भून नेहमी सांगत असतात. विचू चावला की, लोक भूनकडे धावत येतात. भून ५ मिनिटात विष उतरवतात. रडत आलेला माणूस हसत घरी जातो. कित्येक लोकांची भूननी सल्लेखनाही साधली आहे. स्वच्छता, व्यवस्था व सेवा हे तीन गुण त्यांना जन्मजातच प्राप्त झाले आहेत.

भूना वाचनाचाही अति व्यासंग आहे. तरुणपणी तर भून दिवसातून १८-१८ तास वाचन करीत असत. समयसार तर त्यांनी पुष्कळ वेळा वाचला आहे. पश्चास्तिकाय, प्रवचनसार, अष्टपाहुड, नियमसार, गोम्मटसार, जीवकांड, कर्मकांड, लब्धिसार, षट्खंडागम इ. मोठमोठ्या ग्रंथांचे सखोल अध्ययन त्यांनी केले आहे. करणानुयोगावर तर त्यांचा विशेष अधिकार आहे. अनेक ज्ञानी लोकांच्या सानिध्यात त्या आल्या. त्यांच्याशी धर्मचर्चा करण्याचे सद्ग्राह्य त्यांना लाभले. आताच त्यांनी वयाच्या ९९ व्या वर्षात पदार्पण केले आहे. या वृद्धावस्थेतही त्या तासन्‌तास शास्त्र ऐकण्यामध्ये मग्न असतात. प्रत्येक शब्दाचा अर्थ लागल्याशिवाय पुढे जाणे त्यांना माहीतच नाही. या वयातही त्यांची चिकाटी दांडगी आहे. त्यांचा शब्द ओलांडायचे धाडस कोणातही नाही. त्यांची आदरयुक्त भीती सर्वांना आहे. अहिंसा व सत्य ही दोन व्रते पाळण्याचा त्या सतत प्रयत्न करीत असतात.

आदरणीय भूननी संस्थेची निस्पृहवृत्तीने सेवा केली. साहू श्रेयांसप्रसादजी, सेठ लालचंद हिराचंद इत्यादी मान्यवर व्यक्तींनी त्यांना संस्थेतील ट्रस्टीपद किंवा मुख्यपद घेण्याचा खूप आग्रह धरला, पण त्यांनी अखेरपर्यंत कोणत्याही संस्थेचे कोणतेही पद स्वीकारले नाही. कोणतेही पद न स्वीकारताही दहा जबाबदार कार्यकर्ते जेवढे कार्य करणार नाहीत तेवढे काम एकट्या भूननी करून दाखविले आहे. कार्यकर्त्यांना त्यांचा आदर्श घेण्यासारखा आहे. कित्येक लोकांना योग्य ठिकाणी नोकरी लावून त्यांच्या उपजीविकेचा प्रश्न सोडविला. आम्ही नेहमी म्हणत असतो भून म्हणजे एक हायकोर्टच आहे, तेथे निकाल लागायला वेळ लागत नाही. ताबडतोब निकाल मिळतो.

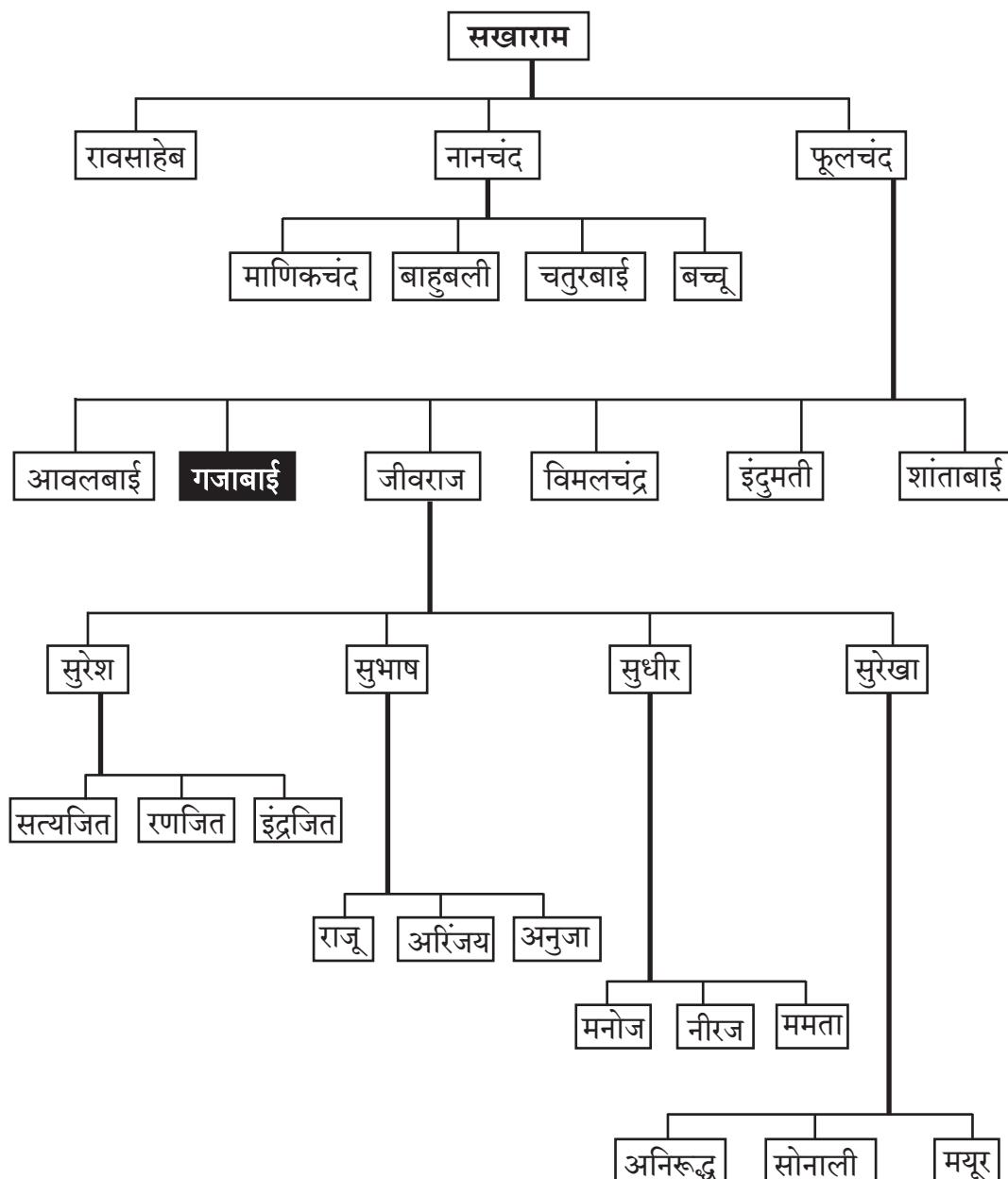
भूनबद्दल कितीही लिहिले तरी अपुरेच वाटते. हृदयातील सर्व भाव व्यक्त करण्याचे सामर्थ्य शब्दात नाही. तरी मी अखेर एवढीच भावना भाते. त्यांना समाधी मरणाची प्रासी होवो व आपल्या ध्रुव निजात्म्याच्या आश्रयाने लवकरच शाश्वतसुखाची प्रासी होवो.

। इति अलम्।

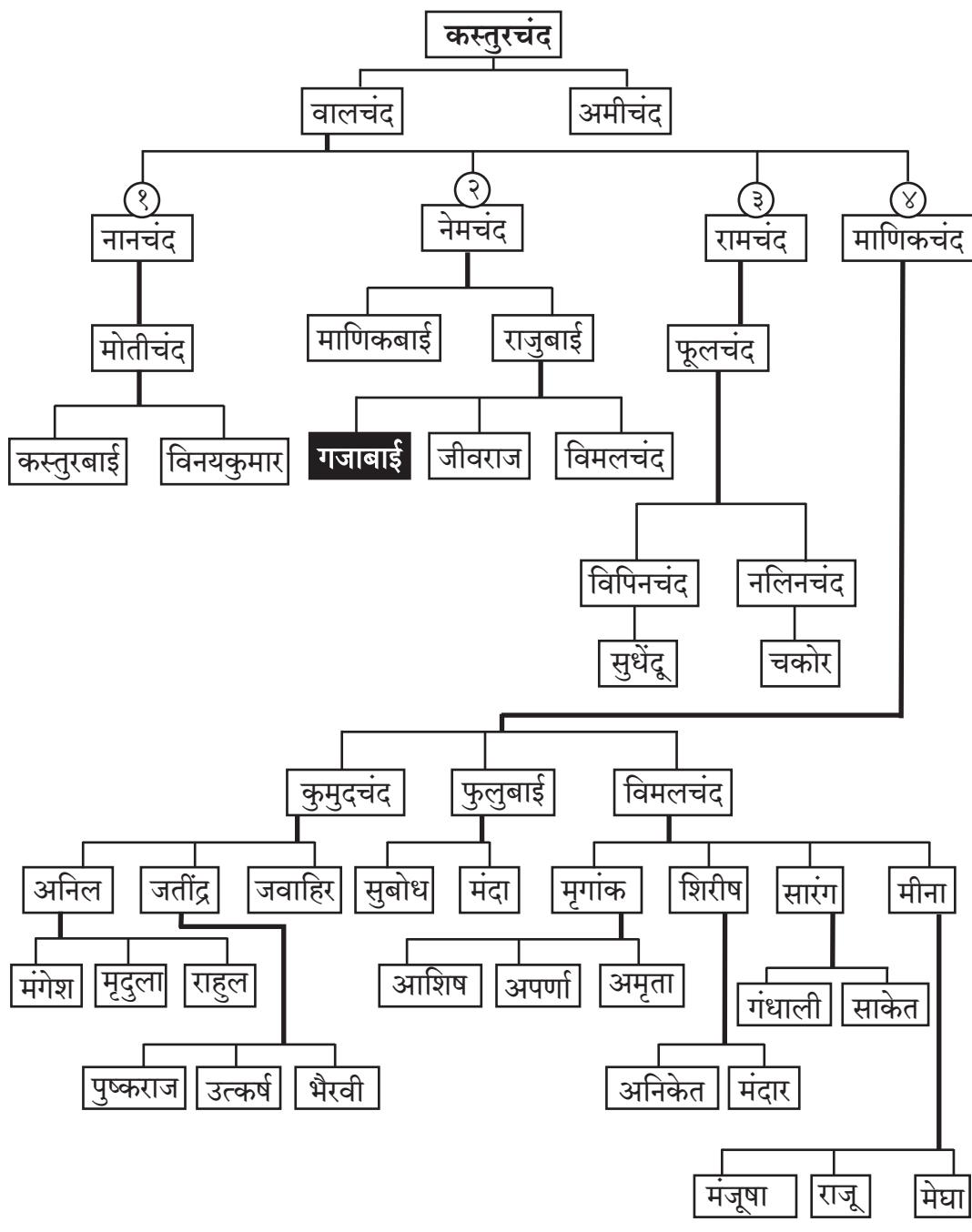
जीवेत् शरदः शतम्। शुभं भूयात्।

□□□

## भूनचा वंशवृक्ष (अक्षलकोट)



## भूनचे आजोळ-धाराशिव



## गुरुकुल माता : पं. गजाबेन

- ब्र. सुश्री विद्युलता हिराचंद शहा, सोलापूर

‘यथा काष्ठं च काष्ठं च समेयाताम् महौदधौ’ जीवन महासागर आहे. त्यात अनेकांच्या बाबतीत दोन लाकडांचे ऑँडके एकत्र यावेत व वेगळे व्हावेत असा प्रकार अनुभवाला येतो. पंडिता गजाबेन व मी, माझ्या मातोश्रीसह ७५ वर्षांपूर्वी कारंजा येथील कंकुबाई श्राविकाश्रमात होतो. माझे बालपण व आईच्या प्रौढ जीवनातील काही वर्षे प. पू. १०५ क्षु. जिनमती माताजी (ब्र.कंकुबाई) आणि प. पू. श्री समंतभद्र गुरुदेव (ब्र. देवचंदची काका) यांच्या छत्रछायेत गेली. मला माझ्या जीवनाचे अंकुररोपण आईने केले. तपस्वी जीवनाच्या सानिध्याचे व उत्तम संस्कारांचे खत-पाणी लाभले. माय-लेकींच्या जीवनलता तेथेच बहरल्या, फुलल्या, फळल्यासुद्धा.

श्री कंकुबाई श्राविकाश्रमाच्या आम्ही दोघी प्रथम छात्रा. तेव्हा मी ७-८ वर्षांची असेन. प. पू. महाराजांच्या सहवासात काही वर्षांनी पं. गजाबेन तेथेच आल्या. उस्मानाबाद येथील पं. नेमचंद बाबा व माणिक मावशी यांच्या घराण्यातील त्यांचे संबंध पाहता ‘समानशीलव्यसनेषु सख्यम्’ याप्रमाणे कारंजा येथील सर्व विद्वानांची व आश्रम परिवाराची गाढ भक्ती गुरुदेवांबद्दल सतत राहिली. गुरुदेवांची ती कर्मभूमी आहे.

विदुषी पंडिता गजाबेनचे सानिध्य मला अल्पकाल लाभले तरी ते क्षण अमीट राहिले. ‘पीयूषं नहि निःशेषं पिबन्नेव सुखायते।’ अमृताचा एक थेंबसुद्धा अमरत्वाचे वरदान आहे. कारंजा श्राविकाश्रमाच्या संचालिका श्री. मंजुळाताई, शांताताई, स्वर्गीय विशल्यादेवी, जयमाला इत्यादींनी माझ्यासह गजाबेनजवळ इष्टोपदेश व समाधिशतक हे ग्रंथ शिकले. आम्ही सर्वजणी दररोज नियमित भल्या पहाटे अध्ययन करण्यासाठी त्यांच्या खोलीत जात असू. संस्कृत उच्चार व श्लोकांचा अर्थ भून समजावत असताना माझ्या बालबुद्धीवर उत्तम संस्कार झाले; शुद्ध, स्पष्ट उच्चाराकडे त्यांचे लक्ष कटाक्षाने असे. उच्चारांची शुद्धता आमच्या तोंडी बसेपर्यंत त्या पाठपुरावा करत. अथक परिश्रम घेऊन त्यांनी या दोन्ही ग्रंथांचे पारायण करवून घेतले. आज अध्यात्म ग्रंथाची तीच सकस शिदोरी मला जीवनाच्या सायंकाळी उपयुक्त होत आहे.

पं. गजाबेनने आम्हाला कधीपण शिकवण्याचे टाळले नाही, भांडारकरांची संस्कृत भाग १/२ पुस्तके शिकविताना त्यांनी संस्कृत भाषेचा जणू भरीव पायाच भरला. पं. गजाबेन केवळ अध्यापक म्हणून आवठत नाहीत तर श्राविकाश्रमातील आम्हा मुर्लींना व महिलांना शिकवण्यासाठी स्व. फुर्सूले गुरुजींची योजना करून त्यांचे योजकत्व ही लक्षात येते. हस्ताक्षरसुधार व शुद्धलेखनाच्या

आमच्या तासाला पं. गजाबेन स्वतः विद्यार्थिनी होत्या. गुरुजी त्यांना प्रथम क्रमांक देत. त्यांचे हस्ताक्षर व शुद्धलेखनाचा आदर्श आमच्या पुढे ठेवत.

पं. गजाबेन व माझी आई (माणिकभून, स्वर्गीय आर्थिका चंद्रमतीजी) दोघीजणी त्यांच्या स्वच्छता, नीट-नेटकेपणा, टापटीप आणि शिस्तबद्धता या गुणासाठी प्रसिद्ध होत्या. इतरांच्या गुणांची कदर, पारख, डोळसपणे व वात्सल्याने करून घेण्यात त्या दोघीही तरबेज होत्या. अशा पं. गजाबेन लहानांबरोबर लहान तर प्रौढांच्याबरोबर प्रौढ म्हणून राहात होत्या.

पं. गजाबेन सुट्टीत उस्मानाबाद येथे आजोळी आल्यावर तेथून आम्हांला पत्राने उट्टोधन करीत असत. प्रत्येकीचे नाव लिहून त्यापुढे त्यांचे वाक्य ‘माझ्या डोळ्यातील बाहुल्याप्रमाणे जवळ फिरणाऱ्या माझ्या भगिनींनो !’ अशी सुरवात करून मग आपसातील प्रेम बांधून वात्सल्य स्नेहभावना पाठवीत असत, रुजवित असत. त्यामुळे पू. भून कधी येणार म्हणून पाखराप्रमाणे आम्ही त्यांची प्रतीक्षा करत असू.

माझी हसरी मूर्ती पाहताना त्या आईला सांगत “‘माणिकभून, ताजे गुलाबाचे फूल फुलून आले आहे. त्याला कोमेजून टाकू नका अर्थात रागवून कधीपण काही सांगू नका.’” त्यांचे असे वात्सल्य मला आठवते. कधी कधी मला गुपचूप खायला, प्यायला द्यायच्या. मी लहान म्हणून त्यांनी मनापासून मला जपले, सुसंस्कारित केले. अशा दोन व्यक्ती मला त्याकाळी आईसारख्या लाभल्या. एक स्वर्गीय मंजुळाताई (गजुभाऊची आई) व दुसरी गजाबेन. याची जाणीव मी आजही विसरू शकत नाही. पं. गजाबेननी तर अध्यात्मदृष्टीने नवी सृष्टी माझ्या जीवनाला दाखविली. कारंजा येथे महावीर ब्रह्मचर्याश्रमात प. पू. समंतभद्र महाराजांच्या निमित्ताने रोज स्वाध्याय, तत्त्वचर्चा होत असे.’

पं. गजाबेन आवर्जून आम्हा मुर्लींना आपला लाभ देत. स्वर्गीय पं. देवकीनंदनजी, पं. प्रद्युम्न सावजी काका व पं. सुंदराबाई यांच्या चर्चा, अध्यापन व अत्यंत सूक्ष्मपणे परस्पर तासंतास रात्रीच्यावेळी होणाऱ्या बैठका आम्ही पाहत होतो. पं. गजाबेन या तर तैलबुद्धी, सूक्ष्म विषय तत्काल आत्मसात करीत, पुनः सुलभतेने आम्हाला सांगून जणू उजलणी करीत. पं. गजाबेनची सूक्ष्म दृष्टी इतकी प्रखर आहे की पुढे त्यांनी आपल्या सहवासातील गुरुकलाच्या अध्यापक वृंद व विद्यार्थ्यांना पंडित करून अध्यात्म सिद्धांतात गहन विषयात मर्मज्ञ केले आहे. पं. सुजाता रोटे इत्यादी विद्वांच्या रूपाने आम्ही ते अनुभवत आहोत.

प्रसंग जुना आहे. माझ्या आईला टी.बी. सारख्या आजारपणामुळे कारंजा सोडून सोलापूर येथे यावे लागले. आदिनाथ मंदिरासमोरच्या धर्मशाळेत औषधोपचारासाठी पं. ब्र. माणिकचंदजी चवरे व जंबुकुमारचे पिताजी माणिकचंद यांनी त्यांची सोय केली होती. पं. गजाबेन धर्मशाळेत

वरचेवर आईला भेटून जात. त्यांचे माझ्यावर व माझ्या आईवर असलेल्या अपार वात्सल्याची ही एक घटना आहे. भून आईसाठी सोबळ्याचे तूप व इतर वस्तू आवर्जून उस्मानाबादहून आणत. रस्त्यावरून माझ्या नावे हाक मारून माझ्या स्वाधीन त्या वस्तू देत व माणिकभूनच्या तब्येतीची चौकशी करत. अशा मातृसंयोगात व वियोगात कौतुक केल्याची जाणीव झाली की माझ्या गतस्मृती उफाळून येतात.

सोलापूर येथील माझ्या एका सुविद्य माजी छात्राने एकदा लिहिले की कारंजातील आश्रमाच्या आठवणी सांगतांना तुम्ही गदगदून तन्मयतेने इतक्या वर्षानंतर सुद्धा सांगता मला वाटते कारंजाचे श्राविकाश्रम तुमचे माहेरच आहे व सोलापूरचे श्राविकाश्रम सासर आहे. पण भून! खरं सांगायचे म्हणजे तुमच्या सारख्या ब्रतीना, त्यार्गीना सासरही नाही व मोहर पण नाही. कारण ‘तुम्ही तर बालब्रह्मचारिणी राहिलात.

कारंजामधील बालपणीचे सुसंस्कारमय जीवन व यौवनावस्थेतील सोलापूरचे कार्यक्षेत्र या दोन्ही मधील आसक्ती सोडून आता मावळत्या जीवनाची नौका रत्नत्रयाचे पाथेय घेऊन मोक्षनगरीकडे नेण्याचा विचार करून अन्य सर्व विकल्पांना विराम देते.



### : समयसार :

ववहारो भूदत्थो भूदत्थो देसिदो दु सुद्धणओ ।  
भूदत्थमस्सिदो खलु सम्मादिद्वी हवदि जीवो ॥११॥

अर्थ— व्यवहार नय अभूतार्थ आहे आणि शुद्धनय भूतार्थ आहे असे ऋषीश्वरांनी सांगितले आहे. ज्या जीवाने भूतार्थाचा आश्रय घेतला आहे तो जीव निश्चयाने (परमार्थाने) सम्यग्दृष्टी आहे.

— श्रीकुन्दकुन्दाचार्य.

## धर्ममाता गजाबेन

– श्रीमती विजयाताई भीसीकर, कारंजा

धाराशिवकरांची नात, आईविना पोरकी, मावशी व आजोबांची विशेष लाडकी, सत्यवादी, सरस्वतीचा वरदहस्तरूप बुद्धिमत्ता, सौंदर्याची खाण, शीघ्र कृतिशील, करारी, निर्भीड, नारळाप्रमाणे बहिरंग कठोर पण अंतरंग मृदू व प्रेमळ व्यक्तिमत्त्व म्हणजेच ‘आदरणीय गजाबेन’

भूननी नाममात्र लग्न होऊनही आजन्म ब्रह्मचर्य अंगीकारले. कारण लग्नमंडपातच त्यांच्या तीक्ष्ण नजरेने वराचे वैगुण्य हेरले. कदाचित इतरांच्या मर्जीखातरच त्या बोहल्यावर चढल्या असतील. स्वतंत्र विचाराच्या भूनना पारतंत्रात राहणे शक्य नव्हते. त्यांनी त्याच सोहळ्यात सर्व आभूषणांचा त्याग करून सर्वांना आश्रयाचा धक्का दिला. लहान वयातील त्या काळात त्यांचे हे साहस खरेच वाखाणण्यासारखे होते.

त्यांच्या जीवनातील त्यांनाही हा मोठा दुःखद धक्का होता. त्यांनी तो पचविला. त्यानंतर स्वातंत्र्य व धर्म कोठे मिळेल यांचा त्यांनी शोध सुरू केला. अनेक संस्थांची माहिती त्यांनी घेतली. कर्मधर्मसंयोगाने त्यांची व समन्तभद्र महाराजांची भेट झाली. त्यांना आपले आश्रयस्थान प्राप्त झाले असे वाटले. विचारांती त्यांनी कारंजाला येण्याचा निर्णय घेतला.

आजोबा व मावशीच्या ममतेवर आणि विरोधावर मात करून भून कारंजास येऊ लागल्या. येताना समन्तभद्र महाराज रेल्वेच्या एका डब्यात तर भून व प्रद्युम्नसावजी (काका) दुसऱ्या डब्यात बसले. काका कामापुरते जेमतेम बोलत. त्यामुळे भूनना एकाकीपणा जाणवू लागला. भून गुजर जैन व आम्ही कारंजावाले बघेरवाल जैन. आमचा समाज गुजरसमाजापेक्षा २५ वर्षे मागे होता. त्यामुळे स्त्रीचे पुरुषांशी बोलणे इकडे रूढ नव्हते. कारंजाला आल्यावर भूनना आमच्याकडच्या सोवळ्या-ओवळ्याच्या समस्येलाही तोंड द्यावे लागले. सुधारक विचारसरणीच्या घरी वाढलेल्या भूनना निमूटपणे सर्व सहन करावे लागले. समन्तभद्र महाराजांनी इकडील समाजव्यवस्था त्यांना समजावून सांगितली. त्यामुळे त्या शांत, स्थिर झाल्या. आता तर त्या स्वतःही याचे पालन करताना दिसतात.

कारंजात आल्यावर त्यांची राहण्याची व्यवस्था येथील कंकुबाई श्राविकाश्रमामध्ये केली होती. आमच्याकडच्या खाणपानाच्या, राहण्याच्या व टापटिपीच्या सवयीत व त्यांच्या (गुजर समाजाच्या) सवयीत खूप अंतर होते. त्यामुळे एकतर त्या सर्व व्यवस्था आपल्याप्रमाणे करवून घेत किंवा बन्याचवेळा स्वतःच करत. कारंजाकरांना हे सर्व नवीन होते. आश्रमातील मुर्लींमध्ये व इकडील स्नियांमध्ये त्यांच्याविषयी आदरभाव निर्माण झाला होता.

त्यांची प्रखर बुद्धिमत्ता व अध्यापन कौशल्य पाहून महाराजांनी त्यांना धार्मिक व संस्कृत शिकविण्यास सांगितले. त्यांच्या शिकविण्याच्या तळमळीमुळे सर्व मुली आनंदी होत्या. काळ पुढे जात गेला आणि भून येथे रमत गेल्या. ज्ञानपिपासू भून येथे स्वतःही शिकत राहिल्या.

भून स्वतःच्या धार्मिक शिक्षणासाठी महावीर ब्रह्मचर्याश्रमात गेल्या. तेथे प्रद्युम्नकाका व महाराजांजवळ त्यांचे शिक्षण सुरु झाले. कठोर परिश्रमामुळे अल्पावधीतच त्यांनी खूप शिकून घेतले.

मनात आलेल्या विचारांना तात्काळ मूर्तरूप देण्याचा भूनचा स्वभाव असल्यामुळे त्या तात्कालिक परिस्थितीचा विचार करीत नसत. लगेच महाराजांच्याजवळ जात व चर्चा करीत असत. आमच्याकडच्या समाजास व मुलांना ह्या गोष्टी माहीत नसल्यामुळे त्यांच्यात गैरसमज उत्पन्न झाला. अशावेळी प्रद्युम्नकाकांनी सर्वांना “दिसते तसे नसते,” वास्तवता वेगळी आहे याची प्रतीती करवून दिल्यावर आपली चूक समजली. पावन हृदयी भूनना हे सर्व अजबच वाटत असे.

महाराजांवर भूनची अतूट श्रद्धा होती. त्यांच्या ब्रताचरणामध्ये, धर्मकार्यात, संस्थेच्या कार्यात भून त्यांना अंतःकरणपूर्वक पूर्ण सहयोग देत असत. त्यांच्या आरोग्याची व आहाराची पूर्ण जबाबदारी अखेरपर्यंत भूननी स्वतःच्या शिरावर घेतली व ती यशस्वीपणे पारही पाडली. महाराजांचा आहारविधी पाहण्यासारखा असे. कोठेही अन्नाची नासाडी दिसणार नाही, गोंधळ दिसणार नाही, गडबड न आहार घेण्यान्यामध्ये दिसत होती, न आहार देणान्यामध्ये दिसत होती.

समन्तभद्र महाराजांवरील आमची भक्ती व दादावरील (भीसीकर गुरुजी) प्रेम आम्हा दोघांनाही (विजया भीसीकर, अजित भीसीकर) चुंबकाप्रमाणे दरवर्षी बाहुबलीकडे आकर्षित करीत होते. त्यामुळे आम्ही दरवर्षी बाहुबलीकडे येत असू. एकदा भूननी मला चार दिवसातच लब्धिसारामधील औपशमिक सम्यक्त्वाचे पूर्ण प्रकरण शिकविले. करणानुयोगाचे मला काहीही ज्ञान नव्हते. भून मला दररोज ८-८ तास शिकवीत होत्या, तरीही त्यांच्या शिकविण्याच्या कौशल्यामुळे मला कंटाळा येत नव्हता. तेव्हापासून आमच्यामध्ये प्रेम व आकर्षण निर्माण झाले. त्यावेळेपासून भूनना लेक मिळाली व मला धर्ममाता मिळाली.

मला भूनचे पूर्ण प्रेम मिळाले. माझ्या दुःखाच्या प्रसंगी सुखाच्या प्रसंगी, संकटसमयी तसेच अध्ययनकार्यात मला भूनचा अपूर्व सहयोग मिळाला. भूनच्या छत्रछायेमुळे मला असुरक्षेचे भय कधी जाणवले नाही. भूननी मला धर्मज्ञानाबोरोबर व्यावहारिक अनेक गोष्टीचेही ज्ञान दिले. त्यामुळे भूनचे क्रण फेडणे माझ्या आवाक्याबाहेर आहे. म्हणून मी सदैव त्यांच्या क्रणात राहू इच्छिते.

समन्तभद्र महाराजांच्या कारंजा ते बाहुबलीपर्यंतच्या विहारामध्ये वेरुळपर्यंत मी भूनबोरोबर सहभागी झाले होते. त्यावेळी मला भूनचा निरंतर महिनाभर सहवास मिळाला. या त्यांच्या नित्य

सहवासामध्ये मला अनेक गोष्टी सहज शिकता आल्या. समन्तभद्र महाराज, आर्यनंदी महाराज, महाबल महाराज यांच्या आहारासह सर्व व्यवस्था करण्याचे कठीण काम भूनच्या नियोजनामुळे सुलभ व सुंदर होत होते. याचबरोबर विहारामध्ये उपस्थित २५-३० श्रावकांच्या व्यवस्थेमध्येही भून लक्ष घालीत असत. त्यामुळे कोठेही गडबड गोंधळ होत नव्हता. आहार देणाऱ्यांची गर्दी असली तरी भूनच्या दराऱ्यामुळे फक्त दोघा दोघांनाच क्रमाने आहार द्यावा लागे. त्यामुळे त्यागींचा आहारविधी दर्शनीय होत असे. मी अनेक त्यागींचा विहार, आहार व व्यवस्थापकांचे नियोजन पाहिले आहे. त्यामुळे या दोहोतील उत्तम भेदविज्ञान मी जाणते.

दान संकलनामध्ये भूनची बरोबरी कोणी करू शकणार नाही. दाताऱ्याची दान देण्याची दानत किती आहे हे त्या अगोदरच जाणत असत. त्यानुसार त्यांना दानाचा आकडा सांगत असत. एखाद्याने का कू केलीच तर तात्काळ म्हणत, “मी भीक मागायला नाही आले. इच्छा असेल तर दान मांडा, नाहीतर मी निघाले.” त्यांच्या अभूतपूर्व दान संकलनामुळे कारंजा व बाहुबली येथील मोठमोठ्या वास्तू दिमाखाने उभ्या असलेल्या आम्हास दिसतात.

भूनची निर्णयक्षमता उत्तम आहे. त्यामुळेच आतापर्यंत संस्थेच्या कोणत्याही कार्यामध्ये अंतिम निर्णयास त्यांची मोहर लागत असे.

आज ९९ व्या वर्षातीही भूनचे आरोग्य निरामय पाहावयास मिळते. त्याचे कारण त्यांचा योग्य वेळी सकस व अल्पाहार आहे. अलिकडे देवळाली (नाशिक) येथे पडल्यामुळे कंबरदुखीचा त्रास जाणवतो. त्यामुळे जीवनभर दुसऱ्यास ऐकावयास लावण्याचा भूनना आता दुसऱ्याचे ऐकावे लागत असल्याचे पाहून मनाला यातना होतात.

त्यांच्या पुण्याने त्यांना सुजातासारखी बुद्धिमान, मायाळू, विवेकी, चतुर, मानस पुत्री लाभली. ती भूनची शारीरिक, मानसिक, धार्मिक सेवा मनापासून, आनंदाने व हसतमुखाने करते. निरनिराळ्या साधनाद्वारे (टेप, सीडी, प्रवचन इ.) भूनची धर्मभावना जागृत ठेवण्याचे महान कार्य करत असल्याचे पाहून आम्हास तिचे कौतुक वाटते. तिला जेवढे धन्यवाद द्यावेत तेवढे कमीच आहेत.

कंकुबाई श्राविकाश्रमाच्या उत्थानासाठी भूननी अपरंपार कष्ट घेतले आहेत. ही संस्था सदैव त्यांची ऋणी आहे. अलिकडे त्यांनी वाहनाचा त्याग केल्यामुळे संस्थेस विगत ४-५ वर्षात त्यांचा सहयोग लाभला नाही, पण ‘घार हिंडे आकाशी, लक्ष तिचे पिलापाशी’ या न्यायाने त्या आजही बाहुबलीतून सुजाताच्या माध्यमातून श्राविकाश्रमाच्या उत्कर्षसाठी मागदर्शन करतात.

भूननी नुकतीच वयाची ९८ वर्षे पूर्ण केली आहेत. या वयातीही त्या आपली व्रते व नियम दृढतेने पाळत आहेत. त्यांनी आपल्या त्यागाचा कधीही देखावा केला नाही. त्या नेहमी म्हणतात. सत्य आणि अहिंसा हीच माझी दोन व्रते. त्यांचे आजवरचे जीवन धर्ममय आहे पुढेही असेच राहो ही सद्भावना.

हे आहे माझे व आम्हा सर्व कारंजावासीयांचे प्रेरणास्रोत. त्यांचा लाभ आम्हास दीर्घकाळ मिळो हीच आमची मनीषा. या धर्ममातेस माझे त्रिवार वंदन!

## माननीया गुरुकुलमाता गजाबेन

- बा. ब्र. मृत्युंजय गुरुजी, अब्दुललाट

प. पू. गुरुदेवश्री समंतभद्र मुनि महाराजांनी सुरु केलेल्या गुरुकुलांना आजपर्यंत ज्या ज्या महानुभावांनी तन-मन-धन, कृत-कारित-अनुमोदन, जीवन-समर्पणार्दिंनी आपला महान योग निःस्वार्थपणे दिला त्या गुरुकुल गौरवातील गुरुकुल माता माननीया गजाबेन यांचा जीवन समर्पणपूर्ण असा सर्वांग परिपूर्ण असलेला निःस्वार्थ योग शाश्वत संस्मरणीय वाटत आहे.

घरी व आजोळी सत्ता-संपत्ती व सन्मान त्यांच्या पायाशी लोळत असता माननीया गजाबेन त्या राजविलासी थाटातही सदा उदासीनच राहत होत्या. त्यांना संपदा म्हणजे आपदा वाटे. म्हणून वैभवालाही त्या वैताग मानीत. आपल्या मातुःश्रींच्या अकाली स्वर्गवासामुळे. “देह न अपुला असे खरोखर सांग दुजा तव कोण? लक्ष्मी चंचल, बांधव असती दुजे उघड हे जाण!” याची त्यांना चांगलीच जाणीव झाली आणि आत्मस्वातंत्र्य नष्ट करणारे लग्नही त्यांना विघ्न वाटू लागले. म्हणून त्यांनी आपल्या विवाहालाही विरोध केला. तरीही आजोळी उस्मानाबादला असलेल्या त्यांच्या सुप्रसिद्ध वकील आजोबांनी मातृ-वियोगामुळे भूनच्या इच्छेविरुद्ध जमीनदार असलेल्या एका घरंदाज घराण्यातील सुपुत्राशी विवाह करून दिलाच व पोरक्या नातीबद्दलचे आपले कर्तव्य पार पाडले, म्हणून समाधान व्यक्त केले, पण हा समारंभ गजाबेनच्या इच्छेविरुद्ध झाल्यामुळे त्यांचा राग अनावर झाला व त्याच लग्न मंडपात त्यांनी विवाह समारंभानिमित अंगावर चढविलेला मंगळसूत्रासह सारा साज-शृंगार उतरवून टाकून आपल्या आजोबांना म्हटले, “आजोबा, मला आपण परकीय धन म्हणून परस्वाधीन केले पण या परानुशासनमय संसारासाठी मी हपापली नव्हते. हे आता सर्वांनाच कळून चुकले आहे. मी आत्मानुशासनाची मात्र अतीव भुकेली आहे, ते साधावयाला आता मी स्वतंत्र आहे.”

“संसार व संतान म्हणजे मोहक व दाहक दशा. तिथे हर्षाएवजी संघर्ष व संतोषाएवजी संतापपूर्ण जीवनच जगावे लागते. म्हणून कोणीही कसल्याही मोहात सापडू नये अशा प्रकारचा माझ्या मातेने माझ्या मावर्शीना दिलेला संदेश मला तेव्हा तंतोतंत पटला आहे. त्यामुळे मी तेव्हापासूनच आत्मानुशासनमय जीवन जगायचे ठरविले आहे. म्हणून यापुढे आपण मला याबाबतीत अधिक काही सांगू नये व आपली आज्ञा मोडण्याचा प्रसंग माझ्यावर येऊ नये अशा पद्धतीने आपण वागू या.” एवढे बोलून गजाबेन आपल्या गावी अक्कलकोटला गेल्या व निजध्येयाच्या पूर्तीसाठी रात्रंदिवस देहभान विसरून त्या विचार मग झाल्या. गजाबेनचे इतक्या लहान वयातले अपूर्व धाडस,

मनाचा पक्का निर्धार आणि प्रौढांना शोभणारे बोलणे ऐकून त्यांच्या आजोबासह लग्नमंडळीही चित्राप्रमाणे स्तब्ध झाली.

काही दिवस गेल्यावर त्यांच्या आजोबांना आपल्या पोरक्या नातीबद्दल वात्सल्य गप्प बसू दिले नाही. त्यांनी आपल्या नातीच्या सर्व अटी कबूल करून गजाभूनना पुन्हा उस्मानाबादला आणले आणि त्याचवेळी कर्मधर्म संयोगाने क्षुल्कावस्थेतील प. पू. श्री समंतभद्रजी महाराज कारंजाहून तिथल्या गुरुकुल व श्राविकाश्रमाच्या संस्थापकांपैकी एक असलेल्या आणि महाराजांची प्रथमपासून काळजी वाहिलेल्या स्वाध्यायप्रेमी, धर्मप्रेमी पं. श्री. प्रद्युम्न सावजी सह तिथे आले होते. त्यांच्या दर्शनाने गजाबेनना वाटले आपल्यास खरे गुरु व धर्मपिता लाभले आणि आपले खरे जीवन सुरु झाले. या प्रबल विचारांनी त्यांनी तत्क्षणी त्यांच्याबरोबर जाण्याचे ठरविले. त्यांच्या आजोबांनीही विरागी पोरगीच्या दृढ निश्चयाला संमती दिली आणि गजाबेननी राजवैभवासमान असणाऱ्या महालातील घरकुलाला सोडून त्यादिवशी जंगलातील गुरुकुलास आपले घरकुल मानले व आपल्या ध्येयास बिलकुल अनुकूल स्थान मिळाल्याबद्दल त्या खूप संतोषल्या.

परानुशासनाची सक्ती कायमपणे गेली आणि आत्मानुशासनाची दुर्लभ संधी प्राप्त झाल्यामुळे त्यांचा उत्साह ओसंडून वाहू लागला. कारंजातील श्राविकाश्रमातल्या व गावाबाहेरील गुरुकुलातल्या परिवाराबद्दल त्यांना जिव्हाळा उत्पन्न झाला. आपल्या गोड, जिज्ञासू व कष्टाळू स्वभावाने त्यांनी सर्वांना आपलेसे केले. पं. प्रद्युम्न सावजींनी त्यांना आपली धर्मकन्या मानले. सुरवातीला श्राविकाश्रमाला गजाभूननी शिष्या, सेविका, मार्गदर्शिका, वगैरे रूपात योग दिला. त्यांची व संचालिका श्री. मंजाताई यांची जोडी जमली. ती श्री. मंजाताई असे पर्यंत टिकली. परस्परांनी परस्परांच्या विचारांचे, अनुभवांचे श्राविकाश्रमांच्या प्रगतीबद्दलच्या योजनांचे धर्मग्रंथांचा स्वाध्याय करता करताच आदानप्रदान करून आवश्यक अशा उपकारक, प्रगतिपूरक व आकर्षक सुधारणा घडवून आणल्या. गुरुकुलांचा विस्तार वाढवून परिणामकारक असा प्रचार वाढवून गुरुकुलांना समाजातील स्वपर कल्याणाचे केंद्र बनविले. मा. गजाबेननी तर रात्रंदिवस प. पू. महाराज व पं. श्री. प्रद्युम्न सावजीजवळ त्यांच्या सवडीनुसार जाऊन जैन धर्माच्या प्रवेशिकेपासून प्रमुख ग्रंथांपर्यंतचा अभ्यास परीक्षार्थ्यप्रिमाणे न करता तुलनात्मक दृष्ट्या सूक्ष्म अध्ययन करून आपली जिज्ञासापूर्ती निःशंकरीत्या करून घेतली व अभ्यागत वा भेटणाऱ्या विद्वानांकडून त्या ग्रंथांबद्दल चर्चा करून आपली श्रद्धा अधिक दृढ करून घेतली. म्हणून तर ज्ञानार्थ्याना हवे त्या ग्रंथांचे ज्ञान आजपर्यंत आत्मविश्वासाने त्या देत आल्या आहेत.

अशाप्रकारे भून आत्महित साधता साधता गुरुकुल म्हणजे घरकुल समजून तिथला परिवार पाहुणे, त्यागी वगैरेंच्या खाण्या-पिण्या-निवासादिकांकडे लक्ष देऊन आवश्यक अशा सूचना व

प्रेरणा देऊन गरजेनुसार सक्रिय सहाय्यही करीत आल्या आहेत. कारंजा येथील गुरुकुलात मी इ. १० वी १९८१ साठी इ. स. १९४२ ते १९४४ साली गेलो असता त्यावेळेपासून मी त्यांना पाहत आहे. त्या सर्वांची सर्व बाबतीत सर्व प्रकारे काळजी वाहताना दिसून आल्या आहेत. प. पू. गुरुदेवांना त्यांच्या प्रकृतीला अनुसरून आहार देत, गुरुकुलाच्या प्रगतीसाठी त्यांच्या व कार्यकर्त्यांच्या प्रकृतीची काळजी त्या सतत वाहत आल्या आहेत. गुरुदेवांना अल्प आयुष्य आहे म्हणून एका ज्योतिषी भविष्यवाद्याने सांगितले होते; परंतु मा. गजाभूनने त्यांच्या प्रकृतीला पोषक आहार मिळेल याची काळजी वाहून त्यांच्या वयाच्या १७ व्या वर्षापर्यंत त्यांच्या प्रकृतीत कुठलीच विकृती उद्भवू नये याबद्दल दक्षता बाळगली. जैन समाजाची संख्या कारंजाकडील भागापेक्षा या भागात अधिक असल्यामुळे प. पू. गुरुदेवांनी आपले लक्ष बाहुबली क्षेत्रातील गुरुकुलाकडे अधिक देण्यासाठी आपले वास्तव्य बाहुबली गुरुकुलात अधिक वाढविले. त्यानुसार मा. गजाबेनही इथल्या सुरवातीच्या गैरसोयी दुर्लक्षून आल्या. अडचणींना पायन्या मानून मान-अपमान समान समजून स्वतःची वास्तू स्वखंचने बांधून आवश्यक त्या बाबींना प्रेरणा व सक्रिय चालना देऊन गुरुकुलाच्या वैभवात भर घालीत १९ व्या वर्षांच्या वयातही त्या गुरुकुलाचा गैरव वाढविण्यास आपला दुर्लभ योग देत आहेत. आजतागायत त्या चारही प्रकारचे दान चतुर्विध संघाला देत जखमी पशु-पक्ष्यांची ही काळजी वाहत आल्या आहेत. मी आणि श्री. शांतिकुमार गुरुजी बी.एड. कॉलेजला त्यांच्या आजोळी उस्मानाबादला गेलो असता त्यांनी आपल्या मामांना सांगून आमच्यासारख्यांच्या निवासाची व खाण्यापिण्याची सोय करवून शालेय शिक्षक व कार्यकर्ते यांच्या गुणवत्तेत भर पडेल इकडेही लक्ष पुरविले आहे.

निसर्गोपचार व आयुर्वेदातील शुद्ध औषधांबद्दल त्यांना चांगलीच माहिती आहे. त्यामुळे त्यांनी गुरुकुल परिवार व त्यागी गणांवरही यथायोग्य उपचार करून पुष्कळांना आरोग्य संपन्नता मिळवून दिली आहे. कामावरील मजुरांच्याही अडचणी, दुखापती वगैरे लक्षात घेऊन वेळीच त्यांनी त्यांच्यावर योग्य उपाय योजून त्यांचा उत्साह वाढविला आहे. त्यांचे आजोबा व मामांचे सानिध्य त्यांना लहानपणी लाभल्यामुळे सार्वजनिक संबंध प्रेमळपणे हाताळणे-सुधारणे, न्याय-नीतीने बोलणे, न्याय-निवाडा करणे वगैरेंची माहिती झाल्यामुळे त्यांच्या कार्याच्या, बोलण्याच्या, सूचना-सल्ला-प्रेरणा-चालना वगैरे देण्याच्या पद्धतीत अचूकता राहत आली आहे. म्हणून मा. गजाभूनचे सानिध्य हितकारक, उपकारक व उपयुक्त मार्गदर्शक ठरून ते आचरणीय, आदरणीय व अनुकरणीय असल्यामुळे ते गुरुकुलाला भाग्यवर्धक ठरत आले आहे.

“न मागे तयाची रमा होय दासी” याचे प्रत्यंतर मा. गजाभूनच्या बाबतीत आले आहे.

गजाबेननी आपल्या संयमी व निर्माणीपणाला धक्का लागू न देता योग्य तो व्यवहार साधून सर्वांसमोर आदर्श निर्माण करून ठेवला आहे. म्हणून त्या प. पू. गुरुदेव विद्यमान असतानाच गुरुकुल गैरवात बाल ब्रह्मचारी म्हणून गुरुकुल-माता या पदावर आरूढ झाल्या आहेत आणि सर्वस्वी सर्व दृष्ट्या गुरुकुलाची मातेप्रमाणेच अहोरात्र काळजी वाहत आहेत. एवढेच नव्हे तर ही गुरुकुल मातेची परंपरा शाश्वतरीत्या चालावी म्हणून आपला वारसा नेमून पुढील पिढीलाही प्रेरणा लाभावी म्हणून सक्रिय चालना देत आहेत.

प्रसिद्धी व पैशासाठी हपापलेल्या या जगात गुरुकुल गैरवात पदोपदी त्यांचे अस्तित्व लाभले आहे पण त्यांच्या प्रसिद्धि-पराङ्मुखतेमुळे ते दिसून येत नाही. म्हणून हा अल्पसा त्यांचा परिचय सुज्ञ वाचकांना व्हावा या उद्देशाने मी हा प्रयत्न केला आहे. वाचकांनी यात आपल्या समजुतीप्रमाणे काही उणे असल्यास दुणे व कांही दुणे झाले असल्यास उणे करून घ्यावे ही विनंती.

गुरुकुल गैरव व गुरुकुल माता असलेल्या मा. गजाबेन सर्वच कार्यकर्त्यांना प्रसंगी रागावतात पण तो राग धर्मपिता वा धर्ममाता यांचा आपल्या मुलावर किंवा मोठ्या बहिणीचा लहान भावावरील राग जसा क्षणभंगुर असतो तसा आहे. हा लेख मी सन्मती मासिकाच्या संपादक महोदयांच्या सदिच्छेनुसार आजपर्यंत मा. गजाबेनबद्दल ऐकलेल्या व वाचलेल्या आधारावरच यथामती त्यांचा अल्पस्वत्प परिचय व्हावा म्हणून लिहिण्याचे धाडस केले आहे. यात या व्यात त्यांच्या मनाला लागेल असे काही शब्द अथवा भाव उद्भवतील असे मला वाटत नाही याऊपर तसे त्यांना, वाचकांना वाटल्यास मी त्रिवार त्यांची क्षमा मागतो आणि ज्या त्या ठिकाणी सुधारणा करतो. प्रसिद्धि-पराङ्मुख असणाऱ्या मा. गजाबेनना मुळात आपला परिचय रुचणार नाही पण माझे यथामती कर्तव्यकार्य समजून त्यांच्या रोषाला बळी पडू इच्छित आहे. अस्तु!

अंती मा. गजाबेनचे कृपाछत्र सुदीर्घ काळ गुरुकुलाला लाभण्यासाठी त्यांना सुदीर्घ आयु-आरोग्य लाभो अशी मनो भावना भावीत आहे. इत्यलम्।



### भद्रभारती :

पापभाव हा आपला पहिला शत्रू असून तोच आत्म्याचा खरा घातक आहे. व्यक्ती शत्रू नाही अगर घातक नाही, तिच्या संबंधीची द्वेषभावना, दुष्टवा हा घातक आहे, ही श्रद्धा जागृत होण्याची गरज आहे.

- गुरुवर समन्तभद्र महाराज.

## गजाभून एक विशाल अंतःकरण

- श्री. आदिनाथ क. कुरुंदवाडे, अब्दुललाट

ज्या ज्या वेळी मी बाहुबलीला जातो, अन् आदरणीय गजाभून यांचे दर्शन होते त्या त्या वेळी माझ्या मनात विचार येतो की गजाभून यांचे जीवन, व्यक्तित्व असामान्य आहे. त्यांनी व्यतीत केलेले जीवन असाधारण आहे. बहुतेक सगळे तारुण्यात आल्यावर गृहस्थ धर्म स्वीकारतात. सुख दुःखाच्या हिंदोळ्यावर स्वार होतात, आपापल्या इच्छेप्रमाणे जीवन जगतात.

पण भून यांचे जीवन अगदी आगळे-वेगळे सर्व सामान्याहून खूपच वेगळे, गृहस्थ धर्म स्वीकारण्याच्या दिवशी, गृहस्थ धर्म स्वीकारण्याच्या क्षणी त्यांनी मोहाचा जाणीवपूर्वक त्याग केला. सर्व सामान्य माणसे जीवन जगतात त्या जीवनाचा त्यांनी त्याग केला. ऐहिक जीवनातील सुखाचा त्याग करून आत्मिक सुखाच्या जीवनाचा मार्ग त्यांनी स्वीकारला, जीवनभर त्यांनी त्या जीवनाचा अंगीकार केला. माणूस हा त्यागाने मोठा होतो हे त्यांनी आपल्या आचरणातून दाखवून दिले.

आपण कोणत्या विचाराने जीवन जगायचे याची खूणगाठ भून यांनी बांधली होती. म्हणूनच त्यांनी अनेक धार्मिक ग्रंथांचे अध्ययन केले. धार्मिक ग्रंथांच्या अध्ययनाने त्यांनी आपले मन परिपुष्ट केले. मनाची उत्तम मशागत केली. मनातील शंकांची जळमटे त्यांनी दूर केली आणि आपले मन समृद्ध केले. याच्या आधारावरच त्यांनी आपल्या जीवनाची साथसंगत केली.

भून एका कुटुंबाची माता बनू शकत होत्या. सर्वसामान्य स्त्री चूल आणि मूल यातच रमते. भून पण याच पद्धतीने सामोरे जाव्यात अशी योजना केली गेली होती, पण भून बोहल्यावर चढल्यावर, विवाह झाल्यावर क्षणाचीही उसंत न घेता, विलंब न लावता त्यातून त्या कायमच्या मुक्त झाल्या. आयुष्यभर त्यांनी वैराग्य पत्करले. आपल्या निश्चयापासून त्या ढळल्या नाहीत.

भून या एका कुटुंबाची माता न होता अनेकांच्या माता बनल्या. असे भाग्य फारच थोड्यांना लाभते. त्या बाहुबली आश्रमाच्या माता बनल्या. आयुष्यभर त्या असंख्य विद्यार्थी विद्यार्थिनींच्या सुख दुःखात सहभागी झाल्या. त्यांच्या दुःखाने दुःखी झाल्या. त्यांच्या आनंदात अंतःकरणपूर्वक सहभागी झाल्या.

केवळ शालेय विद्यार्थ्यांच्या सुख दुःखाचाच विचार केला, त्यांचे जीवन उन्नत करण्यासाठी सर्तक राहिल्या असे नव्हे तर काही वेळा पशु-पक्ष्यांच्या, कामगारांच्या दुःखाने दुःखी होऊन त्यांचे दुःख दूर करण्याचा कसोशीने प्रयत्न भूननी केला. त्यांच्या सेवेमुळे मातेच्या विशाल अंतःकरणाचे दर्शन त्यांनी घडवले आहे. पक्ष्यांना त्यांनी अंतःकरणाचा ओलावा दिला. पक्ष्यांवरही आपल्या

वात्सल्याचा शिंडकाव करण्याच्या भून अंतःकरणाने किती विशाल होत्या हे दिसून येते.

भून यांनी निराश्रित, दुःखी व असहाय महिलांना बन्याच वेळा आश्रय दिला आहे. मातेच्या अंतःकरणाने त्यांनी त्यांचे दुःख जाणून घेतले आहे. त्यांचे दुःख दूर करण्यासाठी त्यांना धीर दिला आहे. पुढील आयुष्यासाठी त्यांनी त्यांना दिशा दाखवली आहे. मार्गदर्शन केले आहे. विशाल अंतःकरण असल्याशिवाय दुसऱ्यांच्या दुःखात सहभागी होता येत नाही.

गुरुकुलाच्या माता गजाभून त्यांनी आपले जीवन दुसऱ्यासाठी वेचले, दुसऱ्यांसाठी कष्ट घेतले. थोडक्यात सांगावयाचे म्हणजे दुसऱ्यासाठी त्या जगल्या म्हणूनच त्या सगळ्यांच्या माता आहेत.

स्वतःसाठी जगलास तर मेलास आणि दुसऱ्यासाठी मेलास, डिजलास तर कायमचे जगलास. म्हणजेच अमर झालास. हे जे जीवन वचन आहे ते भून यांच्या बाबतीत तंतोतंत लागू पडते. दुसऱ्यांसाठीच त्यांनी आपले आयुष्य खर्चले म्हणून त्या लोकांच्या अंतःकरणात कायमचे निवास करतील याची खात्री आहे.

यापुढील आयुष्य भूनना आरोग्यपूर्ण लाभो अशी जिन-चरणी प्रार्थना !



#### : समयसार :

अहमेको खलु सुद्धो दंसणणाणमङ्गओ सदा रूवी।  
ण वि अत्थि मजङ्ग किंचि वि अण्णं परमाणुमेतं पि ॥३८॥

अर्थ – निश्चयाने मी एक आहे, शुद्ध आहे, दर्शनज्ञानमय आहे, सदा अरूपी आहे, किंचित्मात्रही अन्य परद्रव्य परमाणुमात्रसुद्धा माझे नाही, हा निश्चय आहे.

– श्रीकुन्दकुन्दाचार्य.

## धर्मवत्सल भगिनी गजाबेन

Shri. Padmanabha Jaini  
Professor  
University of California, Berkeley (U. S. A.)

कारंजा आश्रमाचे बंधू भरत भोरे यांनी दोन दिवसापूर्वी मला ई-मेल पाठविला आहे. त्यात आश्रममाता धर्मभगिनी गजाबेन यांच्या गौरवार्थ ‘गौरव ग्रंथा’ साठी मी लेख एक दोन दिवसांत पाठवावा असे तातडीने लिहिले आहे. आम्ही अमेरिकेत, पत्रव्यवहारासाठी दोन आठवडे तरी लागतात. आदरणीय गजाबेनच्या माझ्या आठवणी, सुमारे साठ वर्षापूर्वीच्या, कारंजाहून प्रारंभ होतात. त्यानंतर बाहुबलीस प. पू. महाराजांच्या दर्शनार्थ मी येत असे त्यावेळी गजाबेनचे उदार आतिथ्य, त्यांनी मला दानासाठी केलेली प्रेरणा, त्यांचे धर्मज्ञान व धर्मप्रेम अशा अनेक विषयांवर एक ग्रंथ ही लिहिता येईल. समयाभावी याप्रसंगी मला आदरणीय गजाबेनकडून जी थोडी पत्रे आली आहेत ती प्रकाशनासाठी या पत्रासोबत ई-मेलने पाठवत आहे. सन १९९१ मध्ये आमची सुकन्धा आशा कुमारी हिचे अचानक, वयाच्या ३० व्या वर्षी हंद्रोगाने अवसान झाले. त्याप्रसंगी गजाबेनकडून आलेले सांत्वनपत्र, त्यांतील अध्यात्मचिंतन वाचून आजही डोळे पाणावतात. पुढील वर्षी तिच्या नावाने कंकुबाई श्राविकाश्रमास मी काही दान देण्याचे ठरविले. त्यासंबंधी त्यांनी लिहलेली दोन पत्रे आहेत. या पत्रातून भगिनी गजाबेन यांनी दाखविलेल्या वात्सल्य भावाचा परिचय सर्वांना येईल. त्यांची स्तुती करावी असे बरेच लिहिण्यासारखे आहे. या पत्रांचे वाचन मनन व्हावे या इच्छेने हे पाठवत आहे. आश्रमीय सर्वांना गुरुकुल स्नातक पद्मनाभ चा जय-जिनेन्द्र !

(१)

श्री वीतरागाय नमः ॥

ध. श्री. पद्मनाभजी

दि. ६-८-१९९१

सप्रेम जयजिनेन्द्र

ब्र. तात्याजींच्याकडून आपले पत्र मिळाले. पत्र वाचून मनाला धक्का बसला. आमच्यावरून आपल्या दुःखाचे अनुमान होते. एवढ्या तरुण वयात एक कर्तव्यगार मुलगी निघून गेली. फार वाईट घडले. सोबत जोडलेल्या पत्रकात तिचे गुणगौरव वाचून कौतुक वाटले. मनुष्यजन्म, जैनकुल, तीक्ष्ण बुद्धी न्यायप्रियता ह्या एकापेक्षा एक दुर्लभ गोष्टी मिळवून हे एकच पुण्य (आयुष्य) कुठून कमी पडले

कोणास ठाऊक? आपण सुज्ञ आहात. सुजेषु किमधिकम्। आपल्या धर्मपत्नीस सप्रेम जयजिनेंद्र सांगून धैर्य व शांति ठेवण्यास सांगणे. यावेळी बुधजन कर्वींच्या दोन ओळी आठवतात.

हमको कुछ भय ना रे, जान लियो संसार  
जाकरि जैसे जाहि समयमें, जो होतव जा द्वार।  
सो बने है टरि है कछु नाही, करि लीनो निरधार।। हमको कछु भय ना रे।

एवढ्या दुःखद प्रसंगात सामान पाठवण्याची बुद्धी आपणास कोटून सुचली यावरून आपले आमच्यावरचे प्रेम किती आहे हे सिद्ध होते. आपण इकडे कधी येणार आहात? आम्ही वाट पहात असतो. सामान सर्व उपयोगी आहे. कळावे.

कु. सुजातांनी आपणास स. नमस्कार सांगितला आहे.

आ. गजाबेन

सप्रेम जयवीर

---

(२)

Phone No. 31

न धर्मो धार्मिकेविना

फोन नं. ३१

श्री महावीर ब्रह्माचर्याश्रम (जैन-गुरुकुल)

Shri M. B. Ashram(Jain-Gurukul)  
पो. कारंजा ४४४ १०५ जि. अकोला(महाराष्ट्र)

Post. KARANJA - 444105 Dist. Akola(Maharashtra)

जा. क्रमांक

दिनांक २९/१/१९९२

श्री. बं. पद्मनाभजी यांना सप्रेम जय जिनेंद्र वि.

आपल्याकडून श्राविकाश्रम संस्थेला अनुदान दिलेले मिळाले म्हणूनच नव्हे तर आपले आमच्यावर जे विलक्षण प्राकृतिक प्रेम आहे त्याबद्दल अंतःकरण भरून येते. ते शब्दाने व्यक्त करता येत नाही. मागील सर्व आठवणी डोळ्या समोर उभ्या गाहतात व ‘ते हि नो दिवसा गता:’ असे समजून सर्व गिळंकृत करून मंत्रमुग्ध होऊन रहावे लागते. सध्या तर ब्र. तात्यार्जींची प्रकृति चिंताजनकच असते. त्यामुळे उत्सवांतील आनंदरस कमी झाला आहे.

‘खीण आगी माही, खीण पानी माही, जैसे लुहारकी संडासी’ अशी अवस्था झाली आहे. संसाराच्या क्षणभंगुरतेचा प्रत्यय येतो. चि. आशेचे अकाली मरण व त्यानिमित्ताने दान स्वीकृती, हे

दृश्य अंतःकरणाला पीळ पाडते, काय लिहावे व काय बोलावे असे होते. येथील उत्सव, त्यात भाग घेणाऱ्या महिलांचा उत्साह खरोखर अप्रतिमच आहे. एवढेच नव्हे श्री. पं. धन्यकुमार भोरे, सौ. विजया भीसीकर यांनी स्वाध्यायाच्या माध्यमातून पुरुष, तस्रण वर्ग व बालक वर्ग यांना तत्त्वज्ञान देऊन सर्व समाज तयार केला आहे. त्यांचे कौतुक करावे तेवढे थोडेच आहे. हे चित्र इतर ठिकाणी कोठेही पाहू शकत नाही. खरे म्हणजे जयपूर सोनगढ यांना ही मागे टाकावे अशा महिला करणानुयोग व द्रव्यानुयोग यामध्ये तयार झाल्या आहेत. हे दृश्य मी दररोज पाहते. प. पूज्य महाराज व श्री. पं. प्रद्युम्नसावजी यांनी लावलेला वृक्ष सुफल झाला म्हटले तर अतिशयोक्ती होणार नाही. यांचा खूप सखोल अभ्यास झाला आहे. जयपूरला श्री. पं. धन्यकुमारंची व्याख्याने होतात. तेथील वक्त्यांनी व श्रोत्यांनीही ‘ऐसा अभीतक हमने सुना नही’ असे उद्भार काढले. ठिकठिकाणी पं. भोरेना प्रवचनाकरिता बोलावतात. याचा आनंद आम्हा सर्वांना अतिशय आहे. असो. आपण इकडे केव्हा येणार ? सर्वांना आपल्या भेटीची सतत अपेक्षा असते. जास्त काय लिहावे.

आ. गजाबेन.

(३)

दि. २७-१०-१९९३

आत्मज्ञानही ज्ञान है, शेष सभी अज्ञान।  
विश्वशांति का मूल है, वीतराग विज्ञान॥

धर्मप्रेमी श्री पद्मनाभजीना,

सप्रेम जयजिनेंद्र

येथे सर्व कुशल आहे. आपलेही कुशल इच्छिते. कारंजावरून ध. श्री. देवचंद गुरुजींचे पत्र होते की आपल्याकडून आपल्या कन्येच्या स्मृतिप्रीत्यर्थ श्री कंकुबाई श्राविकाश्रमाकरिता २२,५०० रु. आले आहेत. मागच्यावर्षीही आपल्याकडून १०,००० रुपये आले होते. सर्व मिळून ५०,००० ची पूर्ती करण्याचे भाव आहेत असे कळाले. आपले करावे तितके कौतुक थोडेच आहे.

मागितल्यावर दान देणारे दातार पुष्कळ आहेत पण न मागता दान देणारे दातार आपल्यासारखे क्वचितच आढळतात. एका कवीनेही म्हटले आहे –

बिन मांगे दे सो दूधबराबर, मांगे दे सो पाणी।  
वह देना है खूनबराबर, जामें खींचातानी॥

आपण स्वयंस्फूर्तीने दिलेले दान हे श्रेष्ठ दान आहे. या दानातून आपले संस्थेवर असलेले अपार प्रेम व कृतज्ञताबुद्धी व्यक्त होते. आपले पत्र वाचावयास मिळाले नाही, पण देवचंद गुरुजींच्या पत्रात त्याचा भाव लिहिला आहे की – तात्याजी, आपण संस्थेसाठी जीवन दिले. पैशाचे दान त्या मानाने आमचे काहीच नाही.” यातून आपली लघुता व निरभिमानता व्यक्त होते. पण आपणासारख्या उदारधी दातारांमुळे संस्था जिवंत आहेत. अशीच आपली कृपादृष्टी संस्थेवर सतत राहो.

आपण इकडे येऊन खूप वर्षे झाली. इकडे येण्याची संधी केव्हा मिळणार आहे? एकदा आपली भेट व्हावी अशी खूप इच्छा आहे. तो क्षण लवकर येवो.

श्री कंकुबाई श्राविकाश्रमाचे बांधकाम (भोजनगृह+हॉस्टेल+कार्यकर्त्यासाठी कॉर्टर) फेब्रुवारीपर्यंत पूर्ण होईल. असा अंदाज आहे. मी सध्या श्राविकाश्रमाकडे जास्त लक्ष दिले आहे. बिल्डिंग्साठी २० लाखाची जरूरी आहे. आतापर्यंत १२ लाख कॅश जमा झाली आहे. शेषपूर्तीसुद्धा होईल असे वाटते. आपण त्यातील बराच वाटा उचलला आहे व आमचा भार हलका केला आहे. आपल्या धर्मपत्नीस व चिरंजीवांना अ. शुभाशीष.

- आदरणीय गजाबेन शाहा

□□□

जइ जिणमयं पवज्जह ता मा ववहार णिच्छए मुयह।  
एकेण विणा छिज्जइ तित्थं अण्णेण पुण तच्चं ॥

**अर्थ** – जर तू जिनमतामध्ये प्रवर्तन करीत असशील तर व्यवहार व निश्चय या दोन्ही नयांना सोडू नको. कारण निश्चयाचा पक्षपाती होऊन व्यवहार सोडशील तर रत्नत्रयस्वरूप धर्मतीर्थाचा अभाव होईल आणि जर व्यवहाराचा पक्षपाती होऊन निश्चयास सोडशील तर शुद्ध तत्त्वस्वरूपाचा अनुभव होणार नाही.

म्हणून प्रथम व्यवहार-निश्चयास सम्यक जाणून नंतर यथायोग्य यांचा अंगीकार करावा, पक्षपात करू नये.

ॐ वंदितु सव्वसिद्धे ।

## वंदनीया गजाबेन

परमपूज्य, वंदनीया  
सुश्री. गजाबेन यांच्या सेवेला,  
सस्नेह सादर प्रणाम.

सुमेरचंद जैन,  
८ अ / सन्मति नगर,  
सोलापूर- ४.  
१३-९-२०११.

आपण ९८ वर्षे लवकरच पूर्ण करीत आहात. उंदंड आयुष्य आणि निःस्वार्थ व कृतार्थ जीवन आपण यापन केले आहे.

मी आपण जेव्हा कारंजाला आला होता, तेव्हापासून आपणास पाहात आहे.

आपले जीवन एखाद्या सुंदर मोत्याप्रमाणे प. पू. गुरुदेवांच्या सम्यक् शिंपल्यात बंदिस्त झाले आहे.

मोत्याची सुंदर चकाकी व तेज आपणास प्राप्त आहे. आपण गुरुदेवांची जणू सावलीच आहात. गुरुदेवांजवळ आपण सावलीप्रमाणे राहून प्रत्येक कार्यात त्यांना मदत करीत आला आहात.

आपण एखाद्या पणतीच्या ज्योतीचा प्रकाश होऊन राहिला आहात.

असे जीवन जगण्याचा प्रयत्न आणि पुरुषार्थ आपण केला आहे.

संयमपूर्ती, त्यागमूर्ती व सर्वसमर्पणाची वृत्ती यामुळेच आपले जीवन कृतार्थ झाले आहे.

मी आपणास वंदन करीत आहे.

आपला,  
- सुमेरचंद.

### : भद्रभारती :

प्रेमाची अल्पही भेट अमूल्य वाटते. कारण त्यात सद्भक्ती आणि सद्भावना गचपच भरलेल्या असतात.

- गुरुवर समन्तभद्र महाराज.

# माता श्रद्धेय भून

– ब्र.यशपाल जैन, एम. ए., जयपूर

(ज्या वाचकांनी ‘माझ्यावर गुरुकुलांचा उपकार’ हा माझा लेख वाचला नसावा त्यांनी जरूर वाचावा ही विनंती. तीर्थरूप भूनचा माझ्या जीवनात मला जसा अनुभव आला-मला त्या कशा वाटल्या तशारूपाने मी विषय शब्दबद्ध करण्याचा प्रयास केला आहे. खेरे पाहता २६ वर्षांच्या कालातील सर्व विषय लिहिणे असंभवच आहे. त्यांचा सर्व सल्ला जर मी प्रामाणिकरूपाने मान्य केला असता तर माझे जीवन आता बनले आहे, त्यापेक्षा देखील सर्वोत्तम बनले असते, हे नक्की. असो.)

## १.प्रथम भेट –

इ.स. १९५६ चा जून महिना असावा. मी, माझे मित्र श्री धर्मपाल पाटील (स्वर्गीय शान्तिभूषण मुनिमहाराज) यांच्या बरोबर बाहुबली येथे मोठ्या महाराजांजवळ गेलो. तेथे गुरुकुलमाता भून होत्या. त्यांनी आम्हा दोघांना पाहिले व नाव विचारले. आम्ही आमची दोघांची नावे – भीमराव व आदगोंडा अशी सांगितली. महाराज व भूनना काय वाटले मला माहीत नाही; परंतु दोघांनी मिळून- मुख्यतः भून यांनी माझे नाव यशपाल व आदगोंडाचे नाव धर्मपाल ठेवले. अल्प कालावधी मध्येच ही आमची दोघांची नावे गावातही एवढी लोकप्रिय झाली की घरचे लोक ही आमच्या मूळ नावाला विसरून गेले व यशपाल, धर्मपाल म्हणून लागले. हा माझ्या जीवनातील प्रथम भेटीचा प्रसंग.

धर्माचे अध्ययन चालू झाले आणि हळू-हळू आम्ही दोघे गुरुकुल-परिवारामध्ये मिसळून गेलो. १० वी क्लासमध्ये मी नियमित विद्यार्थी बनलो आणि क्रमाने ११ वी देखील झालो. नंतर सर्वांगेबर १ वर्ष धार्मिक अध्ययनासाठी प्रारंभ झाला. या सिद्धांत महाविद्यालयाच्या वर्षामध्ये मोठ्या महाराजांनी सागार-धर्मामृत, क्षत्रचूडामणी इष्टोपदेश, समाधिशतक शिकविले. याच कालावधी मध्ये मातोश्री भून यांनी मला जैन सिद्धांत प्रवेशिका शिकविली. हा हा म्हणता १ वर्ष निघून गेले.

## २.श्री नेमीचंद गांधींशी भूनची विशिष्ट चर्चा –

ही घटना इ.स. १९५८-५९ च्या मध्यंतरीची असावी. उस्मानाबाद निवासी ती. भूनचे आजोबा (आईचे वडील) विशेष वृद्ध झाले होते. त्यांच्या सुनेचा स्वर्गवास झाला होता. म्हणून ती.

भून उस्मानाबादला जात होत्या. कोणी बरोबर असावे म्हणून ती. भूननी प्रवासात मला बरोबर घेतले होते. उस्मानाबादला पोहोचल्यावर त्यांच्या आजोबाबरोबर जी विशिष्ट चर्चा झाली ती सांगावी, हा माझा भाव आहे.

ती. भूननी आजोबांना विचारले- “तुम्हाला जे दुःख होत आहे, त्याला कारण तुमची सेवा कोण करणार हे आहे की सुनेचा जीव मरून कोठे गेला असावा ? हे आहे.”

प्रश्न ऐकून आजोबा गंभीर झाले. काही वेळेपर्यंत तेथे असलेले सर्व लोक मौनच राहिले. ती. भूननी वरील प्रश्नच पुनः आजोबांना तर विचारलाच - इतरांना पण समजावून सांगितला. मी वयाने १९-२० वर्षांचा होतो. मला पण प्रश्नामधील गंभीरता समजून येत होती.

आजोबा बोलू लागले. सर्व जण मौन होते.

“गजराबाईने आज आमचे डोळे उघडले, अक्कल दिली. आम्ही आमच्या मात्र स्वार्थासाठी रडत आहोत. जो जीव मरून गेला, त्याच्या संबंधी आम्ही काहीच विचार करीत नाही, ही आमची मूर्खता आहे. आता आम्हाला शोक करणे सोडून दिलेच पाहिजे. त्याचबरोबर विचाराची दिशा पण बदलून टाकली पाहिजे. गजराबाईच्या येण्याचा मला फार मोठा लाभ झाला. ती नात्याने माझी नात असली तरी खरे तर ती माझी गुरुच आहे. लहान असताना देखील मी तिला गुरु जाणून हात जोडतो. ” वातावरण एकदम गंभीर व शांत झाले होते. या घटनेनंतर देखील काही दिवस आमचे तेथे (उस्मानाबादला) राहणे झाले, पण वातावरण तत्त्वचर्चेचे होते.

### ३. अत्यंत आनन्दाचा प्रसंग –

जैन सिद्धांत महाविद्यालयातील १ वर्षांचा काळ व्यतीत झाला. नंतर परम पूज्य समन्तभद्र महाराजाबरोबर अध्ययनाचा एक वर्षांचा क्रम प्रारंभ झाला. काही दिवस गेल्यानंतर एके दिवशी मातोश्री भून महाराजांना सांगत होत्या आणि मी परोक्ष ऐकत होतो- “यशपात धर्म शिकण्यासाठी पात्र आहे. त्याला शिकविले पाहिजे.” महाराजही याच विचाराचे समर्थन करीत होते. त्या दोघांना पण मी ऐकत आहे हे माहीत नव्हते आणि मी पण नंतर एकल्याचे अनेक दिवसापर्यंत सांगितले नाही. मनातल्या मनात खुश झालो होतो. माझ्या जीवनातील हा एक अत्यंत सुखद प्रसंग होता. अनेक वर्षांनंतर ही घटना मी तीर्थरूप भून यांना सांगितली होती व दोघेही आनंदी झालो होतो.

### ४. पंच परमागमाचा स्वाध्याय –

गोम्मटसाराच्या अध्ययनानंतर मातोश्री भून बरोबर क्रमाने पंच परमागमांचा स्वाध्याय पूर्ण झाला. नंतर आचार्य कुन्दकुन्दांना सोडून इतर आचार्यांच्या ग्रंथाचे अध्ययन करावे, असा विचार

झाला. त्याला अनुसरून सर्वार्थसिद्धी ग्रंथ स्वाध्यायासाठी घेतला. काही दिवस गेले, तथापि आचार्य कुन्दकुन्दांच्या साहित्यप्रमाणे जो आनंद यावयास पाहिजे तो आनंद येत नव्हता. आम्ही दोघे मौन धारण करून होतो, कोणी हा विषय बोलत नव्हतो. एके दिवशी मला राहावले नाही, म्हणून मीच बोललो - काही मजा -आनंद येईना. भून हसू लागल्या. नंतर आचार्य कुन्दकुन्दांच्या पाच ग्रंथांपैकी एका ग्रंथाला स्वाध्यायामध्ये ठेवून सर्वार्थसिद्धी आदी ग्रंथांचे अध्ययन चालू राहिले. आचार्य कुन्दकुन्दांची विशेष महिमा तेव्हापासून माझ्या मनात घर करून राहिली.

#### ५. व्यक्तिगत जीवनाशी संबंध -

स्वाध्याय चालू असताना माझ्या व्यक्तिगत जीवनासंबंधी अनेक वेळा बोलणे चालू झाले. ती. भूनी घरची परिस्थिती विचारली, घरच्या सर्व सदस्यांचा परिचय विचारला. नंतर मला सल्ला दिला की, “जीवनात सुखी व्हावयाचे असेल तर स्वावलंबी व्हावयास पाहिजे. समाजावर अवलंबून राहू नये. ब्रह्मचारी जीवन हे समाजावर आधारित असू नये. नोकरी करावयाची झाल्यास धर्म ग्रंथाच्या अध्ययनासाठी अपेक्षित अधिक वेळ मिळणार नाही. मग धर्मग्रंथांचे अधिक अध्ययन होणे शक्य कसे व्हावे? व तत्त्वप्रचारास अनुकूलता मिळणे देखील कठीण होईल. पहा! आपण विचार करा.”

माझ्या मनात विचार पक्का झाला. समाजावर अवलंबून राहावयाचे नाही, नोकरी करावयाची नाही; इतक्यात धार्मिक अध्ययनाचे एक वर्ष संपले. विद्यार्थ्यांना धार्मिक शिकविणे, अन्य विशिष्ट संस्काराचे कार्य करणे सुरु झाले. बी.ए. झालो; प्रौढता जीवनात येत गेली. आता संस्थेकडून पेमेंट वगैरे न घेता सेवा सुरु होती. काम पूर्ण दिवस व पैसा बिलकुल घेणे नाही. मला पण सांचिक आनंद मिळत होता. मात्र भोजन संस्थेतच करीत होतो. क्रमाने विद्यार्थी व तात्कालिक कार्यकर्त्यांवर माझे जणू वर्चस्व जमून गेले; वर्चस्व जमविण्याचा भाव मुळीच नव्हता.

नांद्रे येथील घरची परिस्थिती पण बदलत गेली. आई-वडिलांना बाहुबलीस आणणे आवश्यक झाले. त्यामुळे माझे जेवण पण आई-वडिलांकडे चालू झाले, स्वावलंबन वाढत गेले, जबाबदारी पण वाढली. ती. भूनचा व्यक्तिगत सल्ला व सहयोग देखील वाढत राहिला. घरी ज्वारी, गहू, डाळ इत्यादी वस्तू जीवरहित कसे व्यवस्थित ठेवावे, हे जणू प्रात्यक्षिक रूपाने ती. भूनी मला शिकविले. या कार्यामुळे जन्मदाते माता व पिताजी पण अत्यंत प्रसन्न होत असत. ती. भून अनेक वेळा धर्मशाळेत घरी येऊन अनेक विषय समजावून सांगत.

व्यक्तिगत जीवनात मदत करण्यासाठी म्हणून ती. भून यांनी वडिलोपार्जित शेतीमध्ये हिस्सा घ्यावा, असे मात्र सांगितले नाही. मात्र नांद्रे गावाचे गांवकामगार पाटील श्री अण्णासाहेब पाटील यांना बाहुबलीस बोलावून घेतले व माझ्या शेताच्या वाटणीचे काम करून देण्यास सांगितले. एवढा

सहयोग कोण-कोणासाठी करतो ?

#### ६. कमालीची निरपेक्षता -

मला धार्मिक शिकविणे, घरच्या व व्यक्तिगत कार्यामध्ये अथ पासून इति पर्यंत सतत मदतीचे कार्य करणे यामुळे मला कधीकधी संकोचही होत असे. कारण ती. भूननी मला त्यांच्या स्वतःचे काम जीवनात कधीही काहीही सांगितले नाही. म्हणून मी त्यांच्याकडून झालेल्या उपकारामुळे खरोखर अत्यंत अत्यंत उपकृत आहे. हे लिहिणे अथवा सांगणे देखील नाटक न व्हावे, असे अनेक वेळा मनात येते.

#### ७. कठोरतेची साक्षात मूर्ती -

वयाच्या १८ व्या वर्षापर्यंत मी घरी नांद्रे येथे आई-वडिलांजवळ राहिलो. माझा स्वभाव मानी व क्रोधी होता. मान कषायापेक्षा क्रोध कषाय मुख्य होता, असे मला वाटते. अशा माझ्याशी अत्यंत कठोरतेने व्यवहार करणारे मात्र एकट्या ती. भूनच होत्या. माझ्यापेक्षा त्या वयानी २३/२५ वर्षाच्या मोठ्या आहेत. ती. भून जेवढ्या कठोरपणाने माझ्याशी वागल्या, तसे कोणीच वागले नाहीत. असे असताना देखील मी त्यांच्याशी एकवेळ देखील वाद घातला नाही. तत्वचर्चेच्या वेळी बोलणे वेगळे, पण अन्य कोणत्याही प्रसंगी मी वाद घालावा असा प्रसंग २६ वर्षाच्या कालावधी-मध्ये घडला नाही. या घटनेमुळे मला ही सुखद आश्चर्य होते. मात्र खाऊ-पिऊ घालण्याचे सामान्य वात्सल्य त्यांच्याकडे नाही व नव्हते. लोक / समाज त्यांना फारच भितो. मी पण भीत होतो व अखंड त्यांच्याबरोबर स्वाध्याय पण करीत होतो. एवढी जवळीक असताना देखील ती. भूननी माझा कधी चूकून देखील क्रोधाच्या आवेशात कान पकडला नाही, हे देखील एक आश्चर्यच होय.

#### ८. जातिवादरूपी विषापासून मला सर्वथा अलिस ठेवले -

बाहुबली आश्रमात प्रवेश मिळाल्यापासून इकडून-तिकडून चतुर्थ, पंचम, शैतवाळ, गुजर आदी जातीविषयी मला पुष्कळसे ऐकावयास मिळत होते. आश्रमामध्ये चतुर्थ, पंचम, गुजर, शैतवाळ जातीची मुले होती, कार्यकर्ते पण होते. एवढेच नव्हे तर ‘चतुर्थ जात श्रेष्ठ आहे.’ असे जाती संबंधी विष देखील माझ्या मनात भरले जात होते. माझा जन्म चतुर्थ जातीमध्ये झालेला आहे.

माझे श्रद्धेय स्थान ती. भून असल्यामुळे मी त्यांना सर्व-सर्व सांगत असे. त्यांनी अतिसरळतेने व तात्त्विक / आध्यात्मिक आधारावर जातिवादाच्या विचारापासून मला अलिस ठेवले. हाही मी ती. भूनचा विशेष उपकार समजतो. विशिष्ट प्रमुख माणसामध्ये असले क्षुद्र विचार असणे हे वास्तविक अत्यंत लाजिरवाणे आहे. यापेक्षा काही अधिक लिहिणे उचित वाटत नाही.

### ९. विशिष्ट विद्वान व संस्थांचा परिचय -

इसवी सन १९६० ते १९७९ या कालावधीमध्ये जे श्रेष्ठ-ज्येष्ठ विद्वान होते - त्या सर्वांबरोबर ती. भूननी माझा मुद्दाम परिचय करून दिला. त्या विद्वानांमध्ये सर्वश्री पण्डित फूलचन्दजी, जगन्मोहनलालजी, कैलाशचन्दजी, धन्यकुमार भोरे, नरेन्द्र भीसीकर, दरबारीलालजी कोठिया, देवेन्द्रकुमारजी आदी प्रमुख होते.

याच कालावधीमध्ये - तेरदाळ -जिनसेनाचार्य गुरुकुल, भरतेश गुरुकुल बे. बागेवाडी, महावीर ब्र. आश्रम कारंजा, श्री पार्श्वनाथ ब्र. आश्रम एलोरा गुरुकुलांचा पण परिचय करविला. एलोरा गुरुकुलाचे तर मला संचालकच बनविले होते. यावरून आचार्य वादीभसिंह सूरींचे कथन अत्यंत सत्य आहे, हे पण आम्हा सर्वांना स्पष्ट समजून येते. आचार्यांनी सांगितले आहे की,

**गर्भधानक्रियामात्रन्यूनौ हि पितरौ गुरुः । लंब २, श्लोक-५९**

**अर्थ-** मात्र गर्भधान क्रियेला सोडून शिष्यासाठी गुरु हे - माता -पिताच आहेत.

### १०. जन्मदात्या माझ्या मातोश्रीचे उद्गार -

एके दिवशी घरी (अर्थात बाहुबलीस धर्मशाळेत राहात होतो तेथे) जेवणास, मी थोडा उशीरा गेलो. या शरीरास जन्म देणारी आई माझ्यावर फारच नाराज झाली व म्हणाली, “जेवणास वेळेवर यावयास पाहिजे. असा उशीर करीत राहिलास तर घरी जेवणासाठी येऊ नको, तिकडेच (ती. भूनकडेच) जेवण कर.”

मी शांत राहिलो, काही वेळ गेल्यावर मी सहजच बोललो - “खर-खर सांग, जाऊ का जेवणास तिकडेच ? ती. भूनकडेच ?” लगेच आई अत्यंत गंभीर होऊन बोलली. “ अरे नको बाबा ! ती. भूननी तुला खरोखर जैन बनविले आहे. तुझ्यावर त्यांचा फार मोठा उपकार आहे.”

“मी मात्र तुला जन्मच दिला आहे. ज्ञान व संस्कार देऊन खरा जन्म तर तुला ती. भूननीच दिला आहे. आमच्यावरही त्यांचे भरपूर उपकार होत आहेत. जेवणासाठी ज्यावेळी यावयाचे त्यावेळी येत जा. मी रागावले असे ती. भूनना सांगू पण नकोस. ” जन्मदात्या मातोश्रींचे शालेय शिक्षण झालेच नव्हते; परंतु धर्मावर पक्की श्रद्धा होती. अनंत गुणामध्ये दुर्लभ गुण कृतज्ञता गुण जन्मदात्या आईच्या ठिकाणी विशेषरूपाने होता.

### ११. गुजराती भाषेचा संस्कार -

खरे पाहिले असता नांद्रे गावी असताना मला मराठी भाषा देखील शुद्ध येत नव्हती. कारण घरी व घराबाहेर कन्नड भाषेचे स्तोम अधिक होते. मात्र शाळेच्या वेळातच मराठी बोलणे होत असे.

**बाहुबलीस आल्यावर कन्नड भाषा बोलणे बंद झाले व मराठी भाषा शुद्ध येऊ लागली.**

ती. भून व मोठे महाराज अर्थात मुनिराज समंभद्र महाराज आप-आपसात नेहमी गुजराती बोलत असत. म्हणून त्या दोघांचे बोलणे ऐकूनच सहजरीतीने मला गुजराती भाषा समजू लागली. ती. भूननी गुजराती लिपीचा परिचय पण करून दिला. त्यामुळे सहजच गुजराती भाषा मला येऊ लागली. गुजराती बोलण्याचा प्रयास मात्र मी कधी केला नाही, तथापि गुजराती वाचणे व समजणे सहजच मुलभ झाले. पुढे सोनगढला गेल्यावर आध्यात्मिक सत्पुरुष श्री कानजी स्वामीर्जींची प्रवचने ऐकणे-समजणे जमून गेले. हा पण उपकार ती. भूनचाच आहे असे मी मानतो.

ती. भूनकडे त्यांचे नातेवाईक येत असत, त्यांच्याशी सहजच परिचय होत गेला. म्हणून गुजराती समाजासंबंधी मला १९६० पासूनच आपलेपणा उत्पन्न झालेला आहे. आज ही माझ्या मित्र परिवारांमध्ये अनेक गुजराती मित्र आहेत. फरक एवढा झाला -मराठी मातृभाषिक गुजराती मित्र सुटले व गुजराती मातृभाषिक गुजराती मित्र भेटले.

### **१२. स्वतःच्या स्त्रीपर्यायाची यथार्थ जाणीव -**

ती. भूननी एकदा चर्चेच्या वेळी मला सांगितले, - “हे पहा यशपाल , प्रत्येकाला पर्यायाचे पण यथार्थ ज्ञान पाहिजे. मला माझ्यामध्ये असणाऱ्या अनेक गुणांचे ज्ञान आहे. त्याच बरोबर मला माझ्या स्त्री पर्यायाचे पण यथार्थ ज्ञान आहे अर्थात मी वर्तमानकाळी स्त्री आहे व स्त्रीजन्य दोष देखील माझ्यात आहेत हे मी जाणते व तुम्ही देखील हे जाणावे, असे माझे म्हणणे आहे. कोणी सम्यग्दृष्टी स्त्री असो वा पुढील जन्मामध्ये मोक्षाला जाणारी स्त्री असो पर्यायगत पात्रतेला अनुसरून जे दोष असणार ते दोष राहतीलच.”

### **१३. तत्त्वाची पकड अबाधित -**

ती. भूनना त्यांच्या वयाला अनुसरून अनेक विषयांचे विस्मरण झाले आहे, होत आहे; तथापि शास्त्र ऐकत असताना वक्ता जर तत्त्वाच्या विरोधांत काही बोलू लागला तर लगेच ती. भून वक्त्याला अडवतात, विरोध करतात. त्यांच्या जीवनामध्ये तत्त्वाची पकड अबाधित आहे, हे महत्त्वाचे आहे.

### **१४. बाहुबली आश्रम सोडल्यानंतर ६ महिन्याचा काळ -**

तीर्थरूप भूनच्या विचाराला अनुसरून म्हणा अथवा भवितव्यानुसार म्हणा मी इ.स. १९७९ च्या जुलै महिन्यात बाहुबली आश्रम सोडून सोनगढला आध्यात्मिक संत श्री कानजीस्वामीर्जींच्या मात्र प्रवचनाचा लाभ घ्यावा म्हणून गेलो. या संसारामध्ये हा अटल नियम आहे की ज्या ज्या

जड- चेतन वस्तुंचा संयोग होतो, त्यांचा वियोग नियमाने होतच असतो. आचार्य वादीभसिंहसूरीनी देखील क्षत्रचूडामणी ग्रंथात या विषयाला खालील शब्दात स्पष्ट सांगितले आहे -

संयुक्तानां वियोगश्च भविता हि नियोगतः ॥  
किमन्यैरङ्गतोऽप्यङ्गी निःसङ्गो ही निवर्तते ॥ ६० ॥

-क्षत्रचूडामणी लम्ब १, श्लोक क्र.६०

**अर्थ** - ज्या पदार्थाचा संयोग झाला आहे, त्यांचा वियोग होणे निश्चित आहे. अन्य पदार्थाची काय कथा करावयाची? मनुष्यभवामध्ये जन्मापासूनच जीवाबरोबर राहणाऱ्या शरीरापासून सुद्धा जीव निःसंग होऊन जातो.

या स्वाभाविक नियमाला अनुसरून ती. भून व माझा वियोग झाला. या वियोगामध्ये जवळजवळ ६ महिन्यापर्यंत ती. भून कोणाला ही बोलावत असताना यशपाल म्हणून हाक देत असत, असे मला बाहुबलीस भेटण्यासाठी गेलो असताना अनेकांनी सांगितले. माझ्यावर खरोखर ती. भूननी पुत्रवत प्रेम केले आहे, यात काही शंका नाही.

या काळामध्ये माझ्या जन्मदात्या वडिलांचा तर स्वर्गवास झाला होता; परंतु आई, बहिणीकडे कुपवाडला होती. मी हा नियम बनविला होता व आहे की जेव्हा आई अथवा बहिणीकडे दक्षिण भारतात भेटण्यास जाईन तेव्हा नियमाने बाहुबलीला ती. भून आदी सर्वांना नियमाने भेटतच राहीन. अपवाद म्हणून देखील बाहुबलीस जाणे सोडले नाही. जर दक्षिणेमध्ये जाणेच बंद झाले तर काही उपाय नाही.

आश्रमामध्ये पूर्व परिचित सेवाभावी प्रमुख माणसांपैकी जवळ-जवळ सर्वांचा स्वर्गवास झाला आहे; तथापि ती. भून, श्री बेडगे गुरुजी, श्री जडे गुरुजी, श्री भूपाल नांद्रेकर वगैरे पूर्व परिचित लोक आहेत तोपर्यंत जाणे राहील, असा भाव आहे.

आता आई राहिली नाही, मोठ्या बहिणीच्या घरी सुनांचे राज्य आले आहे. दोघी बहिणी वृद्ध झाल्या आहेत. मी पण प्रवासासाठी समर्थ राहिलो नाही. सर्व क्रम बदलत चालला आहे, काही उपाय नाही. जी परिस्थिती समोर येत आहे, तिला स्वीकारण्यातच आनंद आहे. अस्तु.

#### १५. दान काढण्याच्या कलेचा निषेधरूप उपकार -

इ.स. १९७५ चा प्रसंग असावा. उदयपूर शहर व आसपासचे शेकडो लोक अनेक बसेस घेऊन बाहुबली आश्रमांत क्षेत्र-दर्शनासाठी आले होते. ते लोक माझ्या परिचयाचे निघाले. कारण मी इ.स. १९७० ला आचार्यकल्प श्रुतसागर महाराजांच्या संघात उदयपूर व आसपासच्या भागांत होतो. म्हणून मी त्यांना संस्था फिरून दाखविली, संस्थेचा परिचय दिला. त्यांना मी हिंदीतून दान देण्यासाठी

प्रेरणा दिली. त्यावेळी त्या लोकांनी रु. तीस हजाराचे दान दिले. त्या दिवसांत ३० हजार रु. फार मोठी रक्कम होती. २० हजार रु. घरी गेल्यानंतर पाठवितो म्हणून सांगितले. दातार खुश होतेच. मला पण आनंद झाला होता. सर्व संस्थेत दानाची चर्चा झाली.

नंतर मला ती. भूनी घरी बोलाविले. कारण मी पाहुण्याबरोबर फिरत राहिल्यामुळे स्वाध्यायाला पण गेलो नव्हतो. मला दान मिळविल्याबद्दल धन्यवाद मिळतील असा विचार मी मनात बाळगून होतो. पण झाले काही दुसरेच - उलटेच. ती. भून मला विशेष गंभीर दिसल्या. बसावयास संकेत केला. मी नेहमी प्रमाणे सहजतेने बसलो. ती. भून काही वेळेपर्यंत मौनच राहिल्या, नंतर मौन भंग करीत बोलू लागल्या.

“यशपाल, मी आज आपणास काही अनपेक्षित विषय सांगणार आहे. आपण ऐकून घ्यावे. निर्णय तर तुम्हीच करणार आहात. निर्णयाचा विषय माझा नाही.” मला काही समजले नाही. मी श्रोत्याची भूमिका स्वीकारली. ती. भून काही वेळा पुनः मौन राहिल्या. नंतर म्हणाल्या -

“जर सामान्य लोकांकडून दान मिळविण्याचे काम आज जसे केले तसे करणे चालू ठेवले तर तुमच्या जीवनाचा नाश होईल. संस्था तुमचा याच कामासाठी उपयोग करेल. तुमचा स्वाध्याय कमी होईल असे नव्हे -नष्ट होईल. काय करावयाचे ते तुम्ही ठरवा. संस्थेला पैसा पाहिजे हे खरे. कोणीतरी दान मिळविणारा मनुष्य हवा हे पण खरे; तथापि या कामांत तुम्ही गुंतून राहावे, हे मला पसंत नाही. कोणी विशिष्ट मनुष्य परिचयात आला, त्याला प्रेरणा दिली, दान मिळाले, काम संपले. असे पाहिजे.”

ती. भूनचा विचार ऐकून मी गंभीर झालो. तेव्हापासून आज पर्यंत मी त्यांच्या विचारांचे अनुकरण करीत आलो आहे. म्हणून शास्त्र स्वाध्याय करू शकलो आहे. हा प्रसंग आतापर्यंत मी कोणालाच सांगितला नव्हता. आज तो लिहून सर्वांना कळवीत आहे.

#### १६. तत्त्वप्रचाराच्या मुख्यतेने संस्थेच्या कामासाठी प्रेरणा -

दान विषयक ती. भूनचे वरील विचार जाणून कोणी त्यांना संस्थेचा विरोधक न जाणावे, म्हणून मी त्यांचा विशिष्ट उज्ज्वल पक्ष बुद्धिपूर्वक सर्वासमोर ठेवू इच्छितो. ती. भून यांना बाहुबली संस्थेसंबंधी अपार प्रेम होते व आहे. म्हणून तर त्यांनी आपला स्थायी निवास (घर) बाहुबली आश्रमातच बनविला. अनेकांना व्यक्तिगत प्रेरणा देऊन संस्थेसाठी दान देण्यास प्रवृत्त करीत आहेत. जेव्हा जेव्हा महाराज विशिष्ट धनवान व्यक्तीला दान देण्यासाठी प्रेरणा देत असत तेव्हा तेव्हा ती. भून अनुकूल बनून कार्य सफल बनावे म्हणून एकावर एक अकरा होत असत. मला पक्के आठवते- ती. भूनच्या निमित्ताने आलेले मोठे मोठे दान संस्थेस मिळाले. ती. भूनच्या निमित्ताने संस्थेला भरपूर

आर्थिक सहयोग मिळत असे, मिळाला आहे, मिळत आहे.

मला नेहमी ती. भून तत्त्वप्रचारासाठी- मुलांना धार्मिक शिकविण्यासाठी प्रेरणा देत असत. ती त्यांची प्रेरणा सफल देखील होत गेली. आश्रमाच्या विद्यार्थ्यांना मी धार्मिक विषय- छहडाला, तत्त्वार्थसूत्र, द्रव्यसंग्रह इत्यादी ग्रंथ पाठ करण्यासाठी सांगत असे व विद्यार्थी देखील अत्यंत उत्साहपूर्वक पाठ करीत असत.

मला वर्ष पक्के आठवत नाही; (कदाचित इ.स. १९६५-६६ असावे) पण घटना आठवते. गुरुकुलामध्ये ४५० विद्यार्थी होते. ४५० पैकी एक देखील विद्यार्थी असा नव्हता की ज्याला बक्षीस मिळाले नव्हते. पाठांतरामध्ये नसेल तर खेळात प्रावीण्य मिळाल्यामुळे का होईना बक्षीस मिळालेच होते. या विशिष्ट कार्यामुळे देखील ती. भून विशेष खुश झाल्या होत्या व श्रद्धेय भीसीकर गुरुजींनी देखील सभेमध्ये मला धन्यवाद दिले होते.

विशिष्ट वृद्ध विद्वानानंतर नवीन पीढी मध्ये कोणी विद्वान पूर्ण भारतामध्ये नाही, याचा फार मोठा खेद- दुःख- चिंता भूनना होती. परिचित सर्वश्री फूलचंद्रजी, कैलाशचंद्रजी, जगन्मोहनलालजी आदी लोकांना ही गोष्ट ती. भूननी शेकडो वेळा सांगितल्याचे मी स्वतः ऐकले आहे. याच कारणामुळे जयपूर येथे श्री टोडरमल दि. जैन सिद्धांत महाविद्यालय चालू झाल्यावर पहिल्याच वर्षी श्री महावीर पाटील -दानोळी (बाहुबलीचे विद्यार्थी) यांना जयपूरला पाठविले. नंतर देखील अनेकांना अध्ययनासाठी पाठविण्याचा क्रम चालू ठेवला. बे. बागेवाडी गुरुकुलामधून श्री भरतेश पाटलांना पाठविले. सुभाष पाटलास पण जयपूरला पाठविले.

सोनगढहून प्रकाशित होणाऱ्या आत्मधर्म मासिकाचा परिचय मला ती. भूननीच करविला. क्रमबद्धपर्यायाचे सामान्य ज्ञान देखील ती. भूनकडून मला मिळाले. नय विषयक प्रारंभिक माहिती मला ती. भूननीच दिली.

#### १७. तात्कालिक आचार्य, मुनिराज, भद्रारक, व्रती लोकांच्या वृत्ती -

ती. भूनचे जीवन जेव्हा सक्रिय होते, तेव्हाच्या अनेक घटना आज माझ्या डोळ्यासमोर स्पष्ट आहेत. कोण्या विशेष व्यक्तीचे नाव सागंणे उचित नाही; तथापि परिस्थितीचे ज्ञान करविणे योग्य वाटते. कोणी आचार्य पदावर आरूढ असोत, लोकप्रिय असोत, विशिष्ट वाक्पृष्ठ असोत- ते सर्व ती. भूनशी भेटावयास- त्यांच्या बरोबर बोलण्यास भीत असत. ती. भून स्पष्ट बोलत असत, सत्य बोलत असत, मायाचारी नावाची वस्तू त्यांच्या जीवनांत नव्हती व आजही नाही. अनेक लोक ती. भूनशी भेट न व्हावी अशा रीतीने बाहुबलीस येऊन जात असत.

कोणत्याही विशिष्ट माणसाला आपण प्रयत्नपूर्वक भेटावयास हवे अथवा अमुक-अमुक

व्यक्तीस टाळावयास पाहिजे, असा कोणताही प्रसंग ती. भूनच्या जीवनात नव्हता व नाही. ती. भूनचे वास्तविक पवित्र जीवन व विचार न समजल्यामुळे अनेक लोक त्यांच्यापासून दूर राहिले. ती. भूनना फटकळ व तुसऱ्या स्वभावाचे जाणत राहिले. या विषयाला ती. भून जाणत होत्या; तथापि त्याची त्यांना पर्वा नव्हती. संस्थेच्या कार्यसिद्धीसाठी अथवा तत्त्वप्रचाराच्या मुख्यतेने स्वतःला गौण करावयास त्या वेळ देखील लावत नसत. त्यांना स्पष्टता व सत्यतेची गरज होती व आहे.

#### १८. आजारी अथवा संकटग्रस्त विद्यार्थ्यांची व कार्यकर्त्यांची सेवा हे त्यांचे बाह्य जीवन –

विद्यार्थ्यांचा व्यक्तिगत परिचय करून घेण्याचा त्यांनी कधी प्रयत्न केला नाही. आजारी आहे – सेवेची गरज आहे, हे जाणून त्या व्यवस्था करीत. म्हणून विद्यार्थी व कार्यकर्त्यांमध्ये ती. भूनसंबंधी भय सहित आदर असे. अनेक वेळा आदरभाव गायब होत असे व भीतीच मुख्य होत असे. ती. भूनना अशा गोष्टींची पर्वा नव्हती. त्या मात्र आपले कर्तव्य करीत असत.

#### १९. अनेकांना अपरिचित विषय –

१. सामान्य(आर्थिक अपेक्षेने) माणसाकडून दान घेणे त्यांना (ती. भूनना) पसंत नसे. विशिष्ट धनवानांकडून दान काढणे त्यांना मान्य होते व तसे त्या करीत होत्या. हे कार्य त्यांना सहज होते.
२. अनेक मूर्त्या स्थापनेचा विरोध – त्यात ही लहान लहान मूर्त्या स्थापन करण्याच्या प्रवृत्तीला त्यांचा तीव्र विरोध होता.
३. परंपरावादी प्रवृत्तीचा अभाव – माझ्या भट्टारक पद ग्रहणाच्या विचाराला त्यांचा विरोध होता व भवितव्याला अनुसरून तसेच घडले.

४. कार्यकर्त्या व्यक्तीला संस्कारित करण्याचा विचार विशेष बलवान होता. ती. भून त्यासाठी सतत प्रयत्नशील राहिल्या.

५. अन्याय, अनीती व असत्य मुळीच मान्य नव्हते. या तिन्हींचा विरोध विशेष होता. म्हणून “पाच ब्रतांपैकी मला सत्य महाब्रताचा स्वीकार आहे” –असे ती. भून नेहमी बोलत असत.

६. विद्वानांसंबंधी विशेष आपलेपणा. त्यांना नेहमी आर्थिक मदत गवगवा न करता मिळत असे. विद्वानांच्या मुलांच्या शिक्षणाची व्यवस्था त्या करीत असत, औषध आदींची मदत करीत असत.

७. जैन साहित्य प्रकाशनाचा भाव विशेष. तत्त्वप्रचार व्हावा अशी तीव्र इच्छा नेहमी असे. शास्त्र व्यवस्थित ठेवण्याचा नेहमी प्रयत्न करीत. असली कामे माझ्याकडून करून घेत. नवीन साहित्य प्रकाशित व्हावे ही मनीषा असे.

८. सेवाभाव – असमर्थ कुमारी मुलींच्या व विधवा अथवा असहाय महिलांच्या उद्धाराची

भावना जीवनात सतत राहिली. त्यासाठी कारंजा महिला आश्रमाकडे नेहमी ओढा राहिला.

९. ज्ञानोन्मुख वृत्ती - धार्मिक बाह्य क्रियाकांडाचा पक्ष नव्हता. विधान, पंचकल्याणक प्रतिष्ठा, यात्रा यांच्यापासून त्या नेहमी दूर राहिल्या.

१०. सत्समागम - ढोँगी, कपटी, मायावी लोक त्यांच्या पासून सहजच दूर रहात असत. त्यांना सत्संग अत्यंत प्रिय आहे.

११. खानपान - अत्यंत सात्विक, सहज प्राप्त ज्वारीची भाकर, एखादे फळ, ज्वारीच्या कण्या, ताक, शेंगदाण्याची चटणी. पुरी, भजी, बुंदी असे पदार्थ खाताना त्यांना मी कधी पाहिलेच नाही. गुजराती लोकांना गोड खाण्याची सवय असते; परंतु त्यांच्या जीवनात मला असे पहावयास मिळाले नाही.

१२. प्रसिद्धीपासून पराङ्मुखवृत्ती - सभेमध्ये विशिष्ट स्थान प्राप्त करण्याची वृत्ती प्रारंभापासून ती. भूनची नव्हती. म्हणून सभेमध्ये कधी भाषण दिले नाही, प्रवचन दिले नाही. प्रसिद्धीपासून दूर राहण्याची वृत्ती स्वाभाविक आहे.

बा. ब्र. यशपाल जैन द्वारा टोडरमल स्मारक ट्रस्ट

ए-४, बापूनगर, जयपूर (राजस्थान) पिन-३०२०१५

फोन - ०१४१-४०२५५७८, मो. ०९७८५६४३२०१.

□□□

### पुरुषार्थसिद्ध्युपाय :

अत्यन्तनिशितधारं दुरासदं जिनवरस्य नयचक्रम्।  
खण्डयति धार्यमाणं मूर्धनं झटिति दुर्विदग्धानाम्॥ ५९ ॥

अर्थ- जिनेन्द्र भगवंतांचे अत्यंत तीक्ष्ण धारयुक्त दुःसाध्य नयचक्र धारण करणाऱ्या मिथ्याज्ञानी पुरुषांच्या मस्तकाचे विनाविलंब तुकडे तुकडे करते.

जैनमतातील नयभेद समजणे अत्यंत कठीण आहे. जो अज्ञानी पुरुष न समजता नयचक्रात प्रवेश करतो त्यास लाभाएवजी हानी होते.

-आचार्यश्रीअमृतचन्द्र

## ध्येयनिष्ठ आश्रममाता

- डॉ. नेमिनाथ भोमाज, शिरगुप्ती

कोण कोठे जन्मावे वा काय होऊन जन्मावे, हे कोण्याच्याही हाती नसते. कारण ते कर्माधीन असते. मात्र जन्मल्यावर जाणतेपणी आपले जीवन चांगले घालविणे, जीवन पवित्र पावन करणे हे आपल्याच हाती असते. अतएव मानवाने आपले जीवन उन्नत करण्याचे ध्येय ठेवणे उचित आहे. उदात्त, उन्नत, उत्तुंग, महान ध्येयाची माणसेच सदैव सर्वांना आदर्श नि अनुकरणीय असतात. अतएव ते सुज होतात. उत्तमध्येय उराशी बाळगून त्याच्या पूर्ततेबद्दल सदैव प्रयत्नशील असणे हे मानवाचे कर्तव्य आहे.

सर्वसाधारणपणे सृष्टीत कांही ना कांही ध्येय धरूनच माणसे जगत असतात. क्वचित कोणीतरी ध्येयनिष्ठ असतात. क्वचितच आढळणाऱ्या ध्येयनिष्ठावंतापैकीच आश्रममाता गजाबून आहेत.

कोणी आर्थिक अडचणीत योग्य वर न मिळाल्यामुळे, कोणी स्वरूप कुरूपतेच्या हीनाधिकतेमुळे, कोणी प्रेमभंग झाल्यामुळे अविवाहित राहातात. आश्रममाता मात्र या तिन्हीला अपवाद आहेत. त्या स्वतः सुस्वरूप सुशिक्षित संपन्न होत्या. सुंदर, संपन्न वरही तयार होता. मात्र त्यामार्गाच्या त्या नव्हत्या. त्यांचा मार्ग होता बालब्रह्मचारी जीवन जगण्याचा. त्या ध्येयाशी त्या एकनिष्ठ होत्या. आपण निश्चित केलेल्या ध्येयापाशी त्या कशा एकनिष्ठ राहिल्या व त्याचे पालनही कसे कठोरतेने केले याबद्दल त्यांच्या जीवनात घडलेली एक सत्य नि साहसी घटना.

गजाबूनचा बालपणापासूनच ब्रह्मचारी जीवन जगण्याचा दृढ संकल्प होता. मात्र मावळ्याचा खास मामाचा-कोणत्याही परिस्थितीत भाचीचे लग्नकार्य आटोपून घेण्याचा निश्चय होता. मामा तशी एक खास व्यक्ती. त्यांचा दरारा सर्वांवर होता. सर्वजण त्यांच्यापुढे गपचूप असत. दिवसा मागून दिवस जात होते. गजाबून वाढता वाढता वयात आल्या. मामाने एक घरंदाज श्रीमंत वर निवडला, मुहूर्त ठरला. मंडप उभारले गेले, पाहुणे आले. सगळ्या वडिलधारी मंडळींनी बूनला वधू बनविले, बाहुल्यावर उभे केले. परिस्थिती पाहून बूनने आरडा ओरडा केला नाही, दंगामस्ती मुळीच केली नाही. ठीक मुहूर्तावर अक्षताही पडल्या. आपले काम झाले म्हणून मामा, मंडळीबरोबर अंगणात गप्पा मारीत होते. गर्दी कमी झाली, बूनही बाजूला झाल्या. मंडपातून माडीवर गेल्या. आपल्या मस्तकावरील मंडोळे व गळ्यातले मंगळसूत्र काढून हातात घेतले. खाली अंगणात उभे असलेले

वरपक्ष व मामाच्या दिशेने त्या दोन्ही वस्तू फेकून दिल्या. मामाला उद्देशून स्पष्ट शब्दात गर्जनापूर्वक त्या म्हणाल्या. “तुमचे काम तुम्ही केलात! माझे काम मी करून मोकळे होत आहे. झाले गेले विसरून जा.” आपल्या बालब्रह्मचारी ध्येयावर त्या किती एकनिष्ठ नि खंबीर होत्या हे वरील घटनेवरून स्पष्ट होते.

दैवी चमत्कार असा की त्या क्षणापासून वरपक्ष वा अन्य पाहुणे, आप्सेष विशेषतः मामा बूनच्या वाटेला गेले नाहीत अर्थात वादविवाद व भांडणतंटा करीत बसले नाहीत. आणखी एक विशेष घटना म्हणजे वरानेही परत दुसरे लग्न न करता आजन्म अविवाहितच राहणे पसंत केले. वराने गृहवास पसंत केला पण बूनने मात्र लवकरच गृहवास सोडून आश्रमवास पत्करला. कारंजा येथील ब्र. कंकुबाई श्राविकाश्रमात त्या दाखल झाल्या. स्वतः धर्माभ्यास करता करता श्राविकाश्रमातील भगीनींच्या देखभालात रत झाल्या. क्वचित बूनची आणि वराची भेट झाली तरी बून त्यांना भैय्याजी म्हणून संबोधित असत. भैयाही त्यांना बूनजी म्हणून संबोधित असत. उभयतांचा भाऊ बहिणीप्रमाणे व्यवहार चालू असे. बून सासरकडे कधीच फिरकल्या नाहीत. त्यांची विरक्ती विशेष होती. ती शेवटपर्यंत टिकून राहिली.

बरेच दिवस बून कारंजा येथील श्राविकाश्रमाच्या व्यवस्थापणात रत राहिल्या. पुढे त्या बाहुबली ब्रह्मचर्याश्रमात येऊन दाखल झाल्या व दैनिक षट्कर्मात लीन राहिल्या. धर्मग्रंथ स्वाध्यायाचा त्यांचा विशेष छंद होता. जिनवाणीच्या चारी अनुयोगांचे त्यांनी सूक्ष्म अध्ययन केले. स्वाध्यायास अनुकूल शास्त्रग्रंथांचा भांडार त्यांनी स्वतः तयार केला. वीतरागविज्ञानात त्या इतक्या दर्दी बनल्या की कोणीही कोणतीही शंका त्यांना विचारावे, त्या सहज त्याचे निरसन करीत. मी तर सदैव त्यांच्याकडे शंका-समाधान करून घेण्यासाठी जात असे. त्या केवळ स्वयं धर्मज्ञानी होऊन थांबल्या नाहीत तर सकाळ दुपार सायंकाळ तिन्ही वेळा नियमित स्वाध्याय घेऊन त्यांनी इतरांनाही ज्ञानी बनविले. यातूनच त्याच्या परम शिष्या बालब्रह्मचारी सुजाता रोटे धर्माध्ययनात एम.ए., पीएच.डी. होऊन बूनच्या स्वाध्याय परिपाटीचा वारसा पुढे चालू ठेवत आहेत.

बालब्रह्मचारी गजाबेनचे जीवन एक आदर्श जीवन आहे. गृहस्थजीवनातील षट्कर्मात त्या कधीच कमी पडल्या नाहीत. पहाटे प्रथम भावभक्तीने देवपूजा नित्यनियमित त्यांच्या गृहमंदिरात होत असते. क्षेत्रदर्शनही त्या नियमित करत असत. गुरुपासनाही सतत सुरु असते. गुरुदेव श्री समंतभद्र महाराजांचे वैयावृत्य निष्ठेने नियमित त्या करत. त्यामुळेच गुरुदेवांचे आरोग्य नि आयुष्य अबाधित राहिले. शेवटी समाधीही साधली. संयमी जीवनात तर बून अतिशय आदर्श होत्या. ब्रह्म म्हणजे आत्मा. त्या आत्मोपासनेसाठी त्या सदैव दक्ष राहिल्या. त्यासाठी त्यांची तपश्चर्याही कठोर होती. त्यांचा त्याग तर सदैव सर्वाना आदर्श आहे. स्वाध्यायामुळे त्या केवळ धर्मज्ञान देतात, ज्ञानदान

करतात- आश्रमासाठी त्या स्वतः चंदनाप्रमाणे झिजत आहेत. स्वतः सुगंधित राहून इतरांचे जीवनही सुसंस्कारित, सुगंधित करण्याचा त्यांचा प्रयत्न आहे, महान आदर्श आहे त्यांचे जीवन.

बालब्रह्मचारी बून धर्मय जीवनामुळे वीतरागतेकडे वळल्या, पण त्यांच्यातील मातृत्वभाव मात्र मुळीच मंदावला नाही. त्यांच्यात मातृतुल्य वात्सल्य ज्वलंत होते, आजही आहे. आश्रमातील छात्रांना त्या सदैव मातृछत्र (सावली) देत असतात. लहान मुलांना पाहून त्या सहजपणे उद्घारतात “बाळ, तुझं कसं काय चाललं आहे? सर्व काही ठीक आहे ना? काही अडचण असल्यास अवश्य सांग” ही केवळ वरपांगी बोली भाषा नसे. छात्र भेटताच त्याला त्या जवळ घेतात, डोक्यावरून पाठीवरून हात फिरवतात, आपल्या अपत्याप्रमाणे जवळ ओढून कुशीत घेतात. त्या दयाळू मातेने अनेक छात्रांना ममतेचा-मायेचा अपार आनंद दिला. म्हणूनच त्या आश्रममाता म्हणून संबोधिल्या जातात. संसारातील माता केवळ देहवृद्धी व लौकिक शिक्षणास सहाय्यभूत असतात पण आश्रममाता लौकिक व पारलौकिक दोन्ही गोष्टीस सहाय्यभूत आहेत. संसारातील माता मुलाच्या स्वास्थ्याकडे लक्ष देते पण आत्मस्वास्थ्याची ती फारसी काळजी घेत नाही, पण आश्रममाता आत्मिक व शारीरिक दोन्हीचे आरोग्य सांभाळतात. लौकिक डॉक्टर औषध देतात, पण फी घेतात. आश्रममाता कोणतेही मूल्य न घेता छात्रांचे रोग दूर करतात. एखाद्या पदवीधर वैद्यापेक्षा अधिक औषधे त्यांना माहीत आहेत. औषधाचा वापरही आपल्या अपत्याप्रमाणे आपुलकीने अतिशय जिज्हाळ्याने करतात. अतएव त्या आश्रममाता, धर्ममाता व महान धन्वंतरी माताही आहेत.

या धन्वंतरी मातेचे स्वशरीरही अत्यंत आरोग्यसंपन्न आणि आदर्श आहे. आज त्यांच्या वयाला ९८ वर्षे झाली तरी सर्वसामान्यांना चाळीशीमध्ये लागणारा चष्मा त्यांना लागला नाही. साठीत लागणारी काठीही त्यांनी अजून हातात धरली नाही. ७५ वर्षात लागणारा दंतसेटलाही (बच्याळीनाही) त्यांनी अजून दाद दिली नाही. ९८ वर्षे झाले तरी उसाच्या रसाचा स्वाद स्वदातांच्या साहाय्याने त्या सहज घेतात. शरीरावरील तेजही काचेप्रमाणे तकतकीत आहे. स्नायूंचीही क्षमता व हाडांची कठीणता कमी झालेली नाही. स्वगृहापासून गुरुकुल प्रवेशद्वारापर्यंत त्या नियमित चालत जाऊन येतात, बुद्धी तर सर्वांना बोधप्रद आहे. या सर्व बाबी म्हणजे त्यांना सुदैवाची देणगी आहे. ‘जसा भाव तसा देव’ ‘भाव एव मनुष्यांनां कारणं बंधमोक्षयोः।’ त्यांच्या अंतरंगातील सद्गावाचे हे सर्वसुफल आहे.

महान सद्गावी आश्रममाता सदैव अंतरबाह्य परोपकारी, सेवाभावी जीवनच जगल्या व जगत आहेत. सर्व आश्रम परिवाराची सर्व कांही उठाठेव करूनही त्यांनी केव्हाही कोणाकडेही कशाची अपेक्षा केली नाही. जे काही केले ते केवळ दातृत्वभावनेने, तेही परिपूर्ण वात्सल्याने, दया धर्म का मूल है। या मूळ उद्देशला धरून त्या सदैव दयाळू, कनवाळू, मायाळू, राहिल्या. इतकेच नव्हे तर

सर्वहितकारी, सर्वोपकारी जीवनच त्या जगल्या व जगत आहेत. ‘परस्परोपग्रहो जीवानाम्’ हे सूत्र.....त्यांच्या रोमारोमात भिनलेले आहे. स्वपरोपकारी, सर्वहितधारी आदर्शजीवन म्हणजेच आश्रममाता गजाबून होय. स्वधनातून निर्मित घरात राहूनही त्या तपोवनात असल्याप्रमाणे असतात. जीवनावश्यक सर्व वस्तुंचा सांभाळ करूनही त्या अपरिग्रही आहेत. सर्व आश्रम परिवाराचे संरक्षण करूनही, त्या सर्वांपासूनच विरक्त आहेत. स्वइष्टेटीची तथा स्व बँक बॅलन्सची मालकी असूनही त्या त्यागी जीवन जगतात. थोडक्यात त्या तन, मन, धनाने निर्लोभी निरासक्त आहेत, अंतरबाह्य निर्मल आहेत. अनासक्त विरक्त भावनेमुळे संसारात असूनही कमळपुष्पाप्रमाणे संसारापासून विरक्त आहेत. कमळ तळ्यातील चिखलात जन्मते, पाण्यात वाढते, पण पाणी वा चिखलाला चिकटून राहात नाही ते चिखल व पाण्यापासून अलिस असते. म्हणूनच ते परमात्म्याच्या पायापर्यंत पोहचते. तद्वत आश्रममाता बूनही संसारी जीवनाच्या आसक्तीपासून निरासक्त अलिस असल्याने परमात्म-पदापर्यंत पोहचण्याच्या प्रवासात आहेत. अशा या मुमुक्षू, दयाळू, कनवाळू, स्वपर-उपकारी, निसर्गोपचारी, स्वाध्यायप्रेमी, आत्मयोगी, ध्येयनिष्ठ, धर्मनिष्ठ, आश्रममाता बूनजींना मी मन, वचन, कायेने अनेकानेक वेळा अभिवादन करतो, तथा बालब्रह्मचारी बूनजी लवकरच स्त्रीलिंग छेदून पुरुष पर्याय धारण करून महामुनिचर्या आचरून इष्टसिद्धी साध्य करोत अर्थात परमात्मपद प्राप्त करोत अशी शुभ-भावना भावतो आणि थांबतो.

□□□

### गुरुदेव समन्तभद्रांची व्यवहार घटसूत्री -

- |               |                            |
|---------------|----------------------------|
| १) वेळेची बचत | ४) योजकत्व                 |
| २) पैशाची बचत | ५) वैयावृत्त्य             |
| ३) आतिथ्य     | ६) पुनरावलोकन / सिंहावलोकन |

## धर्मचन्द्रिका गजाबेन

– श्री. पन्नालाल गंगवाल, वेरुळ,

धर्मवत्सल, धर्मचंद्रिका, धर्ममाता पूज्य गजाबेन शहा ह्या २१ नोव्हेंबर २०११ रोजी वयाच्या ९९ व्या वर्षात पदार्पण करीत आहेत, ही संस्थेसाठी अभिमानाची बाब आहे. याही वयात शरीर-प्रकृतीने त्या तंदुरुस्त असून आम्हा सर्व बंधु-भगिनींना त्या आदर्शभूत आहेत. मी एकदा त्यांना त्यांच्या प्रकृतीच्या रहस्याविषयी विचारले असतां, त्यांनी त्याचे उत्तर दोनच शब्दात सांगितले. “कम खाना और गम खाना”

माझ्या जीवनभराच्या गुरुकुल सेवेत पंडिता गजाबेन यांच्या मार्गदर्शनाचा फार मोठा वाटा आहे. संस्था स्थापन झाल्यानंतर वेरुळ ही संस्था कारंजा गुरुकुलाची शाखा म्हणूनच राहील असे प. पू. गुरुदेवांचा आदेश होता. पूर्वी सर्व अर्थ व्यवहार दोन्ही संस्था मिळून चालत असे, पण पुढे पुढे त्यात अनेक आर्थिक अडचणी निर्माण झाल्या. ही अडचण गुरुदेवांसमोर मांडली. त्या वेळेस प. गजाबेनही तेथे उपस्थित होत्या. पूज्य गुरुदेवांच्या परवानगीने तेव्हाच त्यांनी निश्चित केले की, वेरुळ ही कारंजाची शाखा असली तरीही प्रत्येक संस्थेचा आर्थिक व्यवहार स्वतंत्रच राहील व तेव्हा पासून वेरुळ गुरुकुलाचा आर्थिक व्यवहार स्वतंत्र सुरु झाला व ही बाब दोन्ही संस्थांच्या दृष्टीने फायद्याची झाली.

गुरुकुल संचालनात नेहमी अनेक सामाजिक समस्या निर्माण होत होत्या. आम्ही त्या समस्या प. गजाबेन समोर मांडत असू व त्या धर्मसंकटातून सही सलामत कसे बाहेर पडायचे त्यासंबंधी योग्य मार्गदर्शन घेत असू. प. गजाबेन ह्या व्यवहार कुशल व चतुर आहेत, समाजाची नाडी ओळखून आहेत. आज सर्व गुरुकुले उत्तमरीतीने चालत आहेत, त्यास प. गजाबेन यांचे मार्गदर्शन कारणीभूत आहे.

प. पू. गुरुदेवांची सेवा प. गजाबेन यांनी तन-मन-धनाने शेवटपर्यंत केली. प. पूज्य गुरुदेवांची प्रकृती मुळातच नाजुक होती. गुरुदेवांच्या आहार-विहारावर प. गजाबेन यांचा कटाक्ष होता. पू. गुरुदेवांच्या निरामय व दीर्घायुष्यासाठी प. गजाबेन यांची सेवा खरी कारणीभूत मानावी लागेल. यात अतिशयोक्ती नाही.

आमच्या गुरुकुल ट्रस्टी मंडळीना आवर्जून प. गजाबेन वेरुळ गुरुकुलासंबंधी विचारणा करीत असतात. आज वयोमानाने त्यांची स्मृती कमी झाली तरी त्यांना आजही जुन्या गोष्टी स्मरणात आहेत. वेरुळ गुरुकुलामध्ये आतापर्यंत दोन मोठी पंचकल्याणके झाली. त्या पंचकल्याणकात प.

**गजाबेन स्वतः जातिनिशी हजर राहून पंचकल्याणके उत्तम रीतीने संपन्न करण्यास कारणीभूत ठरल्या.**

गुरुकुल संचालनामध्ये गुरुकुलाला सतत आर्थिक संकटांना तोंड द्यावे लागले. आम्ही जेव्हा जेव्हा आर्थिक अडचण पं. गजाबेन समोर मांडत असू तेव्हा तेव्हा त्यांनी समाजातील दानशूर व्यक्तींकडून आर्थिक साहाय्य प्राप्त करून दिले आहे. त्यात त्यांनी श्रीमान शेठ श्रेयांसप्रसादजी जैन, ध. श्री. लालचंदजी हिराचंदजी दोशी, श्री. कुसुम काकी, इत्यादी धर्मधुरंधरांकडून वेळोवेळी आर्थिक मदतही मिळवून दिली. याबद्दल पार्श्वाथ ब्रह्मचर्याश्रम जैन गुरुकुल वेरुळ त्यांच्या सतत क्रियात राहील.

सध्या पं. गजाबेन ह्या शतकाची वाटचाल करीत आहेत. प्रथमपासूनच त्याही गुरुदेवांप्रमाणेच प्रसिद्धिपराङ्मुख राहिलेल्या आहेत. आम्ही सर्व गुरुकुल परिवार एवढीच प्रार्थना करतो की, त्यांना निरामय शतकोत्तर आयुष्य लाभो व यथाक्रम मोक्षाची प्राप्ती होवो हीच एक सदिच्छा.

□□□

### : समयसार-कलश :

त्यजतु जगदिदानीं मोहमाजन्मलीनं  
रसयतु रसिकानां रोचनं ज्ञानमुद्यत्।  
इह कथमपि नात्मानात्मना साकमेकः  
किल कलयति काले क्रापि तादात्म्यवृत्तिम्॥२२॥

**अर्थ –** जगातल्या जीवांनी अनादी संसारापासून अनुभव केलेल्या मोहास आतातरी सोडावे आणि रसिकांना रुचकर अशा उदयात आलेल्या ज्ञानाचा आस्वाद घ्यावा. कारण या जगामध्ये वास्तविक पाहता आत्मा हा कोणत्याही प्रकारे परद्रव्यांशी केव्हाही तादात्म्यवृत्तीला (एकत्वाला) प्राप्त होत नाही. कारण आत्मा एक आहे, तो अन्य द्रव्यांशी एकरूप होत नाही.

- आचार्यश्री अमृतचंद्र

## वज्रादपि कठोराणि

- डॉ. अशोककुमार व्होरा, नातेपुते

गुरुकुल-माता-गजाबेन-गौरव-ग्रन्थाच्या निमित्ताने आदरणीय गजाभून यांच्या संबंधी लिहिण्यास शब्दच अपुरे आहेत. वास्तविक त्या गजाभून या नावांने सुपरिचित आहेत. बाहुबली संस्थेचे जे अनेक प्राण होते, आहेत आणि पुढेही असणार आहेत त्यापैकी एक भक्तम प्राण म्हणजे गजाबेन. त्यांना गुरुकुल माता तर म्हणता येर्इलच; परंतु त्या अनेकांच्या धर्ममाताही आहेत.

शुभ्र वस्त्रांकित अशा भूनच्या चेहन्यावर बुद्धिमत्तेचे एक अलौकिक तेज नेहमीच झळकत असते. इंद्रिय चक्षुतून आत असलेला जो आत्मज्ञानाचा, अध्यात्माचा, जिनागमाचा चक्षु की जो अद्वितीय आहे, त्याची जाणीव त्यांना पाहिल्यावर झाल्याशिवाय राहात नाही. अनुशासनयुक्त वाणीमुळे गुरुकुलात एक शिस्त सदैव जिवंत राहिली आहे.

वज्रापेक्षा कठोर पण अंतरंगातून फुलापेक्षाही कोमल असलेले मन ज्यांच्या ठिकाणी आहे अशा लोकोत्तर मनाच्या धारक धर्ममाता गजाबेन यांनी त्यांच्या असमान जातीय द्रव्य पर्यायाची शंभरी गाठली हे संस्थेचे आणि अध्यात्मरसिकांचे तसेच जैन धर्मावलंबियांचे अहोभाग्यच म्हणावयास हवे.

म्हणूनच म्हटले आहे-

वज्रादपि कठोराणि मृदूनि कुसुमादपि।  
लोकोत्तराणां चेतांसि को हि विज्ञातुर्मर्हति॥

चार ही अनुयोगाच्या, त्यातल्या त्यात द्रव्यानुयोग आणि करणानुयोग यांच्या गाढ्या अभ्यासक व तलस्पर्शी, वस्तुनिष्ठ प्रज्ञा असलेल्या व ज्यांच्या सानिध्यात अनेक धर्मानुरागी जीवांना मग ते अव्रती असोत अथवा व्रती त्यांना आनंदाची, निराकुल स्वाधीन अतीन्द्रिय आनंदाची निश्चित पथप्राप्ती अर्थात सम्यगदर्शन, ज्ञान, चारित्र, ह्याची प्राप्ती होण्यास त्या निमित्त जरूर झाल्या आहेत.

त्यांच्या स्त्री पर्यायाकडे गौण करून पाहिल्यास आपणास त्यांच्याजवळ असलेल्या नित्य, असंख्यातप्रदेशी, अनादि-अनंत, अचल, आदिमध्यअंतरहित, स्वसंवेद्य अशा ज्ञानतत्वाचे जे स्वतःचे ज्ञेयतत्त्वसुद्धा आहे त्याचीच जाणीव होते. जो जागृत जाणताराजा विदेही ज्ञानराजा त्यांच्यामध्ये विराजमान आहे, तसाच जाणता राजा कारण परमात्मा प्रत्येक जीवामध्ये आहे.

धर्ममाता अर्थात गुरुकुलमाता म्हणजे जागते ज्ञानपीठ आहे, धर्मपीठ आहे. अनेक अज्ञानी

जीवांजवळ असलेल्या कुमती आणि कुश्रुतज्ञान पर्यायास सुमती आणि सुश्रुत ज्ञान होण्यास त्या निमित्तमात्र आहेत. अशा चैतन्ययुक्त शरीरधारी गजाभून यांचे नुसते असणे अर्थात अस्तित्व संस्थेला एक प्रकारचा जिवंतपणा प्रदान करते. त्यांनी केलेल्या समर्पणाचा, त्यागाचा आणि संस्थेसाठी दिलेल्या योगदानाचा डोंगर हा बाहुबलीच्या डोंगराच्या उंचीपेक्षा निश्चितच उंच आहे. अशा या थोर व्यक्तिबद्दल कृतज्ञतेचे दोन शब्द लिहावयास मिळाले हे मी माझे अहोभाग्य समजतो.

आजच्या चंगळवादी, भोगवादी, भरकटलेल्या समाजाला नतमस्तक होण्यासाठी फारच थोडे चरण आहेत. त्यापैकी धर्ममाता गजाभून एक आहेत. म्हणून म्हटले आहे की,

कोणी निंदा करो अथवा कोणी वंदन करो, धनसंपत्ती असो वा नसो, मरण आज येवो अथवा कालांतराने, ज्ञाननिष्ठ, आत्मनिष्ठ, कर्मठ जीवांचे चरण अचल असतात आणि असेच चरण वंदनीय असतात, आदर्श असतात.

अध्यात्माची यथार्थ जाणीव नसल्यामुळे आतंकवाद व भ्रष्टाचार बोकाळला आहे. दिशाहीन समाजाला, नैतिकतेची, अध्यात्माची, धार्मिकतेची, सम्यक्-आचरणाची दिशा दाखविण्याचे दीप-स्तंभासारखे काम गुरुकुलमाता (धर्ममाता) गजाबेन यांचे आहे. त्यांच्याच तालमीत तयार झालेल्या बा. ब्र. सुजाताताई या त्यांनीच दाखविलेल्या मार्गावर सुचारूपणे मार्गक्रमण करीत आहेत. त्यामुळे येथून पुढच्या पिढीला अजून एका गुरुकुलमातेची छत्रछाया मिळणार आहे.



#### : समयसार :

ण वि होदि अप्पमत्तो ण पमत्तो जाणगो दु जो भावो।  
एवं भणंति सुद्धं पादो जो सो दु सो चेव ॥ ६ ॥

**अर्थ-** जो ज्ञायक भाव आहे तो अप्रमत्तही नाही आणि प्रमत्तही नाही. याप्रमाणे यास शुद्ध म्हणतात. जो ज्ञायकरूपाने ज्ञात झाला तो तोच आहे, अन्य कोणी नाही.

-श्रीकुंदकुंदाचार्य.

## उत्तमोपकारी गुरुकुलमाता

- श्री. जीवेन्द्र जडे, बाहुबली

ये जल्पन्ति व्यसनविमुखां भारतीमस्तदोषां  
ये श्रीनीतिद्युतिमतिधृतिप्रीतिशान्तीर्ददन्ते।  
येभ्यः कीर्तिविगलितमला जायते जन्मभाजां  
शश्वत्सन्तः कलिहतये ते नरेणात्र सेव्याः॥

जे सज्जन विपत्तीपासून पराङ्मुख करणारी, दोषरहित, निर्मळ वाणी बोलतात, जे लक्ष्मी, नीती, कान्ती, बुद्धी, धैर्य, प्रीती एवं शान्ती प्रदान करतात, ज्यांच्या संगतीने प्राण्यांची निर्मळ कीर्ती सर्वत्र पसरते, मनुष्यांनी या जगात आपले पाप नष्ट करण्यासाठी निरंतर त्या सज्जनांची सेवा केली पाहिजे.

सज्जनांच्या सान्निध्यात आल्यावर माणसाचे जीवनच बदलते. म्हटलचे आहे की, ‘क्षणमपि सज्जनसंगतिरेका भवति भवार्णवतरणे नौका’। संगतीचे महत्त्व विशद करताना नीतिशतक ग्रंथात भर्तृहरी म्हणतात-

सन्तसायसि संस्थितस्य पयसो नामापि न श्रूयते  
मुक्ताकारतया तदेव नलिनीपत्रस्थितं राजते।  
स्वात्यां सागरशुक्तिसंपुटगतं तजायते मौक्तिकं  
प्रायेणाधममध्यमोत्तमगुणः संसर्गतो जायते॥

तापलेल्या लोखंडावर पडलेल्या पाण्याचे नावसुद्धा शिळ्क राहात नाही, तोच पाण्याचा थेंब कमळाच्या पानावर मोत्याप्रमाणे शोभून दिसतो आणि स्वाती नक्षत्रात तोच पाण्याचा थेंब समुद्रातल्या शिंपल्यात पडला तर त्याचा प्रत्यक्ष मोतीच तयार होतो. बहुधा अधम, मध्यम व उत्तम गुण संसर्गाने उत्पन्न होतो.

आदरणीय भूनच्या ३५ वर्षांपेक्षाही अधिक काळ सानिध्यामुळे मला याची प्रचीती आली आहे. या लेखाच्या मथळ्यासाठी भूनना विशेषण शोधताना माझ्या डोळ्यासमोर मोक्षमार्गप्रकाशक या ग्रंथातील ८ व्या अध्यायाच्या प्रारंभीची दोन वाक्ये आली. त्या अध्यायाचा प्रारंभ करताना आचार्यकल्प पं. टोडरमलजी लिहितात-

“अथ, मिथ्यादृष्टी जीवनिको मोक्षमार्गका उपदेश देय तिनका उपकार करना यहु ही उत्तम

उपकार है। तीर्थकर, गणधरादिक भी ऐसा ही उपकार करै है।” ...

एखाद्यास नोकरी देऊन त्याच्या आजीविकेची व्यवस्था करणे, घर देऊन राहण्याची व्यवस्था करणे, औषधपाणी देऊन निरामय आरोग्याची व्यवस्था करणे, अभय देऊन निर्भयपणे जगण्याचा मार्ग सुकर करणे इत्यादी सर्व उपकार आहेतच; परंतु त्यांना उत्तम उपकार म्हणता येईल काय? हा प्रश्न आहे. कारण अशाप्रकारच्या उपकारामुळे फार तर वर्तमान जीवन झाले तर सुखमय होऊ शकते. खेरे पाहता मिथ्यादृष्टी जीव मग ते कोणत्याही क्षेत्रातले असोत वा कोणत्याही काळातले असोत, गरीब असोत किंवा श्रीमंत असोत, रोगी असोत नाहीतर निरोगी असोत, कुलीन असोत वा नसोत, लहान असोत नाही तर मोठे असोत ते सर्वजण मिथ्यात्वामुळे दुःखीच असतात. फरक एवढाच आहे की काहीजण अतिदुःखी आहेत तर काहीजण कमी दुःखी आहेत. ज्यास कमी दुःख आहे तो दुसऱ्याचे अतिदुःख पाहून अज्ञानाने स्वतःसुखी मानतो. हा त्याचा भ्रम आहे. कारण त्याने कमी दुःखासच सुख मानले. त्यास खन्या सुखाचा स्वाद कधी आलेलाच नाही व तो बाह्य वैभवातून येतही नाही. म्हणून अशा संसारपीडित जीवांना मोक्षमार्गाचा उपदेश देऊन बाह्य कोणत्याही संयोगामध्ये सुखी राहण्याचा गुरुमंत्र देणे हाच त्यांच्यावर केलेला उत्तम उपकार आहे. तीर्थकर व गणधरासारख्या महान विभूतीसुद्धा असाच उत्तम उपकार करतात.

आदरणीय भूनीसुद्धा कुंदकुंद आचार्यांचे खालील सूत्र लक्षात ठेवून सर्व गुरुकुलजनांवर असाच उपकार केला आहे व करीत आहेत म्हणून त्या उत्तम उपकारी गुरुकुलमाता आहेत.

**कुंदकुंद आचार्यांचे सूत्र –**

**जिणवयणमोसहमिणं विसयसुहविरेयणं अमिदभूदं।  
जरमरणवाहिहरणं खयकरणं सव्वदुक्खाणं॥**

हे जिनवचनरूपी औषध विषयसुखाचे विरेचन म्हणजे नाश करणारे आहे, अमृतस्वरूप आहे, म्हातारपण, मरण व व्याधी हरण करणारे आहे, सर्व दुःखांचा नाश करणारे आहे.

यद्यपि मी बाहुबली गुरुकुलामध्ये राहून हायस्कूलचे शिक्षण घेतले तथापि माझ्या विद्यार्थी दशेतल्या ३/४ वर्षांच्या काळात भूनच्या बंगल्याकडे मी गेल्याचे मला आठवत नाही. एवढेच नव्हे तर येथे १४ जून १९७१ रोजी टेक्निकल विभागाकडे अध्यापक म्हणून सेवेत रुजू झालो तरी १९७५ पर्यंत भूनकडे जाण्याचा विशेष प्रसंग आला नाही. यद्यपि अधून मधून महाराजांच्याकडे जात असताना महाराजांच्याजवळ भूनची भेट होत असे पण विशेष चर्चा झाल्याचे आठवत नाही.

भूनशी नित्याचा व विशेष घनिष्ठ संबंध ब्र. यशपाल अण्णांच्या निमित्ताने आला. साधारणत: घटना १९७५-७६ ची असावी. त्यावेळी ब्र. यशपाल अण्णा, धर्मशाळा नं. १ मध्ये त्यांच्या

मातापित्यासमवेत राहात होते. मी गुरुकुलात शिकत असताना तेच आम्हाला अधीक्षक होते. त्यामुळे त्यांचा पूर्वपरिचय होताच. दररोज सकाळी संध्याकाळी मी त्यांच्याबरोबर फिरावयास जात असे. एकदा फिरताना त्यांनी मला एक घटना सांगून प्रश्न विचारला. त्यामुळे माझी विचारशक्ती जागृत झाली. तो प्रसंग पुढीलप्रमाणे - “एकदा आरसा कोणीतरी दगड मारून फोडला. ही एक घटना आहे. या घटनेचा वास्तविक कर्ता कोण आहे? दगड, काच की फोडणारा कोणीतरी? आपण व्यवहारामध्ये ज्याने दगड मारून काच फोडली, त्यास कर्ता मानतो. व्यवहारामध्ये हे कथन ठीक असले तरी यास आपण परमार्थ सत्य ही मानतो. काच फुटली काचेमुळे अर्थात काच स्वतःच्या उपादान कारणामुळे फुटली. हे कथन आम्हाला पटतच नाही. काच फुटण्याची जी वेळ निश्चित होती त्यावेळी ती काच फुटणारच होती. या काच फुटण्याच्या कार्यामध्ये खरे कारण-उपादान कारण, काच आहे व निमित्तकारण दगड किंवा काच फोडणारा आहे. कोणत्याही कार्यामध्ये निमित्त अकिञ्चित्कर असते. हे अजून भल्या भल्या विद्वानांनाही पटत नाही. सर्व जग निमित्ताधीन दृष्टीने कार्यकारणभाव पाहते. त्यामुळे ते आपल्या सुखदुःखास परद्रव्यास कारण मानतात. अशाप्रकारचे त्यांचे मार्मिक उत्तर ऐकून मी अंतर्मुख झालो. त्यानंतर त्यांनी ‘मूळ में भूल’ म्हणजेच निमित्तउपादानाचे दोहे सांगितले. याप्रमाणे पुण्यपाप, निश्चयव्यवहार इत्यादीबाबतही चर्चा झाली.

त्यानंतर त्यांनी मला भूनकडे नेले व दररोज सकाळी स्वाध्यायास येण्यासंबंधी प्रेरणा केली. मी तेव्हापासून दररोज न चुकता सकाळी व संध्याकाळी भूनकडे स्वाध्यायास जाऊ लागलो. नित्यनियमाने स्वाध्याय केल्यामुळे माझा जीवकांड, कर्मकांड, समयसार, प्रवचनसार, नियमसार, अष्टपाहुड, मोक्षमार्गप्रकाशक, आत्मानुशासन, षट्खंडागमाचे काही भाग इत्यादी ग्रंथांचा स्वाध्याय झाला. स्वाध्यायावेळी भूनचा एक नियम असे. तो नियम म्हणजे ज्या गाथांचा व टीकेचा स्वाध्याय करावयाचा आहे तो भाग प्रथम घरी वाचून येणे. मला शाळेचे काम आहे हे गृहीत धरून त्या मला कधी रागावत नसत; परंतु यशपाल अण्णांना स्वाध्यायाच्या प्रारंभी यशपाल, गाथा व टीका लागली काय? अगोदर वाचून आलात काय? असा प्रश्न हमखास विचारीत व केवळ विचारून न थांबता अधून मधून गाथेचा व टीकेचा अर्थ लावायला लावीत. चुकले तर प्रसंगी रागावतसुद्धा. याचा अनुभव कुंभोजच्या कुसुमताईना पण आहेच. पुढे १९८२ ला ब्र. सुजाताताई आल्यानंतर भूननी त्यांना सर्व विषयात याच पद्धतीने पारंगत केले व नंतर स्वतः शास्त्र न सांगता ती सर्व जबाबदारी त्यांनी ब्र. सुजाताताईवर सोपविली. आज त्यांना सुयोग्य विदुषी बनवून त्यांनी आपला वारसा पुढे चालू ठेवला असे म्हणण्यात काहीही वावगे नाही.

भूनची वाचण्याची पद्धत वाखाणण्यासारखी आहे. मी स्वतः तर त्यांच्याकडूनच कसे वाचावे हे शिकलो. कधी कधी आमच्या स्वाध्यायावेळी ब्र. भीसीकर गुरुजी, ब्र. वालचंद गुरुजी, ब्र.तात्या

गुरुजीही असायचे. कधी कधी भून ब्र. भीसीकर गुरुजींनाही संस्कृत टीकेचा हिंदी अर्थ किंवा संस्कृत टीका वाचावयास लावीत व जर त्यांना त्यांचे वाचन पसंत पडले नाही तर लगेच थांबवत व म्हणत भीसीकर, वाचन असे पाहिजे की, वाचण्याच्याने वाचत जावे व ऐकणाच्यास ते समजत जावे. म्हणजेच वाचनाचा वेग हळू असावा, उच्चार स्पष्ट असावेत, उचित ठिकाणी उचित शब्दांवर उचित आरोह व अवरोह असावा इ. त्यांच्या पद्धतीवरून माझ्या एक लक्षात आले की ज्ञान हे सर्टिफिकेटवर अवलंबून नसते. याची अनेक उदाहरणे आपल्यासमोर आहेत. उदा. बहिणाबाई चौधरी, वि. स. खांडेकर इ.

भूननी जसे माझ्या आध्यात्मिक विकासाकडे लक्ष दिले तसेच त्यांनी माझ्या पारिवारिक अडचणीही दूर केल्या. घरातील किचन कट्टा, पार्टिशन भिंत, दरवाजात बदल, सामुदायिक पाण्याचे नळ इत्यादी सर्व बाबी त्यांच्यामुळे यांच्या सहज शक्य झाल्या. एक घरगुती प्रसंग तर मला अजूनही आठवतो. घटना १९८० ची आहे. वेळ संध्याकाळची होती, साधारण ७.३० वाजले असतील. मी भूनजवळ स्वाध्यायखोलीत षटखंडागमाच्या स्वाध्यायासाठी गेलो होतो. स्वाध्याय सुरु होता. दोन दिवस आमचा दुसरा मुलगा पंकज, वय १ वर्षे, आजारी होता. सौ. त्यास घेऊन स्वाध्याय खोलीजवळ आल्या. भूननी पंकजला पाहिले व लगेच इचलकरंजीला डॉ. बडबडे यांच्याकडे पाठविण्यासाठी व्यवस्था केली. वाटेत त्याच्यासाठी त्यांनी घरगुती औषधाची चाटण करून दिली व मधून मधून त्यास चाटण्यास देण्यास सांगितले. डॉ. नी त्यास दाखल करून घेतले, निदान गॅस्ट्रोचे झाले. गॅस्ट्रोमुळे पाण्याचा अंश कमी होऊन पंकज कोमेजला होता. पुढे ४-५ दिवसांनी डिस्चार्ज मिळून सर्व ठीक झाले.

भूनच्या निमित्ताने व भूनबरोबर मी उत्तर भारतात अनेक ठिकाणी गेलो. उदा. जयपूर, कोबा (गुजरात) इ. भूनच्या सानिध्यामुळे मला सामान्य लोक नव्हे तर पंडितवर्गाही विद्वान समजू लागला. पं. फूलचंद्र शास्त्री, पं. हरिन्द्रभूषण जैन, पं. दरबारीलालजी कोठिया इत्यादी विद्वत्शिरोमणींचा घनिष्ठ परिचय केवळ भूनमुळे यांच्या स्वाध्यायासाठी बन्याचवेळा ब्र. पं. माणिकचंद्र चवरे (तात्याजी), पं. धन्यकुमार भोरे, ब्र. पं. भीसीकर गुरुजी, ब्र. पं. वालचंद गुरुजी, पं. नरेन्द्र भीसीकरजी असायचे. त्यामुळे या घरच्या पंडितांचा अगदी जवळून परिचय व स्नेह प्राप्त झाला. या लोकांनीच मला अखिल भारतीय दिगंबर जैन विद्वत परिषदेचे सदस्य केले. या सर्वांमुळे माझे पाण्याप्रमाणे असणारे जीवन स्वाती नक्षत्रात समुद्रातील शिंपल्यात पडणाऱ्या पाण्याच्या मोत्याप्रमाणे झाले असे मी मानतो.

मी उपर्युक्त सर्वांचा ऋणी आहे व ऋणी राहीन. भूनच्या निमित्ताने मला जे मिळाले ते अवर्णनीय, अचिंतनीय आहे. त्याची गणना पैशात, सोन्यात किंवा रत्नात होऊ शकत नाही. त्यांच्या

माझ्यावरील या उत्तम उपकाराचे माझ्याकडून कधीही विस्मरण होऊ नये हीच आंतरिक भावना. त्यांनी दिलेली शिदोरी मला मोक्षनगरीत पोहोचेपर्यंत नक्की पुरेल एवढेच मी येथे नमूद करतो व शेवटी अमितगती आचार्यांच्या शब्दात स्वतःस संबोधन करतो की,

शुश्रूषामाश्रय त्वं बुधजनपदवीं याहि कोपं विमुञ्च।  
 ज्ञानाभ्यासं कुरुष्व त्यज विषयरिपुं धर्ममित्रं भजात्मन्।  
 निस्त्रिंशत्वं जहाहि व्यसनविमुखतामेहि नीतिं विधेहि  
 श्रेयश्वेदस्ति पूतं परमसुखमयं लब्धुमिच्छास्तदोषम्॥

हे जीवा, जर तुला पवित्र, निर्दोष एवं उत्तम सुखस्वरूप मोक्ष प्राप्त करण्याची इच्छा असेल तर तू जिनेन्द्र भगवंतांची आराधना कर (अथवा जिनवाणी ऐकण्याची, वाचण्याची इच्छा कर.) विद्वानांच्या मार्गाचे अनुसरण कर, क्रोधाचा त्याग कर, ज्ञानाभ्यास कर, धर्मरूपी मित्राची सेवा कर, निर्दयता सोऽहन दे, विषयांपासून विरक्त हो आणि न्यायमार्गाचे अनुसरण कर.

॥ धर्मो रक्षति रक्षितः॥

□□□

### : द्रव्यसंग्रह :

मा मुजङ्गह मा रज्जह मा दुस्मह इट्टणिट्टुअत्थेसु ।  
 थिरमिच्छह जदि चित्तं विचित्तझाणप्पसिद्धीए ॥

**अर्थ-** नानाप्रकारच्या अथवा निर्विकल्प ध्यानाच्या सिद्धीसाठी जर तुम्ही मनास स्थिर करू इच्छित असाल तर इष्टानिष्ट पदार्थामध्ये मोह करू नका, राग करू नका, द्वेष करू नका.

-श्रीनेमिचन्द्रसिद्धान्तिदेव

## असामान्य व्यक्तित्व-आदरणीय भून

- बा. ब्र. विमलताई मुराबटे, भोज

‘विश्वची माझे घर’ या सूक्तीची सार्थकता गजाबेननी आपल्या जीवनांत पूर्ण करून दाखविली आहे. कारण सामान्य लोक केवळ बोलून दाखवतात पण ही असामान्य व्यक्ती आपण स्वतः आचरण करून दाखवत आहे. त्यांच्या जीवनाची गरिमा जवळून पाहणारेच त्यांना ओळखू शकतात, दुरून त्यांचे गांभीर्य, अगाध ज्ञान, अनुभवाचे भंडार अवर्णनीय आहे.

आई फक्त आपल्या मुला मुलींना खाऊ घालते व काळजी करते. तिचे प्रेम सीमित असते. ती केवळ आपल्या मुलांचे जीवन घडविते, पण ही निःस्वार्थ व महान व्यक्ती निरपेक्षवृत्तीने बाहुबली ब्रह्मचर्याश्रम संस्थेच्या सर्व मुलांना अत्यंत सहानुभूतिपूर्वक मातृप्रेम देऊन त्यांच्या जीवनाचे कल्याण करते. त्यांनी हजारो मुलांचे जीवन घडविले.

भूनचे जीवन नारळासारखे वरून कठीण पण आतून मऊ आहे. कोणाकडूनही काही चुकल्यास त्याचवेळी शिक्षा पण देणार पण लगेच पाठीवरून हात फिरवून मातृप्रेमाने समजावूनही सांगणार अर्थात प्रसंगी सासूचा पार्ट तर प्रसंगी वात्सल्यमयी मातेची भूमिका आणि दोन्ही पार्ट अत्यंत कुशलतापूर्ण त्या पूर्ण करीत आहेत.

श्रावकाच्या षट्क्रियेमध्ये स्वाध्याय ही त्यांच्या आवडीची क्रिया आहे. कोणत्याही शास्त्रातला कोणताही प्रश्न कधी पण विचारला तरी त्या अचूक उत्तर देतात. जीवनभर “स्वाध्यायः परमं तपः” याचे आचरण करून रक्ताच्या कणाकणावर ज्ञानाचे संस्कार करून त्या ज्ञानमय झाल्या आहेत.

प. पू. चा. च. प्रथमाचार्य शांतिसागर महाराजांची सुशिष्या १०५ क्षु. पार्श्वमती माताजींनी मला धर्म मार्गावर आरूढ करवून महान उपकार केले, पण माझा पुढील धर्माभ्यास श्री. भूनच्या प्रेरणेमुळे व मार्गदर्शनामुळेच झाला. माझ्या अभ्यासाची चाचणी पाहण्यासाठी सुट्टीत आल्यावर न्यायदीपिका, प्रमेयरत्नमालासारख्या ग्रंथांचे आलोढन त्या करवीत होत्या. चर्चा अगदी छान रंगत होती. त्यामुळे त्यांना खूप आनंद वाटायचा.

एकदा सोनगढहून २० महिला बाहुबलीला स्वाध्यायाकरिता आल्या होत्या. तेव्हा त्यांना भूननी करणानुयोगाचे कांही प्रश्न विचारले. तेव्हा त्यांची योग्य उत्तरे त्या देऊ शकल्या नाहीत. त्यावेळी मला भोजहून बोलावून घेतले व ५ लब्धींचे प्रकरण शिकवायला लावले. तेव्हा आनंदी

होऊन अगदी स्वाभिमानाने त्यांनी सांगितले की आमच्या संस्थेत (कंकुबाई श्राविकाश्रम, कारंजा) मुळातून शिकविले जाते. पहा, असा अभ्यास पाहिजे. त्या महिला मनोमन आनंदित झाल्या व त्यांनी अभिमानाने संस्थेची स्तुती केली. भून अतिशय शिक्षण प्रिय व्यक्ती आहेत. विधवा अथवा असमर्थ महिलांवर त्यांचे अधिक लक्ष असते. त्यांच्या पुण्याने सर्वकाही साध्य होत होते. म्हणून त्यांनी मनापासून त्यांची सोयपण केली.

भून, कोणतेही कार्य असो ते व्यवस्थित व पद्धतशीर काटेकोरपणे करवून घेतात. म्हणून मला प्रत्येक कार्याच्यावेळी त्यांची आठवण येते. त्यांचे माझ्यावर फार उपकार झालेत. माझे जीवन घडविण्यात त्यांनी फार मोठा वाटा उचललेला आहे. त्यांच्या गुणांचे मूल्यमापन कोणत्याही विद्वानांकडून होणे शक्य नाही. तर माझ्यासारखी अल्पज्ञ श्राविका ते कसे करू शकेल?

अशीच दाट सावली दीर्घकाळापर्यंत आम्हाला मिळो, हीच प्रभु-चरणी प्रार्थना.



### : प्रमेयरत्नमाला :

**हिताहितप्राप्तिपरिहारसमर्थ हि प्रमाणं ततो ज्ञानमेव तत् ॥१-२॥**

**अर्थ –** सुख आणि सुखाच्या कारणांना हित म्हणतात. दुःख आणि दुःखाच्या कारणांना अहित म्हणतात. ‘हि’ शब्द हेतु अर्थामध्ये आहे.

ज्याअर्थी हिताची प्राप्ती आणि अहिताच्या परिहारामध्ये समर्थ प्रमाण आहे, म्हणून ती प्रमाणरूपाने स्वीकृत वस्तू ज्ञानच असू शकते, अज्ञानरूप सन्निकर्षादिक नाही.

**अनुमान प्रयोग –** प्रमाण ज्ञानच आहे (प्रतिज्ञा). कारण ते हिताची प्राप्ती व अहिताचा परिहार करण्यास समर्थ आहे (हेतू), जी वस्तू ज्ञानरूप नाही ती हिताची प्राप्ती आणि अहिताचा परिहार करण्यास समर्थ नाही; जसे घटादिक (उदाहरण), हिताची प्राप्ती आणि अहिताचा परिहार करण्यास समर्थ विवादापन्न प्रमाण आहे (उपनयन), म्हणून ते ज्ञानच असू शकते (निगमन).

– श्रीमल्लघुअनन्तवीर्य.

# ज्ञान व विवेकाची सोजवळ मूर्ती

- ब्र. कुसुम जैन, कुंभोज

आजच्या विज्ञान युगामध्ये ज्ञानाचा विकास झाला आहे. त्यामुळे पुष्टक लोक ज्ञानी झाले आहेत, पण आत्मज्ञानाची उणीव आहे. ती उणीव भूनच्या जीवनात नव्हती. दूध हे मधुरच आहे पण साखर घातले की जास्त मधुर होते. चंदन हे मुळातच सुवासिक आहे पण अग्नीच्या संपर्कात जास्तच दरवळते. तसे भून (मुळातच) जात्याच असाधारण ज्ञानी होत्या. शालेय शिक्षण घेतले असते तर उच्च पदावर पोहचल्या असत्या, पण त्यांना कोणत्याही पदाची इच्छा नव्हती. त्या केवळ आत्मकल्याणाच इच्छित होत्या. त्या आपल्या आत्मकल्याणासाठी, आत्मज्ञानासाठी आपले जीवन व्यतीत करत आहेत. त्यांनी सर्वांना हेच ज्ञान दिले व अजूनही इतरांना सुद्धा धर्मज्ञान देण्यास प्रवृत्त करीत आहेत. मी जेव्हा जेव्हा भूनना भेटते तेव्हा मला पाठशाळा चालवा, मुर्लींना शिकवा, शास्त्र सांगा हा उपदेश दिल्याशिवाय सोडत नाहीत. त्यांची ज्ञान पिपासा अगाध आहे.

## आदर्श जीवन -

त्या स्त्री असूनही अत्यंत साहसी, धीर, विवेकशील आहेत. त्या विवेकाचा उपयोग पदोपदी करतात. कोणी प्रश्न विचारले तर विवेकाने उत्तरे देऊन लोकांना हसवतात. प्रसंगावधान राखणे हा त्यांच्या हाताचा मळ आहे. कोणत्याही प्रसंगी त्या योग्य क्रिया करतात व प्रश्नांची उत्तरे पण समर्पक देतात. असे त्यांच्यातील असामान्य गुण व विवेक हे प्रत्येकाने ग्रहण करण्यायोग्य आहेत. कांही गोष्टी आम्हाला आठवत नाहीत, त्या गोष्टी भून कित्येक वेळा चटकन सांगतात. धर्माचे कोणतेही ग्रंथ त्या सरळ-सोप्या भाषेत शिकवितात. शिकविण्याची त्यांची शैली व कला अलौकिकच आहे.

## गुणिषु प्रमोदम् -

गुणी लोकांचा आदर (कदर) भूनप्रमाणे कोणी करू शकणार नाही. त्या गुणी लोकांसाठी पाहिजे तेवढा खर्च करतात. त्यांच्या राहण्याची आदी सर्व व्यवस्था करून देतात. त्या गुणी लोकांच्या ज्ञानाची वृद्धी कशी होईल ? त्यांचा सर्वांगीण विकास कसा होईल ? ते उच्च पदाला कसे पोहचतील ? यासाठी सतत विचार करतात व झटतात. सर्वांचे कल्याण (सुखी) होवो ही आंतरिक तळमळ भूनची आहे. तन-मन-धन लावून बालपणापासून त्यांनी आपले संपूर्ण जीवन धर्मकार्यासाठी वेचले. त्यांनी प. पू. समंतभद्र महाराजांची क्षुल्क अवस्थेपासून मुनी होऊन समाधि

साधेपर्यंत अखंडपणे सेवा केली. सेवेत कसर केली नाही. त्यांनी अन्य त्यार्गांची देखील मनोभावे सेवा केली. त्यांची गुणवत्ता पाहून “गुरुकुल माता” असे त्यांना सर्वजण संबोधतात. कोणत्याही कार्यक्रमात त्यांनी पुढाकार घेतला नाही; परंतु कर्मधर्म संयोगाने ‘अनेकांत शोध संस्था व सिद्धांतभवन’चा शिलान्यास भूनच्या हस्ते झाला. बाहुबलीतील कार्यक्रम व्यवस्थित पार पाडण्यासाठी त्या खूपच दक्षता घेतात. त्या खूपच शिस्तबद्ध आहेत. तसेच स्वच्छतेची पण त्यांना अतिशयच आवड आहे. त्यामुळे बाहुबली क्षेत्रातील संपूर्ण परिसर स्वच्छ असतो. त्यांनी आपल्या जीवनात सर्व प्रकारचे (चार प्रकारचे) दान ही दिले आहे.

### क्लिष्टेषु जीवेषु कृपापरत्वम् -

त्या संपन्न घराण्यात व धार्मिक वृत्तीमध्ये वाढलेल्या असल्या तरी दिगंबर मुनी व दीन दुःखी जीवांची मनोभावे सेवा करतात. भूनकडे अनेक लोक औषधे आणण्यासाठी येत असत. भून औषधे (मोफत) देऊन त्यांना रोगमुक्त करतात. लहान मुलांच्या मुडदूस या रोगावर अचूक रामबाण औषध त्या देतात. तसेच दीन दुःखी महिला आल्या तर त्यांना आश्रय देऊन त्यांच्या दुःखाचे कारण जाणून त्यांना दुःखमुक्त करतात. पशु-पक्षी देखील जखमी झाले तर त्यांना पूर्ण बरे वाटेपर्यंत आपल्या घरात ठेवतात आणि योग्य औषधोपचार करून जीवनदान देतात. त्यांच्यातील दयाभाव पूर्णपणे ओसंडत असतो. शाळेतील मुले आजारी पडली तर त्या मातेसमान त्यांची सेवा करतात. त्या सुधारकवृत्तीच्या, प्रामाणिक, न्यायप्रिय, कर्तव्यपरायण आहेत. त्यांनी कित्येकांचा उध्वस्त झालेला संसार (घर) पुनः सुरळीत करून दिला आहे. स्नियांना सभ्यता व विनय करण्यास त्या पदोपदी सावध करतात. कारण विनय विना विद्या नही, विद्या विना नहीं ज्ञान। ज्ञान विना सुख नही, यह निश्चय कर जान। आधी केले मग सांगितले या उक्तीप्रमाणे त्या वागतात.

### फुलासंगे मातीसही वास लागे -

पंख तुटलेल्या पक्ष्याप्रमाणे माझी अवस्था झाली होती. अशावेळी कुंभोजची एक मुलगी भूनजवळ शिकत आहे हे ऐकून मी बाहुबलीस तिला भेटण्यास गेले. भेटीत आम्ही दोघींनी कारंजाला जाण्याचा निर्णय घेतला व मी घरी आल्यानंतर पुनः तिला एक चिढी लिहून पाठविली. ती भूननी वाचली. पुनः मला बाहुबलीस जाण्याचा योग आला. पू. महाराजांचे दर्शन करून येत असताना भूननी मला विचारले की तुम्हीच चिढी पाठवला होता का? होय, म्हणून मी उत्तर दिले. भून मला म्हणाल्या, “कारंजाला जाण्याएवजी माझ्याजवळच शिका.” तेव्हा घरी जाऊन हटू धरून ८ दिवसासाठी बाहुबलीस गेले. भूननी ८ दिवसात छहढाला अर्थासहित पूर्ण पाठ करून घेतली. भून अचूक गुणग्राही असल्यामुळे त्यांनी मला आपल्याजवळ आश्रय स्थान देऊन ज्ञानाच्या पानपोथीवर

ठेवले. मी खेड्यातील असल्यामुळे व्यवहार ज्ञान कमीच होते; परंतु त्यांनी मला सर्वांगीण ज्ञान तर दिलेच पण भविष्यात आपले कोणी होऊ शकत नाहीत, सर्व स्वार्थाचे सगेसोयेरे असतात असे पुनःपुनः सांगून आपल्या नावावर थोडी इस्टेट ठेवण्याचा योग्य सल्ला दिला. मी सुद्धा त्यांची आज्ञा मानले. आता वर्तमानात भूनच्या उपकाराची जाणीव हर क्षणी होत आहे. मी जर त्यांची आज्ञा मानली नसती तर आता माझी काय अवस्था झाली असती? मी शब्दाने सांगू शकत नाही. ‘न हि कृतमुपकारं साधवो विस्मरन्ति।’ हर घडी मला त्याची जाणीव होते. त्यांची उदारता व प्रेम यामुळे माझ्या सारख्या अनेक मुर्लींचे कल्याण झाले. काही साध्वी पण बनल्या.

### खडतर व्यक्तिमत्त्व –

अनेक प्रसंगी करारी वृत्तीमुळे न डगमगता खंबीरपणे त्या उभ्या राहिल्या. पुरुषांच्या सभेत सडेतोड उत्तरे देऊन त्यांना स्तब्ध केले. सर्वांच्या मनात खन्या धार्मिक मूल्याबद्दल आदर निर्माण केला. असाधारण ज्ञान व कठोर वृत्तीमुळे त्यांनी सर्वांना हलवून सोडले. विवेकाने कोडे सोडवून जगात कीर्ती मिळविली.

बडे बडाई ना करे बडे न बोले बोल।  
हीरा मुखसे ना कहे लाख हमारा मोल॥



### : भद्रभारती :

'Let the nature follow its own course' - निसर्गाला आपला क्रम अनुसरू द्यावा. या तत्त्वात मोठी शांती व समाधान आहे, पण मानवी मनास ते पटते कोठे? निसर्गाविरुद्ध आपली रात्रंदिवस सारखी धडपड सुरु आहे. हा सर्व मोहाचा प्रताप आहे, दुसरे काय? ज्ञाता द्रष्टा बनून सर्व सृष्टीचा तमाशा पाहण्यातही एक प्रकारची अद्भुत मजा आहे; परंतु आपले चित्त शांत राहील तर ना? आपला अहंकार आपणास कोठे गप्प बसू देतो?....

-गुरुवर समन्तभद्र महाराज.

## समानशीलव्यसनेषु सख्यम् ।

- बा. ब्र. रेवती गुलाबचंद दोशी, अकलूज

आदरणीय पंडिता गजाबेन यांचे जवळजवळ शतायुषी जीवन ज्या सनातनी संस्कारांच्या चाकोरीतून व्यतीत झाले ते संस्कार शंभर वर्षापूर्वीचे आहेत अर्थात अत्यंत बालबोध वळण, पूर्ण मर्यादशीलता, त्यामध्ये स्वैराचाराला वावच नाही. भूनचे बालपण अक्कलकोट, उस्मानाबाद या परिसरात गेले. ज्या काळात स्त्रीला ‘घर ते मंदिर’ या पलिकडचा रस्ता माहीत नव्हता आणि तेही ‘सातच्या आत घरात’ या कायद्याच्या चौकटीत. त्या काळात पोर वयात गजाभून असिधाराब्रत (ब्रह्मचारी ब्रत) धारण करून थोड्या दूरच्या व अपरिचित मुलखात आल्या. सर्व परिसराला आपले मानून गुरुकुल प्रणालीच्या शैक्षणिक क्षेत्रात त्यांनी स्वतःला झोकून दिले. गुरुदेवश्री समन्तभद्र महाराजांच्या मार्गदर्शनानुसार त्या कार्यरत राहिल्या. स्वतः ही कठोर शिस्तीचे पालन केले, तसेच इतरांनाही घडविले. आज या गुरुकुलाचे विस्तारित व टवटवीत रूप दिसते आहे, त्यामध्ये भूनचा वाटा नक्कीच सिंहाचा आहे. गुरुकुल माता म्हणून काम करता करता त्यांनी जैनतत्त्वज्ञानाचा सखोल अभ्यास करून व संयमी जीवन जगून स्त्रीच्या कर्तृत्वाचा आदर्श समाजापुढे उभा केला.

साहजिकच त्यांचे जीवन निष्कलंक चारित्र्यामुळे तेजस्वी बनले. त्यामुळेच त्यांचे रूप आजही प्रकाशमान भासते. अशी माणसे आयुष्यभर आदर्शाचीच पूजा करतात. पारख केल्याशिवाय कोणासमोर नतमस्तक होत नाहीत. त्यांच्या श्रद्धेच्या दरबारात आदराचे सिंहासन फार थोड्या लोकांना लाभले. भूनच्या आयुष्यात असे स्थान प. पू. समंतभद्र महाराजांच्या खालोखाल पू. आर्यिका श्री अजितमती माताजींचे आहे. पू. अजितमती माताजी या प्रथमाचार्य चारित्रचक्रवर्ती श्री. शांतिसागर महाराजांच्या शिष्या. इ.स १९२८ ते १९९१ हा त्यांचा दीक्षित अवस्थेचा कालावधी. पू. श्री. समंतभद्र महाराज व पू. अजितमती माताजी यांना परस्परांविषयी खूप वात्सल्यभाव व आदर होता. माताजी बाहुबलीला महाराजांच्या दर्शनासाठी वरचेवर येत असत.

माताजींचे त्यागमय संयमी जीवन, त्यांची विद्वता, त्यांचे निष्कलंक चारित्र्य भूननी जवळून पाहिले असल्यामुळे भूनच्या मनात माताजींच्या बदल नितांत आदरभाव आहे. त्यामुळेच माताजींच्या सल्लेखना साधनाकाळात बारामती येथे भून आवर्जून दर्शनाला आल्या होत्या.

माताजींच्या चार महिन्याच्या सल्लेखना साधना काळात स्वाध्यायाप्रसंगी माताजींशी झालेल्या चर्चेतून निघालेली ‘चिंतन रत्ने’ भूनच्या गौरव ग्रंथांच्या निमित्ताने आम्ही वाचकांपुढे ठेवत आहोत.

- निश्चयाकडे दृष्टी असेल तरच तुमचा व्यवहार बरोबर आणि व्यवहार न करता निश्चयाकडे जाईन म्हणाल तर ते कसं शक्य आहे? बीजच नाही पेरले, अंकुरच नाही आला, तर वृक्ष तरी कोटून? आणि फळ तरी कोटून?
- विषय कषाय हेच रत्नत्रयाचे धन लुटणारे ठग, पेंढारी आहेत. त्यांना आधी काढून टाकले पाहिजे.
- देहो नष्टः पुनर्लभ्यो धर्मस्तु अत्यंतदुर्लभः।
- अज्ञानीला पाच इंद्रिये पंचाशीप्रमाणे होतात तर ज्ञानीला पाच इंद्रिये पंच रत्नाप्रमाणे उपयोगी पडतात.
- अज्ञानी विकल्पाने स्वतःला भरतो. ज्ञानी भेद ज्ञानाने... विवेकाने परभावांचा त्याग करतो.
- ज्ञानीला तोडता येते. अज्ञानीला जोडता येते. आधी भावकर्म सोडा. त्यामुळे द्रव्यकर्माचा बंध सुटेल.
- दृष्टिमुक्त झालात तरच पुढे मोहमुक्त, जीवनमुक्त आणि पूर्ण मुक्त व्हाल.
- संयमरूपी झाड लावले पाहिजे. यम नियमांच्या पाण्याने ते वाढविले पाहिजे, तर मोक्षरूपी फळ चाखायला मिळेल.
- भेदज्ञान आहे तिथे हाय हाय नाही. ज्ञान मनाला माध्यस्थ करते.
- रत्नत्रयाचे धन प्रत्येक जीवात पुरलेले आहे, उकरून काढा, अव्यक्त आहे, व्यक्त करा.
- वर तोंड करून सूर्याकडे पाहून थुंकलात, तर सारी थुंकी आपल्याच अंगावर येते. तसे दुसऱ्याच्या निमित्ताने राग-द्वेष केले की आपल्यालाच त्याचे फळ दुःखरूपाने भोगावे लागते. म्हणून स्वभावात या, बाहेर जाऊ नका.
- स्वतःच्या आत्मराजाची सेवा करा म्हणजे अनंत चतुष्टयाचे वैभव प्राप्त होईल.
- फार मोठ्या पुण्याचे मोल मोजून ही शरीररूपी नाव तू विकत घेतली आहेस. दुःखरूपी समुद्राच्या पैलतीरावर जायचे आहे ना? रोगराई, म्हातारपण यांनी ही नाव फुटली नाही तोवरच तरून जा.
- गृहस्थाजवळ धन नाही, तर त्याला किंमत नाही पण मुनीजवळ कवडी आहे, तर त्यांची कवडी किंमत नाही. संयमाला किंमत आहे.
- जो त्रिविध कर्मावर विजय मिळवतो, त्याला तीन लोक डोक्यावर घेते. या राज्यावरून कोणी खाली ओढणार नाही. संसारातले राज्य चेंडूसारखे आहे. याच्या त्याच्या हातात जाणारे. शिजणाच्या घुगऱ्यासारखं खालीवर फिरत आलो. एक एक भव कवडी किंमतीने विकला गेला. विषेत वळवळणारा किडा झालो.
- पानी पीना छानकर | गुरु करना जानकर ||

- गुरु शिथिलाचारी तर सर्व संघ शिथिलाचारी, परीक्षा करा देव, गुरु, शास्त्राची. कोणाजवळ दीक्षा घ्यायची? ज्यांचे चारित्र उज्ज्वल त्यांनाच परीक्षा करून गुरु करावा.
- विषय कषायांचा त्याग करून घेतलेली दीक्षा खरी दीक्षा. तोच त्याग धर्म, नाहीतर ती स्वतःला व समाजाला शिक्षा आहे.
- चिरकाल राहूनही शेवटी पंचेन्द्रियांचे विषय नियमाने नष्टच होणार आहेत. फरक एवढाच, स्वतः सोडले तर मुक्ती मिळेल, त्यांनी जीवाला सोडले, तर होणाऱ्या आकुलतेमुळे नियमाने संसार भ्रमण करावे लागेल.

६३ वर्षाच्या प्रदीर्घ दीक्षित अवस्थेत पूज्य अजितमती माताजींनी मुनी, आर्यिका, क्षुलुक, ब्रती-अब्रती, श्रावक-श्राविका यांची सल्लेखना साधली. अशा प्रसंगी भगवती आराधना ग्रंथाधारे त्या क्षपकाला मार्मिक संबोधन करीत असत, त्यातीलच थोडेसे पुढे देत आहेत..

आराधना म्हणजे आपल्या आत्मराजाची सेवा करणे आहे. त्यासाठी मरणसमयी कर्माचे क्षपण करणारा साधू हा एक व्यापारी आहे. हा क्षपक दीक्षारूपी गाडीमध्ये रत्नत्रयाचा माल भरून शिवपुरीला प्रस्थान करीत आहे. त्या गाडीला समितीचे बैल जुंपले आहेत, गुप्तीची चाके लावली आहेत, सम्यक्त्वरूपी अक्ष आहे, समीचीन ज्ञानरूपी धुरा आहे, रात्रिभोजनत्यागरूपी दोन लांब काठ्या आहेत (दंड), निर्यापकाचार्य व्यापाऱ्यांच्या तांडेलाचे प्रमुख आहेत. ते क्षपकरूपी व्यापाऱ्याला सावध करतात.

“हे क्षपकराज, तुम्ही चार आराधनांची पताका फडकवीत शिवपुरीला निघाला आहात, आपले राज्य काबीज करण्यासाठी. रात्रीची वेळ आहे आणि तुमचा मुक्काम तर घनदाट अरण्यात पडला आहे. पंचेन्द्रियांचे विषयरूपी चोर भोवती फिरत आहेत. सम्यगदर्शन, सम्यग्ज्ञान व सम्यक्चारित्र ही रने नीट सांभाळा. कषायरूपी हिंस शवापदे डरकाळ्या फोडत आहेत. त्यांना दूर पळवा. प्रमादाच्या अधीन होऊ नका.

हे क्षपकोत्तम, कषायरूपी वानरे अतिचपल आहेत. ती परिग्रहरूपी फळात आसक्त असतात. त्यासाठी इकडून तिकडे उड्या मारून संयमरूपी उद्यानाचा विनाश करतील. त्यांना त्यागाच्या दोरीने बांधून टाका.

हे समाधिमित्र, जे साधू संतोषरूपी कवच अंगावर घालतात, हातात ज्ञानरूपी शस्त्र घेतात, उपशमरूपी बाण सोडतात, तेच विषयकक्षायरूपी शत्रूंना जिंकतात. या चोरांना शुभध्यानरूपी साखळदंडाने बांधा. वैराग्यरूपी मजबूत लोखंडी पिंजऱ्यात ठेवा. पंचेन्द्रियांच्या इष्ट किंवा अनिष्ट विषयांबद्दल राग किंवा द्रेष करू नका. आपण महान पुरुषार्थ करीत आहात. धन्य आहात!

हे जितशत्रू, या संसारात भूकतहानेच्या वेदना तुम्ही अनंतवेळा सहन केल्या आहेत. नरकात एवढी तहान लागत होती, की सर्व समुद्रांचे पाणीही ती तहान भागविण्याला पुरले नसते. भूक एवढी लागत होती, की या पृथ्वीतलावरील सर्व धान्य खाऊनही ती भूक शमली नसती. एवढ्या प्रखर वेदना तुम्ही अनंतवेळा सहन केल्या आहेत, तेही प्रत्येकवेळी सागरोपम काळप्रमाणापर्यंत. त्या वेदनांपुढे आताच्या वेदना काहीच नाहीत. तुम्ही भिऊ नका. धैर्य ठेवा.

हे परीषहविजयी! पाहा, असा विचार करा, जी वस्तु आता तुम्हाला खावी वाटत आहे, ती तुम्हाला किती वेळपर्यंत समाधान देणार आहे? ती वस्तु जोवर हातात आहे अर्थात तोंडात टाकली नाही, तोपर्यंत तिच्या स्वादाचे समाधान नाही. तोंडात टाकली तरी घशाखाली गेल्यावर परत तिचा स्वाद येणार नाही. मग एका क्षणभराच्या स्वादासाठी तुम्ही इतकी वर्षे पाळलेला संयम सोडून देणार काय? या नश्वर शरीराला कितीही खाऊ घातले, तरी ते एक ते दिवस सुटणारच आहे. त्याचा मोह करून संयमाचा नाश करणे, म्हणजे राखेसाठी चंदन जाळल्याप्रमाणे आहे. कावळा उडवून लावण्यासाठी अनमोल रत्न फेकले, तर ते परत मिळेल का? मृत्यूने एक जन्म संपैल, पण असंयमाने हजारो जन्म गमावल्याप्रमाणे आहे.

हे मृत्युंजय! जेव्हा असातावेदनीय कर्माची उदीरणा होते, तेव्हा तुम्ही प्रतिकार केला काय आणि नाही केला काय, भ्यालात काय आणि हसलात काय, त्या कर्मापासून तुमची सुटका नाही. रडल्यामुळे कर्म तुम्हाला सोडणार नाही. शांत व्हा. जो कषायांना जिंकतो, तोच जन्ममरणाला जिंकतो. मनाला संयमरूपी लगाम घाला, निद्रा न येऊ देता दोन्ही कानांद्वारे ज्ञानामृतभोजन आकंठ ग्रहण करा. आत्मा अमर आहे, धूव आहे. आनंदस्वरूप आहे. त्याचेच चिंतन करा.

□□□

### क्षत्रचूडामणी :

वैदुष्येण हि वंश्यत्वं वैभवं सदुपास्यता।  
सदस्यतालमुक्तेन विद्वान् सर्वत्र पूज्यते ॥ लम्ब २ - २६

अर्थ - निश्चयाने विद्वत्तेनेच कुलीनता, वैभव, सत्पुरुषांकदून पूज्यपणा आणि सज्जनता प्राप्त होते. अधिक सांगून काय उपयोग? सर्वत्र विद्वान पूजिले जातात.

- आचार्यश्रीवादीभसिंहसूरी.

## किमयागार

- सौ. प्रज्ञा संतोष डोणगावकर, कारंजा (लाड)

जून २०११ मु. पो. देवळाली (नाशिक), डॉ. पं. सुजाताताईसह शिबिरासाठी आलेल्या; परंतु पडल्यामुळे अस्वस्थ झालेल्या श्र. गजाभून (वय वर्षे ९८) समोर पलंगावर झोपल्या आहेत. वेदनाशामक इंजेकशनमुळे त्यांची बेचैनी काहीशी कमी होऊन त्यांना झोप लागली होती. सुजाताताईना शिबिरामधील त्यांचा नियोजित तास घ्यायला पाठवून, भूनजवळ बसण्याची जबाबदारी मी स्वीकारली होती. भूनच्या हाताला झालेल्या जखमेला त्रास होऊ नये म्हणून, त्यांचे मनगटी घड्याळ मी अलगद काढून घेतले. खूप जुन्या धाटणीचे, अलिकडेच बंद पडलेले पण सवयीने त्यांनी हातात घातले.

माझी नजर एकदा भूनकडे व एकदा माझ्या हातातील त्यांच्या बंद घड्याळाकडे जात होती. क्षणभरासाठी मला ते घड्याळ भूनच्या आजच्या अवस्थेचेच प्रतीक वाटून गेले. गेल्या काही दिवसांपासून त्या घड्याळापुरता काळ थांबला होता आणि भूनच्या गेल्या ५-६ वर्षांपासूनच्या विस्मरणाच्या आजारामुळे त्यांच्यासाठीही काळ जणू थांबल्यासारखा झाला आहे. पूर्वायुष्यातील काही विशिष्ट स्मृतींच्या कोशापुरते त्यांनी स्वतःला सीमित करून घेतल्यासारखे वाटते.

परंतु लगेच मनात विचार आला, ‘तसे पाहिले तर खरोखरच काळाचा परिणाम त्यांच्या बाह्य रूपावर तरी कुठे झाला आहे? ४०-४५ वर्षांपूर्वी अगदी आपण आपल्या बालपणी पाहिलोली त्यांची प्रतिमा आजही तर तशीच समोर दिसते आहे. तोच सतेज गौर वर्ण, तेच बाकदार नाक, समोरच्या व्यक्तीकडे आरपार बघणारी तशीच तीक्ष्ण नजर, तोच दरारा, तेच स्वच्छ, निर्मळ हसू आणि तोच निरलंकार शुभ्र पेहराव!’

होय, स्मृतिमालिकेच्या प्रारंभापासून आजतागायत भूनना मी ह्याच रूपामध्ये पाहत आले आहे. कारण मला आठवतं तेव्हापासून भूनचं अस्तित्व माझ्या अवती-भोवती होतंच आणि माझ्या वयाच्या आणि अनुभवाच्या वेगवेगळ्या टप्यांना अनुसरून त्यांच्यासाठी वेगवेगळी बिरुदं मी लावली होती, हे सुद्धा आठवतंय! जसं; घरी-दारी-समाजात ज्यांच्याबद्दल अत्यंत आदरयुक्त दरारा होता, अशा आमच्या आजोबानाही (स्व.श्री. ऋषभदासजी चवरे, कारंजा) ज्या रागावू शक्तात अशा भून-म्हणजे ‘ग्रेट पॉवरबाज!’ ज्यांच्या एका शब्दासरशी मोठ्या संयुक्त कुटुंबातील आम्हा सर्व भावंडांसाठी विशेष सोयी-सुविधा ताबडतोब उपलब्ध करून मिळत असत अशा भून-म्हणजे

‘जादूगार’! (रात्रिंदिवस गोष्टीची पुस्तके वाचीत असल्यामुळे त्या वयात माझ्या डोक्यातून असलंच काही विशेषण निघणं साहजिकच होतं!')

ज्या घरी येणार म्हणून आमचं घर नेहमीपेक्षा दसपट स्वच्छ, साफ होऊन त्यांच्यासारखंच चमकायला लागे, त्या भून-म्हणजे ‘टिनोपॉल’! आमच्या घराच्या स्वयंपाकखोलीत बसून आई-काकूना पाकशास्त्र व गृहव्यवस्थापन शास्त्राचे धडे देणाऱ्या भून-म्हणजे ‘होमसायन्स मास्टर’!

पुढे कधीतरी, कुटुंबातील मोठ्या व्यक्तींच्या चर्चेतून अर्धवट ऐकलेल्या माहितीच्या आधारे माझ्या बाल बुद्धीने काढलेला वेडा निष्कर्ष असा की- ‘आपल्या’ महाराजांना कारंजाहून कायमचं बाहुबली (कुंभोज) येथे नेण्यास भून कारणीभूत आहेत.’ त्यामुळे आता भून म्हणजे ‘खलनायिका’!

बालपण संपलं, ते निरागस वेडेपणही संपलं. शालेय शिक्षण श्राविकाश्रम संस्थेमध्येच सुरु होतं. वाढत्या वयाबरोबर भूनविषयीचं आकर्षण, ओढही वाढत गेली. सभोवतालची परिस्थितीही त्याला अनुकूलच होती. माहेरचे चवरे घराणे व पुढे विवाहानंतर सासरचे डोणगावकर घराणे या दोन्ही परिवारांची पू. समंतभद्र महाराजांवर अपार श्रद्धा आणि विश्वास ! पू. गुरुदेवांचाही त्यांच्याप्रति विशेष स्नेह होताच. उन्हाळी सुकूच्या व इतर विशेष प्रसंगी दोन्ही परिवारांचे बाहुबलीला जाऊन राहणे, अगदी ठरलेलेच असे. भून देखील बन्याचदा कारंजाला येत असत. या दोन्ही परिवारांमध्ये भूनना कुटुंबातील सर्वांत ज्येष्ठ व्यक्तीसारखाच आदर स्नेह, अधिकार दिला जात असे. त्यामुळे मला सततच त्यांच्या सानिध्याचे भाग्य लाभले.

पू. गुरुदेवांच्या प्रेरणेने सुरु झालेल्या सर्वच गुरुकुलांकडे भूनचे लक्ष असे, पण त्यातही कारंजाच्या ‘कंकुबाई श्राविकाश्रम’ या कन्या गुरुकुलाविषयी भूनना विशेष आस्था आहे. मुलांसाठी असणाऱ्या दहा गुरुकुलांची एकमेव भगिनी संस्था या दृष्टीने त्या श्राविकाश्रम संस्थेकडे बघत. त्यामुळे या संस्थेच्या उत्थानासाठी त्या सतत प्रयत्नशील असत. सन १९८८ मध्ये पू. गुरुदेवांचा समाधिपूर्वक स्वर्गवास झाला. त्यानंतर श्राविकाश्रम संस्थेला भूनच्या दीर्घकालीन वास्तव्याचा व त्यांच्या मार्गदर्शनाचा अमूल्य लाभ मिळू लागला.

त्याच दरम्यान सन १९८२ मध्ये, श्रद्धेय, तात्याजी भून व कंकुबाई श्राविकाश्रमाच्या संचालिका पं. मंजुळाताई रूझवाले त्यांच्या आज्ञेनुसार मी श्राविकाश्रम संस्थेच्या माध्यमिक शाळेत गणिताचे वर्ग घेण्यास प्रारंभ केला होता. प्रसंगपरत्वे हळूहळू संस्थेची छोटी-मोठी कामे माझ्याकडे सोपविण्यास त्यांनी सुरुवात केली. त्यातूनच भूनचा अधिक निकट सहवास मला मिळू लागला.

श्रद्धेय भूनच्याच प्रेरणेची, प्रयत्नांची फलश्रुती म्हणून सन १९९० ते २००० या कालावधीमध्ये श्राविकाश्रम संस्थेमध्ये अनेक आवश्यक विकास योजना, प्रकल्प पूर्णत्वास गेले.

त्यापैकी काही प्रमुख प्रकल्प होते- सन १९९२ मध्ये शानदाररित्या संपन्न झालेला संस्थेचा सुवर्णमहोत्सव, प्राथमिक शाळेच्या नवीन इमारतीचे बांधकाम, सन १९९७ मध्ये छात्रावास-भोजनगृह-सभागृह यांचा समावेश असणाऱ्या प्रशस्त संकुलाची निर्मिती व उद्घाटन सोहळा, ग्रंथालय व चैत्यालयाचे नूतनीकरण इत्यादी. या सर्व नवनिर्मितीवर जणू कलशारोहण म्हणून, नूतन चैत्यालयामध्ये भ. महावीरांची अतिमोज्ज प्रतिमा भूननी स्वतः जयपूरला जाऊन स्वखचनि बनवून आणून प्रतिष्ठापित केली. देव-शास्त्र-गुरु यांच्यासाठी केलेल्या तीन सुंदर वेद्या व आकर्षक कोरीव प्रवेशद्वाराने चैत्यालय शोभिवंत बनविले.

या संपूर्ण निर्माण कार्यासाठी भूननी घेतलेले अथक परिश्रम मी जवळून पाहिले आहेत, जे केवळ अविस्मरणीय आहेत. वय ८० वर्षांच्या आसपास असतांना, त्यांनी मुंबई, पुणे, जयपूर, सोलापूर, हैदराबाद, नागपूर इ. अनेक ठिकाणी दानराशी संकलनासाठी व इतर कामांसाठी प्रवास केला. त्यांच्यामुळे भारतभारतील अनेक नामवंत विद्वान, दानशूर धनिक संस्थेच्या संपर्कात आले. इमारतींचा आराखडा ठरविणे, आर्किटेक्टशी चर्चा करणे, गवंडी सुतारांना कामातील बारकावे समजावून सांगणे, प्रत्यक्ष बांधकाम सुरु असताना त्यावर देखरेख करणे, कार्यक्रमासाठी अतिथींना निमंत्रित करणे, कार्यक्रमाचे सुनियोजन करणे, कार्यकर्त्यांकडून कामे करवून घेणे यासारखी असंख्य कामे त्या कुशलतेने सांभाळीत. कामे फक्त उरकून टाकलेली तर त्यांना चालतच नसे. हाती घेतलेल्या प्रत्येक छोट्या-मोठ्या कामामध्ये व्यवस्था, सौंदर्य व उपयुक्तता निर्माण करणे, हे त्यांचे खास कौशल्य होते. त्याची प्रचीती आम्हा सगळ्यांना पदोपदी येत असे.

त्या कालखंडात आम्ही कार्यकर्त्यांनी संस्थेतील मुलींसाठी जे जे मागावे, ते ते भूनकडून मिळाले तेही विनाविलंब!.....त्यामुळे त्यांच्या बिरुदावलीत आता नवीन भर पडली, आता भून-म्हणजे ‘कल्पवृक्ष’!

भूनना केवळ निर्जीव इमारती उभारण्यातच रस होता, असे मुळीच नाही. त्यांच्या ध्यानीमनी छात्रावास व शाळा यामधील विद्यार्थिनींच्या सर्वांगीण विकासाचा ध्यास होता. मुलींच्या राहण्या-जेवणाची व्यवस्था, त्यांचे मानसिक-शारीरिक आरोग्य, त्यांची शैक्षणिक प्रगती, त्यांचे छंद-खेळ, त्यांची सुरक्षा इ. सर्व बाबींकडे त्यांचे मातेच्या ममतेने व पित्याच्या शिस्तीने लक्ष असे. त्यामुळे आता एखाद्या नामवंत विद्वानाबरोबर तत्त्वज्ञानातील एखाद्या बिंदूवर गहन चर्चा करणाऱ्या भून; दुसऱ्याच क्षणी तेवढ्याच सहजतेने मुलींच्या कॉफीसाठी स्वतः सोयाबीन भाजायला बसत! क्षणभरापूर्वी तीर्थसुरक्षा समितीच्या पदाधिकाऱ्यांशी महत्त्वपूर्ण विचार विनिमय करीत असलेल्या भून; नंतरच्या क्षणी, खेळतांना पडलेल्या मुलींच्या पायाची जखम आयोडीनने स्वतः स्वच्छ करू लागत!

खरोखर, त्यांच्या सहवासातून जे शिकायला मिळालं आहे, ते शेकडो व्याख्यानांतून प्रवचनांतूनही मिळणार नाही. तसेही, भूनना व्याख्यान-प्रवचन-व्यासपीठ या गोष्टींचा हव्यास नाही. केव्हाही -कुठेही त्यांना त्यासाठी आग्रह झाला की, त्या सांगतात ‘ते पंडिताचे काम आहे, माझे नव्हे!’ वास्तविक त्यांच्या तीक्ष्ण, विश्लेषक बुद्धितेजासमोर अनेक विद्वान नतमस्तक होतात. सूक्ष्म, अचूक व मर्मग्राही पद्धतीने जिनवाणीचे अध्ययन-अध्यापन कसे करावे याचे धडे त्यांच्याकडूनच अनेकांनी घेतले आहेत. त्यांच्या प्रेरणेने मोठ्या संख्येने तरुण वर्ग स्वाध्यायाकडे, धर्ममार्गाकडे वळला आहे.

बाहुबली क्षेत्राच्या त्या रम्य परिसरात, भूनच्या घराच्या अंगणात झाडाखाली बसून, त्यांच्याकडून त्यांची जीवन कहाणी अनेकदा ऐकली आहे. अनेक रोमहर्षक घटनांनी भरलेल्या त्या गाथेमधून; त्यांचं बालपण, त्यांच्या नातलगांच्या-स्नेहीजनांच्या आठवणी, पू. गुरुदेवांचे जीवन व कार्य, गुरुकुल संस्थांच्या स्थापनेपासूनचा लेखाजोखा, कित्येक त्यागी-मुनी विद्वान-श्रेष्ठी यांच्यासह झालेल्या चर्चा-वादांचा ऊहापोह, संस्थेवर आलेल्या आपत्ती व त्यांचे निवारण इ.इ.....असा जणू मागील शतकभराचा राजकीय, सामाजिक, धार्मिक इतिहासच माझ्यापुढे जिवंत होत असे!

यामधूनच भूनच्या संपन्न व्यक्तिमत्त्वाचे अनेक विलोभनीय पैलूही दृष्टोत्पत्तीस येत असत. प्रकर्षने जाणवणारा त्यांचा एक स्वभाव विशेष म्हणजे; त्यांच्या जीवनात असणारा सत्य-न्याय-सदाचार-व्यवस्था यांचा आग्रह, अर्थातच असत्य-अन्याय-अनीती-अव्यवस्था यांच्याबद्दल असणारी पराकोटीची चीड! व्यक्तीमध्ये नाही, तर गुणांमध्ये अनुराग हे त्यांचे जीवनसूत्र आहे आणि त्यात कसलीही तडजोड त्यांना मान्य नसते. गुणी व्यक्तींवर त्यांच्या वात्सल्याचा सहज वर्षाव होतो. याउलट एखादी व्यक्ती नात्याने कितीही जवळची, पदाने कितीही उच्च असली तरीही तिच्या वागण्यातून जर वरीलपैकी एखाद्या दुर्गुणाचा आविष्कार झाला तर, तिचा कसलाही मुलाहिजा ठेवण्याची गरज त्यांना वाटत नाही.

**व्यक्तिश:** मला त्यांच्यामधील तेजस्वी स्त्री-शक्तीचं, करुणामयी मातृत्वाचं नेहमीच आकर्षण वाटत आलं आहे. त्यांच्याठायी उपजतच असणाऱ्या कलात्मक सौंदर्यदृष्टीने मला कायम मोहित केलं आहे. त्यांच्या निर्भय निर्णयक्षमतेचा मला नेहमी हेवायुक्त आदर वाटत आला आहे. बांधकाम विषयातील भूनच्या ज्ञानाने समोरचा तरुण नवशिका इंजिनियर अवाक् झालेला बघून, त्यांच्या चेहन्यावर उमटलेल्या खोडकर स्मिताने, मला एखाद्या अवखळ, खट्याळ बालकाची आठवण करून दिली आहे!

स्वीकृत कार्य परिपूर्णत्वाला नेर्ईपर्यंत त्यांनी त्यासाठी दाखविलेली चिकाटी, आग्रह व मेहनत बघून, मला खूपदा स्वतःच्या प्रमादीपणाची खंतही वाटली आहे. आईच्या अकाली

निधनानंतर त्यांच्याच वत्सल स्पशाने माझे अश्रू थांबले आहेत.

आज वयाच्या ९९ व्या वर्षासुद्धा धर्मसभेमध्ये जिनवाणीश्रवणासाठी तासभर बसू शकणाऱ्या, वक्त्याची व्याकरण-शब्दार्थ-तत्त्वार्थ याबाबत झालेली सूक्ष्म चूकही लगेच लक्षात येणाऱ्या, प्रसंगी गाथेच्या अर्थाचे मार्मिक विवेचनही करणाऱ्या भूनना पाहून; तत्त्वसंस्कार किती खोलवर रूजायला हवेत याचा जणू वस्तुपाठच आम्हाला मिळतो आहे.

वीस वर्षांपूर्वी त्यांनी स्वतःच्या हाताने श्राविकाश्रमाच्या अंगणात लावलेल्या आणि आता आकाशास कवेत घेऊ पाहणाऱ्या अशोक वृक्षांची ती सदा हरित, सळसळती पालवी त्यांची आशीर्वचने आम्हाला नित्य ऐकवीत आहे.

भूनना सुजाताताईसारखी मेधावी, सोशिक, नम्र, जणू सेवामूर्ती अशी धर्मपुत्री आणि सुजाताताईना भूनसारखी असामान्य व्यक्तिमत्त्वाची धर्ममाता, गुरुमाऊली मिळवून देणाऱ्या नियतीच्या शुभ संकेताला मी मनोमन नेहमीच सलाम केला आहे. ‘माझ्यानंतर सुजाताला तुम्ही सांभाळा,’ हे सांगताना आताशा थरथरणाऱ्या त्यांच्या शब्दांनी आमचे हृदय हेलावते आहे! ...आणि आज आधारासाठी त्यांना हात देतांना माता-पिता-गुरु-धर्म यांची सेवा एकाचवेळी घडत असल्याची सात्त्विक अनुभूति होत आहे..!

समोर बिछान्यावर भूनची किंचित् हाल-चाल झालेली जाणवली आणि माझी विचार-मालिका तुटली. मनात आलं, ‘या बंद घड्याळाने कालचक्राची केवढी मोठी सफर घडवून आणली आपल्याला! जादूचं तर नाही ना हे घड्याळ?’ स्वतःच्या कल्पनेचं हसू आलं आणि बालवयात त्यांना बहाल केलेलं ‘जादूगार’ हे बिरुद्दही पुन्हा आठवलं! आणि वाटून गेलं, आज एवढ्या वर्षानंतरही भूनचं व्यक्तित्व साकारण्यासाठी हेच विशेषण योग्य आहे, फक्त त्यातील दोन अक्षरे बदलून-भून म्हणजे ‘किमयागार!’

होय, ज्यांच्या किमयेनं दगड-मातीचा अचेतन डोंगर एक पवित्र, वंदनीय तीर्थक्षेत्र बनतो; सिमेंट-विटांच्या निर्जीव इमारती कल्याणकारी संस्कारधाम होतात, ज्यांच्या स्पशाने रुक्ष, खडकाळ वाटांना वृक्ष-वेलींची हिरवी लेणी चढतात, अशा किमयागार!

ज्यांच्या सहवासाने समोरच्या व्यक्तीमधील दोष-दुर्गुणांचा किंद्रिमा झडून जाऊन, गुण तेवढे सुवर्णप्रिमाणे झळाळून उठतात अशा किमयागार भून!

भूनच्या सहवासामध्ये माझ्या आयुष्याचे जे क्षण व्यतीत झाले, ते सुवर्णक्षण होऊन राहिले. या कृतज्ञ भावनेसह त्यांना विनम्र अभिवादन !

□□□

## आश्रम-माता: गजाभून

- श्री. महावीर पाटील, सांगली

पूज्य श्री समंतभद्र महाराजानी सन १९३४ साली केवळ पाच विद्यार्थ्यांना घेऊन एका वृक्षाखाली संस्थेची स्थापना केली. या ७७ वर्षांच्या कालखंडामध्ये या छोट्याशा रोपट्याचे विशालकाय वटवृक्षात रूपांतर झाले. महाराजांचे प्रयत्न व सुयोग्य नियोजनामुळे अनेक कार्यकर्ते संस्थेशी जोडले गेले. त्यामध्ये प्रामुख्याने माननीय श्री. ब्र. माणिकचंद भीसीकर गुरुजी, ब्र. माणिकचंदजी चवरे गुरुजी, ब्र. माणिकचंद मोहोळकर गुरुजी, ब्र. भूपाल दलाल गुरुजी, तसेच ब्र. अजितकुमार करके गुरुजी आदी ब्रह्मचारी तसेच अनेक समर्पित, कार्यकर्त्यांनी संस्थेला जीवन अर्पण केले.

या संस्थेला वडिलांची भूमिका पार पाडणारे कार्यकर्ते तर पुष्कळ मिळाले; परंतु आईची उणीव जाणवत असतानाच एक बहीण या संस्थेशी जोडल्याने संस्थेला पूर्णरूप आले. ही सर्वांची बहीण म्हणजेच विदुषी गजाबेन शहा अर्थात् भून. आश्रमाच्या प्रदीर्घ वाटचालीमध्ये पूज्य समंतभद्र महाराजांचे जितके योगदान आहे तेवढेच भूनचे देखील निश्चित योगदान आहे.

पूज्य महाराज व भून एकनिष्ठ राहाण्याचे प्रमुख कारण त्यांचा एकच विचार. दोघांमधील एक सारखे विचार म्हणजे संस्थेच्या व्यवस्थेसंबंधी तर एकनिष्ठता होतीच, त्याशिवाय एक महत्वाचे कारण म्हणजे दोघांमधील आध्यात्मिकतेची तहान. दोघांनाही तत्त्वज्ञानासंबंधी विशेष आकर्षण होते.

भ. महावीरांच्या समवसरणामध्ये राजा श्रेणिकाने अनेक प्रश्न विचारले त्यामध्ये प्रामुख्याने एक प्रश्न विचारण्यात आला होता. हे वीतराग तत्त्वज्ञान या भारत भूमीवर किती वर्षांपर्यंत प्रवाहित राहील? भ. महावीरांच्या दिव्य वाणीमधून उत्तर आले की, ही तत्त्वज्ञानाची धारा पंचमकाळाच्या अन्तापर्यंत अखंडरूपाने प्रवाहित राहील व शेवटी-शेवटी याचे अधिकप्रमाण दक्षिण भारतात राहील.

भ. महावीरांनी सांगितलेले हे सत्य आहे मग हा दक्षिण प्रांतातील कोणता भाग असेल? जेथे तत्त्वज्ञानाचे धडे पंचम काळाच्या अन्तापर्यंत चर्चिले जातील. ते स्थान कोठे असेल? या प्रश्नाचे उत्तर शोधताना मला बाहुबली क्षेत्राची आठवण आली. या संस्थेमध्ये पूज्य महाराज एवं भूननी केलेल्या प्रचार प्रसार कार्याचे अवलोकन करताना हे बाहुबली आश्रम तत्त्वज्ञान टिकण्यासाठी मला योग्य स्थान वाटते. कारण या संस्थेमधून जैन तत्त्वज्ञानाचे गूढ गंभीर विषयावर चर्चा करणारे अनेक विद्वान समाजाला मिळाले. दक्षिण भारतात तत्त्वज्ञानाचा संदेश शेवटपर्यंत बाहुबलीतूनच होईल यात शंका नाही.

संपूर्ण उत्तर भारतात जैन सिद्धांतातील करणानुयोग (गणित-कर्म सिद्धांत) विषयाला जाणणारे विरळेच विद्वान होते; परंतु बाहुबली आश्रमामध्ये अनेक वर्षापासून या गहन सिद्धांताचे विवेचन प्रमुखरूपाने चालू आहे. येथे करणानुयोगाच्या शास्त्रांचे जितके वाचन-पठण केले जाते, तितके देशात कुठेच केले जात नसावे. या विषयामध्ये पारंगत विद्वान पूज्य गजाबेन यांचे नाव घेतले जाते.

या प्राप्त दुर्मिळ तत्त्वज्ञानाला भूननी आत्मसात केलेच, त्याचप्रमाणे अनेक निष्णात विद्वानांची फौज तयार केली. त्यामध्ये प्रामुख्याने ब्र. यशपालजी आण्णा, सन्माननीय जडे गुरुजी, विदुषी डॉ. सुजाताताई, ब्र. कुसुमताई, कुंभोज आदी आहेत. त्याचप्रमाणे कारंजा (जैन काशी) येथे देखील अनेक विद्वान या विषयांत पारंगत आहेत. या सर्व प्रचार-प्रसाराच्या घटना पाहिल्यानंतर सहज लक्षात येते की, दक्षिण प्रांतातील बाहुबली आश्रम हे तत्त्वज्ञानाचे प्रचार-प्रसार केंद्र म्हणून उदयास येईल. याचे सर्व श्रेय भूननाच दिले जाईल.

याप्रसंगी एक विशेष घटना नमूद करावी अशी वाटते, भनू एकदा श्री. कानजीस्वामीजींचे प्रवचन ऐकण्यासाठी सोनगढला (गुजरात) गेल्या होत्या. त्यावेळी स्वामींजींच्या तत्त्वचर्चेचा एक विशेष कार्यक्रम सायंकाळी नियमित चालत असे. अनेक लोक आप-आपले प्रश्न शंका विचारीत असत व स्वामीजी त्यांचे समाधान करीत. अशा प्रसंगी भूननी एक प्रश्न केला ‘सम्यग्दर्शन व दृष्टीचा विषय काय?’ हा प्रश्न उच्चारातच तत्त्वचर्चेच्या सभेमध्ये स्तब्धता पसरली. या कोण बाई आहेत? आणि स्वामींना प्रश्न विचारण्याचे धाडसच कसे केले? हा एकच प्रश्न सर्वांसमोर होता. एका जाणकार श्रोत्याने सांगितले या बाई समन्तभद्र महाराजांच्या बाहुबली आश्रमातील असून बाहुबली येथून खास प्रवचन ऐकण्याकरिता आल्या आहेत. स्वामी गदगदीत झाले. हा गंभीर प्रश्न विचारणारी महिला निश्चित सामान्य नसणार. स्वामींजींनी भूनच्या प्रश्नाचे समाधान तर त्या दिवशी केलेच. त्यानंतर याच विषयावर अनेक वेळा चर्चा घडवून आणली. भूननी स्वामींजींच्यावर इतका प्रभाव टाकला की, स्वामीजी प्रवचनामध्ये भूनचा उल्लेख नेहमी करत असत.

त्याचप्रमाणे देश विदेशातील प्रख्यात विद्वान डॉ. हुकमचंदजी भारिल्ल यांच्यावर देखील भूनचा प्रभाव आहे. डॉ. हुकमचंदजी भारिल्ल, पं. बाबूभाई मेहता, पं. रत्नचंदजी भारिल्ल, पं. नेमीचंदजी पाटनी आदी मंडळींशी त्यांची तत्त्वचर्चा होत असे. दक्षिण व उत्तर भारताला जोडणारा भून या सेतू आहेत.

माझा व भूनचा परिचय मी बाहुबली आश्रमात शिकत असल्यापासूनचा आहे. त्यांच्याजवळ मी सात वर्षे राहिलो. माझे जीवन घडण्यामध्ये भूनचा फार मोठा वाटा आहे. त्यांनी मला

व्यवहारातील खूप गोष्टी शिकवल्या. भूनना अध्यात्माबरोबरच वैद्यकीय शास्त्राचे बरेच ज्ञान आहे. बन्याच त्यार्गीना भून आयुर्वेदिक औषधे देत असतात.

यावेळी मी आणखी एक गोष्ट सांगू इच्छितो. दोनच महिन्यापूर्वी जडे गुरुजी, डॉ. सुजाताताईनी भूनचा सत्कार समारोहाचा एक छोटासा कार्यक्रम घेतला त्या कार्यक्रमाचे नाव होते. ‘विद्वत्स्नेहपरिचय’ या कार्यक्रमामध्ये अनेक विद्वानांनी आपले-आपले विचार मांडले. या निमित्ताने आपल्या भागातील बरेच विद्वान आमंत्रित होते. सर्वांनी या कार्यक्रमाची भरपूर स्तुती केली. असाच कार्यक्रम प्रत्येक वर्षी भूनच्या निमित्ताने घेण्यात यावा. ही जबाबदारी श्री. जडे गुरुजी व सुजाताताईनी घ्यावी. आमच्या सर्वांचे सर्व प्रकारचे सहकार्य त्यांना राहील.

अशा बहुआयामी व्यक्तित्वाला शत-शत नमन.



### समयसारकलश :

#### मालिनी

व्यवहरणनयः स्याद्यद्यपि प्राकृपदव्या-  
मिह निहितपदानां हन्त हस्तावलम्बः।  
तदपि परममर्थं चिच्चमत्कारमात्रं  
परविरहितमन्तः पश्यतां नैष किञ्चित्॥५॥

अर्थ – व्यवहारनय यद्यपि पूर्व अवस्थेमध्ये (जोपर्यंत शुद्ध अवस्थेची प्राप्ती होत नाही तोपर्यंत) ज्यांनी आपला पाय ठेवला आहे अशा पुरुषांना अरे! हस्तावलम्बनरूप सांगितला आहे तथापि जे पुरुष चैतन्यचमत्कारमात्र, परद्रव्य व परद्रव्यांच्या भावांनी रहित (शुद्ध नयाच्या विषयभूत) परम पदार्थास अंतरंगामध्ये अवलोकन करतात, त्याची श्रद्धा करतात, तद्रूप होऊन (त्यामध्ये लीन होऊन) चारित्रभावास प्राप्त होतात त्यांना हा व्यवहारनय काहीही प्रयोजनवान नाही.

– श्रीअमृतचन्द्राचार्य

## **“धर्मवात्सल्यमूर्ती”**

– सौ. ज्योती जितेन्द्र शहा, पुणे

(“दिसतं तस नसतं म्हणून जग फसतं!” कुंभोज बाहुबलीचा आधारस्तंभ – ब्र. गजाभूनच्या अनुभवांची एक छोटी झळक! ब्र. गजाभूनच्या सानिध्यात काही दिवस व्यतीत केलेल्या विद्यार्थिनीचे त्यांच्याविषयीचे वात्सल्य.)

---

वरून कठीण दिसणाऱ्या फणसाच्या आत मऊ गरे दडलेले असतात, ते दिसत नाहीत त्याचप्रमाणे कडक शिस्तीच्या, अत्यंत स्पष्ट बोलणाऱ्या, वेळप्रसंगी कढू बोलणाऱ्या, घेतलेले प्रत्येक काम तडीस नेणाऱ्या, सतत स्वतःला व इतरानांही ज्ञानोपयोगात ठेवणाऱ्या ब्र. गजाभूनही अंतर्मनाने फारच मऊ आहेत. संस्कृत, प्राकृतमध्ये असणाऱ्या जैन आगमाचे ज्ञान देण्यासाठी त्यांनी मला (ज्योती) व ब्र. सुजाताताईला शास्त्राबरोबरच संस्कृतही शिकवायला सुरुवात केली. माझे कानडीत शिक्षण झाल्यामुळे मला मराठी भाषांतर जमत नसे. अनेक चुका होत असत, तेव्हा भून खूप चिडत होत्या. अंगी धैर्य नसल्याने मी रडत बसे. एक दिवस त्या खूपच चिडल्या आणि माझ्यातील धैर्यने उड्हाणच केले. मी भूनना माझे शिक्षण कानडीत झाल्याचे सांगितले. मग भूननी मला जवळ घेतले आणि म्हणाल्या, ‘ज्योती, अगोदरच नाही का सांगायचं! ’

**खन्या मूर्तिकार –**

ज्याप्रमाणे मूर्तिकार दगडावर टाकीचे घाव घालून सुंदर मूर्ती घडवितो त्याप्रमाणे भूनही त्यांच्या शिष्यांवर योग्य संस्कार करून त्यास/तीस उत्तम घडवितात. रोपट्याला वृक्षत्व प्राप्त करण्यासाठी काटेरी कुंपणाचा स्वीकार करावाच लागतो. ज्ञानाची साधना केल्याने तत्त्वांचे आकलन होते. दिवसातला प्रत्येक समय शुभोपयोगात गेला पाहिजे याकडे ब्र. भूनचा कटाक्ष असे. “गयो समय आवे नही”, एकदा वेळ निघून गेल्यावर पश्चाताप करून काय उपयोग?” असा प. पू. समन्तभद्र महाराजांचा संदेश होता. चौक्यात काम करताना द्रव्यसंग्रह, छहढाला आदींची पाठांतरे, बाहुबलींची स्तुती, स्तोत्र म्हणणे असा कायदा असे. फिरणे अथवा प्रवास यामध्ये संस्कृत वाक्यांची पाठांतरे करावयास लावत. समन्तभद्र महाराज व त्यांच्या बालब्रह्मचारी शिष्यांनी बाहुबली क्षेत्राची निर्मिती केली. अशा क्षेत्राचे अनुभव, वाटचालीचा विकास, स्वतःचा पुरुषार्थ अशा अनेक मनोरंजक घटना रात्री झोपतेवेळी भून सांगत. मी ब्र. गजाभूनची विद्यार्थिनी आहे असे सांगताना मला व ब्र. सुजाताताईना अभिमान वाटतो. जैन धर्माचा पाया भक्तम असेल तर काम कठीण असले तरी तडीस

जाते असे त्या नेहमी म्हणत. त्यांच्या शास्त्र शिकवणीमुळे आजही मी बन्यापैकी घरी राहून जैन शास्त्रांचे आकलन करू शकते.

### भूनचे अनोखे संस्कार-

भून मला नेहमी म्हणत, ‘ज्योती, पूर्वकृत तीव्र कर्मोदयामुळे संसारात संकटे येतात, आमच्यावरही आली आहेत. कोणी दोषी नाही. तुम्ही सदसद्विवेक बुद्धीचा उपयोग करून देव-शास्त्र-गुरुंचा आधार घेतलात, घाबरू नका. जीवनरूपी नदीला संकट रूपी पूर आला असता उलट दिशेने पोहण्याचा प्रयत्न केलात तर त्रास होतो. तेव्हा ज्योती, तुम्ही सतत अहिंसक विचार ठेवा, कोणालाही दोषी ठरवू नका. जो देव-शास्त्र-गुरुंमध्ये मग राहतो त्याचे भाग्य उजळूनच निघते. “उन्नतं मानसं यस्य भाग्यं तस्य समुन्नतम्” निराश झालेल्या माझ्या मनाला त्यांच्या संस्कारामुळे वेगळीच दिशा मिळाली.

### उत्तम वेध-

एकदा बाहुबलीला ब्र. भूनच्या घरी ७-८ महिला आल्या होत्या. भूनने मला एक गाणे म्हणण्यास सांगितले. गाण्याचा भावार्थ असा होता की, आईच्या अंतसमयी मायलेकाचा संवाद. तो ऐकून १५-१६ वर्षाची मुलगी रडू लागली. भूनने चौकशी केल्यावर तिची आई खोकल्याने हैराण असल्याचे समजले. मुंबईपर्यंतचे सर्व डॉक्टर झाले पण काही उपयोग झाला नाही. ती येण्याच्या अवस्थेत नसल्यामुळे भूनच ताबडतोब तिच्या घरी गेल्या. त्यांनी तिचे सांत्वन केले. प्रथम कोठा (पोट) १-२ वेळा साफ होण्यास औषधे दिली. त्यामुळे तिचा अर्धा आजार बरा झाला. त्यानंतर घरगुती औषधे देऊन तिला १५ दिवसांत बरे केले. गुरुकुलामधील मुलांचा डॉक्टर म्हणजे ब्र. गजाभूनच ! भून म्हणत, अवेळी वाटेल ते खाल्याने कोठा खराब होतो. नको ती द्रव्ये साचून त्याचे विष बनते. जोपर्यंत ते बाहेर पडत नाही तोपर्यंत आपण रोग मुक्त होऊच शकत नाही. भूनकडे २ कपाटे औषधाची आहेत. २५-३० वर्षांचे औषधी तूप होते.

### गुणग्राहकता-

अनेक गुणांनी युक्त असलेल्या भूनमध्ये आणखी एक विशेष गुण आहे तो म्हणजे गुणग्राहकता! दुसऱ्याच्या गुणांचा आदर करणे, कौतुक करणे हे तर त्यांच्या अंगी उपजतच आहे. एकदा बाहुबलीला बारामती भजनी मंडळ आले होते. त्यांनी २-३ भजने म्हटली. त्यावर भून म्हणाल्या, “आता माझ्या मुलीचे भजन ऐका.” त्यावेळी मी म्हटलेल्या गीतामुळे सर्वजण खुश झाले व माझे कौतुकही झाले. त्यांच्याकडे समाजातील बरेच लोक येत. कोणामध्ये कोणता गुण आहे हे आम्हांला सांगून त्या कृती करण्यास सांगत. त्यामुळे बन्याच चांगल्या गोष्टी शिकायला मिळाल्या.

### उत्तम दाता -

भून तन, मन, धनाने, निःस्पृहतेने त्यांगींची सेवा करत. प्रत्येक गोष्ट नीटनेटकी, चांगल्या प्रतीचीच त्यांना लागे. त्यांच्या घरात कुठेही कीडा, मुँगी, पाल, झुरळ पहायला मिळणार नाही. चौक्यात स्वच्छता व शांतता असायची. आश्चर्य म्हणजे, ४०-५० वर्षात त्यांच्याकडे अगदी क्वचितच अंतराय आला असेल. भूनकडे फळे व भाजीपाला भरपूर असे; परंतु त्यांचा योग्य प्रमाणातच वापर होत असे. त्या म्हणत, शरीराला आवश्यक तेवढचं खावं, अन्यथा तो प्रमाद उत्पन्न करतो, रोग उत्पन्न करतो. त्यांगींना वय, प्रकृती, ऋतू याचे भान ठेऊनच आहार दिला पाहिजे. म्हणूनच की काय, नाजुक प्रकृतीचे प. पू. समन्तभद्र मुनिराज शेवटपर्यंत निरोगी राहिले.

### उत्तम गुरु-

१९८२ मध्ये मला शूद्रजल त्यागाचा नियम नसल्यामुळे आहार देता येत नव्हता. आहारदानाची तर खूप तीव्र इच्छा होई, वाईटही वाटे. शेवटी न रहावून मी मोठे महाराज व भूनला शूद्रजल ब्रत घेण्याचा मानस सांगितला. त्यावर भून म्हणाल्या, ज्योती, भावनेच्या आहारी जाऊन कधीही ब्रत घ्यावयाचे नसते. अगोदर ब्रत जाणून घ्यावे. त्याचा अभ्यास करावा. मुख्य म्हणजे तुझे सासर पुणे शहरात, वय लहान, जीवन कसे वळण घेईल निश्चित नाही. तेव्हा ब्रताचा विचार सध्या स्थगित करा. ज्ञानसहित आचरण सहजपणे केले तर आनंद मिळतो, परिपक्वता येते, दृढता अंगी भिनते. ज्योती, हत्तीच्या पावलांनी ज्ञान ग्रहण करावे आणि मुँगीच्या पावलांनी चारित्र ग्रहण करावे. म्हणजे ते स्व-पर हितकारक होते. त्या एवढ्यावरच थांबल्या नाहीत तर मुनीश्रींना पण याची कल्पना दिली की तिला तूर्त कोणतेही ब्रत घ्यावयाचे नाही. शास्त्राभ्यास कसा करायाचा? कसं समजून घ्यायचं? कसं चिंतन करायचं? पाठांतर कसे करायचे? या सर्व शिक्षणामुळे मी आजही घरी राहून व्यवस्थित स्वाध्याय करू शकते.

### दीर्घायुष्याचं रहस्य -

मागील वर्षी मला बाहुबलीला जाण्याचा योग आला. संध्याकाळचे ५ वाजले होते. भूनकडेच चालले होते. तेव्हा भून मुनीश्रींकडे चालल्या होत्या. ना हातात कांठी, ना कोणाची सोबत! आश्चर्यच वाटलं. आजही आहार, झोप, विहार ठराविक वेळेला, ठराविक प्रमाणात. प्रकृतीला जपा म्हटले पण भून तोंडावर हात ठेऊन हसून म्हणाल्या, “ज्योती, इथे कन्ट्रोल असेल तर काही होत नाही. मी शंभरी गाठणार बघ” ब्र. सुजाताताई आजही भूनची व्यवस्थित, आपलेपणाने, तळमळीने सेवा करतात, स्वाध्याय, अभिषेक, जेवण ठराविक वेळेत देतात, कधीही चिडत नाहीत.

भूनना पाहून मला असे वाटते की, काळ बदलतो, जग बदलते, ऋतू बदलतो, पण भून मात्र अजूनही पूर्वीच्याच दृढनिश्चयी आहेत व राहतील. अशा या गुरुकुल माऊलीस माझे शतशः वंदन.

□□□

## मी अनुभविलेला दानसिंधू : विदुषी गजाभून

- बा. ब्र. मंजूषा हुकुमचंद दोशी, अकलूज

माझी व पं. भूनची प्रथम भेट २६ जानेवारी १९९६ साली झाली. भून त्यांच्या घरामागच्या बागेत झाडांची पाहणी करीत असताना मी भीतभीतच त्यांच्या जवळ गेले. कारण भून खूप कडक स्वभावाच्या आहेत असे मी पूर्वी ऐकलेले होते; परंतु प्रत्यक्ष अनुभव मात्र वेगळाच आला. त्यांनी मी कोण, कोटून आले याची अगदी आत्मीयतेने चौकशी केली. मला ‘करणानुयोग’ शिकण्याची इच्छा आहे हे समजल्यावर तर त्यांना खूपच आनंद झाला. खरेच भूनना धार्मिक व धर्मपिपासू लोक नेहमीच आवडतात.

आम्ही भूनबरोबर घराच्या बैठक खोलीत बोलत बसलो होतो. त्यावेळी भूनचे वय ८१ वर्षांचे होते. त्यांनी माझ्या शिक्षणाची जबाबदारी डॉ. बा. ब्र. सुजाताताईवर सोपवली; परंतु त्यांची परीक्षा जवळ आल्यामुळे मला २,३ महिने थांबावे लागणार होते. त्यामुळे सध्या अकलूजला जाऊन ताईची परीक्षा संपल्यानंतरच यावे की काय? या विचारात असतानाच समयसूचक भून मला म्हणाल्या. “तुमचे रत्नकरण्ड श्रावकाचार, संस्कृत झाले आहे का?” तेव्हा संस्कृत थोडे झाले आहे पण रत्नकरण्ड श्रावकाचार ग्रंथ झालेला नाही असे म्हटल्यावर “मी तुम्हाला तो ग्रंथ शिकवीन व संस्कृत घेईन” असे भून म्हणाल्या व माझे बाहुबलीला राहाण्याचे पक्के झाले.

रोज भून संस्कृत घेऊ लागल्या; परंतु थोड्या दिवसातच त्यांनी हे कार्य संस्कृत मर्मज्ञ स्व. बा. ब्र. मोहोळकर गुरुजींवर सोपवले. रत्नकरण्ड श्रावकाचार मात्र भून रोज स्वतः शिकवीत. शिकविताना पूर्वी झालेले श्लोक पाठ म्हणून घ्यायचे व नंतर पुढचे श्लोक शिकवायचे, अशी पद्धत होती; परंतु भूनना घाबरून माझे पाठ झालेले श्लोक विसरून जायचे, त्यातूनही जेवढे म्हणायचे त्यातही हस्व-दीर्घ, उच्चाराची अशुद्धी असायची. श्लोक पाठ नसले तरी भून रागवत नव्हत्या पण उच्चारातील अशुद्धी त्यांना अजिबात खपत नव्हती. याचा परिणाम असा झाला की ग्रंथ पूर्ण होईपर्यंत त्यांनी पुन्हा एकदाही माझ्याकडून श्लोक म्हणून घेतले नाहीत. या गोष्टीचा माझ्या मनावर खोल परिणाम झाला. उच्चार शुद्धीकडे मी जास्त लक्ष केंद्रित केले. माझे उच्चार शुद्ध झाले तेव्हा भूनना अशुद्ध उच्चार का सहन होते नव्हते याचे मर्म मला समजले. भूनची प्रत्येक कृती मला खूप मोठा बोध देणारी ठरली.

भूनच्या वचनात कठोरता फक्त शिस्तीपुरतीच, त्यांचे अंतरंग मात्र अतिशय कोमल आहे.

त्यांना लहान मुले खूप आवडतात. गुरुकुलाच्या मुलांवर तर भूनचे निःसीम प्रेम. ताप, खोकला, सर्दी, पोटदुखी आदी आजाराने आजारी मुले भूनकडे येत, तेव्हा हातातले काम बाजूला ठेवून भून प्रथम मुलांची विचारपूस करून त्यांना योग्य औषध देत. पूर्वी तर बाहुबलीत दवाखाना नव्हताच. भूनच्या घरात दोन कपाटात आयुर्वेदिक औषधे ठेवलेली आहेत, हाच दवाखाना व भून त्याच्या डॉक्टर. पुष्कळ वेळा साफ-सफाई करताना मुलांना, कामगारांना विंचू चावत असे. त्यावेळी भून त्यावर योग्य औषध लावत व जेथे विंचू चावला आहे तो हात किंवा पाय झटकायला सांगत. त्यामुळे लगेच विष उतरून तो आनंदी होऊन परत जाई.

भूनचे सर्वात प्रसिद्ध औषध सुखसारक. “पोट साफ नसल्यामुळेच सर्व रोग होतात.” असे त्यांचे मत आहे. स्वतःच्या बाबतीतही जेवण जात नसेल, थोडी कनकन वाटली की ताबडतोब भून एरंडेल तेल घेतात, एक दिवस लंघन करतात. त्यामुळे दुसऱ्या दिवशी त्या अगदी ठणठणीत होतात. कोणतेही कार्य करताना थंडी उन्हाचे त्यांना भानच नसते. उन्हात फिरून आल्यावर त्यांचे डोळे लाल होत, जळजळत. त्यावेळी भून थंड पाण्याने डोळे धुवत, डोळ्यावर काळ्या मातीची पट्टी ठेवत. असे अनेक उपाय करत. लगेच डोळे स्वच्छ व स्वस्थ होत. भून आजारी म्हणून कधी झोपून राहिल्या नाहीत किंवा कोणाकडून कधीच हात-पाय दाबून सेवा करून घेतली नाही. आज वयाच्या ९९ व्या वर्षापर्यंत भूनचे दात चांगले आहेत व दृष्टीही चांगली आहे. भूनच्या या निरोगी जीवनाचे रहस्य म्हणजे त्यांनी केलेले शुद्ध औषध दानच आहे.

भूनचे अभयदान ही अनोखेच. बाहुबलीच्या परिसरातून दुखावलेले पशू, पक्षी, मुले भूनकडे घेऊन येत. भून वात्सल्य भावनेने त्यांना घेऊन एका जाळीच्या खोलीत ठेवत. त्यांच्या औषध-पाण्याची काळजी घेत व पूर्ण बरे झाले की सोडून देत. अत्यवस्थेतील जीवांची चांगली सल्लेखना साधत. अशाप्रकारे अनेक पशु-पक्ष्यांना भूननी अभयदान दिले. जो अभयदान देतो तो निर्भय होतो. भून संपूर्ण जीवन निर्भयपणे जगल्या. त्या खूप धाडसी आहेत.

बाहुबली क्षेत्रावर येणाऱ्या सर्व साधूंच्या आहारदानाची जबाबदारी भून स्वतः पार पाडतात. प. पू. समंतभद्र महाराजजींची, प. पू. वीरभद्र महाराजजींची तर भूननी भरपूर सेवा केली. प. पू. महाराजजींच्या आहारासंबंधीची भूनची सजगताच महाराजजींच्या दीर्घायूचे निमित्त कारण म्हणता येईल. भरपूर आहारापेक्षा प्रमाणात, योग्य व सकस आहारावर त्यांचे लक्ष केंद्रित असते. मी तेथे असताना सुरवातीला भून जेवणात अगदी पातळ एक भाकरी घेत असत. पुढे त्यात कमी होऊन फक्त भाकरीचा पापुद्रा त्या घेऊ लागल्या. “वय व तब्बेतीनुसार आहारही तेवढ्याच प्रमाणात घेतला पाहिजे.” असे त्या नेहमी म्हणतात.

जो आहारदान करतो त्याला कधीच अन्न कमी पडत नाही. त्यामुळेच भून संपूर्ण जीवन उत्तम

पद्धतीने जगत आहेत. भूनचा स्वतःच्या जेवणाच्या बाबतीतही खूप व्यवस्थितपणा असतो. त्यांच्या जेवणात त्या त्या क्रतुतील सर्वच फळे व फळभाज्या असतात. सुरवातीला मी एखादी फळभाजी आवडत नाही असे म्हणाले की भून लगेच म्हणायच्या, “सर्व भाज्या खायच्या, त्यात आवड-नावड काय असते? भक्ष्य असले म्हणजे झाले.” त्यामुळे सर्व भाज्या खाण्याची मला सवय लागली. कोणताही नवीन पदार्थ केला की तो सर्वांना द्यायच्या. अशी आहे भूनची उदारवृत्ती. स्व. पं. बा. ब्र. भीसीकर गुरुजीचे संस्थेच्या कामामुळे स्वतःच्या तब्बेतीकडे लक्ष नसे. भून मात्र त्यांची विशेष काळजी घेत असत. श्री. अरविंदभाई, जैनरत्न शरयूताई असे कोणतेही नातेवाईक अथवा पाहुणे घरी आले की भूनचा पुरण-पोळीचा बेत ठरलेला असतोच. मोतीचूर व शेव भूनचे आवडते पदार्थ. महिन्या दोन महिन्यातून एकदा तरी आम्ही ते पदार्थ करतच होतो. पण ते करतानाही मोतीचूरच्या वड्या पातळ व आकारबद्ध असल्या पाहिजेत व डब्यात भरतानाही त्यांची व्यवस्थित मांडणी केली पाहिजे, अशी भूनची शिस्त प्रत्येक बाबतीतच होती. सर्व व्यवस्थेमध्ये अत्यंत कुशल अशा ताईकदून या लहान-सहान पण महत्त्वाच्या गोष्टी मी शिकले. भूनमुळे मला खूप काही शिकायला मिळाले. चांगल्या सवयी लागल्या.

भून म्हणतात. ‘मला दोनच व्रते आहेत, एक अहिंसा व दुसरे सत्य’ भूनना खोटे बिलकुल सहन होत नाही. एखादी चूक घडली व खरे सांगितले तर भून लगेच माफ करतात; परंतु खोटे बोलले तर त्याला माफ करणे तर दूरच, त्या गोष्टीची पूर्ण शहानिशा केल्याशिवाय त्यांना चैन पडत नाही. अहिंसा तर त्यांच्या रोमारोमात भिनलेली आहे. कोणत्याही कामात हिंसा होणार नाही याची त्या दक्षता घेतात. घरातील कपाटे रोजच्या रोज पुसणे, जेवणानंतर स्वयंपाकघर नुसते पुसून न घेता धुऊन काढणे, वर्षाचे धान्य साठविताना ते स्वच्छ करून उन्हात ठेवून नंतर योग्य औषध टाकून भरून ठेवणे अशा काळजीमुळे धान्यात अजिबात जीवांची उत्पत्ती होत नाहीत व विराधनेचे पापही घडत नाही. घराप्रमाणे क्षेत्र स्वच्छतेच्या बाबतीतही भून सतत जागरूक असतात. स्वच्छता, व्यवस्था याबोबर भूनची सौंदर्य दृष्टीही आहे. भूनचे ग्रंथालयही पाहण्यासारखे आहे. पुष्कळ ग्रंथांना त्यांनी त्यांच्या नवीन बनारसी साड्यांचे कव्हर घालून सुशोभित केले आहे. शिवाय वरून प्लॅस्टिक कव्हर घालून व्यवस्थित मांडणी केली आहे. बाहुबली क्षेत्र शांत, सौंदर्यपूर्ण व स्वच्छ ठेवण्यामध्ये भूनचा सिंहाचा वाटा आहे.

बाहुबलीला गेले तेव्हा मला पित्ताचा खूप त्रास होत होता. एक भाकरी मुश्किलीने खात होते. बरेच वेळा ती देखील उलटी होऊन पडायची. मी तेथे नवीन असल्यामुळे माझ्या प्रत्येक हालचालींवर भूनचे बारीक लक्ष असायचे. त्यामुळे भूनच्या चाणाक्ष नजरेत ही गोष्ट आलीच. एके

दिवशी त्या मला म्हणाल्या, “तुमचे ओठ, डोळे किती निस्तेज झाले आहेत! तुम्हाला ताकातले औषध सुरु करू.” आणि लगेच अंमल-बजावणी सुरु झाली. उपचारासाठी आवश्यक ३,४ दगडी वाटके, एक दगडी कंचन पात्र, लोखंडी दोन गोठ्या व औषध अशी सर्व सामुग्री थोळ्या वेळातच जमा झाली. भूनी एखाद्या गोष्टीचा निश्चय केला की ती गोष्ट पूर्ण होईपर्यंत त्या शांत बसत नाहीत. माझा दिनक्रम सुरु झाला. रोज सकाळ-संध्याकाळ ताकातले औषध वाटी-वाटी घ्यावयाचे. जेवणाच्यावेळी लोणशिवाय एक भाकरी व ताक तसेच इतरवेळी तहान लागली की ताक प्यावयाचे. अशारीतीने पाणी न पिता व षड्ग्रसरहित चौदा दिवस उपचार घेतला. १५ व्या दिवशी भून समाधानाने मला म्हणाल्या. “ पहा आरश्यात ! आता तुमचे ओठ किती लाल व डोळे किती सतेज दिसत आहेत ! तुमच्या बाई-दादांना हा बदल पहण्यास बोलावून घ्या.” एक तपश्चर्या पूर्ण झाली या विचारात मी दुसऱ्या दिवशी जेवायला बसले की भूनी मला बजावले. “आजपासून तुम्ही एक भाकरी भाजी बरोबर व एक भाकरी ताकाबरोबर खायची.” एक भाकरी कशी तरी खाणारी मी दोन भाकच्या कशा खाऊ शकणार ? असा चिंतायुक्त प्रश्न मनात निर्माण झाला; परंतु भूनना नाही म्हणण्याची हिंमत नव्हती. भून जे सांगतात, करतात ते माझ्या भल्यासाठीच या भावाने भूनची आज्ञा शिरसावंद्य मानून त्याप्रमाणे आहार सुरु केला. शारीरिक व्याधी दूर झाल्यामुळे मानसिक स्वास्थ्यही लाभले. डबल फायद्यामुळे माझा आनंदही द्विगुणित झाला. खरोखर भूनमुळेच मला नवजीवन मिळाले.

ज्ञानदानाचा तर भून सागरच आहेत. ज्ञानाचे स्वतः उपार्जन करणे व दुसऱ्यांना देणे या दोन्ही गोष्टी मध्ये भून सरस आहेत. भून कितीही दमलेल्या असल्या तरी सकाळी पूजेला व स्वाध्यायाला हजर राहतातच. कोणत्याच बाबतीत त्यांचा प्रमाद नसतो. रोज सकाळी व दुपारी सामूहिक स्वाध्याय करतात. शिवाय इतरवेळी देखील तासनतास संस्कृतवरून ग्रंथांचे अध्ययन करणे त्यांना आवडते. शब्दशः अर्थ लावून आचार्याच्या भावांपर्यंत पोहोचण्याचा आनंद आगळाचा असतो. भून स्वतः भरपूर स्वाध्याय करतात व इतरांनाही स्वाध्यायाची प्रेरणा देतात. त्या म्हणतात, “या काळात स्वाध्याय हेच परम तप आहे.” भूनचे शिक्षण जरी चौथी पर्यंत झाले असले तरी त्यांची विद्रुत्ता पीएच.डी. केलेल्या मनुष्यालाही लाजवेल अशी आहे. भूनचे ज्ञान म्हणजे कोरे पांडित्य नाही तर ते त्या जीवनात उत्तरविण्याचा सतत प्रयत्न करतात.

धार्मिक अध्ययन करतानाही त्यांना भरपूर परिश्रम करावे लागले. त्यांनी त्याकाळात बनारसला जाऊन स्व. पं. फूलचंद्र शास्त्रींकडून लब्धिधार ग्रंथ कसा शिकला ? कारंजाला गोम्मटसारचे अध्ययन कसे केले ? तेथील महिलांमध्ये करणानुयोगाची रुची कशी निर्माण केली ? असे अनेक वेचक प्रसंग भून आवर्जन सांगतात व धर्म शिक्षणाची प्रेरणा करतात. ‘उन्नतं मानसं यस्य

भाग्य तस्य समुन्नतम्।' ज्याकाळी स्त्रीशिक्षणाला प्राधान्य नव्हते अशा पूर्वीच्या प्रतिकूल परिस्थितीत देखील भूननी घराबाहेर पडून समाजाला न घाबरता धार्मिक शिक्षण घेतले, यात भूनची धर्म ज्ञानासंबंधीची जिज्ञासा व चिकाटीच कारणीभूत आहे. भूनच्या एका योग्य निर्णयाने त्यांच्या जीवनाचे सोने झाले. खरेच भून तुम्ही धन्य आहात. भूनचा चारी अनुयोगांचा भरपूर व सूक्ष्म अभ्यास आहे. अलिकडच्या काळात त्यांनी आपले लक्ष प्रयोजनभूत तत्व सहज दाखवून देणाऱ्या द्रव्यानुयोगाकडे केंद्रित केले आहे. सल्लेखनेच्या संस्काराच्या दृष्टीने 'भगवती आराधना' ग्रंथाचा स्वाध्याय भून बा. ब्र. सुजाताताईबरोबर सध्या करत आहेत. त्याचप्रमाणे ध्यान व संयमाची साधनाही चालू आहे.

भून लहानापासून मोठ्यापर्यंत सर्वांनाच आओ- जाओ बोलवितात. यातून त्यांचा विनयीपणाच सूचित होतो. देव-शास्त्र-गुरुंच्या बाबतीत तर त्या नेहमीच दक्ष असतात. धार्मिक क्रिया करताना स्त्रियांच्या डोक्यावर पदर असलाच पाहिजे. पूजा म्हणताना, शास्त्र वाचताना शुद्ध उच्चार केलेच पाहिजेत अशा अनेक गोर्षींची जाणीव त्या इतरांना देखील करून देतात.

भूनचे मन पाण्यासारखे अतिशय निर्मळ आहे. त्या स्पष्टवक्त्या आहेत. त्यांना जे वाटते ते त्या लगेच बोलून दाखवितात. समोरच्या व्यक्तीला कदाचित त्यावेळी वाईटही वाटते; परंतु पुनर्विचारानंतर भूनच्या बोलण्याचे महत्त्व जाणवते. भूनना एखादी गोष्ट आवडली की त्याचे कौतुकही त्या अगदी तोंड भरून करतात. कोणी पाहुणे आले की भून बा. ब्र. ताईची व माझी ओळख करून द्यायच्या व आम्ही जाऊ लागलो की म्हणायच्या, "एकेक रत्न आहेत रत्न" ताईवर तर भूनचे अतिशय वात्सल्य आहे. भून ताईना धर्मकन्या मानतात. ताई देखील मातृतुल्यभूनची सेवा अगदी मनोभावे अत्यंत तत्परतेने करतात.

भूनना शाब्दिक विनोद फार आवडतात. उस्मानाबादमध्ये भूनच्या आजोबांना 'विनोदी बाबा'च म्हणत. आजोबा जेवायला बसले व स्त्रिया भाजी वाढू लागल्या की ते म्हणत,"ती खट आहे." त्यामुळे विनोद निर्माण होई. असे अनेक विनोदी प्रसंग त्या सांगतात व मनमोकळेपणाने खळखळून हसतात. त्या स्वतःही भरपूर विनोद करतात.

'आदहिंदं कादव्वं जइ सकं परिहिंदं च कादव्वं।' भूननी स्वहित तर साधलेच या धर्मक्षेत्राची, संस्थेची निस्पृह सेवा ही केली. वयाच्या ८० वर्षानंतरही भूननी स्वतः दान गोळा करून 'समंतभद्र निलय' नावाची आधुनिक सोयींनी युक्त धर्मशाळा निर्माण केली. तत्पूर्वीच्याही प्रत्येक कार्यामध्ये त्यांचा सहभाग महत्त्वपूर्ण आहेच. संस्थेसाठी सर्वस्व अर्पण करणाऱ्या भून, खरोखर संस्थेचे सर्वस्व आहेत. भूननी संस्थेचे कोणतेही पद जीवनात भूषविले नाही. जसे कमळ पाण्यात राहूनही पाण्यापासून अलिस राहते व सरोवराला सुशोभित करते तसेच भून देखील संस्थेची सर्व कार्ये करून देखील

संस्थेपासून अलिस राहिल्या व सदैव संस्थेला भूषविले. प्रसिद्धी पराड्मुख वृत्तीमुळे भूननी स्वतःला नेहमी लोकेशनेपासून दूरच ठेवले. आजच्या वर्तमान युगात प्रत्येक मनुष्य अत्यंत अल्पकार्याचाही मोठा मोबदला इच्छितो. स्वतःला प्रसिद्धी, पद कसे मिळेल यासाठी सतत धडपडतो; परंतु स्व. पं. बा. ब्र. तात्याजी, स्व. पं. बा. ब्र. भीसीकर गुरुजी, पं. गजाभून यासारखे लोक विरळेच. ज्यांनी संस्थेसाठी केवळ कार्यच केले नाही तर निरपेक्ष व निर्लेपवृत्तीने स्वतःचे संपूर्ण जीवन दिले. त्यांची आदर्श जीवनपद्धती पुढील पिढींना निश्चितच सद्बोध देणारी आहे.

भूनच्या आयुष्यात सुखाच्या प्रसंगाप्रमाणे दुःखाचे प्रसंगही पुष्कळ आले. अध्यात्मज्ञानाने पुष्ट झालेले भूनचे मनोबल प्रतिकूल प्रसंगातही दुर्बल झाले नाही. केवळ धर्मचिंतनानेच भूननी सर्व परिस्थितीला धैर्यने तोंड दिले. प. पू. समंतभद्र महाराजजींच्या स्वर्गवासानंतर भूननी स्वतःला निरंतर स्वाध्यायाने सावरण्याचा प्रयत्न केला; परंतु नंतर बा. ब्र. तात्याजी, बा.ब्र. भीसीकर गुरुजी, बा.ब्र. मोहोळकर गुरुजी, बा. ब्र. करके गुरुजी, बा. ब्र. भूपाल गुरुजी लागोपाठ स्वर्गवासी झाले. ब्रह्मचर्य तेजाने तेजपुंज, धर्मसाधनेने मजबूत, गुरुकुल पंचसूत्रीने सुसंस्कारित असे संस्थेचे भव्य आधारस्तंभ एका पाठोपाठ एक ढासळले. अनेक वेळा भूनच्या स्मरणरूपी हगांतून आठवणींचा पाऊस जोरात कोसळू लागतो. तेव्हा खूपशा घटना सांगून झाल्यावर शेवटी त्या म्हणतात, “महाराज, तात्याजी, भीसीकर सर्वजण गेले.” भावुक भूनचे मन गहिवरून येते, कंठ दाटून येतो; परंतु उसने अवसान आणून त्या हसून म्हणतात, “सगळे गेले, मीच शेवटी राहिले आता आमचा नंबर.”

महाराज तसेच समवयस्क साधर्मी बंधूंच्या उणीविने भूनच्या मनात ज्या ज्या वेळी पोकळी निर्माण झाली त्या त्या वेळी त्यांना आधार दिला संयममना बा. ब्र. सुजाताताईनी. त्यांची सहनशीलता वाखाणण्याजोगी आहे. त्या भूनना रात्रिंदिवस फुलासारखे जपतात. भूनना सतत धर्मध्यानात ठेवण्यात त्या प्रयत्नरत आहेत.

शीलवान भूनचे निर्मल स्वरूप जाणण्यासाठी त्यांच्या जवळच राहायला पाहिजे. ज्यांनी त्यांना जवळून अनुभविले त्यांनाच भून खन्या अर्थाने समजल्या. शब्दाने भूनचे स्वरूप व्यक्त होणे शक्यच नाही. हा प्रयत्न म्हणजे छोट्या बालकाने आकाशातील तारका मोजण्यासाठी केलेला व्यर्थ प्रयासच म्हणता येईल.

## मार्गदर्शिका गुरुकुल माता

- श्री. राजेंद्र गांधी, मुंबई

आज बृहद् जैन समाज सारे देश में अनेक सम्प्रदायों में बटा हुआ है। इस परिस्थिति में यदि कोई तत्त्वजिज्ञासु को ऐसा निमित्त मिले जिससे उसकी जिज्ञासा की तृप्ति हो जाय तो ऐसा निमित्त प्राप्त होना अति कठिन या दुर्लभसा हो गया है। मैं अपने आप को भाग्यवान् समझता हूँ कि मुझे ऐसा उत्तम निमित्त प्राप्त हुआ।

मेरे विवाह के पश्चात् सन् १९७२ में सास-ससुर की इच्छा पूर्ति के लिए मैं कुम्भोज, बाहुबली प. पू. समन्तभद्र मुनि महाराज के दर्शन के लिए प्रथम बार आया था। मेरा जन्म और बाल संस्कार श्वेताम्बर सम्प्रदाय में हुए थे। मातापिता के अनुग्रह से कुछ हद तक नित्य क्रिया करता था। किन्तु उसमें बहुत आस्था नहीं थी। तत्त्व जानने की इच्छा अधिक रहा करती थी। परन्तु योग्य अवसर नहीं मिल रहा था। जब पूज्य मुनिमहाराज के दर्शन हुए, उनसे थोड़ी चर्चा और तर्क किया, तब ऐसा महसूस हुआ बाहुबली, कुम्भोज आकर मेरी तत्त्व जिज्ञासा की तृप्ति हो पाएगी। और वहाँ आदरणीय गजाबेनसे पहचान हुई। पहलीही नजर में ऐसा लगा की आदरणीय गजाबेन विद्वानही नहीं, परन्तु वात्सल्यकी मूर्ति है।

उन्होंने आग्रहपूर्वक प्रेरणा दी कि बारबार पूज्य मुनिमहाराज के सानिध्य में आकर स्वाध्याय करूँ और तत्त्वचर्चा करूँ। यदि उनका यह वात्सल्य भावपूर्वक आग्रह न होता, तो शायद मैं कुम्भोज आने का विचार नहीं करता।

उस प्रथम मुलाकात के बाद हर तीन-चार महिने में मैं कुम्भोज आया करता था। आदरणीय बेन मेरी उनकेही निवासस्थान में रहनेकी व्यवस्था करती थी। मेरी छोटी-मोटी हर बात का ध्यान रखती थी। मेरे पसंत के भोजन की व्यवस्था करती थी। पूज्य बेन का ऐसा आदर सत्कार का भाव ही मुझे कुम्भोज बार-बार आने के लिए आकर्षित करने लगा। यदि कुछ कारणवश मैं कुम्भोज न जा सका तो खुद फोन करती थी और याद दिलाती थी की अब कुम्भोज आने का अवसर आ गया है। हर मुलाकात में उन्होंने विशेष ध्यान रखा की मुझे अलग-अलग शास्त्र का स्वाध्याय करने का अवसर मिले। मेरे जो कोई प्रश्न होते थे उनका समाधान करने के लिए वह खुद सुजाताबेन, पं. भीसीकर गुरुजी या अन्य पंडित विद्वानसे मेरी बैठक कराकर मेरे प्रश्न का समाधान करवाती थी। वह खुद भी उन बैठक में उपस्थित रहकर विशेष खुलासा किया करती थी। तो इसको मैं मेरा अति पुण्योदय न समझूँ तो और क्या समझूँ? जब मैं वहाँ होता था तो कई बार उन्हें और पूज्य मुनिमहाराज को मिलने के लिए

अनेक विद्वान, जैन समाज के अग्रणी आते थे। और आदरभाव से वे सभी आदरणीय बेन से चर्चा करते थे, तब मुझे विश्वास हो गया कि आदरणीय बेन पूरे जैन समाज में एक विशिष्ट स्थान रखती हैं। एक महिला होने के बावजूद भी ऐसी प्रतिष्ठा प्राप्त करना एक अति गौरव की बात है। उनको इतना मान-सन्मान मिलने पर भी मुझसे तो उनका वात्सल्य और निकट स्नेही जैसा व्यवहार था। इसका मुझे विशेष गर्व और आनंद था।

गुरुकुल में रहनेवाले विद्यार्थियों के प्रति उनका विशेष ध्यान रहता था। कोई भी विद्यार्थी यदि बीमार पड़ा या किसी भी प्रकार की तकलीफ हुई तो उनका इलाज किये बिना भूनको चैन नहीं मिलती थी। और यदि कोई बालक शरारत करता था, या उसका वर्तन सही नहीं होता था, तो उसे दृढ़तापूर्वक सही रास्ते पर लाने के लिए भी नहीं चुकती थी।

कारंजा स्थित श्राविकाश्रम प्रति उनका विशेष स्नेह था। उस संस्था को आर्थिक तरीके से मजबूत के लिए वे हमेशा कार्यशील रहती थी। उसके लिए दानराशि इकट्ठा करने के लिए उन्होंने बहुत परिश्रम किये थे।

आज आदरणीय बेन के परिश्रम के कारणही श्राविकाश्रम की आर्थिक परिस्थिति अन्य गुरुकुल की तुलना में विशेष सुदृढ़ है। पूज्य बेन का स्वास्थ्य आजकल अच्छा नहीं दिखाई देता यह तो एक शरीर की पर्याय का परिणमन है। मुझे विश्वास है कि पूज्य बेन अंतःस्थल में तत्त्वविचार में ही लक्ष रखती हैं।

उनके निमित्त से मुझे जो तत्त्वजिज्ञासा, स्वाध्याय आदि की प्रेरणा मिली है वही मेरा भाग्योदय है।



### क्षत्रचूडामणी :

गुरुभक्तो भवाद्गीतो विनीतो धार्मिकः सुधीः।  
शान्तस्वान्तो ह्यतन्द्रालुः शिष्टः शिष्योऽयमिष्यते॥ ३१ ॥

**अर्थ-** जो गुरुभक्त, संसारापासून भयभीत, नम्र, धार्मिक, बुद्धिमान, शान्त हृदयी, आळसरहित व सदाचारी आहे, तोच खरा शिष्य आहे.

-श्रीवादीभसिंहसूरी

## आदरणीय गजाबेन : भून

-सौ. आरती अशोक घीया, मुंबई

दादाजी प्राणलालभाई देसाई को आचार्य समन्तभद्र महाराज के प्रति बहुत पूज्य भाव था, इसलिए कुंभोज बाहुबली अक्सर जाना होता था। हमारे पूरे परिवार को महाराजश्री के प्रति बहुत श्रद्धा थी, अतः बचपन में पिताजी शिवलालभाई देसाई के साथ कुंभोज जाने का अवसर बहुत बार मिला। तब से आपके साथ रहने का अवसर मुझे प्राप्त हुआ। हम आपको “भून” के नाम से बुलाते हैं।

मुझे याद है जब शुरु-शुरु मे हम महाराजश्री के दर्शन करने जाते थे तब भून के साथ जाते थे। एक बार जब हम महाराजश्री के पास गए तब उन्होंने हमसे कुछ नियम लेने को कहा और हमसे हो सके ऐसा सरल नियम दिया की प्रतिदिन हम भगवान के दर्शन करे। तब हम थोड़े चुप रहे। तब तुरंत ही भून को हमारी समझ मे आ गई और उन्होंने महाराजश्री से कहा कि बम्बई मे इनके घर से मंदिर बहुत दूर है, तो आप इन्हे दर्शन का नियम देने के बजाय १० मिनिट स्वाध्याय का नियम देंगे तो ये लोग नियम का पालन आसानी से कर सकेंगे। तब कुछ समय के लिए मैंने स्वाध्याय का नियम लिया था। किन्तु महाराजश्री के आशीर्वाद से आज तक नियम का उल्लंघन नहीं हुआ है बल्कि स्वाध्याय के समय मे और बढ़ोत्तरी ही हुई है। इससे मेरी जैन धर्म की श्रद्धा मे दृढ़ता आई है उसका श्रेय मैं भून को ही देती हूँ। आपका यह उपकार मैं कभी-नहीं भूल पाऊँगी।

आपका व्यक्तित्व और प्रभाव इतना तेजोमय है कि जन-सामान्य तो आपके सामने आने से डरते हैं। किन्तु हमारा सौभाग्य है कि हमने आपसे स्वाध्याय का भी लाभ लिया है और आपके आनंदी स्वभाव का भी लाभ लिया है। भून के साथ बिताए संस्मरणीय प्रसंग तो अनेक है, कहाँ तक लिखे।

भून के बहुमुखी व्यक्तित्व में से उनकी निडरता और अनुशासन प्रियता तो बहुत ही सराहनीय है।

आप शतायु हो ऐसी भावना के साथ विराम लेती हूँ।



### भद्रभारती :

ज्याचे अंतरंग निर्मल वाणी गोड आहे तोच सत्पुरुष समजावा.

-गुरुवर समन्तभद्र महाराज

## गुरुकुलमाता आ. गजाबेन शहा एक ऋणानुबंध

- गजकुमार रूईवाले, कारंजा (लाड)

काही व्यक्तीच अशा असतात की ज्यांच्या मायेची प्रसन्न सावली जीवनाला व्यापून टाकते. असेच एक व्यक्तिमत्व म्हणजे आदरणीय गजाबेन शहा. गजाबेनचा कारंजाशी संबंध आला तो प. पू. गुरुदेव समंतभद्र महाराजांमुळे आणि श्री कंकुबाई श्राविकाश्रम या संस्थेमुळे.

गुरुदेवांच्या प्रेरणेतून आणि आ. कंकुमावशींच्या तन-मन-धनपूर्वक सहयोगातून श्री कंकुबाई श्राविकाश्रम संस्थेची मुहूर्तमेह दि. २९-५-१९३३ रोजी श्रुतपंचमीच्या पावनदिनी रोवली गेली आणि कारंजाच्या इतिहासातील एका नव्या पर्वाला सुरवात झाली. विधवा, परित्यक्ता स्थियांच्या जीवनाचा आधार असणाऱ्या आणि स्थियांच्या सर्वांगीण उन्नतीचे ध्येय समोर ठेऊन वाटचाल सुरु असणाऱ्या या संस्थेच्या स्थापनेमध्ये स्व. श्री. प्रद्युम्नसावजी डोणगांवकर आणि स्व. श्री. जंबुदासकाका चवरे यांचे मोलाचे योगदानसुद्धा तेवढेच कारणीभूत आहे. या संस्थेच्या व्यवस्थापनाची जबाबदारी माझी आई (स्व. मंजुळाताई रूईवाले) अगदी आत्मीयतेने पार पाडीत होती. पूज्य गुरुदेवांच्या आशीर्वादाचा हात सतत तिच्या पाठीशी होताच.

श्री महावीर ब्रह्मचर्याश्रम व कंकुबाई श्राविकाश्रम या संस्थांना सतत मार्गदर्शन करीत असतानाच गुरुदेव सतत वाचन, चिंतन, मनन, स्वाध्याय यामध्येही मग्न असत. त्यांच्या विद्वत्तेची आणि कार्यपद्धतीची ख्याती एवढी सर्वदूर पसरलेली होती की सोलापूर, मुंबईसारख्या दूरवर राहणाऱ्या जैन समाजातील व्यक्तीही महाराजांच्या दर्शनासाठी कारंजाला येऊ लागल्या. आदरणीय गजाबेनचेसुद्धा याच जिज्ञासेतून कारंजास आगमन झाले आणि नंतर जणू त्या मनाने कारंजावासीच होऊन गेल्या. संस्थेबद्दलच्या आत्मीयतेतून त्यांचे श्राविकाश्रमात येणे जाणे सुरु झाले. त्यामुळे माझ्या आईशी साहजिकच त्यांची ओळख झाली. नंतर ओळखीचे रूपांतर मैत्रीत व तदनंतर भगिनीच्या रूपात कधी झाले हे दोघींना कळलेसुद्धा नाही. संस्थेबद्दलच्या आत्मीयतेच्या धाग्याने जणू दोघींना बांधून टाकले. तेव्हापासून संस्थासंचालनात कुठलीही अडचण आली तर थोरल्या बहिणीच्या नात्याने आदरणीय गजाबेनचा आधार आईला निरंतर मिळत गेला आणि आमच्या परम भाग्याने आजही आम्हास तो मिळत आहे. त्यांचा आश्वासक असा मायेचा हात सतत आमच्या पाठीशी आहे.

बाहुबली येथे गुरुकुलाची स्थापना झाल्यानंतर गुरुदेवांचे वास्तव्य तेथे होण्यास सुरुवात झाली. भूनी तेथील जबाबदारी स्वीकारल्याने त्यांचे वास्तव्यही बाहुबलीला झाले. भूनबद्दलच्या जिव्हाळ्यातून आई उन्हाळ्याच्या सुट्टीमध्ये बाहुबलीस जात असे; परंतु तेथेही तिला

श्राविकाश्रमाबद्दल असणारी काळजी स्वस्थ बसू देत नसे. परिणामी स्वाध्यायाव्यतिरिक्तच्या फावल्या वेळामध्ये श्राविकाश्रमासमोर असणाऱ्या अडचणींविषयी गुरुदेव आणि गजाबेनबरोबर निरंतर चर्चा व्हावयाची. सुरवातीच्या काळात मुलींची निवासव्यवस्था, भोजनगृह, शाळेचे वर्ग इत्यादी बाबत अनेक अडचणी होत्या. मुलींसाठी सर्व सोयींनी युक्त अशी इमारत नव्हती. ती असावी हा आईचा ध्यास होता; परंतु दुर्दैवाने सन १९८८ च्या दरम्यान आईची प्रकृती कंपवातामुळे बिघडली. त्यामुळे गजाभून तिच्या भेटीला कारंजास आल्या. प्रकृती ठीक नसतानाही तिची संस्थेबद्दल असणारी तळमळ बघून भूनने निश्चय केला की तिच्यासमोर सर्व सोयीनेयुक्त वसतिगृहाची इमारत उभी करावयाची आणि तिला समाधान द्यावयाचे.

कोणताही निश्चय केला की तो तातडीने अंमलात आणावयाचा हा भूनचा स्वभाव. त्यांनी लगेच यासंबंधी श्रद्धेय तात्याजींशी चर्चा केली, संकल्प केला आणि त्या कार्यासही लागल्या. त्यांनी कार्यकारिणीच्या सदस्यांना मार्गदर्शन करून इमारतीचा प्लॅन तयार करविला. हाती घेतलेले काम निश्चितच सोपे नव्हते. मुख्य अडचण होती पैशांची. २०-२५ लाखांचा निधी यासाठी आवश्यक होता; परंतु तात्याजी आणि भून दोघेही तो उभा करण्याच्या प्रयत्नाला लागले. या दोघांच्या शब्दांना किती किंमत आहे हे या प्रसंगी प्रकर्षने जाणवले. कारण बघताबघता त्यांच्या एका शब्दाने अनेक सहकार्याचे हात पुढे आले. निधी उभा राहिला आणि उभी राहिली अनेक सोयींनी युक्त वसतिगृहाची इमारत! आई अंथरुणाला खिळून होती; परंतु वेळोवेळी बांधकामाची सर्व माहिती घेत होती. इमारत उभी झाली आणि आईची आंतरिक इच्छा पूर्ण झाली. ही होती थोरल्या बहिणीने धाकट्या बहिणीला दिलेली एक खरीखुरी भेट.

मृत्यूच्या १०-१२ दिवस अगोदर आईने नवीन इमारतीचे काम पाहण्याची इच्छा व्यक्त केली. अक्षरशः तिला उचलून न्यावे लागले. सर्व सोयीनेयुक्त ती इमारत बघून त्यावेळी तिच्या चेहन्यावर जे असीम समाधान पसरले ते पाहून आम्हीसुद्धा भारावून गेलो. त्यावेळी तिने उच्चारलेले शब्द माझ्या अंतःकरणात अक्षरशः कोरले गेले. ती म्हणाली, “माझा संकल्प माझ्या थोरल्या बहिणीने पूर्णत्वास नेला. आता संस्थेचा सर्वांगीण उत्कर्ष होत राहील.” आता जेव्हा केव्हा भूनची भेट होते तेव्हा मनात आईचे शब्द उचंबळून येतात. एवढी मोठी इमारत एखादी स्त्री लीलया उभी करून दाखवू शकते, हे बघितले की स्त्रीमधील सामर्थ्याची प्रतीती आल्याशिवाय राहत नाही. आजही आ. भूनचे संस्थेवर तसेच आमच्या कुटुंबियांवर तेवढेच प्रेम आहे. कोणत्याही अडचणीत त्यांचा सल्ला आमच्यासाठी बहुमोल असतो. त्यांचा हात संस्थेला नेहमीच आशवस्त करतो. वृद्धत्वाच्या बंधनामुळे जरी आज त्या कारंजाला येऊ शकत नसल्या तरी आम्ही बाहुबलीस गेलो की त्या संस्थेबद्दल संपूर्ण माहिती घेऊन कार्याबद्दल प्रसन्नता व्यक्त करीत असतात. त्यांना निरामय आरोग्य लाभो ही भावना याप्रसंगी व्यक्त करतो.

## वंदनीय धर्ममाता

–श्री. छगनलाल कळमकर,  
सौ. प्रणती कळमकर, कारंजा (लाड)

भूननी वयाची ९८ वर्षे पूर्ण केली. त्या १०० वर्षे पूर्ण करतील असे वाटते. त्यांचे संपूर्ण आयुष्य सेवेत गेले. कारंजा आणि बाहुबली या दोन्ही संस्थांच्या विकासामध्ये तसेच कंकुबाई श्राविकाश्रमाच्या उत्थानामध्ये भूनचा सिंहाचा वाटा आहे. आहारदान, ज्ञानदान, अभयदान व औषधदान या चारही प्रकारच्या दानामध्ये भून अग्रेसर आहेत. आहारदान तर नित्य त्यांच्या घरी सुरुच असते. त्यांचा आहार भूनच्या घरी ठरलेलाच असे. ज्ञानदान तर दररोज सकाळ, दुपार, संध्याकाळ न चुकता सुरु आहे. अभयदानामध्ये त्यांच्या निवासाची व्यवस्था, पशुपक्ष्यांना औषधोपचार, विधवा, परित्यक्ता, कलह यामुळे निराधार महिलांना आधार यामध्ये त्या आयुष्यभर तत्पर राहिल्या. औषधदानासाठी त्यांच्या घरी अजूनही औषधाचे भरलेले कपाट आहे. त्यांना आयुर्वेदाचार्य म्हणणे अतिशयोक्तीचे होईल असे आम्हास वाटत नाही. आश्रमातील प्रत्येक आजारी विद्यार्थ्यांस भूनचे औषध मिळत असे. भूनची शुश्रूषा प्रशसंनीय आहे. त्यांनाही भून औषध देतात. एवढेच नव्हे तर परिसरातील लोकांनाही भून औषध देतात हे माहीत आहे. ते त्यांच्या या सेवेचा लाभ अवश्य घेतात.

भूनमध्ये न्याय, प्रामाणिकपणा, शुद्धाचरण, लोकहिताची भद्र भावना, निःस्वार्थ सेवा, शांत व प्रसन्न अंतःकरण, साधी राहणी व उच्च विचारसरणी, गुणग्राहकता, पक्षपातरहितता, जातिभेदगहितता, ब्रती व त्यांबद्दल मनापासून आदरभाव इत्यादी गुण उपजतच आहेत.

आपले उर्वरित आयुष्य धर्मकार्यातीच जावे असे आम्हास वाटते.

जिसका विस्मरण करना है, उसका हमें स्मरण रहता है ।

जिसका स्मरण करना है, उसका विस्मरण होता है ॥

विदुषी गजाबेन (भून) यांच्या ठिकाणी व्यक्तीची पारख करण्याची कला आहे. प्रत्येक व्यक्तीचे फक्त गुण त्यांना दिसतात. दोषांकडे त्या पाहत नाहीत. ‘गुण ग्रहणका भाव रहे नित दृष्टि न दोषां पर जावे’ असा त्यांचा दृष्टिकोण आहे. भून म्हणतात प्रत्येकामध्ये असलेल्या गुणांचा उपयोग संस्थेच्या वाढीसाठी करून घ्या.

स्व. हिराबाई कळमकर (माझी आई) डोणगावकर घराण्यातील धार्मिक संस्कारानेयुक्त. भून कारंजाला आल्या की, आईला भेटण्यास जरूर येत व चौकशी करत. बाई तू गरीब घराण्यातील

आहेस. तेव्हा आई म्हणाली, ‘भून मी गरीब घराण्यातील असूनही मनाने खूप श्रीमंत आहे. माहेरचे धार्मिक संस्कार. त्यामुळे कांहीच कमी नाही. रोज स्वाध्याय करते. त्यातून सर्व कांही मिळाले. म्हणून मी श्रीमंत आहे.’ भूनने हे वाक्य ऐकल्यावर आश्चर्य व्यक्त करून हिरा नाव सार्थक आहे असे म्हणत. आम्ही बाहुबलीस गेलो असतां महाराज व भून आईचे नाव सांगताच ओळखत असत.

माझ्या आईचा ‘स्वर्गवास’ झाला तेव्हां मंजुळाताईने त्यांना कळविले. तेव्हा त्यांचे सांत्वनपर पत्र आले. अशा गुरुकुल माता विदुषी गजाबेन प्रेमळ, दयाळू, हित, मित, प्रिय व चन बोलणाऱ्या असून त्यांना दीर्घायुष्य लाभो, निरामय आरोग्य लाभो, हीच शुभ भावना.

तुमच्या संस्कारातून घडत गेलो आम्ही स्वतःची मूळ्ये न सोडता, तुम्ही जगाबरोबर स्वतःला बदलविले. आत्मविश्वासाने पावले टाकण्यास संस्थेतील विद्यार्थी, विद्यार्थिनी आणि समाजातील व्यक्तींना बळ दिले.

आयुष्य दर दिवशी अधिक अवघड, नवे संघर्ष, नवे प्रश्न घेऊन येते आणि चालायची आहे अजून पुष्कळ वाट. यशापयशाच्या प्रत्येक वळणावर, पाठीवर फिरणाऱ्या तुमच्या मृदू हातांचा स्पर्श आम्हांला अखंड लाभो. असेच शुभ आशीर्वाद लाभोत.

तुम्ही आम्हांला हवे आहात, आज-उद्या-कायम हेच ईश्वराकडे मागणे.



### : भद्रभारती :

सर्वांनी धर्मध्यानात निरंतर सावधान असावे. गेलेली वेळ पुनः येणार नाही हे ध्यानात ठेवावे. एका एका क्षणाची किंमत कोट्यवधी रूपयांपेक्षा अधिक असते. एका श्वासाची किंमत तीन लोकापेक्षाही अधिक आहे, ही गोष्ट निरन्तर ध्यानात ठेवून धर्मसंग्रह सतत करावा.

- गुरुवर समन्तभद्र महाराज.

## भूनच्या सहवासातील एक महिना

—श्रीमती सुमन राजकुमार चवरे, कारंजा

अंदाजे ३०-३५ वर्षापूर्वीची गोष्ट आहे. “गुरुदेव समंतभद्र-सिरियस, असेल तसे निघा - सोबत राजासावजींना घेऊन या” अशी तात्यांच्या नावाने बाहुबलीवरून तार होती. त्यावरून तात्या व आम्ही उभयता ताबडतोब निघालो. दुपारी ४ च्या सुमारास पुण्याला पोहचलो. तेथे ‘कस्तुरबाई मंगल कार्यालयात निरोप आला होता की आता थोडे बरे आहे, तुम्ही जेवण करूनच निघा. म्हणून सोवळ्यांत स्वयंपाक करून जेवणे केली. तात्या सोवळ्यात जेवत असत. रात्री ११-११। च्या सुमारास बाहुबलीला पोहचलो. महाराजांकडे गेलो असता, महाराजांनी मौनानेच विचारले, कुणीकडे आलात? आता झोपा.

दुसऱ्या दिवसापासून आमचा दिनक्रम सुरु झाला. तेव्हा जवळपास १ महिना आम्ही तेथे होतो. त्यावेळी फार जवळून गजाबेनचा अनुभव घेतला. तसे पूर्वीपासूनच भूनबरोबर आमच्या घराचे प्रेमाचे संबंध होतेच. त्या वर्षातून १-२ वेळा तरी कारंजाला येत किंवा आम्ही तरी बाहुबलीस जात असू, पण ते २-३ दिवसच. एकदा मात्र आम्ही कारंजाच्या ३५ महिला शिबिरासाठी म्हणून १० दिवस बाहुबलीला आलो होतो. पं. विजूताई, भीसीकर गुरुजी शिकवत असत. तेव्हा सुजाताताई नव्हत्या. पण खरे सांगायचे म्हणजे भूनचे संबंध म्हणजे भूनची भीतीच जास्त होती. त्यामुळे आम्ही त्यांच्यापासून लांब लांबच राहत होतो. पण या प्रदीर्घ मुक्कामात मात्र भीती कमी होऊन त्यांच्या स्वभावाचे विविध पैलू अनुभवाला आले. प्रत्येक व्यक्तीची जगांत वावरतांना दोन रूपे असतात. एक अंतरंग व दुसरे बहिरंग. या मुक्कामात भूनचे अंतरंग रूप अनुभविले असे मला वाटते.

आम्हाला राहावयास गेस्ट हाऊसचा एक ब्लॉक दिला होता. सकाळी सकाळीच एक सेवक हातात झाडू घेऊन आला. मी वेणी घालत होते. माझी प्रश्नार्थक नजर पाहून ते म्हणाले. “भूननी झाडायला पाठविले आहे.” वेणी संपवून मी केस टाकावयास निघाले, तसे तो सेवक म्हणाला, “आक्का, अहो आक्का, केस बाहेर नका टाकू, भूनला आवडत नाही. एखाद्या पुढच्याच्या डब्यात ठेवा. येथे सर्वजणी असेच करतात.” भूनच्या या नियमाचे कोडेच पडले मला.

सकाळी दर्शनाला भूनच्या घरासमोरूनच जात असू. कारण पाराजवळ काही भाजी-फळं मिळाली तर घ्यायची, भूनच्या ओट्यावर ठेवायची, परत जातांना घेऊन जायची. भून बहुधा बाहेरच बसलेल्या असायच्या. आवाज द्यायच्या, “दर्शन झाले की ये गं.” त्यावेळी त्यांच्याजवळ काही

मुले, कोणी कर्मचारी ताप सर्दी, पोट दुखी वगैरे तक्रारी घेऊन आलेली असायची. भून त्यांना प्राथमिक स्वरूपाची घरगुती औषधे देत व म्हणत इथे त्यांना कोण आहे? आपणच त्यांच्या आई आहोत. कधी-कधी भांडणे सोडविताना तर कधी कोणाला खूप रागावतानाही पाहिले. मी परत आले, की विचारीत, “भाजी आहे कां? नाहीतर घेऊन जा.” कारण त्याकाळी तेथे भाजी क्षितिच मिळायची. कुणी हातकणंगले-कोल्हापूरला गेले की मागवून ठेवावी लागे. बहुधा एखादं दिवसाआड, कोणताही गुर्जर पद्धतीचा पदार्थ पाठवायच्याच. कधी बाजरीचे लाडू, बाजरीच्याच तिखट मिठाच्या पुन्या, तर कधी बेसनाचा-ओल्या नारळाचा म्हैसूर, कधी दडपे पोहे, पापड वगैरे, पुरणपोळी जेवायला तर घरी जावेच लागे. त्यांनी एखादा पदार्थ पाठविते म्हटल्यावर मला खूप धाक पडायचा. न आवडला तर काय करूं? काय सांगू? आणि संकोचही वाटायचा, असे घ्यायला, पण त्यांना नाही म्हटलेल अजिबात आवडत नसे. प्रत्येक पदार्थाची कृती मी विचारल्यानंतर सांगत. त्यावरून सहज लक्षात आले, ह्या जरी स्वतः हाताने करीत नसल्या तरी पाककलेत निपुण आहेत.

दुपारी महाराजांजवळ शास्त्राला त्या राहतच. शास्त्र-बाकीचे बोलणे झाले की त्या, आम्हा दोघांनाही सोबतच घरी नेत-तेव्हा नवीन केलेल्या वस्तू, संगमरवराचे ताट, वाटी, पेला, लोटा, आहारासाठी बनवून घेतलेले त्या त्या विशिष्ट पदार्थांसाठीचे डबे, घरात करून घेतलेल्या सोई, बगीचा इ. दाखवीत. त्यांचे छोटेखानी गार्डन तर त्यावेळी खरेच छान होते. डोंगर फोडून खड्डे खणून, कोटून कोटून काळ्या मातीचे ट्रक आणून बगीचा कसा तयार केला, कोणते रोप कोटून आणले कसे जगविले हे सांगताना त्या रंगून जात. मनांत यायचं हौसेला मोल नाही हे खरे, पण भूनना यांचीही इतकी हौस आहे हे पाहून नवल वाटले. एक मात्र निश्चित, त्यांच्या हौसेला सौंदर्यदृष्टी आहे, कलात्मकतेची जोड आहे आणि जिद्द आहे. हाच अनुभव कोठी-घर, स्वयंपाक-घर वगैरे पाहताना आला.

सायंकाळी ५-६ वाजता भून स्वतः ब्लॉकवर येत. क्षणात त्यांची नजर सर्व घरावरून फिरे. बापरे! काही म्हणतात कां भून? मी धास्तावलेलीच असे. सुरवातीस तर आमची जेवणे ही चाललेही असायची. त्या समोर असल्यावर मला जेवणही जात नसे. पुढे पुढे मात्र मी आधीच जेवण करून घ्यायची. यांनाही त्या म्हणायच्या “जेवून घ्या की हो राजासावजी.” कारण हे औषध तर द्यायचेच, पण त्याचबरोबर ज्योतिष, धर्मचर्चा, राजकारण याचेही ज्ञान असल्याने सदैव माणसांचा गराडा भोवती असायचा. त्यातील बेडगे गुरुजी, कापसे गुरुजी इत्यादी तर मित्रच बनले होते. भून म्हणायच्या, “आवरत नको बसू आता, चल लवकर, बाई पाठविते.” तेव्हा बाया मिळायच्या. पण पुढे पुढे बाया मिळत नसत. गेटपर्यंत जायचे, तेथे थोडावेळ बसायचे, नंतर परतायचे असा त्यांचा नित्यक्रम होता.

एक दिवस, फिरतांना एक केसांचा पुंजका भूनच्या पायांत आला. भून म्हणाल्या, “हे गेटपर्यंतचे संस्थेचे आंगणच नाही कां? येणाऱ्या जाणाऱ्यांना हे जागोजागी पुंजके दिसले तर कसे वाटेल? घर कितीही सुंदर बांधले असेल, पण जर स्वच्छ नसेल तर कसे वाटते? म्हणून मी कोणालाच केस बाहेर टाकूं देत नाही.” माझ्या डोक्यात लख्ख प्रकाश पडला.

आम्हाला येऊन १५-२० दिवस झाले होते. महाराजांनाही बेरे वाटत होते. ‘हे’ कारंजाला परत निघण्याच्या गोष्टी करू लागले. एक दिवस संध्याकाळी भून आल्या आल्याच यांना म्हणून लागल्या. “राजासावजी एक काम करा. महाराज तुमच्याबरोबर मनमोकळे बोलतात, तर तुम्ही एक विचारा, समाधिमरण कसे साधायचे? कारण इतक्यात महाराज बन्याच वेळा समाधिमरणाच्या गोष्टी करतात.” “नाही, भून हे नाही विचारत, दुसरे काही सांगा.” हे म्हणाले. एखादी गोष्ट भूनच्या मनात आली की ती पूर्ण केल्याशिवाय भूनला चैन पडतच नसे. शेवटी एक दिवस शास्त्र संपल्यानंतर तात्याजी, भीसीकर गुरुजी, भून सर्वजण बसले असतांनाच यांनी विचारले. “कोणत्याही त्यागीचे समाधिमरण साधून द्यायचे असेल तर श्रावकाची भूमिका काय राहील?” महाराज काही क्षण शांत राहिले, नंतर मंद स्मित करीत म्हणाले, “समोरच्या ताटातील अन्न उजव्या हाताने जेवा की डाव्या हाताने जेवा, अन्न तर तेच राहील. महाराजांना आपला अभिप्राय कळला. समाधिमरण ज्याचे त्यांनी साधायचे असते. आपल्याला चिंता नसावी.” आणि खरेच झालेही तसेच. महाराजांनीच महाराजांचे (स्वतःचे) समाधिमरण साधले.

निघण्याचा दिवस नक्की झाला. २-३ दिवस आधी भून सकाळी सकाळीच ब्लॉकवर आल्या आणि ह्यांना म्हणाल्या, “काय हो राजासावजी, या सुमनचा काही विचार कराल?” आम्ही दोघेही प्रश्नार्थक मुद्रेने त्यांच्याकडे पाहू लागलो. तसे त्या म्हणाल्या, “आज कोल्हापूरला जाऊ या की आपण. ‘वालावलकरां’कडे इरकली साड्या छान मिळतात. कोल्हापुरी घाटाची भांडी पण घेऊ द्या. राजवाडा वगैरे दाखवा.” माझ्या मनात हे पूर्वीपासूनच होते पण भून काय म्हणतील या भीतीपोटी मी बोललेच नव्हते. आजही ती जुनी इरकली साडी पाहिली की सर्व घटना डोळ्यासमोर जिवंत उभ्या राहतात.

उद्या जेवण करून निघणार, म्हणून आदल्या दिवशीच निरोप समारंभ झाला. भाषणे झाली, भून कांहीच बोलल्या नाहीत. पण डोळे भरून आल्याचा मला भास झाला. माझे डोळे मात्र सारखे गळत होते. निघतांना महाराजांच्या दर्शनाला गेलो. महाराज म्हणाले, “आता केव्हा येणार? स्वाध्याय करा, सांगण्याची तर आपल्याला काही गरज नाही. प्रकृतीला जपा. वेळ करू नका. लांब जायचे आहे, या.”

शाळेच्या सर्व मुलामुलींची मानवंदना स्वीकारत-स्वीकारत गाडी गेटबाहेर पडली. पण माझं मन मात्र तेथेच रेंगाळत राहिले.

□□□

## “‘गजाभून’”

- श्री. राजकुमार डोणगांवकर, कारंजा (लाड)

‘गजाभून’ आणि कारंजा (लाड) येथील डोणगांवकर कुटुंब म्हणजे एका नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. गजाभून ह्यांचे ज्या दिवसापासून कारंजा नगरीत पदार्पण झाले त्या दिवसापासून त्या डोणगांवकर कुटुंबातील सदस्य आहेत.

प. पू. गुरुदेवश्री १०८ समंतभद्र महाराजांनी स्थापन केलेल्या श्री. म. ब्र. आश्रम जैन गुरुकुल परिसरात गजाभूनचे आगमन झाले. गुरुकुल कार्य पाहून त्या प्रभावित झाल्या नव्हे तर गुरुकुल हेच माझे कार्यक्षेत्र मानून आजतागायत त्या कार्यरत आहेत. म्हणूनच “‘गुरुकुल माता” या सन्मानाने त्या सर्वांना परिचित आहेत.

प. पू. गुरुदेवश्री १०८ समंतभद्र महाराज, पं. देवकीनंदनजी, स्वाध्यायप्रेमी पं. प्रद्युम्नसावजी डोणगावकर ह्यांची गुरुकुल व धर्मसंबंधी असलेली निष्ठा, कार्यनिपुणता व समाजाच्या प्रति असलेली आस्था ह्यांचे अवलोकन करून “‘गजाभून” गुरुकुलाच्या प्रत्येक कार्यात आपणहून प्रवाहित झाल्या आहेत. “‘गजाभून” म्हणजे भीतीयुक्त आदर असलेली व्यक्ती, करारीबाणा, स्पष्टवक्तेपणा, चतुरस्र दृष्टी, सर्व गुरुकुल उभारणीत सिंहाचा वाटा असलेली दृष्टीसंपन्न माता, अचूक निर्णयक्षमता, गुरुकुल कार्यात कठीण प्रसंगी सुयोग्य मार्ग काढणार व संकलिपित कार्य पूर्ण करून घेणारच हा विलक्षण गुण मातृहयी भूनजवळ आहे.

माझा त्यांचा संबंध सन १९६९ मध्ये श्री कंकुबाई श्राविकाश्रम, कारंजा (लाड) रौप्यमहोत्सवाप्रसंगी आला. तेव्हाच त्यांच्या स्वभावाचे दर्शन घडले. तोच जिव्हाळा आजपर्यंत कायम आहे. कारंजास आल्यानंतर सर्व कुटुंबातील व्यक्तींची परिपूर्ण चौकशी त्या करतात, मार्गदर्शन करतात, प्रसंगी रागावतातही. यात आई, भाऊबहीण, सासू-सून अन्य नातेवाईकांना कधीही दुरावा वाटला नाही. कारंजास आल्यावर आई असेपर्यंत (सन १९९१) हक्काने घरी येत, आईजवळ मुलींच्या हक्काने सर्व सांगत/करून घेत. तेथे कुठेही परकेपणाचा लवलेशही नसे.

बाहुबलीस गेल्यानंतर अगदी घरच्या नातेवाईकाप्रमाणे व्यवस्था करून विचारपूस आपलेपणा करतात. श्री.म.ब्र. आश्रम जैन गुरुकुलामध्ये विश्वस्त व सहमंत्री म्हणून कार्य करताना ‘गजाभून” चे मार्गदर्शन व उपदेश मिळत होताच. त्यांच्यापासून एक महत्त्वाचा गुण शिकण्यासारखा आहे, तो म्हणजे कार्याची निश्चिती झाल्यावर ते पूर्ण करणे. त्यामधील अडचणीवर मात करीत दान

संकलन करून उद्योगपती प्रतिष्ठित, धनवान व अन्य श्रावकांकडून अतिशय चातुर्याने दान मिळवीत कार्य पूर्ण करणे.

“गुरुकुल हेच त्यांचे कुटुंब” हीच भावना त्यांच्याबाबत व्यक्त करणे उचित होईल. बाहुबली गुरुकुल व अन्य सर्व गुरुकुलांचे आजचे स्वरूप म्हणजे “गुरुकुल माता गजाभून” ह्यांच्या उत्तुंग कर्तृत्वाची यशस्वी भरारी होय.

गजाभून-शतायुषी होवोत हीच मंगल भावना.

त्यांना निरामय आरोग्य लाभो. आम्हा सर्वांना सदासर्वदा त्यांचा सहयोग मिळावा हीच शुभभावना डोणगांवकर कुटुंबाकडून राहील.

□□□

### : समयसार-कलश :

उभयनयविरोधध्वंसिनि स्यात्पदाङ्के  
जिनवचसि रमन्ते ये स्वयं वान्तमोहाः।  
सपदि समयसारं ते परं ज्योतिरुच्चै—  
रनवमनयपक्षाक्षुण्णमीक्षन्त एव ॥४॥

अर्थ – निश्चय आणि व्यवहार या दोन नयांच्या विषयांमध्ये परस्पर विरोध आहे. त्या विरोधाचा नाश करणारे, ‘स्यात्’ पदाने चिन्हित जिनेन्द्र भगवंतांचे वचन आहे. त्या जिनवचनामध्ये जे जीव रमतात (अत्यंत प्रीतिसहित अभ्यास करतात.) ते स्वयं (अन्य कारणांशिवाय) मिथ्यात्वाचे वमन करून या अतिशयरूप परमज्योतिप्रकाशमान शुद्ध आत्म्यास तत्काळ पाहतातच.

तो समयसाररूप शुद्ध आत्मा नवीन उत्पन्न झालेला नाही (पूर्वी कर्माच्छादित होता, तोच आता प्रकट-व्यक्त झाला) आणि सर्वथा एकान्तरूप कुनयांच्या पक्षाने खंडित होत नाही, निर्बाध आहे.

– श्रीअमृतचन्द्राचार्य.

## “माझ्या अनुभवातील गजाबेन”

- सौ. अंजली विलास चवरे, कारंजा लाड.

माझी आजी मैनाबाई जोहरापूरकर यांचा मुक्काम वर्षातील ९ महिने बाहुबली क्षेत्रावरच असे. गुरुदेवांना आहार देणे व तेथील प्रसन्न वातावरणांत राहणे. अंदाजे १९५८-५९ साली मी त्यावेळी १०-११ वर्षाची असेन. प्रथमच आजीसोबत बाहुबलीला गेले. त्यावेळी २ महिने मुक्काम केला. त्यावेळी गुरुदेवांचा स्वाध्याय दररोज व्हायचा तो त्यांच्या कुटीमधे. ‘समयसार’, स्वामी कार्तिकेय अनुप्रेक्षा सारख्या मोठ्या ग्रंथावर चाललेला स्वाध्याय समजण्याचे वय माझे नव्हते, तरी आजीची शिस्त म्हणून ऐकावयास जावेच लागत होते. ‘समयसार’ ग्रंथावर वाचन होत असता एक शटू जरी अडला तरी किती तरी संदर्भ ग्रंथ काढून शोधत राहणे व समाधान होईस्तोवर गुरुदेव व गजाभून यांचे चर्चासत्र सुरू राहावयाचे. जिनवाणीचा योग्य तोच अर्थ लागावा हीच दूरदृष्टी त्यामागची होती हे आज लक्षात येते.

प. पू. गुरुदेवांना आहार देण्याची त्यांची पद्धत पाहिली, स्वच्छता पाहिली, पेटलेले कोळसे पाणी टाकून न विझविता, ते एखाद्या टिनाच्या बंद झाकणाच्या डब्यांत ठेवायचे व झाकण बंद केले की लगेच विझतात व दुसऱ्या दिवशी लगेचच पेटतात हे शिकणे झाले.

दशम्या तयार करतांना आठच वेळा त्यावरून लाटणे फिरविले की दशमी तयार व्हायलाच हवी व तोपर्यंत तव्यावरील दशमी कधी न ठेवता व न जाळता तयार कशी होईल हे शिकविले गजाभूनेच.

परसबागेतील आंबे तोडतांना आंब्याला धक्का न लावता तो तोडून जाळीतच कसा येईल यासाठी स्वतःच तयार केलेली जाळी मी बघितली आहे.

शास्त्रांना बसविलेले ‘बनारस जरीच्या कापडाचे’ कव्हर जेव्हा त्यांनी दाखविले तेव्हा त्यांच्या कल्पकता व सौंदर्यदृष्टीचे कौतुक करावे तेवढे कमीच आहे. खरोखरच ते सर्व ग्रंथ बघून डोळ्याचे पारणे फिटले आणि म्हणूनच त्यांना माझे शतशः प्रणाम! त्यांना दीर्घायू लाभो व त्यांची प्रकृती स्वस्थ राहो हीच प्रभू चरणी प्रार्थना.

## वात्सल्यमूर्ती भून

- श्री. अनिल मगनलाल कळमकर, यवतमाळ

“धर्म करत संसारसुख धर्म करत निर्वाण ।  
धर्मपंथ साधे विना नर तिर्यच समान ॥”

साल १९६९, वय २१ वर्षे, नोकरी निमित्त मला गोवा डिन्हिजन देण्यात आले. गोवा म्हणजे आमच्या गावापासून जवळजवळ १२०० कि. मी. दूर, सलग ४८ तास प्रवास. त्याकाळी हे अंतर जास्त दूर वाटायचे. माझे बडोदा येथील ट्रेनिंग संपून पहिल्याच दिवशी गोवा बॉर्डरवर पाय ठेवताच मास्यांचा वास सुरु होई व मास्यांचे टोपले भरून जातांना कोळी लोक दिसत. सर्वांच्या घरांसमोर जशा मिरच्या वाळव्यावात तसे मासे वाळवत असत. चोहोकडे घाणच घाण वास होता. असे वाटत होते, की नरक गतीत प्रवेश होत आहे. त्याकाळी शाकाहारी जेवणाकरिता गोव्यात फक्त एकच स्वागत लॉज होते. असे वाटत होते की ताबडतोब नोकरी सोडून घरी परत जावे. मन उदास होते; परंतु तेथे चौकशी केली असता जैनांचे एकच घर, ते म्हणजे श्री. जोलापुरे यांचे असल्याचे कळले. ते व्यापारानिमित्त तेथे आल्याचे कळले. त्यांच्या सानिध्यात त्यांच्या घराजवळ रूम करून काही दिवस काढले. आता प्रश्न पडला तो पर्युषणपर्वाचा. तो कोठे करावा? गावाला जाणे शक्य नव्हते.

आम्ही राहणार मुर्तिजापूर येथील, पण लहानपणापासून कारंजा येथील धार्मिक वातावरणात आम्ही पर्युषणपर्वाकरिता आजोळी जात असू. त्यामुळे तेथे दरवर्षी श्री विष्णुकुमारजी डोणगांवकर, मंजुळाताई रुईवाले, धन्यकुमार भोरे यांचे प्रवचन ऐकण्याची सवय होती. आता कारंजाला जाणे शक्य नव्हते व मुद्दीही मिळत नव्हती.

गोव्यापासून बाहुबली (कुंभोज) येथे जाण्याचा विचार पक्का केला. दहा दिवस बिनपगारी सुट्टी घेऊन बाहुबली मुक्कामी पोहचलो. बाहुबलीस प्रथमच आलो होतो. बाहुबली येथे आल्यावर श्री माणिकचंदंजी भीसीकर गुरुजी यांची भेट झाली. त्यांना नोकरीनिमित्त गोवा येथे असल्याचे सांगितले व पर्युषणपर्वाकरिता येथे मी आलो असल्याचे सांगितले. तत्काळ त्यांनी माझी पूर्ण दहा दिवस राहण्याची व्यवस्था त्यांच्या स्वतःच्या रूमवर केली. १९७० साली बाहुबली हे क्षेत्र विस्तारलेले नव्हते. नुकतीच १९६३ साली भ. बाहुबली मूर्तीची स्थापना झाली होती.

प. पू. गुरुदेव आचार्य समंतभद्र महाराज तेथे असल्यामुळे मला अधिक आनंद वाटत होता व

आपल्या पापांचे पूर्णपणे प्रक्षालन होत आहे, असे जाणवत होते. दुसऱ्या दिवशी मी महाराजश्रीच्या सकाळच्या स्वाध्यायास गेलो असता त्यावेळी माझी व गजाबेन (भून) यांची भेट झाली.

प्रवचन होताच गजाबेन यांनी माझी चौकशी केली. त्यांना गोव्यावरून मी खास पर्युषणपर्वाकरिता आल्याचे कळल्यावर त्या आनंदित झाल्या व त्यांनी माझ्यावर दहा दिवस मातृतुल्य प्रेम करीत, जिनधर्माचे संस्कार दिले. ते आजही माझ्या स्मरणात आहेत. पूर्ण पर्युषणपर्वात सकाळचा परमपूज्य गुरुदेवांचा स्वाध्याय झाला की मी खाली येत होतो आणि गजाबेन यांच्याशी धार्मिक चर्चा करीत असे. प्रवचनातील कठीण शब्दांचे अर्थ त्या मला समजावून सांगत असत.

यातच मला गजाबेन यांच्या स्वभावाचे दर्शन घडले. त्यांचा स्वभाव सेवाभावी होता. त्यांची बुद्धी तेज आणि तीक्ष्ण आहे. त्यांना स्वतःचे काम स्वतःच करण्याची सवय आहे. त्या स्वच्छताप्रिय आहेत. कोणतेही शिक्षण घ्यावयाचे म्हणजे त्या स्वतः प्रथम अभ्यास करतात. त्यांना वाचन प्रिय आहे. पशुपक्षांची सुद्धा त्या आत्मीयतेने सेवा करताना पहावयास मिळाले.

गजाबेन मला नेहमी म्हणत, “सुद्धी असल्यास तू येथे येत जा. तुला काही अडचण असल्यास पत्र व्यवहार करीत जा. गोव्यात असून सुद्धा आपला धर्म सोडू नकोस. आलेला प्रत्येक क्षण हा काळाला मागे टाकणारा असतो” हे वाक्य मी माझ्या जीवनपटलावर कोरून ठेवले आहे.

परमपूज्य समंतभद्र महाराज, गजाबेन आणि माणिकचंदंजी गुरुजी यांना मी गोव्याची परिस्थिती आपल्या जैनधर्माला अनुकूल नसल्याचे सांगितले. त्यावेळी त्यांनी त्यांच्या प्रवचनातून, चर्चेतून मला जी “नरकामध्ये स्वर्ग निर्माण करण्याची प्रेरणा” मिळाली ती आजतागायत कायम आहे. दुःखाला सुखामध्ये बदल करण्याची शक्ती आणि प्रेरणा अजूनही स्फुरत रहाते.

त्यानंतर जवळजवळ १९७४ पर्यंत मी सलग दरवर्षी पर्युषणपर्व या तिघांच्या सानिध्यात बाहुबली येथे करीत असे. या त्रिलोकनाथांच्या सहवासात गोव्यातील माझी पाच वर्षे मी कशी घालविली हेच मला कळले नाही. या त्रिलोकनाथांनी माझ्यावर असीम प्रेम दाखवून जे शुभाशीर्वादाचे रोप रोविले ते आजही म्हणजे वयाच्या ६३ व्या वर्षांही जसेच्या तसे कायम आहे आणि चिरंतन स्मृतीत कोरल्याप्रमाणेच जिवंत आहे.

अशा या धर्ममाता गजाबेनचा गौरवग्रंथ काढत असल्याचे सन्मती मध्ये वाचून माझे मन हर्षाने भरून आले. दि. २१ नोव्हेंबर २०११ रोजी त्यांना ९८ वर्षे पूर्ण होत आहेत. मी भगवंताजवळ प्रार्थना करतो की अशा गुरुकूल धर्ममातेला दीर्घायू व निरामय जीवन प्राप्त होऊन त्या लवकरच शतायुषी होवोत व त्यांना शाश्वत सुखाची प्राप्ती होवो, ही मंगलमय भावना.

□□□

## मला दिसलेल्या पूज्य गजाभून

- श्रीमती कुमुदिनी काळे, कारंजा

लहानपणी आईबरोबर बाहुबलीस (कुंभोज) गेले असता प. पू. १०८ समंतभद्र गुरुदेवांच्या पवित्र दर्शनाचा योग आला. निर्जन परिसरात शांत रम्य वातावरणाचा अनुभव मिळाला. त्यांच्या दिव्यशक्तीचा पंचसूत्री रूपाने लाभ झाला.

त्याचवेळी मला एक महत्त्वपूर्ण करारी-व्यक्तिमत्त्व आढळले-त्याच पू. गजाभून! पूर्वी बिकट परिस्थितीतही धार्मिक शिक्षण-घेण्याची जिद्द त्यांनी पूर्ण केली. गेल्या २ शतकात १०-१२ बालकांच्या संगोपनाची जबाबदारी मातेवर होती. त्या व्यवस्थित पार पाडत. पुढे बालकांची संख्या घटत गेली. ‘‘हम दो हमारे दो’’ नंतर ‘‘हम दो हमारा एक’’ हा काळाचा महिमा सुरु झाला. सध्या एका कुटुंबास सुसंस्कारित बालक संगोपनास दिव्य करावे लागते. टी. व्ही. मोबाईलमध्ये सर्वच व्यस्त. देवदर्शन स्वाध्यायादी दुर्मिळ होत आहे. अशावेळी गुरुकुल पद्धतीची गरज आहे. बाहुबली येथे हजारो बालकांना सुसंस्कारित करण्याचे श्रेय एक माता गजाभून यांना आहे. ‘‘जे रंजले गांजले त्यासी म्हणे जो आपुले तोचि साधु ओळखावा देव तेथेचि जाणावा,’’ हा प्रत्यय आला. त्यांच्या प्रेमिल आधाराने अनेकांचे जीवन उजळून सोने झाले. उदा. पं. डॉ. सुजाताताई. कुंभकार मातीतून सुंदर घट निर्माण करतो तसे भूनच्या छत्रछायेत अजाण बालकातून अनेक आदर्श मानव निर्माण झाले.

त्या स्वप्रदेशात असल्या तरी त्यांचे बाहुबली कार्यक्षेत्र अमर्याद. त्यांचा काल अनादिअनंत असून पर्याय थकली असून उत्साह तरुणास लाजविणारा आहे. स्वभाव ज्ञायकपणाचा तर स्वपर कल्याणाची प्रेरणा त्यांच्या ठायी आहे.

त्यांच्या ठिकाणी-सागराची विशालता, सूर्याची प्रखरता व चंद्राचे माधुर्य दिसते. श्रावकांच्या क्रिया पाळण्यात त्या तत्पर आहेत. अशा बहुआयामी पू. भूनना निरामय दीर्घ आरोग्य लाभो! त्यांच्या चरणी नमस्कार.

□□□  
: भद्रभारती :

परोपकाराकरिताच हे शरीर आपल्याला प्राप्त झाले आहे. ही गोष्ट ध्यानात घेऊन त्याच कारणी ते लावले. जनसेवा, राष्ट्रसेवा व आत्मसेवा हेच ध्येय आपल्यापुढे ठेवावे.

- गुरुवर समन्तभद्र महाराज.

## धर्ममाता भून

- सौ. नलिनी गुलाबचंदजी लाड, नागपूर

पोस्टमनने टपाल आणून टाकले. सन्मतीचा अंक हाती पडला. नेहमीच्या उत्सुकतेने चाळायला सुरवात केली आणि दृष्टी ‘गुरुकुलमाता गजाबेन गौरवगाथा’ ह्या बातमीवर केंद्रित झाली. मन नकळत भूतकाळात शिरले. ‘भून’ च्या सोबत घालविलेले मंतरलेले दिवस डोळ्यांसमोर उभे राहिले. मनात आठवणी दाटून आल्या आणि पेन हाती घेतला.

साधी राहणी आणि उच्च विचारसरणी असलेल्या भूनचे व्यक्तिमत्त्व मोठे लोभस, त्याहून त्या त्यांच्या ‘करा की हो’ च्या मिठास, मधुर वाणीत बोलायला लागल्या की समोरची व्यक्ती भारावून जाते. मोजक्या शब्दात बोलून स्वतःला हवं ते काम, हवं तसंच, हव्या त्याच पद्धतीने करवून घेण्यात भूनचा हातखंडा. शिस्तप्रियता, कर्तव्यदक्षता, व्यवस्थितपणा, स्वच्छता, नियोजकत्व, कुशल व्यवस्थापन, आहार-तज्ज्ञता, सेवापरायणवृत्ती हे त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे विविध पैलू.

रम्य बालपणीच्या माझ्या स्मृती भूनसोबत जोडल्या आहेत. मी ९-१० वर्षांची असताना पूज्य गुरुदेवांच्या खुरई चातुर्मासाप्रसंगी भूनसोबत चार महिन्यांचा काळ व्यतीत केला. कारंजापासून दूर असल्यामुळे शाळा, अभ्यासाला सुट्टीच होती. वयानुरूप हट्टीपणा, बालिशपणा माझ्या अंगात होता. विनाकारण वेळ घालविणाऱ्या मला पाहून त्यांची तगमग व्हायची. पुस्तके आणणे, पोहोचविणे, आवरासावरी, सुभाषित पाठांतर, त्याचे सुंदर अक्षरात लेखन ही कामे त्या मला सांगत आणि त्यांच्या चुंबकीय शब्दशक्तीने मी देखील सर्व करीत असे. आजदेखील त्या वह्या माझ्याजवळ मी जपून ठेवल्या आहेत.

मातीची जात, रंग हे दैवाधीन असले तरी कुंभाराचे कसब हाती आणून सुबक डौलदार घाट त्या कधी देत हे कळतच नसे.

आज आहारतज्ज्ञ, डाएटिशियनला अनन्य साधारण महत्त्व आहे. मासिके, पुस्तके, टी. व्ही. यातूनही चर्चा सतत कानांवर पडत असते; परंतु ज्याकाळात याचा विशेष बोलबाला नव्हता त्यावेळी भून आहारतज्ज्ञाची भूमिका मोठ्या कौशल्याने पार पाडीत. कोणता पदार्थ आहारात किती प्रमाणात घ्यायचा याचा निश्चित मापदंड त्यांच्या मेंदूत तयार असे. त्याचप्रमाणे वैयावृत्य करण्यात त्यांचा हात कोणी धरू शकणार नाही. बाहुबलीचे हवामान चांगले, आरोग्यास पोषक, अनेक व्याधिग्रस्त साधू आणि व्यक्ती हवापालटाकरिता या ठिकाणी येतात. ते त्यांच्या पथ्यानुसार आहार,

वेळेवर औषध घेत आहेत की नाही यावर भूनची करडी नजर असे. एकदा एक व्याधिग्रस्त महिला तेथे होती. ताक अजिबात आवडत नसे. व्याधिमुक्त होण्यासाठी ताकातून औषधे घ्यावी लागत होती. भून स्वतः औषध घोटून, गोड गोड शब्दात बोलून, मोठ्या वात्सल्याने तिला कधी औषध पाजीत हे तिला देखील कळत नसे. त्यांच्या या वात्सल्याने किती जणांना व्याधिमुक्त केले आहे, याची गणती कोण करणार?

भून म्हणजे चालतं-बोलतं संस्कार केंद्र. एखादा कुशल मूर्तिकार ज्या तन्मयतेने व जबाबदारीच्या जाणीवेने मूर्ती घडवितो, त्याच जाणीवेने त्यांच्या सहवासात येणाऱ्याला भून जोपासतात, घडवितात. त्यांच्या कितीतरी आठवणी आहेत. मॅट्रिक पास झाल्यानंतर पुढील शिक्षणाची दिशा निश्चित नसल्याने काही काळ मी आणि माझी मैत्रीण गृहकार्य शिकण्यासाठी म्हणून भूनजवळ सहा महिने होतो. चटण्या, कोशिंबीरीपासून सर्व पदार्थ त्यांनी शिकविले आणि आमच्याकडून करवूनही घेतले. हे सर्व करतांना वेळेचे बंधन, शांतता, स्वच्छता या सगळ्यांकडे त्यांचे बारीक लक्ष असे. त्यांच्या पाककौशल्याला आजही मनापासून दाद द्यावीशी वाटते.

निरोगी जीवन जगण्याची गुरुकिल्ली म्हणजे भून. २००६ साली जेव्हा मी बाहुबलीला गेले होते तेव्हा भून ९३ वर्षांच्या होत्या. या वयात त्यांची तेज नजर, ऊस खाण्याच्या अवस्थेत असणाऱ्या दंतपंक्ती, काठीच्या आधाराविना फिरणे बघून मी अचंबित होत होते.

घर किंवा स्वयंपाकघर साधे, आटोपशीर, पण सर्व सोरीनी युक्त असण्याकडे त्यांचा कटाक्ष. त्यामुळे स्वतःच्या डिझाईननुसार घर बनवून घेणाऱ्या त्या कुशल आर्किटेक्ट आणि इंटिरियर डिझायनर आहेत असे म्हटले तर अतिशयोक्ती होणार नाही.

अशा या माझ्या धर्ममाता असणाऱ्या भून नागपूरला ज्या ज्या वेळी आल्या त्या त्या वेळी त्या माझ्याकडे जरूर आल्या आणि मी जेव्हा जेव्हा बाहुबलीला गेले तेव्हा तेव्हा त्यांनी आग्रहाने माझे आदरातिथ्य केले. निघतांना काहीना काही ‘खाऊ’ जरूर दिला. असे जपले आहेत त्यांनी मायलेकीचे नाते.

बाहुबली आश्रमाच्या जडण घडणीत असलेला त्यांचा वाटा हा अनमोल आहे.

स्वतःची मूळ्ये न सोडता जगाबरोबर राहण्याचं बळ देणाऱ्या भूनचा नैतिक दरारा आजही कायम आहे. उर्वरित आयुष्यात त्यांचे शरीरस्वास्थ्य उत्तम राहो, निरामय राहो आणि धर्मकार्यात वृद्धी होत राहो हीच सद्भावना, विनम्र अभिवादन.

## आईची माया आणि योगीनीची छाया

- सौ. मृणालिनी मो. शहा, बारामती

श्री. गजाबेन वास्तविक माझ्या वडील भगिनी, पण आमच्या वयात बरेच अंतर असल्याने त्या मला ताईच्या ऐवजी आईच्याच जागी आहेत. गजाबेनना आमच्या लहानपणापासून आम्ही उस्मानाबादलाच पहात होतो. त्यांचे राहणीमान साधेच होते. ‘साधी रहाणी आणि उच्च विचार सरणी’ त्यांनी अनुसरली होती.

‘आईची माया आणि योगीनीची छाया घेऊन’ त्या सर्वांना आपलेसे करीत असत. त्या अतिशय बुद्धिमान आहेत. त्यांच्या विद्वत्तेचे तेज त्यांच्या चेहऱ्यावर दिसते. त्यांचे डोळेपण पाणीदार, त्यांची एक नजरसुद्धा समोरच्या माणसाचे संपूर्ण आकलन करीत असते; म्हणजे लगेच त्या म्हणत, अरे तो फार सज्जन आहे, हा लबाड आहे वगैरे..

त्यांच्या कडे काहीं विचारायचे म्हटले की एक प्रकारची आदरयुक्त भीती वाटे. फणसाला जसे वरून काटे असतात पण त्याच्या आत रसाळ गरे असतात, त्याप्रमाणे त्यांचे वागणे असे. त्या कधी आमच्यावर रागावल्याचे आठवत नाही.

जसजसे आम्ही मोठे होऊ लागलो तसा त्यांचा सहवास हवाहवासा वाटे, त्यांचे वागणे अगदी शिस्तबद्ध असे. आमच्या ‘धाराशिवच्या’ देवळात पूज्य १०८ समंतभद्र महाराज विहार करून येत असत. तेव्हा सोलापूरचे वगैरे बरेच पंडित यायचे. त्यांचे सर्वांचे धार्मिक वाचन, चर्चा चाले. पुढे मला फारसे आठवत नाही. चर्चेमध्ये मुख्यतः गजाबेन व नेमचंद बाबा असत.

पूज्य १०८ समंतभद्र महाराजांनी कुंभोजला आश्रम काढायचे ठरवले त्यावेळेस गजाबेन त्यांच्या बरोबर गेल्या. हा ‘सुवर्ण काचंन योगच’ होता. तेव्हा पासून त्या तेथेच वास्तव्य करून आहेत. मुळातच गजाबेन शिस्तीच्या भोक्त्या आहेत. आश्रमाच्या मुलांना, आश्रमाच्या व्यवहाराला त्यांनीच शिस्त लावली. मुलांच्यावर त्यांचे खूप प्रेम आहे. मुलांना जेवण व्यवस्थित मिळते का नाही? हे त्या स्वतः जातीने लक्ष घालून पाहत असत, नाहीतर आपण आजकाल पाहतो सरकारची मुलांना खिचडी वाटप योजना, त्यात किती गैर व्यवहार! विषबाधा, यासारखेही प्रकार आपण पहातो, पण बाहुबलीमध्ये मला तर आठवत नाही की कधी गैर व्यवहार झाला आहे.

श्री. भीसीकर गुरुजी, माणिकचंद चवरे यांच्या आजारात त्यांनी खूप मदत केली. कुंभोजच्या परिसरातील लोक त्यांना भून म्हणत. गजाबेनना बरीच औषधे माहीत आहेत. त्यामुळे बरेच लोक

त्यांच्याकडून औषधे घेऊन जायचे व त्यांचा भूनवर इतका विश्वास की भूनने औषधे दिले ना मग शंभरटक्के गुण येणार.

त्यांना लहान मुलांचे फार कौतुक असे. एखादे मूळ आले की त्या त्याला उचलून घेतात, त्याला खाऊ देतात. त्याचप्रमाणे ज्या मुली काही घरगुती कारणाने त्यांच्याकडे येत असत त्यांना त्या ठेऊन घेत असत, त्यांना धार्मिक शिक्षण देत असत. त्यांच्या घरातील तक्रारी मिटवीत असत, त्यामुळे गजाबेन म्हणजे सर्वांना आधार वाटत असे.

त्यांची नेहमी दूर दृष्टी असे. बाहुबलीच्या मूर्तीची प्रतिष्ठा प. पू. समंतभद्र महाराजांच्या वेळेसच झाली; त्यावेळेस तर भव्य दिव्य असा समारंभ झाला. गजाबेन व इतर गुरुजी यांनी फार मेहनत घेतली. कारंजा, जयपूर, दिल्ली, मुंबई वरून मोठे मोठे लोक आले होते. समवसरण मंदिर, इतर छोटी मंदिरे अगोदरच झाली होती आणि मोठ्या मूर्तीचे बाहुबली क्षेत्राला रमणीय असे सौंदर्य प्राप्त झाले. त्यामुळे यात्रेकरूंची गर्दी वाढली. पण त्यामुळे त्यांना राहाण्यास रुमस् कमी पडू लागल्या. गजाबेनना चैन पडेना. तेव्हा त्यांनी ट्रस्टी समोर नवीन अतिथिगृहाचा प्रस्ताव मांडला. तो फारसा कुणाला रुचला नाही. त्यावेळेस महाराज नव्हते. मग फंड कुणी गोळा करायचा? पण गजाबेनने सर्वांचा विरोध पत्करून, नाही तिथे जाऊन फंड गोळा केला व अतिथिगृह उभे केले. त्याचे नाव आहे समंतभद्र निलय.

आश्रमात व्याप वाढत होता पण खर्च आणि उत्पन्न यांचा मेळ लागावा म्हणून त्यांनी वारणानदीवर लिफ्ट बसवण्यासाठी कार्यकर्त्यांना प्रेरणा दिली. त्यांनी ती स्कीम पुरी करून घेतली. त्यामुळे तेथील सर्व परिसर फळाफुलांनी बहरून गेला व त्याचे उत्पन्न आश्रमाला मिळू लागले.

त्यांचा स्वतःचा आहार अगदी मोजका पण कुणी पाहुणे आले की त्यांच्यासाठी काय करू नि काय नको असे त्यांना व्हायचे.

अशा या आमच्या गजाबेन. त्यांनी आपल्या स्वतःच्या पूर्व जीवनाला विसरून, सर्वांचा क्षणार्धत त्याग केला आहे. त्यांनी प.पू. १०८ समंतभद्र महाराज व बाहुबली ब्रह्मचर्याश्रमासाठी संपूर्ण जीवन व्यतीत केले.

त्यांना दीर्घायुष्य लाभलेलेच आहे, पण शेवट समाधिमरण यावे अशी देवाला प्रार्थना करते.

## मला भासला ‘१० जनपथ’ गजाभूनचा बंगला

– अँड. प्रदीप शहा, आळंद.

साधारण १९५५ च्या कालावधीत मी बाहुबली गुरुकुलाचा ५ व्या इयत्तेचा विद्यार्थी होतो. माझे वडील नानचंद शहा हे गजाभून यांचे जवळून काका लागत. गजाभून माझ्या वडिलांना ‘नाना काका’ म्हणत असत. गजाभून अक्कलकोटच्या. त्यांना दोन बंधू – जीवराज भाई आणि विमलभाई.

माझे आजोळ कोल्हापूर. उन्हाळ्याच्या सुट्टीत माझे वास्तव्य कोल्हापुरी असे. माझे आजोबा ‘रावसाहेब मोहनलाल होचंद्र दोशी’ ते गुरुकुल संस्थेचे पहिले अध्यक्ष. गजाभून आणि आजोबांच्या सल्ल्यानुसार माझा प्रवेश गुरुकुलात झाला. १९५५ साली नातेसंबंध समजण्याइतपत माझे वय नव्हते. मला गुरुकुलात एकटे-एकटे वाटायचे. आळंदवरून एवढ्या दूरवर मला कोठे आणून जंगलात सोडले आहे, असा सतत विचार यायचा, घरची आठवण यायची. त्या वयात गजाभून गुजराती महिला आहेत पण नात्याने कोण आहेत हे समजण्याचे माझे वय नव्हते. पण ज्या कोणी गजाभून आहेत त्या माझ्यावर खूप खूप प्रेम करताहेत, विशेष देखभाल करताहेत हे माझ्या बालमनाला लक्षात येत होते. त्याच काळात माझ्या वडिलांचे वर्गमित्र अक्कलकोटचेच श्री माणिकचंद विभूते गुरुकुलात गजाभूनमुळेच सेवा देत होते. विभूते कोठीवर होते. ते माझी विशेष काळजी घेत असत. कोठीवर विभूते मला गुळशेंगाची रसद पुरवीत असत. गजाभून आणि विभूते गुजराती भाषेत बोलत आणि मला पाहून हे दोघे ‘नानांनो सोरो स’ नानांचा मुलगा आहे असे बोलत असत.

रोज गजाभून मला त्यांच्या बंगल्यावर (आज मी त्या बंगल्याला १० जनपथ म्हणतो आहे.) बोलावून घेत. विशेष पदार्थ खाऊ घालत. गुरुकुलाच्या वास्तव्यात माझ्या बालमनाने बंगल्यावरील घडामोडी बारकाईने टिपल्या. गुरुकुल सोडल्यानंतर आजपर्यंत अनेकवेळा मी त्या बंगल्यावर गेलो आहे, राहिलो आहे. किंबहुना गजाभूनच्या बंगल्यावर न जाता तेथून निघून येणे हा माझ्या दृष्टीने गुन्हाच होता. तासन् तास गजाभून बोलत राहात. नात्यांच्या चौकशा करीत. माझ्या आयुष्यात गजाभूनचा बंगला आणि गजाभून आकर्षणाचे केंद्रबिंदू ठरले आहेत. तेथे सर्वाना प्रेम मिळे, सल्ला मिळे, मार्गदर्शन मिळे, आशीर्वाद मिळे आणि चुका झाल्यास बोलणीही खावी लागत. आश्रमात आलेला माणूस भून आहेत का? हा प्रश्न विचारे आणि त्यांना भेटल्याशिवाय जात नसे.

गजाभूनच्या स्वभावामध्ये पराकोटीचा संतुलित परखडपणा मी पाहिला. मला आश्चर्य ते

याचे वाटते की असाच परखडपणा त्यांचे बंधू विमलचंद आणि माझ्या वडिलांमध्येही मी अनुभवला. गजाभूनच्या परखडपणामुळे अनेकांचा गैरसमज झाला. पण असा गैरसमज करून घेणाऱ्यांना गजाभून नीट कळल्या नाहीत असेच म्हणावे लागेल. एखादी राजकीय संस्था, सामाजिक संस्था, एखादे गुरुकुल चालविण्यासाठी असा परखडपणा आवश्यक असतो हे जाणून घ्यायला हवे.

गजाभून आश्रमात न कळत ‘हाय कमांड’ ठरल्या. पण त्यांचे वैशिष्ट्य हे की, त्यांनी कधीही हाय कमांडचा आविर्भाव चेहऱ्यावर आणि आपल्या वागण्यात येऊ दिला नाही व जाणवू दिला नाही. आपल्या कमांडची लक्षण रेषा त्यांनी ओलांडली नाही, असेच इतिहासात नमूद करावे लागेल.

गुरुदेवांचा आणि गजाभूनचा संवाद मी अनेक वेळा ऐकला आहे. त्यांना गुरुदेवांशी आवश्यक वेळी चढऱ्या आवाजात बोलताना मी ऐकले आहे. मला त्यावेळी मोठी गंमत वाटायची. महाराजांचा चेहरा हसराच असायचा. गजाभूनच्या चढऱ्या आवाजामध्ये उपर्यादाचा लवलेष नसायचा. गजाभूननी गुरुदेवांवर मातेच्या हृदयाने प्रेम केले, भक्ती केली, गुरुदेवांचा सांभाळ केला. गुरुदेवांची मुनिचर्या निर्दोष पाळली जावी यासाठी गजाभूननी सर्व नीती-नियम पाळून जीवाची पराकाष्ठा केली. गुरुदेवांचे दीर्घायुष्य हे गजाभूनच्या परिश्रमाची फलश्रुती आहे असेच म्हणावे लागेल.

गजाभूनचे आणखी एक स्वभाव वैशिष्ट्य म्हणजे एखाद्या व्यक्तीबाबत एकदा का त्यांच्या मनात नाराजी भरली की त्या व्यक्तीबद्दल त्या आपले मत सहसा बदलत नसत. मी तसा याबाबतीत अपवाद ठरलो. भूननी एकदा बंधू विमलचंदाकडे माझ्या गुरुकुलाविषयी एका लेखासंबंधी तक्रार केली होती आणि विमलचंदांनी मला असे परत न लिहिण्याबद्दल सांगावे असा निरोप दिला. विमलभाई सुद्धा विचारवंत होते. विमलचंदांनी भूनला सांगितले की, प्रदीप स्वतंत्र विचारांचा लेखक आहे आणि त्याच्या लिखाणात मी ढवळाढवळ करणार नाही आणि माझे संबंध प्रदीपशी बिघडवणार नाही. ही घटना घडून सुद्धा गजाभूनने आजपर्यंत माझ्याबद्दल समक्ष अथवा परोक्ष नाराजी प्रकट केली नाही.

आणखी एक घटना मला सांगावीच लागेल. गजाभून आणि बंधू विमलभाई यांच्यामध्ये सतत पत्रव्यवहार चाले आणि तो सर्व पत्र व्यवहार जो पारदर्शक आहे तो विमलचंदांनी माझ्याकडे सोपविला. एका पत्रामध्ये भूननी विमलभाईना लिहिले होते की त्यांना B.P. चा त्रास होतो आहे. विमलचंदांनी फार नेटके उत्तर भूनना पाठविले आणि त्यातील एक वाक्य पुढीलप्रमाणे आहे. “डोंगरावरील बंदुकीतून सुटलेली प्रत्येक गोळी माझ्या कानाला स्पर्श करूनच गेली पाहिजे आणि रात्री झोपताना डोंगरावरील फाटक आणि डोंगराच्या पायथ्याचे फाटक बंद केले गेले की नाही हे ऐकून मगच झोपावयाचे. या अद्वाहासापोटी B.P. वाढतो.”

पत्रातील या मजकुराचा उपरोध आणि गंमत वगळता हे वाक्य म्हणजे गजाभूनच्या काटेकोर व्यवस्थापण कौशल्याचे प्रातिनिधिक भाष्य आहे असे म्हणावयास हरकत नाही.

गजाभूनमध्ये त्यांना भेटलेल्या प्रत्येक व्यक्तीच्या स्वभावाचा व सवयीचा तात्काल अभ्यास करण्याची वृत्ती मला दिसली. त्या अभ्यासातून त्या नाव न घेता एकदम एखादे फटकळ वाक्य बोलत किंवा भाष्य करीत. असे वाक्य ऐकून चेहरा बालबोध करून मी विचारीत असे की, भून ती व्यक्ती कोण? त्यांचे उत्तर एकच ‘जावू दे सोड’ म्हणजे एखाद्या विषयात लिसता व अलिसता भूनमध्ये मी एकाच वेळी अनुभवली.

स्वतःला मूल नसताना मातृहृदय बाळगणे, लौकिक शिक्षण नसताना अंगी कर्तृत्व असणे, धार्मिक वृत्ती, धर्मअभ्यास, धर्मनियमानुसार ब्रत वैकल्य करण, परखडपणा, सचोटी, मनाचा खंबीरपणा, प्रेमळपणा, अप्रतिम सौंदर्यदृष्टी, अंगीभूत असलेली स्वच्छता, दान मिळवायचे पण चापलुसी नाही आणि हे सर्व पाळून दीर्घायुषी, एवढे सर्व चांगले गुण एकाच व्यक्तीमध्ये आढळणे या युगात दुरापास्त.

गेली कित्येक दशके घरादाराचे पाश तोडून, अलिसपणे (कोणतेही पद नसताना) कार्यभार सांभाळणं हे फक्त गजाभूनच करू जाणो. विचारांची पक्की बैठक, अंतर्बाह्य परिग्रहाचा त्याग म्हणजे काय हे भूननी लहानपणापासूनच समजावून घेतलेले. गुरुदेवांच्या सानिध्यात आणि आई-वडील व विशेषत: आजोळच्या संस्कारातून – ‘दाल अलग, छिलका अलग’ हे भूनने नीट समजावून घेतलेले असल्यामुळे त्यांनी उच्च कोटीचा अलिसपणा आजपर्यंत बाळगला.

गुरुकुलातील पाच ब्रह्मचारी अर्थात माणिकचंद चवरे, माणिकचंद भीसीकर, माणिकचंद मोहोळकर, अजित करके आणि भूपाल दलाल यांच्यासारखी निःस्पृह आणि ब्रतस्थ मोठ्या मनाची माणसे भूनच्या बंगल्यावर जाऊन नेमस्तपणे आणि नियमितपणे मार्गदर्शन घेत असत. किंबहुना गजाभूनचे मार्गदर्शन घेतल्याशिवाय काहीही करत नसत, असे म्हणणे सुद्धा अतिशयोक्तीचे होणार नाही. धन्य ते पाच ब्रह्मचारी आणि धन्य ती माता गजाभून!

गजाभूनचा आणखी एक गुण आवर्जून सांगावासा वाटतो. आश्रमासंबंधाने आयुष्यभर एवढे सगळे कर्तृत्व करूनही भूननी आपल्या कर्तृत्वाचा, कार्याचा टेंभा मिरवला नाही आणि डांगोरा पिटला नाही. गजाभून म्हणजे अजब रसायन आहे. पांढरे वस्त्र अंगावर जे आर्थिकेचे प्रतीक, पण रुढाथर्ने आपल्याला अभिप्रेत असलेल्या त्या त्यागी नव्हत्या, पण त्याग असूनही कार्य चालू आहे. बंगल्याची रचना मात्र आधुनिक आणि काळानुरूप. आश्रमात होणाऱ्या प्रत्येक हालचालीवर लक्ष, रोजच्या प्रवचन स्वाध्यायात जातीने हजर. त्यांगीची सेवा करण्याची संधी सोडायची नाही. अनेक

पंडित, शास्त्री, विद्वान, धनिक यांच्याशी संपर्क. यात्री निवासाचे बांधकाम त्यांच्यामुळे शक्य झाले आणि आश्रमाच्या सौंदर्यात भर पडली. मुख्यमंत्र्यापासून सामान्य यात्रेकरूपर्यंत सर्वजण भूनची भेट घेतल्याशिवाय बाहेर जाणे अशक्य.

हा लेख लिहित असताना खूप विचार आणि चिंतन केले की, गजाभून ह्या बाहुबली आश्रमाच्या संर्दभात कोण म्हणावयाच्या ? १) संचालिका २) मार्गदर्शिका ३) व्यवस्थापिका ४) सहयोगिनी ५) त्यागी ६) अध्यक्षा ७) रिमोट कंट्रोल.

हे नुसते शब्द आहेत. ह्या शब्दात गजाभून बसत नाहीत. योग्य शब्द माझ्यामते एकच आणि तो म्हणजे- All in One अर्थात सर्वेसर्वा. आश्रमासंदर्भात लौकिक अर्थाते आणि पदाच्या अपेक्षेने त्या कोणीही नाहीत पण सर्व काही आहेत. गजाभून आश्रमात सर्वव्यापी होऊन राहिल्या आहेत असेच म्हणावे लागेल. कोणत्याही पदाची अपेक्षा न करता, कोणतेही पद न स्वीकारता भूननी सर्वव्यापी आणि सर्वस्पर्शी संस्था चालविली. अशा गजाभून यांना ‘अनभिषिक्त सप्राज्ञीच’ म्हणावे लागेल. या सप्राज्ञीच्या बंगल्यातूनच जणू आश्रमाचा कारभार चालतो अशी अलिखित व्यवस्था आहे असे माझे वैयक्तिक अवलोकन आहे. म्हणूनच या लेखाला मी विचारांती शीर्षक दिले की -

‘गजाभूनचा बंगला म्हणजे आश्रम वासियांसाठी १० जनपथच’ ह्या १० जनपथ मधून केवळ हुकूम सुट नाहीत पण ते पाळले जातात. अदृश्य अशी Seat of Power ह्या भूनच्या बंगल्यात आहे. भूनच्या पश्चात १० जनपथ रिकामा होईल आणि त्यांच्या पश्चात जी पोकळी निर्माण होईल ती कशी भरून काढावयाची हा गुरुकुल वासियांच्या चिंतेचा विषय असावयास हवा. माझ्या अवलोकनानुसार गजाभून यांनी सुजाताताईच्या रूपाने आपली परंपरा निर्माण करून ठेवण्याचा प्रयत्न केला असावा आणि भूनला तेच अभिप्रेत असेल तर उत्तमच आहे. सुजाताताई यांच्या एवढी गजाभूनचे अवलोकन करण्याची संधी दुसऱ्या कोणासही मिळालेली नसावी.

गुरुदेवांचा Political - Science चा अभ्यास झालेला असावा. आश्रमाचा संपूर्ण कारभार चालत असताना एक आगळी-वेगळी System of Governance आपोआप तयार होत गेली असेल किंवा गुरुदेवांना ती अभिप्रेत असेल. मला भासली ती आश्रमातील Governance ची रचना अशी होती.-

- १) श्री गुरुदेव
- २) श्रद्धेय गजाभून
- ३) ब्र. माणिकचंद चवरे
- ४) ब्र. माणिकचंद भीसीकर
- ५) ब्र. माणिकचंद मोहोळकर
- ६) ब्र. अजित करके
- ७) ब्र. भूपाल दलाल

जणू हे समक्षीच किंवा हे अघोषित मंत्रिमंडळच. या मंत्रिमंडळाचा कारभार चालायचा १० जनपथ अर्थात गजाभूनच्या बंगल्यावरून. गंमत अशी की, सहा क्रूषी गेले पण गजाभून आजही

‘गव्हर्नर जनरल’ म्हणून बोलताना- चालताना- फिरताना दिसत आहेत. या गौरव ग्रंथाच्या निमित्ताने मी या लेखरूपाने सप्तऋषीतील शेवटच्या गजाभून नावाच्या शेवटच्या गव्हर्नर जनरलला मानाचा मुजरा सादर करीत आहे.

अंदाजे २० वर्षापूर्वी श्रद्धेय गजाभून यांना त्यांच्या दोन बंधुसमवेत आणि सुजाताताईना माझ्या घरी आळंदला त्यांच्या ऋणातून उतराई होण्यासाठी आमंत्रित केले होते. मी त्या भेटीमध्ये जंग पछाडले पण पुष्पहार, शाल, श्रीफळाचा सुद्धा त्या तिघांनी स्वीकार केला नाही. त्या भेटीच्यावेळी घेतलेला दुर्मिळ रंगीत फोटो सोबत दिला आहे. (चित्रावली विभागात पहावे)



#### समयसार :

सुदपरिचिदाणुभूदा सव्वस्स वि कामभोगबंधकहा।  
एयत्तसुवलंभो णवरि ण सुलहो विहत्तस्स ॥४॥

अर्थ – सर्व लोकांना कामभोगासंबंधीची कथा अनंतवेळा ऐकण्यात आली आहे, परिचयात आली आहे, अनुभवातही आली आहे. म्हणून सुलभ आहे; परंतु सर्व परद्रव्यांपासून भिन्न एका चैतन्यचमत्काररूप निजातम्याची कथा कधी न ऐकण्यात आली आहे न परिचयात आली आहे, न अनुभवात आली आहे, म्हणून त्या निजातम्याची प्राप्ती सुलभ नाही, दुर्लभ आहे.

– श्रीकुन्दकुन्दाचार्य.

## श्रीमती गजाबेन – एक संस्मरणीय व्यक्तिमत्व

– श्री. चकोर नलिनचंद गांधी, पुणे

गजाबेन ज्यांना आम्ही गजाफई म्हणतो हे एक असे व्यक्तिमत्त्व आहे की, त्यांच्यासारखे दुसरे असणेच शक्य नाही व म्हणूनच त्या संस्मरणीय आहेत असे म्हणणे योग्य ठरेल.

नात्याने त्या माझे आजोबा स्व. फूलचंद गांधी – जे हैद्राबाद स्टेटचे पहिले शिक्षण व आरोग्य मंत्री व प्रख्यात वकील होते यांच्या भाची आहेत. त्यामुळे माझ्या वडिलांची म्हणजे स्व. नलिनचंद गांधी यांच्या त्या बहीण (बेन) आहेत. मला अगदी लहानपणापासून आठवते की, आमचे बाहुबलीला वरचेवर जाणे असायचे व गजाफईचे पुण्याला आमच्याकडे येणे व मुक्काम असायचा. गजाफई म्हटले की, लहानपणापासून आठवतो त्यांचा दरारा. त्या येणार म्हटले की घरात साफसफाई, त्यांच्या सोबळ्याची जय्यत तयारी. कायम त्या रेल्वेने यायच्या. त्यांच्याबरोबर त्यांची स्वयंपाकीण, सर्व स्वयंपाकाचे सामान, अगदी व्यवस्थित आणि लागणाऱ्या छोट्या छोट्या गोष्टी आणलेल्या असायच्या. त्यांच्याकरिता एका खोलीत सोय केलेली असे, मच्छरदाणी व सोबळ्याकरिता एक खोली असायची. त्या आल्या की सर्वांची चौकशी करीत. पुण्यात राहणाऱ्या सर्व नातेवाईकांना आवर्जून फोन करून भेटायला बोलावीत. अक्षरशः घरात संध्याकाळी दरबार भरे. प्रत्येकाची चौकशी, लहान मुलांवर प्रेम, कोणाचे काही चुकले असेल तर त्यांची खरडपट्टी, घरातील सर्व सुनां तर भीत भीतच यायच्या. पण प्रत्येकाला भेटायची मनापासून इच्छा असायची. तसेच कोणी काही चांगले काम केले असल्यास त्या त्यांचे तोंड भरून कौतुक करीत. जाताना त्यांची रेल्वे नेहमी रात्री असे व त्यांना स्टेशनवर सोडायला मोठा फौजफाटा असे.

दादांवर त्यांचे खूप प्रेम होते. दोघे बराच वेळ अनेक गोष्टींवर गप्पा मारीत असत. दादांना तर त्यांच्याबद्दल खूप आदर व प्रेम होते. भून जेवढ्या कठोर तितक्याच हळव्या स्वभावाच्या आहेत. एखादी दुःखद गोष्ट घरात घडली तर त्या घळा घळा रडत असत. त्याचप्रमाणे जेव्हा केव्हा आम्ही बाहुबलीला जातो, त्यावेळी त्यांना खूप आनंद होतो. त्या सर्वाना त्यांच्या माहेरची माणसे आली आहेत म्हणून सांगत. जेवायला जातीने उभे राहून गोड-धोड करून, स्वतः उभे राहून घालीत. लहान मुलांबद्दल त्यांना विशेष प्रेम आहे. अगदी कोणाचेही लहान मूल ते मांडीवर घेऊन बसतात, खेळवतात. सर्वांची चौकशी व मनापासून प्रेम ही त्यांची खासियत आहे.

स्वच्छता, टापटीप, शिस्त तर सर्वांनी त्यांच्याकडूनच शिकावी. तब्येतीची काळजी पण उत्तमरित्या त्या स्वतः घेतात. आहारावर नियंत्रण व मोजकेच खाणे यामुळे इतके वय असताना त्यांची प्रकृती उत्तम आहे. त्यांची पर्सनेलिटी, चेहऱ्यावरचे तेज, उत्तम कांती इत्यादी सर्व सात्विक विचार व

आहारामुळेच आहेत.

बरेच वय झाले असताना देखील, त्या रेल्वेने रिझर्व्हेशन असो वा नसो मोठा प्रवास करायच्या. अनेक वेळा गाडी लेट झाल्यावर त्यांना उपवास घडे, पण त्यांचा प्रवास चालूच असायचा. ते पाहून मला खूप आश्चर्य व कौतुक वाटायचे. त्यांचे वय झाले असताना देखील त्यांचा स्टॅमिना व उत्साह आम्हाला लाजविणारा आहे.

संस्थेचे एखादे काम घेऊन त्या पुण्याला यायच्या, झापाटल्यासारख्या काम करायच्या. एकेकाला घरी जाऊन भेटायच्या व काम झाल्याशिवाय पिच्छा सोडायच्या नाहीत. त्यांचा दरारा, व्यक्तिमत्त्व, निस्पृह व निस्वार्थी सेवा यामुळे त्यांना कोणीही नाही म्हणत नसत. मला नेहमी वाटते त्यांच्याप्रमाणे तळमळीने, कष्टने, जिद्दीने जर कोणी ही कामे करू शकले तर तो आयुष्यात काहीही करू शकेल. यामुळेच गजाफईने संस्थेचे एखादे काम ठरविले तर ते काम झालेच म्हणून समजावे.

माझी पत्नी सौ. अनुराधा, कन्या सोनिया व मुलगा आदित्य सर्वांना गजाफईने आपलेसे करून घेतले. अगदी सर्वांमध्ये प्रेम, आत्मीयता व आदर गजाफईच्या व्यक्तिमत्त्वामुळे निर्माण झाला आहे. सर्वजण नेहमी आमच्या गजाफई असेच म्हणतात. माझी बाई, स्व. माधुरी, गजाफईना खूप आदरयुक्त घाबरायच्या, पुढे पुढे भीती जाऊन प्रेम अधिक वाढले व मग मनमोकळेपणाणे बोलू लागल्या.

गजाफईना काही ही नवीन चांगले पाहिले की त्यांना ते बाहुबलीला न्यावे वाटायचे. गजाफई त्या वस्तू मागवीत पण हिशोब त्वरित करून लगेच पैसे द्यायच्या.

आतासुद्धा कोणी बाहुबलीला गेले की, सांगतात.. “‘पुण्याला आमचा सुबोध व चकोर असतो. त्याला भेटायला बोलावले आहे म्हणून सांग?’” भेटून येणाऱ्याचा हमखास फोन येतो व सांगतात भून तुझी आठवण काढतात.

त्यांना एक सवय आहे. त्या विचारतात, “‘सांग माझे वय काय असेल?’” व खरेच सर्वांचा अंदाज चुकतो. असे तेज, डोळ्यातील चमक, व उत्तम ‘प्रकृती’ असल्यामुळे त्यांचे बरोबर वय सांगणेच कठीण आहे.

त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाला फक्त नारळाची उपमा देऊ शकतो, बाहेरून कठीण व आतून मऊ. सर्व आयुष्य संस्थेला वाहून घेऊन, निरपेक्ष, निस्पृह, स्वच्छ असे जीवन त्या जगत आहेत. त्यामुळेच त्यांच्यासारखे दुसरे कोणी ही होणे नाही व म्हणूनच त्यांचे संस्मरणीय व्यक्तिमत्त्व आहे.

त्यांच्या पुढील आयुष्याकरिता आदर युक्त शुभेच्छा !

□□□

## “दिव्यत्वाची जेथे प्रचीती तेथे कर माझे जुळती”

- सौ. वनमाला शहा (पंदारकर), बारामती

मी सौ. वनमाला विलासचंद शहा (पंदारकर). आदरणीय गजाबेन या माझ्या फई आहेत. त्या आमच्या आदरणीय व धार्मिक अशा फई आहेत. फई विषयी मला खूप काही सांगावेसे वाटते. त्यांच्या खूप सान्या आठवणी आमच्याकडे आहेत पण त्या सगळ्या मी व्यक्त करू शकत नाही. काही आठवणी मी थोडक्यात व्यक्त करीत आहे.

आमच्या धाराशिवकर उस्मानाबाद घराण्यातल्या गजाबेन या नेमचंद बाबा यांची नात आहेत. नेमचंद बाबा हे वकील होते. ते अध्यात्मिक होते. नेमचंद बाबांचे तीन भाऊ होते पण ते कोणीच हयात नव्हते. फक्त बाबा एकटेच हयात होते. आम्हा सर्वांवर बाबांनी खूप चांगले धार्मिक संस्कार केले व इतरही सर्व गोष्टींचे ज्ञान दिले.

आमचे उस्मानाबादचे घर म्हणजे चौसोपी वाडा होता. सर्व फॅमिली एकत्र होती. नोकर-चाकर होते. तेथे राजकारण आणि विद्वान लोकांची उठ बस असायची. त्याकाळी मुलांना योग्य शिक्षण मिळावे यासाठी त्यांनी त्यांना पुण्यात ठेवले. मुलेही चांगले शिक्षण घेऊन विद्वान व वकील बनली.

नेमचंद बाबांनी अध्यात्माचा खूप अभ्यास केला होता. श्री १०८ समंतभद्र महाराज पुष्कळवेळा उस्मानाबादला विहार करत येत असत. त्याकाळात महाराजांच्या सानिध्यात गजाबेन यांनी खूप धार्मिक अभ्यास केला. त्यामध्ये त्यांची रुची वाढली होती. काही दिवस गजाबेन ह्या बनारसला राहून फूलचंद्र शास्त्री यांच्याकडे धार्मिक अध्ययन करत होत्या.

मला त्यांच्याविषयी खूप महत्वाची गोष्ट सांगावीशी वाटते ती म्हणजे बाहुबलीच्या उन्नतीत गजाबेन यांचा सिंहाचा वाटा आहे. माझे दादा म्हणजे त्यांचे मामा. ते आमच्या दादांना म्हणत की मी घेऊन जाऊ का तिला बाहुबलीला. येथे मोगलायीत फार शिक्षण मिळणार नाही. तेथे धार्मिक शिक्षण चांगले मिळेल. मलाही ते सारखे बरोबर चल म्हणत असत व त्या म्हणायच्या की काय करायचे आहे लग्न करून? संसार कधी सुखाचा नसतो.

आम्ही बेळगावहून स्तवनिधीला गेलो तर येताना बाहुबलीचे दर्शन घेण्यासाठी जायचो. तेव्हा त्या म्हणायच्या शेंदू कशाला कपाळाला लावलाय; क्षेत्रपालाला नारळ फोडला असेल. हे

सर्व पाहून त्या आम्हाला खूप रागावत असत व त्या म्हणायच्या की हे सर्व मिथ्यात्व आहे. आम्ही बाहुबलीला गेलो की आम्हाला त्यांच्याकडून खूप काही शिकायला मिळायचे.

गजाबेन ह्या मधून-मधून उस्मानाबादला येत असत. त्यांनी मामा-मामी, मावशी यांना खूप अध्यात्म व शुद्ध आम्नायाचे ज्ञान दिले. बाबा आणि गजाबेन यांच्यामुळे सर्वजण अंधश्रद्धा आणि मिथ्यात्व यापासून सावध झाले. आमच्या मंदिरात पद्मावती व क्षेत्रपाल यांना जागा नव्हती. कारण ते मिथ्यात्व मानले जाते. ते कसे मिथ्यात्व आहे हे त्यांनी आम्हाला खूप चांगल्या प्रकारे समजावून सांगितले होते. तेव्हापासून आम्ही मिथ्यात्वाचा त्याग केला.

गजाबेन यांनी आम्हा लहान मुलांना खूप प्रेम लावले होते. माझा एक मोठा भाऊ शरद होता. त्याने तर फारच मनावर घेऊन धर्माचरण केले. रात्रिभोजन त्याग, ध्यान, सामायिक करणे, असे सर्व धार्मिक संस्कार भूनी आम्हा सर्वावर केले. त्यांनी आम्हांला सर्व धार्मिक ज्ञान-चांगल्या प्रकारे दिले.

मी लहानपणी ७-८ वर्षांची असेन. मला आठवते की मी एकदा अशीच खेळता-खेळता ओलसर जागेत गेले व तेथे मी खाली न पाहता उभी राहिले. तेथे पायाखाली खूप मुंगळे होते. ते माझ्या पायाला कचकन चावले. तेव्हा मला रडू कोसळले. तेव्हा मला त्यांनी जवळ घेऊन समजाविले व धडा दिला की तू काल माझ्याशी खोटे बोललीस म्हणून तुला मुंगळा चावला. म्हणून खोटे कधी बोलू नये. खाली बघून चालावे म्हणजे हिंसा होत नाही. हे त्यांनी माझ्या मनावर बिंबविले.

गजाबेन यांच्या माझ्याकडे खूप काही आठवणी आहेत. त्यांना बागबगीचाचा खूप नाद आहे. स्वच्छता कशी ठेवावी, वर्षाचे धान्य कसे स्वच्छ करावे म्हणजे त्यामध्ये जीव तयार होणार नाहीत, त्यांची हिंसा होणार नाही, या सर्वाची दक्षता आधीच कशी घ्यावी हे त्यांनी आम्हाला शिकविले. त्यांनी अहिंसेचे पालन करण्यास सांगितले. त्यांनी बन्याच जणांना अध्यात्माचे शिक्षण दिले, माणसे तयार केली. चांगल्या गोष्टीचे त्यांना सतत कौतुक असे.

त्यांनी आम्हाला बालपणी जी ज्ञानाची शिदोरी दिली ती आम्हाला आयुष्यभर पुरणारी आहे. म्हणून मी भूनना शतशः वंदन करते.

## प्रेमळ भून

-श्रीमती शुभांगी गांधी  
सौ. माधवी गांधी, धाराशिवकर

दि. २१-११-२०११ रोजी भून ९९ व्या वर्षात पदार्पण करीत आहेत. त्यांनी प्रकृती सदृढ  
ठेवून १०० वी गाठली म्हणून समजा.

तसे म्हटले तर त्यांचे व आमचे नाते फार लांबचे, आमचे सासरे कुमुदचंद, त्यांच्या चुलत बहीणीची मुलगी म्हणजे भून. धाराशिव हे त्यांचे आजोळ. लहानपणापासून त्या आजोळीच राहिल्या. आई विना पोर, पण मामांनी व मावशीने त्यांना लहानाचे मोठे केले. त्यांचे आजोबा नेमचंद, वकील होते. घरांत एकत्र कुटुंब होते. गजाभूनच्या मावशी माणिकबाई विधवा झाल्या. त्या माहेरी परत आल्या. त्यांनी काकांचा सर्व संसार व बहीणीची मुले सांभाळली. त्यांची घरांवर जबर पकड होती. बहीण राजुबाई (भूनची आई). त्यांची तीन मुले गजाभून, जीवराज व विमलचंद. राजुबाई वारल्यावर ही मुले आजोळी धाराशिवला आली. त्यांत गजाभून खूप छान दिसायच्या, रूप चांगले होते, तेज होते व कुशाग्रबुद्धी होती. मावशी व बाबा यांच्याजवळ भून धार्मिक शिकल्या. वयात आल्यावर बाबांचे म्हणणे, तिचे लग्न करून देऊ. पण भूनना लग्न करायचे नव्हते. त्या नेहमी नको नको म्हणत, पण बाबा ऐकेनात. बाबांसाठी म्हणून श्री. वालचंद गुंजेटीकर यांच्याशी त्यांचे लग्न झाले. त्यावेळेस त्यांनी गळ्यातील हार व दागिने काढून टाकून दिले. बाबांना म्हणाल्या, झाले ना तुमच्या मनासारखे! मी नांदायला जाणार नाही. त्या काळात त्यांचे इतके धारिष्ठ्य व करारीपणा पाहून अजूनही अंगावर काटा येतो.

पुढे त्या कारंजाला गेल्या. सर्व शास्त्रांचा अभ्यास केला. समंतभद्र महाराजांजवळ खूप शिकल्या नंतर त्या बाहुबलीला आल्या. बाहुबलीच्या मूर्तीची प्रतिष्ठा होती. त्यावेळी आम्ही दोघी जावा, गजाभूनकडे तीन आठवडे होतो. त्यावेळेस त्या कशा आहेत हे आम्हांला कळले. त्यांच्या मामी म्हणजे आमच्या सासूबाई (सुशीलामामी) त्यांना खूप मानत होत्या. आम्हांला आश्र्य वाटायचं. मामी असून सुद्धा त्यांना आदरयुक्त भीती होती. आम्ही म्हणायचो किती करता बाई? बाई आम्हाला म्हणायच्या तुम्हाला त्यांच्या चांगल्या गुणांची कल्पना नाही. म्हणून तुम्हांला तसे वाटते. आमच्या सासूबाई वारल्यानंतर आम्हाला त्यांच्या गुणांची कल्पना जास्त सहवासामुळे आली.

भूनकडे गेले की त्या प्रथम काय स्वाध्याय करता कां? हे विचारत व म्हणत क्रियाकांडात जास्त वेळ घालवू नका. नेहमीच स्वाध्याय करत रहा, समजून घ्या, नवीन नवीन शिका. त्यावेळेस

आम्हांला त्यांची खूप भीती वाटत असे. त्या खूप कडक होत्या. पण तितक्याच प्रेमळ होत्या. त्यांचे सर्व काम व्यवस्थित व शिस्तबद्ध असे. त्यांना खोटे बोललेले जरासुद्धा आवडत नव्हते. चुकून जर कोणी खोटे बोलले की त्या माणसांची खैर नसायची. संस्थेतील मुलांवर त्या खूप प्रेम करायच्या, कोणी आजारी पडले की स्वतः जाऊन त्यांची चौकशी व औषध पाणी करायच्या. त्या मुलाला तो बरा होईपर्यंत भून स्वतः तर लक्ष देत होत्याच व दुसऱ्यांनाही पळवत होत्या, लक्ष ठेवण्यास सांगत होत्या.

त्यांनी संस्थेसाठी खूप कष्ट केले. त्यांच्या कष्टाचे फळ म्हणजे आज बाहुबलीचा पाना-फुलांनी बहरलेला वटवृक्ष.

भूनना धाराशिवकरांबद्दल भरपूर प्रेम आहे. आम्ही त्यांच्या ८१ व्या वर्षी बाहुबलीस तीन दिवस आलो. त्यावेळेस तुम्ही नक्की १०० वर्षे आमच्यात राहून आम्हांवर प्रेमाची सावली ठेवणार असे बोललो. तो सोनेरी दिवस लवकरच येर्इल, ते आमचे भाग्यच. तेथून येताना खूप दुःख होते. पूर्वीची माणसे आता कोणी राहिली नाहीत. पण भूनची आमच्यावर मनापासून माया आहे.

अशा आमच्या आदरणीय भूनना दीर्घायू लाभो. त्यांचा सहवास असाच पुढे मिळावा. हीच “ईश्वर चरणी प्रार्थना”

□□□

### : स्वामिकार्तिकेयानुप्रेक्षा :

जं जस्स जम्मि देसे जेण विहाणेण जम्मि कालम्मि।  
णादं जिणेण पियदं जम्मं वा अहव मरणं वा ॥ ३२१ ॥  
तं तस्स तम्मि देसे तेण विहाणेण तम्मि कालम्मि।  
को सक्रदि वारेदुं इंदो वा तह जिणिंदो वा ॥ ३२२ ॥

ज्या जीवाचे, ज्या देशामध्ये, ज्या काळामध्ये, ज्या विधानाने जो जन्म किंवा जे मरण जिनेन्द्र देवांनी निश्चितरूपाने जाणले आहे, त्या जीवाचे, त्या देशामध्ये, त्या काळामध्ये, त्याच विधानाने ते अवश्य होते. त्यास इन्द्र अथवा जिनेन्द्र कोणीही टाळण्यास समर्थ नाही.

-स्वामिकार्तिकेय.

## आदर्श गजाफै

- श्री. रघुनंदन सुभाष मेहता, अक्कलकोट

गजाफैना दोन बंधू होते. एक जीवराज व दुसरे विमलचंद. फैनी व विमलचंदकाकांनी लग्न केले नसल्यामुळे त्यांचा परिवार नाही. एकट्या जीवराज दादांचाच परिवार आहे. त्यांना तीन मुले व एक मुलगी. त्यातील दुसऱ्या नंबरच्या मुलाची मी धर्मपत्नी आहे. फै अधून मधून अक्कलकोटला येत असत. त्यांची आम्हाला आदरयुक्त भीती वाटत असे. फै कडक बोलल्या तरी त्यांच्या बोलण्यात सत्यता व हितरूपता असायची. आम्हा सुनांना व मुलांना त्या धर्माचे बाळकडू पाजवत असत. फै आल्या की सोवळ्याचा स्वयंपाक करण्याचे काम माझ्याकडे असायचे. त्यामुळे फैकडून मला पुष्कळ शिकायला मिळत असे. माझ्या मुलाचे अरिंजय हे नाव त्यांनीच मुचवले होते.

अरिंजय दोन वर्षाचा असताना मी त्याला घेऊन बाहुबलीला गेले होते. तेव्हा त्याचे हात, पाय बारीक व पोट मोठे दिसत होते. ते पाहून फै म्हणाल्या ‘मी औषध देते; परंतु एक महिना त्याला घेऊन तुला राहावे लागेल. मी हो म्हटल्यावर त्यांनी औषधोपचार सुरु केला. एक किलो एरंडेल तेलात दोन बिब्बे जाळून त्याचे तेल तयार केले व ते दररोज पाजले नंतर कोरफडाचे पान शेकून त्याचे गर काढून लहान दोन तुकडे करून त्याला खाऊ घालत होत्या, वर बदाम व किसमिस खायला देत होत्या. लहान मुलांना खाऊ मिळाल्यावर ते कडू औषध चटकन घेतात. मी दोन महिने त्यांच्याजवळ राहिले. माझ्या मुलाचा आजार नीट झाला. फै म्हणाल्या तुझा मुलगा पुढे कधीही आजारी पडणार नाही. खरंच फै म्हणाल्याप्रमाणे तो कधीही आजारी पडला नाही. आमच्या फै वरून कठोर दिसतात, पण आतून फार मायाळू आहेत. त्यांनी आमच्या मुलांनाही योग्य मार्गदर्शन केले.

आमच्या संकट प्रसंगी त्यांनी आम्हाला धीर देऊन खूप आधार दिला आहे. माझ्या मुलीचा बाळंतपणात आकस्मिक मृत्यू झाल्यानंतर त्यांनी येऊन धर्ममृताचे पान करवून आमचे सांत्वन केले. त्यांच्या सात्विक, धार्मिक, त्यागमय जीवनाचा आम्हाला स्वाभिमान वाटतो. फैचे त्यागमय जीवन आमच्यासारख्या महिलांना आदर्शभूत आहे. फैचे काही गुण आम्हालाही प्राप्त होवोत अशी मी भावना करते. आज फैच्या कार्याचा गौरव होत आहे हे पाहून अतिशय आनंद होत आहे. आमच्या फै शतायू होवोत व त्यांचे शेष जीवन निरामय सुखपूर्वक व्यतीत होवो हीच मंगल भावना.



## माझी मावशी – भून

– श्री. आशाकिरण कस्तूरचंद गांधी, पुणे

उस्मानाबाद येथे एकत्र कुटंबात बाबा व मामांच्या सानिध्यात वाढलेल्या गजामावशी मला अजूनही पुसटशा आठवतात. मी त्यावेळी लहानच होतो. माझी आई इंदूमती ही फूलचंद गांधींची कन्या होती. आमचे आजोबा फूलचंद गांधी आम्हा नातवांना मे महिन्याच्या सुट्टीत आजोळी घेऊन जात तेव्हा मावशीसुद्धा उस्मानाबादला असत. आम्ही सर्व मुले मुली मिळून १०-१५ जण होतो. मावशींची आदरयुक्त भीती वाटत असे. मावशी आम्हा मुलांना जवळ बसवून घेऊन णमोकार मंत्र, दर्शनपाठ इत्यादी शिकवून धार्मिक सुसंस्कार करीत होत्या.

मी मोठा झाल्यावर सुदैवाने मला बाहुबलीला शिक्षण घेण्यासाठी पाठवण्यात आले. घरातून निघताना सर्वांनी ताकीद केली होती की ‘आशाकिरण, तुझ्याबद्दल गजामावशी व इतर गुरुजनांची तक्रार येता कामा नये असे तू वाग. हातकणंगले स्टेशनवर उतरून मी बसने बाहुबलीला गेलो. बाबांनी दिलेली चिट्ठी भीसीकर गुरुजींना दिली. भीसीकर गुरुजी मला मावशीकडे घेऊन गेले. मावशीनी मला आपादमस्तक न्याहाळ्ले व करड्या वाणीने त्या म्हणाल्या, ‘आशाकिरण मी तुझी मावशी आहे हे प्रथम विसरून जा. येथे तू शिक्षणासाठी आला आहेस हे लक्षात ठेव. येथे गुरुकुलातील मुलांच्याबरोबर भाकरी, भाजी, आमटी, भात खाण्याची सवय करावी लागेल. चहा मिळणार नाही’. हे ऐकून मी कावरा बावरा झालो, डोळ्यात पाणी आले. मावशीनी उटून माझ्या पाठीवरून हात फिरवून प्रेमळ शब्दात सांगितले, “तू घाबरू नकोस. थोड्या दिवसात सवय होऊन सर्व अंगवळणी पडेल.” त्यादिवशी आपल्या घरी त्यांनी मला पुरी-बासुंदी खाऊ घातली व दररोज माझ्या दुधाचीही सोय केली.

मावशीचा स्वभाव कसा आहे याचे मला कोडेच होते. आपल्या नात्यातला असला तरी त्यांने संस्थेच्या नियमांचे काटेकोरपणे पालन करावे असे त्यांचे स्पष्ट मत होते व कर्तव्यात कसूर न करता माया पण करीत होत्या.

मावशींचे प्रत्येक मुलांवर बारीक लक्ष असायचे. त्या धार्मिक शिक्षणासाठी मुलांना प्रोत्साहित करीत. यातूनच डॉ. अशोक व्होरा, नातेपुते व हुक्मचंद संघवी, प्रोफेसर इत्यादी विद्यार्थी तयार झाले. आज ते समाजाला प्रवचनाद्वारे धार्मिक शिक्षण देतात व स्वतःही जैनधर्माचे आचरण करतात. मला एका प्रसंगाची आठवण येते –

पहाटे व रात्री अभ्यासाला बसलो की मला झोप अनावर होत असे. जागरणाची सवय नव्हती. मी विद्यार्थ्यांचे अंथरूण ठेवण्याच्या जागेवर जाऊन झोपत असे. मी जागेवर दिसलो नाही की यशपाल अण्णा, बंकिमचंद्र अण्णा, बेडगे गुरुजी माझा शोध घेत व मला उठवून अभ्यासाला बसवत. ते गेले की परत मी झोपत असे. असे बरेच दिवस झाले. एके दिवशी मागे जाऊन झोपलो. कोणी तरी माझ्या अंगावर पाणी टाकले. मी घाबरून ओरडत उठलो. उटून पाहतो तो मावशी समोर, मनातून घाबरलो. मला मावशीसमोर उभे करण्यात आले. एका क्षणात मावशीची बोटे माझ्या गालावर उठली. त्या निघून गेल्या. मला सर्वाना तोंड दाखविण्याची लाज वाटत होती. मावशीने दुसऱ्या दिवशी मला आपल्याकडे बोलावून घेतले. त्यांच्याजवळ भीसीकर गुरुजी होते. मी भीत भीतच मावशी पुढे उभा राहिलो. मावशीने गुरुजींना सांगितले. “गुरुजी आजपासून एक महिनाभर याला आपणाकडे अभ्यासाला व झोपायला ठेवून घ्या”. त्यानंतर महिन्याभरात हळूहळू जागून अभ्यासाची सवय लागली. योग्य ठिकाणी शिक्षा व योग्य ठिकाणी लाड असे मावशीचे व्यक्तिमत्त्व होते. मुलांच्यात सुधारणा कशी होईल याची योजना पण त्यांच्याजवळ असायची. १९५७ ते १९५९ पर्यंत ११ वी पर्यंतचे शिक्षण व धार्मिक संस्कार घेऊन मी पुण्याला परतलो. पुढे आय. टी. आय. चे शिक्षण घेऊन मी माझ्या संसाराला लागलो.

मावशीचे संस्थेच्या कामानिमित्त पुण्याला माझ्या आजोळी येणे होत असे. आमची आर्थिक परिस्थिती बेताचीच होती; परंतु माझ्या आईवर भूनची असीम कृपा होती. त्या तिला आधार देत असत व जातीने तिची व आमची चौकशी करीत. मावशी पुण्याला आल्या की स्वस्थ बसत नसत. दिवसभर फिरून संस्थेसाठी दान गोळा करीत. संस्थेसाठी घेतलेले काम तळमळीने चिकाटीने व जिद्दीने त्या पूर्ण करीत.

आपल्या आयुष्याकडे वळून पाहिले असता माझ्या लक्षात येते की आपल्या यशस्वी जीवनाचे श्रेय बाहुबली संस्था व गजामावशीला दिले पाहिजे. कारण गुरुकुलात राहिल्यामुळे देवपूजा, रात्री भोजनत्याग, इत्यादी धार्मिक संस्कार मिळाले व मावशींकडून आजूबाजूला घडणाऱ्या गोष्टीचे अवलोकन करून चांगल्याचा व वाईटाचा विचार करून योग्य तो निर्णय घेणे, कोणत्याही गोष्टीचे अवास्तव लाड न करणे, काटकसर इत्यादी गोष्टी शिकलो. त्यामुळे माझे वैवाहिक जीवनही सुखी झाले. मुलामुलींना योग्य शिक्षण देऊन त्यांना आपल्या पायावर उभे केले.

मावशीमध्ये पुढील गुण मला दिसले- योग्यवेळी योग्य निर्णय घेणे, मुलांना दिशा दाखविणे, कठोरतेबरोबर फणसाप्रमाणे मायासुद्धा करणे, मुलांतील गुणानुसार त्यांना मार्गदर्शन करणे, योग्य ठिकाणी लाड व शिक्षा करणे, कोणतेही काम मनापासून व जिद्दीने करणे. त्यांच्या पवित्र चरणाला स्पर्श करून शतशः प्रणाम करतो व त्या शतायू होवोत अशी शुभेच्छा करतो. □□□

## नियोजनकुशल—भून

– श्री. नरेश शहा, मुंबई

श्री बाहुबली ब्रह्मचर्याश्रमाची सुरवात प. पू. गुरुदेवश्री १०८ समंतभद्र महाराज व ५ विद्यार्थी यांनी ७७ वर्षापूर्वी केली. सुरवात ५ विद्यार्थ्यांपासून, पण आज ती संख्या सुमारे २००० मुलापर्यंत गेली आहे. त्या पाच विद्यार्थ्यांपैकी काहीजण याच संस्थेचे शिक्षक आणि कार्यकर्ते झालेत. ही माहिती सर्व साधारणपणे आपणास माहिती आहेच. अशी ही एवढी मोठी संस्था उभारण्यात आली त्यात अनेकांचे श्रम व धन लागलेले आहे. मला प्रामुख्याने एका व्यक्तीबद्दल येथे उल्लेख करणे जरूरीचे आहे. ज्यानी गेली ७६ वर्षे सातत्याने आपले सर्वस्व ह्या संस्थेला दिलेले आहे, त्या व्यक्तीला आपण सर्वजण ओळखत आहातच. त्या म्हणजे “गुरुकुल माता गजाबेन” गजाबेन ही एक व्यक्ती नसून व्यक्तिमत्त्व आहे. खरे तर she is an institution by herself and this I can vouch as a management consultant.

माझा व गजाबेन यांचा संबंध गेली ४८ वर्षे आहे. गेल्या ४८ वर्षात मी नियमितपणे बाहुबलीला घेतो, गजाबेनना भेटतो, देवाचे दर्शन घेतो, अभिषेक करतो, इथल्या पावन पवित्र वातावरणात रमून जातो आणि निघताना परत पुढल्या वर्षी परत येईन असे स्वतःलाच वचनबद्ध करून घेतो ते केवळ गजाबेन करिता. मी लहानपणापासून इथे येत आहे आणि गजाबेनचे कार्य जवळून पाहात आहे. त्यांच्याकडून खूप काही शिकलो आणि अजूनही बरेच काही त्यांच्याकडून शिकायचे आहे. माझ्या जीवनात आणि व्यक्तिमत्त्वावर त्यांचा एक मोठा ठसा उमटला आहे. ह्या सगळ्याचे श्रेय मी माझी आजी श्रीमती बच्चुभून हिला देतो. माझी आजी बच्चुभून व गजाबेन (भून) ह्या सखऱ्या चुलत बहिणी, माझ्या वयाच्या ५ व्या वर्षापासून माझी आजी दरवर्षी मला बाहुबलीला घेऊन येत असे आणि आम्ही सर्वजण भूनच्या घरी राहात होतो. लहानपणापासून मी मावर्शीचे (भून) कार्य जवळून पाहात आहे. She is my role model . मावशीबद्दल किंवा अशा ह्या महान व्यक्तीबद्दल मी काय गुण गौरव करणार?

मावर्शीचे व्यक्तिमत्त्व एकदम प्रभावशाली, त्यांचे नेतृत्व, निर्णय घेण्याची क्षमता, कार्यात १००% लीन होणे, निर्भयपणे कार्य करत राहणे, आध्यात्मिक विचार सर्वांना पटवून देणे, स्वच्छतेवर भर देणे. शिस्तीत राहणे व राहण्यास सांगणे, आपले मत प्रामाणिकपणे लोकांसमोर मांडणे व आपल्याला हवे तसे काम करून घेणे, हे कौशल्य मावशीमध्ये आहे. त्याला आजपर्यंत सर्व लोकांनी मनापासून साथ दिली आहे. आपण त्यांना एक संस्था चालक म्हणून सुद्धा बघू शकतो. आज जी संस्था उभी आहे, त्यात त्यांचा सिंहाचा वाटा आहे. एखादा प्रकल्प हाती घेतला की त्याचे

प्लॅनिंग, ड्रॉईंग, आर्किटेक्ट, बजेट ह्या सर्व गोष्टीत मावशी स्वतः भाग घेत असत. प्रत्येक येणाऱ्या श्रावकाला संबंधित प्रकल्पाबद्दल माहिती देणे व त्यांच्याकडून देणगी घेणे वगैरे कामे त्या स्वतः करीत असत. बन्याचशा लोकांकडून आकडे नोंदणी करून झाली की मावशी स्वतः वसुली करायला मुंबईला यायच्या. मावशीच्या सोबत मी देखील मुंबईत वसुली करायला फिरायचो. मला मावशीमुळे बरेच काही शिकायला मिळायचे. जसे जसे मावशीचे वय वाढत गेले तसे तसे मावशीचे मुंबईला येणे देखील जवळ जवळ बंद झाले; परंतु नवीन नवीन प्रकल्प राबवायचे काही थांबले नाहीत. नवीन प्रकल्पांचा मारा सुरुच होता. येणाऱ्या श्रावकांकडून देणगी नोंदवण्याचे काम मात्र जोराने सुरुच होते आणि वसुली करिता त्यांच्या माहेरचा अत्यंत प्रामाणिक व निष्ठावान माणूस श्री. माणिकलाल विभूते निघायचे मुंबईला वसुली करिता.

वयाची साठी जवळ आलेले श्री. माणिकराव विभूते सकाळी लवकर जेवण करून घरातून निघायचे वसुलीकरीता ते थेट संध्याकाळी आहारासच घरी यायचे. बन्याच वेळा आहार देखील बुडायचा. कारण मुंबईची घरे लांब लांब आणि वसुलीची यादी आणखी लांब. थकून भागून रात्री घरी आल्यावर पाणी पिऊन झोपण्यापलीकडे काही गत्यंतरच नव्हते. कधी कधी फळे खाऊन झोपत असत. आजी विचारत “माणिक आज कुठे कुठे गेला होतास?” तेव्हा दिवसभरातल्या मुंबईमधल्या सर्व गमती जमतीचा आढावा माणिकलाल सविस्तरपणे सांगायचे. हे सर्व ऐकताना आजीच्या लक्षात यायचे की बन्याच ठिकाणी बस, रिक्षा न घेता माणिकलाल चालत पायी ते देखील अनवाणी गेले होते. आजी प्रेमाने व हक्काने त्यांच्यावर चिडून, रागावून म्हणायची, “बसने का नाही गेलास?” तर माणिकलाल म्हणायचे, “संस्थेचे पैसे वाचवत होतो.” मग आजी मला त्यांचे पाय आणि पाठ दाबण्यास सांगत असे. परत माणिकलाल दुसऱ्या दिवशी वसुलीकरिता निघत अर्थात अनवाणी चालतच कदाचित भीती असावी की वसुली नीट नाही झाली तर भूनच्या समोर कसे जायचे?

एकदा माणिकलालनी लंडनच्या एलीझाबेत राणीला Birth day greeting पाठवले होते. त्यांना राणीचे उत्तर देखील आले होते. त्या दिवसापासून आम्ही सर्वजण त्यांना London. ह्या नावाने हाक मारायचो. निस्वार्थीपणे, चिकाटीने, संस्थेला आपला स्वतःचा परिवार समजून काम करणारे London. हे फक्त एकमेवच आणि त्यांना घडविले, त्यांचा जीर्णोद्धार केला तो फक्त भूनीच.

आज मावशी वेगाने शंभरावी गाठत आहेत. आज देखील नेहमीप्रमाणे हात पाठीमागे टाकून सारा परिसर न्याहाळत आहेत, संस्थेची देखभाल करीत आहेत, पाहाणी करीत आहेत. त्यांच्या उतारवयात त्यांची काळजी, त्यांच्या पावलावर पाऊल ठेऊन तयार झालेल्या सुजाताताई अत्यंत प्रेमाने घेत आहेत.

GAJABEN IS RARE AND UNIQUE  
I PRAY TO ALMIGHTY FOR HER HEALTHY LIFE AHEAD



## योजकस्त्र दुर्लभः।

- श्री. आनंदकुमार रा. शहा, पणदरे

मंदिरावर देदीप्यमान कळस तळपत असतो. त्याचे दर्शन दुरूनसुद्धा होत असते; परंतु तोच कळस हा त्याच्या खाली भक्तमपणे बांधलेल्या शिखरावर विराजमान केलेला असतो. ते शिखर सुद्धा त्याच्या खाली जे मंदिर बांधलेले असते त्या मंदिरावरच उभे असते आणि सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे ते मंदिर हे जमिनीत गाडून घेतलेल्या पायातील भक्तम दगडांवर उभे असते. पायातले दगड भक्तमपणे जमिनीत गाडून घेऊन राहिले नाहीत तर वर दिसणारे मंदिर, शिखर व कळस हे निश्चितपणे उभेच राहू शकत नाहीत. ही जशी वस्तुस्थिती आहे तशीच स्थिती धार्मिक -सामाजिक संस्थांची निश्चितपणे आहे. प. पू. आश्रममाता गजाबेन यांचे संपूर्ण जीवन हे असेच ज्ञान आणि ध्यान यात मग्न होऊन जगाच्या कल्याणासाठी समर्पित झालेले आहे असे म्हटले तर अतिशयोक्ती होणार नाही.

सुख-शांतिपूर्वक राहणाऱ्या संपन्न घराण्यात आश्रममाता गजाभून यांचा जन्म झाला. बालपणातच मातापित्यांच्याकडून धार्मिकतेचे, अध्यात्माचे व आधिभौतिक अशा लौकिकतेचे संस्कार त्यांच्यावर झालेले होते. त्यांचा संपूर्ण परिवार सगेसोयरे व आसेष हे चा. च. आ. १०८ श्री शांतिसागर महाराजांचे परम भक्त होते. त्यामुळे आश्रममाता गजाबेन यांच्यावर बालवयातच प. पू. चा. च. आचार्य श्री शांतिसागर महाराजांचा प्रभाव पडलेला होता. त्यामुळे बालवयातच सुप्र अशी विरक्ततेची -वैराग्याची -समाजसेवेची भावना त्यांच्यामध्ये वृद्धिंगत होत गेली. परिसमण्याचा स्पर्श झाल्यावर लोखंडसुद्धा सुवर्णमय बनते त्याप्रमाणे प. पू. गुरुदेवश्री समंतभद्र महाराजांच्या सानिध्यामुळे व आशीर्वादाने आश्रममाता गजाबेन यांच्या जीवनाचे सोने झाले आहे.

नव्वद-शंभर वर्षापूर्वीची सामाजिक स्थितीही अतिशय प्रतिकूल होती. बहुसंख्य समाज हा अठराविश्वे दारिद्र्याने गंजलेला होता. अज्ञान अंधःकाराचे साप्राज्य पसरलेले होते. सर्व सामान्यांच्या मुला-मुलींना लौकिक शिक्षणापासून वंचित रहावे लागत होते. धार्मिक व आध्यात्मिक शिक्षण तर जवळ जवळ लुप्तच झाल्यासारखे होते. ही सामाजिक परिस्थिती सुधारण्यासाठी गुरुकुल प्रणालीचे आद्यप्रवर्तक प. पू. गुरुदेवश्री समंतभद्र महाराज यांनी जो झानार्जनाचा महायज्ञ आरंभिला त्या महायज्ञाच्या सफलतेसाठी आश्रममाता गजाबेन यांनी आपले संपूर्ण जीवन तनाने-मनाने-धनाने निरपेक्षपणे समर्पित केले. त्यांनी कुशल संघटन कौशल्याने अनेकांना या संस्था संवर्धनाच्या, सामाजिक सेवेच्या कार्यात ओढून घेतले. आजही वृद्धावस्थेत तशीच प्रेरणा, त्या अनेकांना देत आहेत. ख्यातिपूजा-प्रसिद्धी-नावलौकिकता-फोटो यापासून कोसोदूर राहण्यातच त्यांना अत्यानंद

होत असतो व आजतागायत त्या तशाच प्रकारे वागत आहेत.

वज्रादपि कठोराणि मृदूनि कुसुमादपि ।। असे त्यांचे हृदय आहे. माझ्या परम भाग्याने मला प. पू. गुरुदेव समंतभद्र महाराजांचा भरपूर सहवास मिळालेला आहे. गुरुदेव ज्या ज्या वेळी संस्थेच्या उन्नतीच्या दृष्टीने मार्गदर्शन रूपाने ज्ञानामृताचा वर्षाव करीत असत त्या त्या वेळी गुरुदेव आवर्जून भूनचा उल्लेख करीत असत. “योजकस्त्र दुर्लभः” हे शब्द त्यांचेच आहेत. गजाबेन संस्थेचा भराभराठीसाठी सुई-दोन्याचे काम करत असतात. त्यांनी त्यागी, मुनी, आर्यिकांना, भट्टारक पट्टाचार्य महास्वामींना, विद्वान पंडितांना, समाजसेवक - उद्योगपती राजकीय नेते मंडळी-धनिक श्रेष्ठी-श्रावक-श्राविका व गुरुकुलातील बालचमू अशा अनेकांना संस्थेच्या उन्नतीसाठी जोडण्याचे काम अतिशय आत्मीयतेने केलेले आहे. अनेकांचे सहकार्य अनेक प्रकारे मिळविण्याचे कौशल्य गजाबेन यांच्याकडे आहे. तुम्ही सुद्धा त्यांच्या सहवासात राहून त्यांच्या अंगी असणारा संस्था संवर्धनाचा गुण आत्मसात करण्याचा प्रयत्न केल्यास उत्तम होईल असे प. पू. गुरुदेव समंतभद्र महाराज सांगत असत. आश्रममाता गजाबेन कर्तव्याची पूर्ती करण्यासाठी प्रसंगी कठोर होऊन वागत असत. त्यामुळे त्यांच्याबद्दल आजतागायत आदरयुक्त असा संस्थेत दब-दबा आहे. इतरवेळी त्या मातेच्या ममतेने प्रत्येकांच्या अंतरमनावर ममतेने भावनांची फुंकर घालून त्यांचे भावी जीवन सन्मार्गावर चालावे म्हणून प्रयत्न करीत असतात. सर्वांच्याच जीवनात सुख-शांती प्राप्त व्हावी म्हणून त्या सतत प्रयत्न करीत असतात.

मुनी, आर्यिका, भट्टारक महास्वामी, श्रावक-श्राविका व गुरुकुल छात्र यांची सुव्यवस्थित व्यवस्था करणे हा त्यांचा प्राणच आहे. त्यागींचा आहार निरंतराय झाल्यानंतर त्यांना केवढा मोठा आनंद होतो हे मी पाहिलेले आहे. त्या आनंदाचे वर्णन मी शब्दात करूच शकत नाही. प. पू. गुरुदेव समंतभद्र महाराज यांना वर्षानुवर्षे आहारदान देण्याचे भाग्य त्यांना लाभलेले आहे. क्रतुमानानुसार व तिथींचे भान ठेऊन षड्ग्रसांचे नियोजन करून आरोग्यवर्धक समुचित आहार त्यागींना कसा द्यावा याचे ज्ञान अनेकांनी गजाबेन यांच्याकडून घेतलेले आहे. त्यांच्याच सहवासात अनेक वर्षे असणाऱ्या प. सुजाताताई यांना त्यांनी आहारदानाची कसब पूर्णपणे आत्मसात करायला लावली आहे. ज्ञानार्जनाच्या बाबतीत तर गुरुसे शिष्य सवाई असे ज्ञान आत्मसात करायला लावले आहे असे म्हटल्यावर वावगे होणार नाही.

मांगो मांगो परोपकारके काज ।  
दिलमें रखो न लाज ॥

या उक्तीप्रमाणे गजाबेन यांनी आपला पुरुषार्थ केलेला आहे. त्यांनी बाहुबलीच्या परिसरामध्ये अनेक लोकोपयोगी इमारतींची-भवनांची-निर्मिती केलेली आहे. त्याचा

लाभ सर्वानाच वेगवेगळ्या प्रकाराने होत आहे. संस्थेच्या कामासाठी त्यांनी कोणत्याही यात्रेकरूना-श्रेष्ठीना शब्द टाकला तर तो शब्द कधीही खाली पडला नाही. हेच त्यांच्या दान संकलनाचे कौशल्य आहे.

**श्वासश्वासमें जिनभजो, वृथा श्वास न खोय ।  
न जाने इस श्वासका फिर आना होय न होय ॥**

जैन तत्त्वज्ञानात एकांतवादी विचार-आचार करण्याला मिथ्यात्व म्हटलेले आहे. गजाबेन यांनी कधीही एकांतवादाचे समर्थन केले नाही. व्यवहार नय आणि निश्चयनय यांचा आर्षपरंपरेनुसार सुवर्णमध्य साधून त्याच तत्त्वज्ञानाचा अंगीकार त्यांनी त्यांच्या जीवनात केलेला आहे. बाहुबली क्षेत्रावर आजतागायत गजाबेन सर्वेसर्वा आहेत.

अनेकांतवादाचा अंगीकार करणाऱ्या आश्रममाता गजाबेन यांचे भावी आयुष्य आरोग्यमय राहो. त्यांची शताब्दी साजरी करण्याचे भाग्य आम्हा सर्वाना मिळो हीच माझी मनोकामना व्यक्त करून त्यांचे चरणी कोटी कोटी प्रणाम करतो.

□ □ □

### भद्रभारती

.....पेरले ते सर्व उगवतेच असे नाही, पण जे उगवते ते पेरल्याशिवाय नाही हे खास.  
म्हणून निष्काम बुद्धीने धर्मसेवा व आपले पवित्र कर्तव्य या दृष्टीने उद्योग करावा. फळ कर्माधीन आहे, त्यात तिळमात्र आसक्ती ठेवू नये.

- गुरुदेव समन्तभद्र महाराज.

## गुरुकुल चाची

- श्री. बी. के. पाटील, सांगली

आकाशाचा कागद, वेळूची लेखनी आणि समुद्राची शाई करून आईचे गुणगान लिहिण्याचे ठरविले तर आईचे गुणगान लिहून पूर्ण होणार नाहीत. आईचे गुणगान लिहिण्यास वरील सर्व गोष्टी अपुन्याच पडतील आणि त्यामध्ये पुन्हा धर्ममातेचे गुणगान लिहिणे म्हणजे आणखीच कठीण आहे. श्री बाहुबली ब्रह्मचर्याश्रम, बाहुबली या गुरुकुलामधून आज हजारो विद्यार्थी आपले शिक्षण पूर्ण करून देश विदेशामध्ये अनेक चांगल्या ठिकाणी आपली सेवा देत आहेत. त्याचे श्रेय प. पू. गुरुदेवश्री १०८ समंतभद्र महाराज यांना जाते हे आम्ही सुद्धा मान्य करतो, पण गुरुदेवांबरोबर अनेक वर्षे माणसाच्या सावलीप्रमाणे गुरुदेवांच्याजवळ राहून कार्य करणाऱ्या गुरुकुल चाची आदरणीय गजाबेन (भून) यांना ही निश्चितच हे श्रेय जाते.

आदरणीय गजाबेन (भून) यांना आरोग्य-शास्त्र व औषध-शास्त्राचा अभ्यास असल्याने प. पू. गुरुदेवश्री १०८ समंतभद्र महाराज यांचे आरोग्य ९७ वर्षापर्यंत उत्तम राहिले. एवढेच नव्हे तर गुरुदेवांना सतत कार्यमग्न राहून गुरुकुल वृद्धी करण्यासाठी खरी शक्ती व प्रेरणा मिळाली ती त्यांचा आहार व औषधोपचार वेळच्या वेळी झाल्यानेच आणि या सर्व गोष्टी करण्याचे कार्य आदरणीय भून यांनी केले आहे.

एवढेच नव्हे तर स्व. वीर शिरोमणी, वीराचार्य बाबासाहेब कुचनुरे यांचे व प. पू. गुरुदेवश्री १०८ समंतभद्र महाराज यांचे अतिशय निकटचे संबंध होते. त्यामुळे मला सुद्धा स्व. बाबासाहेबांच्याबरोबर गुरुदेवांच्याजवळ जाण्याचा अनेक वेळा प्रसंग आला. मी स्व. बाबासाहेबांच्याबरोबर बाहुबलीला गेलो असताना आदरणीय गजाबेन (भून) यांनी स्व. बाबासाहेब यांची प्रकृती बिघडली असल्याने त्यांना बाहुबली येथे थांबा म्हणजे गुरुदेवांच्याबरोबर आपली सुद्धा औषध व आहाराची मी स्वतः काळजी घेऊन आपणास पूर्ण बरे करून दाखविते असे अनेक वेळा सांगितले. यावरून धर्मकार्य करणाऱ्या एखाद्या कार्यकर्त्याबद्दल भूनच्या हृदयामध्ये नेहमीच मातेची ममता आहे, हे आपणास लक्षात येईल.

मी सुद्धा श्री बाहुबली ब्रह्मचर्याश्रम, बाहुबलीचा माजी विद्यार्थी आहे. सन १९६७ मध्ये इ. ९वीच्या वर्गात शिकत असताना प. पू. गुरुदेवश्री १०८ समंतभद्र महाराज यांच्या दर्शनाला एके दिवशी गेलो होतो. त्या ठिकाणी आदरणीय भून उपस्थित होत्या. मी दर्शन करून परत निघालो तेव्हा

आदरणीय भून ही उठल्या व त्यांनी आई लहान मुलाचा हात पकडते त्याप्रमाणे भूननी माझा ही हात आपल्या हातात घेतला आणि त्यांच्याबरोबर बोलत मी बाहेर आलो.

बाहेर आल्यानंतर आदरणीय भूननी माझा तळहात पाहून त्या तळहातावर असलेली गाठ पाहिली व एखाद्या डॉक्टराप्रमाणे संपूर्ण चौकशी केली. त्यांनी मला सांगितले की, ही गाठ ऑपरेशन न करता काढण्याचे काम मी करते, पण मी सांगितलेले औषध मात्र तू दररोज घेतले पाहिजे. ऑपरेशन, गोळी इंजेक्शन सोडून रोग बरा होणार असल्याने मी ताबडतोब होकार दिला आणि भून ने रुईचा चिक आणण्यासाठी मला सांगितले. त्याप्रमाणे मी रुईचा चिक घेऊन गेलो व त्या ठिकाणी कोणताही भेदभाव न करता मातेच्या ममतेने भूननी त्याचे पोटीस तयार करून बांधले. एकच दिवस बांधले नाही तर सतत ३० दिवसापर्यंत दररोज बांधले. त्यामुळे तळहात पूर्णपणे फुगून पूमय झाला होता, पहावतच नव्हते एवढे विचित्र झाले होते. अशावेळी आदरणीय भूननी आपल्या स्वतःच्या हातानी तो संपूर्ण पू पुसून बाजूला काढला आणि तो पू काढत असताना ती गाठ पण बाजूला काढून टाकली. कोणत्याही प्रकारचा त्रास न होऊ देता फुलपांखरू ज्याप्रमाणे फुलातील पराग कण शोषून घेते त्याप्रमाणे अलगदच सर्व काही केले. एवढेच नव्हे तर आपल्या घरातील चांगले सुवासिक तेल तळहातावर कापूस ठेऊन त्यावर ओतल्याने तळहात सुगंधित झाला. आजही तो सुवास मला आठवतो. त्याची ती मधुरता आजही मी उपभोगतो.

एवढेच नव्हे तर त्या गाठीची खूण आजही हातावर आहे आणि अलिकडील काळामध्ये ती खूण दाखवून आदरणीय भूनना ती कथा मी सांगितली तर मी काहीच केले नाही, तुझी पुण्याई असल्याने ते बेरे झाले असेल असे म्हणून स्वतःकडे श्रेय घेतले नाही.

अशाप्रकारे अनेक घटना गुरुकुलामधील मुलांच्या बाबतीत आदरणीय गजाबेन (भून) यांच्याकडून झाल्या आहेत. यास्तव आदरणीय गजाबेन (भून) संबंधी म्हणावेसे वाटते की,

जलते है जलेंगे पर दीपक बनकर  
न किसी की धन दौलत देखकर ।  
मरते है मरेंगे पर, मित्र बनकर  
न किसी का विरोधी शत्रु बनकर ॥

अशा या गुरुकुल चाचीचे पुढील आयुष्य निरामय, दीर्घ व धर्मध्यानात जावो, हीच सदिच्छा.

# चालते-बोलते विद्यापीठः विदुषी गजाभून

- श्री. विजयकुमार बेळंके, निमशिरगाव

कोणतेही महान कार्य करण्यासाठी, वाहून घेऊन कार्य करणारी व दीर्घोद्योगी माणसे कमी पडत असतात. नाही तरी समाजकार्य करणारी, सेवाभावी संस्था चालविणारी, निव्याज शैक्षणिक संस्था चालविणारी, समाज प्रबोधन करणारी माणसे विरळीच भेटतात. समाज आपणास काय म्हणेल ? चांगले म्हणेल की नाही ? यावरती विचार न करता चांगले काम हाती घेऊन निष्ठेपूर्वक करत राहणाऱ्या दुर्मिळ विभूती असतात. त्यातील अग्रणी म्हणून प. पू. समंतभद्रजी महाराज यांचे नाव घेता येईल.

मनोनिग्रह करून समंतभद्र महाराजांनी गुरुकुल प्रणालीची मुहूर्त मेढ कारंजा येथे भ. महावीर ब्रह्मचर्याश्रमाच्या रूपाने रोवली, त्यानंतर त्यांनी मागे वळून पाहिले नाही. कोल्हापूर जिल्ह्यातील (ता. हातकणंगले) बाहुबलीच्या डोंगरावर १९३४ साली ५ विद्यार्थी गोळा करून त्यांनी गुरुकुल प्रणाली (बाहुबली ब्रह्मचर्याश्रम) सुरु केली. आरंभ शूर खूप लोक असतात पण एखादे कार्य नेटाने उभे करण्यासाठी कार्य कौशल्य असावयाला लागते, नियोजन, निर्धार, दीर्घोद्योग, नेतृत्वशक्ती, त्या कार्यासंबंधीचा पुरेपूर अभ्यास असावा लागतो. या सर्व गोष्टी प. पू. महाराज व भूनजवळ मला दिसल्या.

गुरुकुल शिक्षण प्रणाली चालू असतानाच विद्यार्थ्यांमधून कार्यकर्ते घडविणे, समाजातील विविध विद्वान, धनिक, गुणी, श्रमिक, भाविक, राजकीय नेते वगैरे अनेक लोकांशी महाराजांनी संपर्क ठेवून संस्था वृद्धिंगत केली.

या भागात अशा प्रकारची गुरुकुल कार्यपद्धती, नवीनच होती त्यामुळे जैन समाजातील समाज धुरिणांना, मूर्धन्य नेत्यांना महाराजांचे हे कार्य ‘अद्वितीय’ असेच वाटत असल्याने सर्वांनी त्यांना यथाशक्ती मदत केली.

आश्रम चालविताना परिसरातून धान्य गोळा करणे, आर्थिक पाठबळ मिळविणे, आश्रमीय अन्य व्याप ताप सांभाळण्यासाठी मनुष्य बळ निर्माण करणे, नेत्यांचा आधार घेणे वगैरे कार्य, योग्य पद्धतीने चालूच होते. विविध संपर्कातून महाराज प्रत्येकवेळी नवनवीन कार्यकर्ते उभे करीत गेले. त्यामुळे कार्याला उभारी आली.

**कार्यकर्त्यांची फळी-**

संस्था चालविताना अनेक लोकांचा आधार व मदतीचा हात ही आवश्यक असतो, याची

जाणीव ठेवून महाराजांनी पहिल्यापासूनच वाहून घेऊन कार्य करण्यासाठी एक स्वतंत्र यंत्रणा हवी म्हणून कार्यकर्त्याची फळी उभी केली.

त्या कार्यकर्त्याच्या 'मौल्यवान माळेमध्ये' मोहोळकर गुरुजी, भीसीकर गुरुजी, भूपाल दलाल गुरुजी, करके गुरुजी, वालचंद गुरुजी तसेच महिला 'विदुषी गजाबेन' इत्यादींचा समावेश होता.

### बहुआयामी गजाबून-

आज ९८ वर्षाची पूर्ती होऊनही त्यांच्या वागण्याची तडफ पाहिली की आश्र्व वाटल्या शिवाय राहात नाही. त्यांचा करारी बाणा, बोलण्यातील आत्मविश्वास, नेहमी जरब ठेवून बोलणे, कुचकुच वक्तव्य त्यांना कधीच जमले नाही. पंतप्रधान इंदिरा गांधी सारखा त्यांचा खाक्या आहे. नेहमी धारदार भाषेत त्यांचे बोलणे असते.

आपले शरीर मजबूत असायलाच हवे अशा विचार सरणीच्या त्या आहेत. Sound mind in sound body या उक्तीप्रमाणे त्यांनी त्यांचे शरीर निरोगी ठेवले. भून मला परवा बोलताना म्हणाल्या- माझे दात अजून दणकट आहेत. माझी दिनचर्या अजून पूर्वी प्रमाणेच आहे.

त्यांना आळस नाही. नेहमी कोणत्या ना कोणत्या कामात स्वतःला गुंतवून घेऊन कार्य करीत राहायचे, स्वाध्याय करायचा, ज्ञानी लोकांच्यात वावरायचे आनंदाने जगायचे हे त्यांचे साधे-सोपे. सुलभ असे तत्त्वज्ञान आहे.

प. पू. प्रातःस्मरणीय गुरुदेव समंतभद्र महाराजांच्यावर त्यांची अपार भक्ती, त्यांच्या कार्यात त्यानी 'आजपर्यंत' झोकून देऊन कार्य केले आहे.

सकाळी सकाळी महाराजांच्या स्वाध्यायाच्या चर्चासत्रात कांही ठराविक विद्वान मंडळी असायची. त्यात आवर्जून गजाबून ही असायच्या. संस्कृत, प्राकृत भाषेतील ग्रंथांचे 'पारायण' चालताना प्रत्येक शब्दाचा कीस काढण्यात त्या कधीच मागे नसायच्या.

संस्कृत व प्राकृत भाषेचा त्यांचा सखोल व गाढा अभ्यास तर आहेच आहे, त्याचबरोबर त्यांचे स्वतःचे असे स्वतंत्र चिंतन ही आहे.

त्या जेव्हा जेव्हा एखाद्या गाथेचा किंवा श्लोकाचा अर्थ सांगतात तेव्हा त्याला पूरक अशा अनेक आचार्याच्या श्लोकांचा संदर्भ सहज सांगून जातात. कारण त्यांनी पूर्वी केलेला अभ्यास, पाठांतर, दीर्घकाळ केलेले वाचन चिंतन याचा त्यांना खूप उपयोग होतो.

आपला ज्ञानाचा, धर्माचा, चारित्र्याचा वारसा पुढे चालावा म्हणून त्यांनी ब्र. सुजाता रोटे

यांना घडविले आहे. त्यामुळे गुरु शिष्याची जोडी परिसरात हिंडताना दिसते आणि सगळे लोक त्यांच्याकडे श्रद्धायुक्त भावनेने पाहातात. विद्वद्रत्न श्री. जीवेंद्र जडे सुद्धा त्यांच्याच मुशीत घडलेले आहेत. सन्मती मासिकातून बा. ब्र. सुजाता रोटे यांच्या लेखमाला येत असतात. अभ्यासू माणसाला ही विचार करायला लावणारे त्यांचे लेख असतात. तसेच पं. जीवेंद्र जडे यांचे प्रवचन मनाला मोहून सोडणारे असते. हा सगळा गजाबून यांचाच प्रभाव.

**योगदान-** गजाबून व्यक्तिगत सर्व पाश दूर करून बाहुबली येथे अखंडितपणे वास्तव्य करून राहिल्या. महाराजांची सर्वांगीण देखभाल करण्याची नैतिक जबाबदारीच जणू गजाबून यांनी उचलली होती. महाराजांच्या आहार चर्येकडे जातिनिशी देखभाल बून करीत असत. महाराजांचे स्वास्थ्य व्यवस्थित आहे की नाही याची दररोजची चौकशी त्या करीत असत.

आश्रमीय आर्थिक स्वास्थ्य ही उत्तम राहावे म्हणून अनेक धनिक व्यापार्यांशी बून या संपर्क ठेवून वरचेवर त्यांना बोलावून घेत असत व आश्रमाचा सर्वांगीण विकास व्हावा म्हणून निरंतर दान प्राप्तीस प्रयत्न करीत असत.

पर्वताएवढे कार्य उभे करूनही समंतभद्र महाराज हे प्रसिद्धि पराढमुख राहिले तसेच गजाबूनी तोच संस्कार घेऊन स्वतःचा कुठेही नाव लौकिक होऊ नये याची दक्षता घेतली.

अगदी थोडक्यात सांगायचे तर बून या जशा विद्वान पंडित आहेत तशाच त्या आश्रमीय व्यक्तींच्या ‘माता’ आहेत. आश्रम आणि आश्रमीय यांच्या उन्नयनासाठी त्यांनी नेहमीच मातृभक्तीने सर्वस्व निरंतर दिले आहे. म्हणूनच त्यांच्या विषयी निरंतर श्रद्धा भाव जागृत राहिला आहे.

□□□

### क्षत्रचूडामणी :

अनादौ सति संसारे केन कस्य न बन्धुता।  
सर्वथा शत्रुभावश्च सर्वमेतद्द्वि कल्पना ॥ लम्ब-१-६१॥

**अर्थ -** संसार अनादी असल्यामुळे यामध्ये कोणाशीही कोणाशीही सर्वथा शत्रुता किंवा मित्रता नसते. निश्चयाने ही सर्व कल्पना आहे.

- श्रीवादीभसिंहसूरी.

## मातृहृदयी-भून

- श्री. एस. एस. पाटील, बाहुबली

मी १९९२ साली बाहुबलीत आलो. मला स्वाध्यायाची आवड असल्याने श्री. जीवेन्द्र जडे गरुजी, डॉ. सुजाताताई, आदरणीय भीसीकर गुरुजी इ. सर्वांचा लवकरच परिचय झाला. अर्थात भूनसुद्धा नेहमी स्वाध्यायासाठी गेल्यानंतर माझी विचारपूस करीत असत.

पुढे मार्च/एप्रिल महिन्यात ब्र. तात्या गुरुजी (माणिकचंद चवरे) कारंजाहून बाहुबलीला आले होते. पूर्ण उन्हाळा संपेपर्यंत ते बाहुबलीत थांबले व जुलैला तात्या गुरुजी परत कारंजाला जाणार होते. या दरम्यान तात्या गुरुजींचा माझा परिचय झाला. “तात्या गुरुजी कारंजाला जाणार आहेत व त्यांच्या सोबत कोणीतरी जाणे आवश्यक आहे, तुम्ही त्यांच्यासोबत जाता का?” असे बेडगे गुरुजींनी मला विचारले. मला खूपच आनंद झाला. प. पू. गुरुदेव समंतभद्रजी महाराजांचे कार्य याच ठिकाणाहून प्रारंभ झाले आहे. कंकुबाई श्राविकाश्रम ही संस्थासुद्धा खूप चांगले कार्य करत आहे. हे सर्व आपणास पाहावयास मिळेल आणि भून व तात्याजींच्याबरोबर प्रवासात आपल्याला अनेक गोष्टींची चर्चा करता येईल हा सर्व विचार क्षणार्धात करून मी बेडगे गुरुजींना होकार दिला.

लगेच रेल्वेचे रिझर्व्हेशन झाले. प्रवासाला जाण्याच्या अगोदरच्या दिवशी भूननी मला घरी बोलावून घेतले. “प्रवासासाठी जायचे आहे याची तुम्हाला कल्पना आहे का?” असे विचारले. सोबत काय घ्यावे? इ. सर्व गोष्टी सांगितल्या. “तुम्ही सकाळी ११ वा. येथून जा व कोल्हापूरातून रेल्वेमध्ये बसून या. आम्ही सर्वजण हातकणंगल्यात येऊ” असे म्हटल्यावर मी हो म्हटलो. भूनच्या बंगल्यातून बाहेर आलो; परंतु भूनचे प्रेमळ शब्द व छोट्या-मोठ्या गोष्टींपर्यंतची चौकशी पाहून थक्क झालो.

दुसऱ्या दिवशी सकाळी भूननी मला ११ वाजता बाहुबलीतून कोल्हापूरला जाण्यास सांगितले. कोल्हापूरातून रेल्वे (तेव्हा) दुपारी २.३० वा. (कोल्हापूर-नागपूर महाराष्ट्र एक्स्प्रेस) सुटत होती; परंतु कोल्हापूर जिल्हा परिषदेमध्ये माझे एक काम होते म्हणून मी सकाळी ९ वा. घरातून निघालो व बाहुबलीच्या बस स्टॉपवर पोहोचलो. तोपर्यंत भून समोरच आल्या. “तुम्ही कोठे चाललात?” मी म्हणालो ‘कोल्हापूरला’ “इतक्या लवकर का?” भूनचा प्रश्न. “माझे एक कोल्हापूरात काम आहे. ते आटोपून मी वेळेवर रेल्वेतून येतो” परंतु भून खूपच खवळल्या; “तुम्ही ही गोष्ट मला अगोदर का सांगितला नाही?” असे अनेक प्रश्न त्यांनी मला विचारले व शेवटी विचारले की, “तुम्ही आता जेवण करून निघालात का?” मी “नाही” असे उत्तर दिले. भून रागानेच पुढे

निघून गेल्या. माझ्या डोक्यात विचारचक्र सुरु झाले. प्रवासाच्या सुरवातीसच भून इतक्या रागावल्या आता पुढे २४ तासाचा प्रवास व दोन दिवसानंतर तेथून परत मी येणार आपले कसे होणार? या चिंतेत मी बस स्टॉपवर होतो. इतक्यात भूनच्या बंगल्यातील मदतनीस (राजगोंडा पाटील. एरंडोली) पळत आला व म्हणाला, “सर भूननी हा जेवण डबा व पिशवी दिलेली आहे. हे तुम्ही सकाळी वेळेत जेवा व सायंकाळचे जेवण आम्ही येताना घेऊन येतो” असे सांगितले आहे. मी पिशवी घेऊन गेलो. माझी कोल्हापूरातील कामे आटोपून साधारण १ वा. रेल्वेत बसलो व भूननी दिलेला डबा उघडला. मला आश्चर्याचा धक्काच बसला. डब्यामध्ये तीन चार चपात्या, दोन, तीन भाज्या, वरण, भात, कापलेल्या गोल काकडीचे तुकडे, शेंगदाण्याची चटणी इ. अनेक पदार्थ सुव्यवस्थितरित्या ठेवलेले व दोन अतिशय मोठे पिवळे पिवळे जरद मोसंबी होते. सकाळपासून खूप प्रवास केल्याने भूक तर खूपच लागलेली; परंतु भूननी दिलेला डबा उघडल्याबरोबर जेवणापूर्वीच पोट भरल्याचा आनंद झाला, इतक्या सुंदर जेवणाची व्यवस्था त्यांनी केलेली होती.

सकाळी भून रागावल्या होत्या; परंतु लगेच त्यांनी माझ्या जेवणाची इतकी चांगली व्यवस्था केली होती. तेव्हा पटकन लक्षात आले भून कडक आहेत; परंतु खरोखरच त्याच्या हृदयात प्रेम अतोनात भरलेले आहे. खरोखरच त्या माझ्या माता आहेत. संपूर्ण गुरुकुल परिवार त्यांना आश्रममाता म्हणते याचा उलगडा मला तेव्हा झाला.

आज या घटनेला १९ वर्षे होऊन गेली; परंतु अजूनही मोसंबी पाहिल्यानंतर पहिल्यांदा आठवण येते ती म्हणजे भूननी कारंजाला जाताना खाण्यासाठी दिलेल्या मोसंब्यांची.

पुढे प्रवासात सायंकाळी मला सूर्यास्तापूर्वी जेवणाची सूचना देऊन मिष्ठान्न दिले. प्रवासात मला वाचण्यासाठी पुस्तक दिले. मी वाचत बसलो व नंतर शेजारच्या व्यक्तीकडे पुस्तक देऊन बाथरूमला गेलो. परत आल्याबरोबर भून माझ्यावर चांगल्याच तडकल्या. “तुम्ही पुस्तक कोठे ठेवला? तो मनुष्य तुमच्या ओळखीचा आहे का? तुमचे साहित्यच नव्हे तर तुम्हाला सुद्धा पळवून नेईल.” अशाप्रकारे कडक शब्दात त्यांनी माझी कान उघाडणी केली. प्रवासात कसे वागावे याची शिकवण आयुष्यभर लक्षात राहिली.

कारंजामध्ये भूनवरती प्रेम करणाऱ्या मंडळीनी भूनचे केलेले स्वागत व आदर पाहून मी भारावून गेलो. कंकुबाई श्राविकाश्रमासाठी त्या काळात सुमारे २५,००,००० रु. (पंचवीस लाख) भूननी जमा केले होते. त्याचा सदुपयोग कारंजाच्या मंडळीनी करून मुलींसाठी तीन मजली इमारत उभी केली होती. म्हणजे त्या कारंजा श्राविकाश्रमाच्या सुद्धा खन्या माता आहेत हे स्पष्ट दिसले.

आजही भूनच्या बोलण्यातून व वागण्यातून त्यांचे पुत्रप्रेम मी अनुभवत आहे. हे मातृछत्र दीर्घकाळ राहो हीच भावना.

□□□

## शिस्तीच्या उपासक – आदरणीय भून

– श्री. ए. पी. अथणे,  
सन्मती विद्यालय, तारदाळ.

प्रसन्न व्यक्तिमत्त्व, मनमिळावू स्वभाव, शिस्तप्रियता दुसऱ्यांचे दुःख जाणून घेण्याची क्षमता, धर्म प्रभावनेचा ध्यास इ. गुणांचा समूह जन्मजात ज्यांच्या ठायी आहे अशी व्यक्ती म्हणजेच आदरणीय पूज्य गजाबेनजी होय.

२१ नोव्हेंबर १९१३ साली अक्कलकोट येथे त्यांचा जन्म झाला. आईचे नाव राजूबाई व वडिलांचे नाव फूलचंद, अशा आई वडिलांच्या कडक व सुसंस्कारामध्ये त्यांचे बालपण गेले. इ. ४ थी पर्यंतचे शिक्षण अक्कलकोट येथे झाले. वयाच्या अवघ्या नवव्या वर्षीच त्यांच्यावरील मातृछत्र हरवले. ‘स्वामी तिन्ही जगाचा आईविना भिकारी’ हे वाक्य अगदी खरेच आहे. मुळात त्यांचा ओढा धर्माकडे असल्याने त्यांनी कारंजा येथे धर्मग्रंथांचा अभ्यास केला. दरम्यानच्या काळातच प. पू. गुरुदेव समंतभद्र महाराज यांच्या आज्ञेवरून त्या बाहुबली येथे आल्या. सेवा हाच मोक्षाचा मार्ग समजून ‘महाराजांची सेवा’ व ‘अध्यात्माचे ज्ञान’ मिळविणे हे जीवनाचे ध्येय त्यांनी निश्चित केले आणि त्या वेळेपासून आजतागायत अनेक त्यागींचे चातुर्मास बाहुबली येथे झाले. त्याचे श्रेय भून यांनाच आहे.

मंदिराच्या परिसरातील बांधकाम व सुशोभितपणा करण्याच्या ध्यासाबरोबरच गुरुकुलाकडे ही त्या जातीने लक्ष देतात. विद्यार्थ्यांचे आई-वडील जवळ नसतात त्या वेळी त्या स्वतः मातेची भूमिका बजावतात. मुलांना प्रेमाने जवळ घेतात, त्यांची जवळीकरतेने विचारपूस करतात हे मी ही स्वतः अनुभवलेले आहे मग त्यांना गुरुकुल माता म्हणणे सार्थ नाही का वाटत? खरेच बाहुबलीच्या जडण-घडणीत पूज्य भून यांचा सिंहाचा वाटा आहे हे विसरता येणार नाही. आज या गुरुकुलाचा झालेला विस्तार आपल्या समोर आहे. शील, ज्ञान, प्रेम, व्यवस्था व सेवा ही गुरुकुल पंचसूत्री म्हणून सर्वमान्य झाली आहे. मला या गुरुकुल संस्थेचा स्नातक होण्याची व याच गुरुकुलात अध्यापनाचे कार्य करण्याची संधी मिळाली हे मी माझे सद्भाग्यच समजतो.

‘न धर्मो धार्मिकैर्विना’ हे ब्रीद वाक्य लक्ष्यात ठेऊन प. पू. गुरुदेवांनी १९१८ मध्ये आश्रमपद्धतीच्या शैक्षणिक प्रयोगाला प्रारंभ केला होता. त्यांना भेटायला येणाऱ्या प्रत्येकांना महाराज विचारत की तुम्ही दररोज स्वाध्याय करता का? देवदर्शन करता का? महाराजांच्या कार्याला भूननी सर्वतोपरी सहकार्य केले.

बाहुबलीच्या परिसराला त्यांची कलात्मक दृष्टी व नेतृत्व लाभल्याने गुरुकुल संस्थेचा वटवृक्ष सदैव बहरत व विस्तारत गेला. म्हणून प्रगतीचा आलेखही चढता राहिला. इतके उत्तुंग कार्य करत असताना कामाचे श्रेय त्यांनी स्वतःकडे कधीच घेतले नाही. मात्र बाहुबलीच्या वैभवात सतत त्या भर घालत राहिल्या. सुरुवातीच्या काळापासूनच महाराजांच्या सहवासात असल्याने त्या स्वतः एक अभिरूची संपन्न व त्यागमय जीवन जगत आहेत. अत्यंत सक्षमतेने आश्रमीय वातावरणाशी एकरूप होऊन अनासक्त जीवनाचा एक परिपाठच सर्वांच्या समोर ठेवत आहेत. म्हणून त्यांचे जीवन धन्य व पवित्र बनले आहे.

आज ९९ व्या वर्षात पदार्पण करतानाही त्या अतिशय प्रसन्न वाटतात. त्यांच्याबद्दल कितीही लिहिले तरी ते अपुरेच वाटते. मी अखेर एवढीच भावना व्यक्त करतो की त्यांना दीर्घायुष्य व निरामय जीवन प्राप्त होवो.



### **: भद्रभारती :**

कोणतेही शकट चालविण्यास दोन चाके लागतात. राजा व प्रधान असल्याशिवाय राज्यशकट चालत नाही. गृहस्थाश्रमास स्त्री-पुरुष पाहिजेत. फलप्राप्तीस दैव व पुरुषार्थ पाहिजे. तसेच संस्थारूपी शकटही एकट्याने चालत नाही. त्यासही एका अंतःकरणाची कमीत कमी दोन माणसे पाहिजेत..

-भद्र

## सुशील माता – गजाबेन शहा

– श्री. एम. डी. शिरगावे, अकिवाट

स्वातंत्र्यपूर्वकाळात अत्यंत निर्जन; परंतु विस्तीर्ण डोंगरात एका नदीचा उगम झाला. १९३४ साली ही नदी उदयास आली. एका सत्वशील त्यागीने सोलापूर जिल्ह्यातल्या करमाळ्याला सोडून शेकडो मैल दूर येऊन शिक्षणरूपी नदीला जन्म दिला. त्या नदीचे नाव बाहुबली ब्रह्मचर्याश्रम व बाहुबली विद्यापीठ, बाहुबली. याची मुहूर्तमेढ पाच विद्यार्थ्यांना घेऊन केली. ही ज्ञानरूपी शिक्षणमयी नदी डोंगरातून वाहू लागली. या नदीला अत्यंत परिश्रमाने वाहते ठेवण्याचे महान कार्य प. पू. गुरुकुलशिक्षणमहर्षी प्रातःस्मरणीय गुरुदेव १०८ श्री समन्तभद्र महाराजांनी केले.

कोल्हापूर जिल्ह्यातल्या बाहुबली येथे ही मुहूर्तमेढ करण्यापाठीमागे महाराजांची दूरदृष्टी होती. महाराजांनी या परिसराचा सूक्ष्म अभ्यास केला होता. शिक्षणाचा अभाव व शेतकरी वर्ग यांच्यात शिक्षणरूपी ज्ञानाची गंगा आणल्याशिवाय कायापालट होणार नाही, हे त्यांनी ओळखले होते. त्यासाठी महाराजांनी हे अतिशय क्षेत्र निवडले होते.

महाराजांच्या या प्रचंड मोठ्या उपक्रमात अनेक त्यागी, साधू, संन्याशांचा वाटा आहे. त्यांच्या तोंडून बाहेर पडलेल्या शब्दाखातर अनेक विकासाची कामे लक्षात येण्यासारखी झालेली आहेत. डोंगरावरच्या झाडाखालची शाळा म्हणजेच बिनभिंतीची शाळा, भिंतीच्या शाळेत आली. महाराजांनी आपले आयुष्य गुरुकुलासाठी आणि धर्मासाठीच वेचले.

या प्रदीर्घ प्रवासात साधुसंतांच्याबरोबर अनेक त्यागी ब्रह्मचर्याचाही नामोळेख करणे क्रमप्राप्त ठरेल. त्यामध्ये ब्र. माणिकचंद जयवंतसा भीसीकर गुरुजी, ब्र. अजितकुमार धुळाप्पा करके गुरुजी, ब्र. मोहोळकर गुरुजी, ब्र. टोपेरे गुरुजी यासारख्या अनेक लोकांनी आपला जन्मच संस्थेसाठी बहाल केला. आजही ब्र. श्रीधर आणांचा आदर्श आपल्या डोळ्यासमोर आहे. महाराजांना दिलेल्या वचनानुसार ते आजही ब्रह्मचारी राहून संस्थेची सेवा बजावत आहेत. अशा त्यागमय जीवनाचे आणखीन एक अलौकिक नाव म्हणजेच ‘गजाबेन शहा’

प. पू. गुरुदेवश्री १०८ समन्तभद्र महाराजांच्या प्रत्येक कार्यात तल्लीन होऊन साथ देणारे, मदतीचा हात देणारे, समोर बसून एखादे काम पूर्ण करणारे, एक अत्यंत धार्मिक आणि सत्वशील, सुशील व्यक्तित्व म्हणजेच ‘गुरुकुल माता, गजाबेन शहा’.

बाहुबलीच्या प्रवेशद्वारापासून ते डोंगरमाथ्यापर्यंतच्या प्रत्येक विकासकामाच्या कार्यात गजाबेन यांचा सिंहाचा वाटा असतो. मग अतिथी निवास असो, समन्तभद्र निलय असो, शाळा-

कॉलेजच्या इमारती असोत अथवा धर्मशाळा, मंदिर व बृहन्मूर्तिपरिसर असो प्रत्येक देखभालीत त्यांची सूक्ष्म नजर असतेच.

त्यागमय जीवनाचा एक चढता स्तंभालेख गजाबेन यांच्या जीवपटाकडे पाहिल्यानंतर लक्षात येतो. त्यांच्या जीवनात नित्यनियमाला विशेष प्राधान्य आहे. मंदिर दर्शन, स्वाध्याय, जप, तप, यामध्ये कसलीही तडजोड नसते.

एकूण संस्थेच्या विकासात ट्रस्टींच्यासोबत चर्चा, विचारविनिमय करून वाटेल ते प्रयत्न करून मदतीचा ओघ सुरु ठेऊन अव्याहतपणे केवळ संस्थेचा विकास कसा होईल यासाठी त्या सातत्याने धडफडत असलेल्या दिसतात.

**संस्थेतल्या प्रत्येक घटकाला मातृवत प्रेम दिलेले, देत असलेले आणि देणारे व्यक्तित्व म्हणजेच माता गजाबेन**

ऑक्सफर्ड विद्यापीठातील आवारात सुटा-बुटात राहिलेल्या गृहस्थाला आईनस्टाईनने विचारले, “तुम्ही कोण” तेव्हा एक सद्गृहस्थ म्हणाला, “I am Doctor of Physics” तेव्हा उत्सुकतेने त्या सद्गृहस्थानेही विचारले आपण कोण? तेव्हा भौतिकशास्त्राचा तत्त्ववेत्ता आईनस्टाईन म्हणाला. “I am student of physics” हे उत्तर जसे अत्यंत मार्मिक होते तशाच पद्धतीने धार्मिक आणि धर्ममय वातावरणात जीवन जगणाऱ्या गुरुकुलाच्या माता भून आहेत. त्यांच्या सहज सोप्या, शुद्ध व सरळ वाणीतून त्यांच्या स्वभावाचे दर्शन घडते.

पशुपक्ष्यांना जपणारे, त्यांच्यावर जीवापाड प्रेम करणारे त्यांचे हृदय आहे. सन १९९७ सालची गोष्ट असेल. तेव्हा उंच झाडावरून पोपटांच्या भांडणातून एक पोपट खाली पडला. त्याच्या पायाला इजा पोहोचली, त्याला उडता येईना, पंखाने भरारी घेता येईना. लगेच भूननी संजय आणणांना बोलावून त्याला पिंजऱ्यात घातले आणि सांगलीच्या प्रतापसिंह उद्यान आणि प्राणिसंग्रहालयात सोडून यायला सांगितले. आल्यावर संजय आणणांच्याकडून त्यावर उपचार झाले का? त्या पोपटाला उडता येतं का? अशी विचारणा केलेल्या घटनेला आम्ही पुरावे म्हणून तपासे सर, आर. बी. पाटील सर, साजणे सर, आगरे आणणा, श्रेणिक आणणा वगैरे आहोत. यावरून हे सिद्ध होते की, ते अहिंसेचे भक्त आहेत. २५३७ वर्षांपूर्वी होऊन गेलेल्या भगवान महावीरांचा अहिंसात्मक विचार आणि ‘जगा व जगू द्या’ हा मोलाचा संदेश संपूर्ण प्राणिमात्रांना उपकारक ठरणारा उच्च कोटीचा विचार गजाबेन माताजींच्या प्रत्येक नसानसात भिनलेला दिसतो.

**त्या स्वतः: यथाशक्ती दान देतात. त्यांची दातृत्वशक्ती प्रचंड आहेच, पण इतरांनाही संस्थेसाठी आर्थिक मदतीसाठी त्या आग्रह करतात आणि त्यामुळे धर्मप्रेमी, धर्मवत्सल, श्रावक-श्राविकांना एकाच माळेत गुंफण्याचे महत्कार्य त्यांच्यामुळे झाले.**

आता ही शिक्षणाची नदी, ज्ञानगंगा, दुथडी भरून वाहत आहे. पाचाचे पन्नास विद्यार्थी झाले. पन्नासचे पाचशे आणि पाचशेचे पाच हजार. असे हजारो विद्यार्थी ज्ञानार्जनाने सुसंस्कृत होऊन बाहेर पडत आहेत. त्यांचे जीवन गजाबेन यांच्या मातृत्वप्रेमाने फुलले आहे, बहरले आहे. त्यांचे प्रेम मातीपासून मेघापर्यंत आहे. मातीखालच्या रुजण्यावर आणि उमलणाऱ्या वेलीवर आणि बहरणाऱ्या फळाफुलांवर आहे. प्रत्येक जीवावर दयेची भावना दाखविणारे, दया करणारे एक अत्यंत दानशूर व्यक्तिमत्त्व म्हणजेच गजाबेन शहा, गजाबेन माता, गुरुकुल माता.

बाहुबली गुरुकुल आणि विद्यापीठात कठड्यावर पांढऱ्या शुभ्र कपड्यात तात्या गुरुजी, भीसीकर गुरुजी, उभे असलेले करके गुरुजी, मागे हात बांधलेल्या गजाबेन आणि सुजाताताई बहिण-भावंडांचा गोतावळा एकत्र जमल्याचे पाहून कोणत्याही माणसाच्या डोळ्याचे पारणे फिटतील. पूर्वी असे अनोखे विहंगम दृश पहायला मिळायचे, पण आजमितीस गजाबेन आणि सुजाताताईच दिसतात.

काळाच्या ओघाने कांहीना अनंतात विलीन व्हावे लागले. त्या भाग्यवान भव्य जीवांचा वावर स्वर्गात असणार आहे. त्यांचे मंगल शुभाशीर्वाद आपल्या पाठीशी आहेतच. अशा उदात्त विचारांच्या त्यागींची, ब्रह्मचारी सद्गृहस्थांची प्रेरणा बाहुबली ब्रह्मचर्याश्रमास व विद्यापीठवासीय सर्वच घटकांना आणि गुरुकुलातील विद्यार्थ्यांनाही मिळालेली आहे.

त्यामुळेच विद्यमान संचालक मा. श्री. बेडगे गुरुजी, जडे गुरुजी, अजित आण्णा यांना एक विचारांचा वारसा मिळाला आहे. त्यामुळे सातासमुद्रापार संस्थेचे नाव पोहचविण्यात या सर्वच घटकाबरोबर गुरुकुल माता गजाबेन यांचा लाखमोलाचा वाटा आहे हे नाकारता येणार नाही. धन्यवाद !

□□□

### स्वामिकार्तिकेयानुप्रेक्षा

जं किंचि वि उप्पणं तस्म विणासो हवेइ णियमेण।

परिणाम-सरूपेण वि ण किंचि वि सासयं अस्थि ॥ ४१ ॥

जे काही उत्पन्न झाले आहे त्याचा नाश नियमाने होतो. पर्यायरूपाने काहीही नित्य नाही.

-स्वामिकार्तिकेय

## माझी प्रेरणा—भून

— श्रीमती स्व. रेवती गहाणकर, अमरावती  
(मृत्यूपूर्वी भूनसंबंधी लिहिलेले पत्र)

कर्तव्यदक्ष, धर्मशील, प्रेमळ, अकृत्रिम प्रेमाचा झरा, अखंड कार्यमग्नता, निर्भेळ, निर्व्याज आत्मिक जिव्हाळा असणाऱ्या गजाबेन (भून) माझी प्रेरणा आहेत.

पत्र बघून भून आपणाला आश्र्य वाटेल. पण ही खरोखरच सत्य परिस्थिती होती व आहे. माझी आंतरिक तळमळ तुमच्याकडे धाव घेण्याची होती, परंतु... माझ्या प्रकृतीमुळे सर्व भगिनीसोबत येऊ शकले नाही. छातीवर सूज असल्यामुळे अनेक प्रकृतीच्या तक्रारी होत्या. पायावर सूज वगैरे होती. तुमच्या ओरंबलेल्या अमृतवाणीचा थोडाही वेळ सत्कारणी लागला असता, पण माझे व्यर्थ नुकसान झाले. स्वाध्यायाने विचार शुद्ध राहिले असते. आत्मिक समाधान मिळाले असते भून. निरागस-सोज्ज्वल व्यक्तिमत्त्व, श्रेष्ठ विज्ञान, शुद्ध स्वरूपासंबंधी जितका अधिक विचार तेवढा अधिक काळ आपल्या सानिध्यात चांगला गेला असता. आपत्तीने संतम झालेल्या हृदयाला सदैव सांत्वना देणारी माझी एक प्रेमळ भगिनी मला मिळाली असती. आपली सौजन्यपूर्ण रसाळ वाणी मला मिळाली असती. विवेचनपूर्ण तर्क शैलीत कु. सुजाता आणि भाई जडे यांचे अमोल बोल ऐकावयास मिळाले असते, पण दुर्दैवच आड आले हो भून. तुम्ही मला आजपर्यंत माहेरची माया दिली. भून तुमचे त्यागमय जीवन, निष्कलंक चारित्र, सेवाव्रत, शुद्धाचरण व दिव्यदृष्टी आणि आंतरिक सामर्थ्य ही खूप आहे. जिद्द तर आहेच आणि योग्य ते प्रयत्नही आहेत. कोणाकडून कोणते काम कसे करून घ्यावयाचे अन् तेही अत्यंत गोड बोलून आणि वेळ प्रसंगी कडक बोलूनही हे तुम्हीच जाणे. कर्तव्य दक्षता, कार्याचा दबदबा, निर्लोभी मन, सर्वांशी संपर्क साधणे, संस्था दाखविण्याचे कार्य अविरत चालू, असा हा भव्य व रमणीय सोहळा पाहण्यास आपल्या परिसरांत केव्हा यावयाचा योग येईल कोण जाणे? आपला मदतीचा हात कुठल्याही रूपाने सर्वांना हवा असतो. वाचन, मनन, चिंतन, अध्ययन या आधारे सर्व ज्ञान आपण प. पू. गुरुदेवांकडून प्राप्त केले. मी अज्ञान बालिका, तुमच्या सानिध्यात फूल नाही पण फुलांची एक पाकळी का होईना शिकले. आपण कोणत्याही प्रसंगाला डगमगला नाही. नेहमी तुमच्या मनाच्या सरोवरात कल्पनेची, योजनेची कमळे फुलत असतात व सरोवर फुलांनी तुडुंब भरून जाते. आपले आत्मबलही खूप वाढलयं. बाहुबली संस्थेकरिता तर आपण त्यात हृदयपुष्पांचाही त्याग भावनेने समावेश केला आहे. तुमच्या त्यागाला जोड कुठलीही नाही. अथांग समुद्राला एका बिंदूमध्ये पकडता येईल काय?

तुमच्या कार्याचा गौरव जीवनांतले एक शिखर आहे, धर्माचरणाचा एक आदर्श व

बाहुबलीचाही एक आदर्श ह्या माझ्या थोरल्या भून. त्यांच्या व गुरुदेवांच्या प्रेरणेतूनच मी काही धर्म आत्मसात करू शकले व त्याचाच परिपाक आत्मजागृतीत उतरवीत असते. प्रत्येक क्षणाचा सदुपयोग व सतत शुद्ध विचारांची सवय स्वतःला लावून घेतली आहे. ज्ञान व क्रियेची सांगड जीवन विकासासाठी आवश्यक आहे. केवळ चांगले काय हे समजून किंवा बोलून उपयोगाचे नाही तर ते कृतीतही उत्तरविण्याचा निश्चय केला पाहिजे. मी आजपर्यंत भूनच्या प्रेरणेने संसारांत डगमगले नाही. सत्य व हितकारक आचरण करण्याच्या प्रयत्नांत मी असते भून. तुमची अमूल्य अशी छाया माझ्या पाठीशी राहो व तुमचे आरोग्यही असेच समृद्ध राहो, ही मनी भावना भावून पत्राला विराम देते.



### : भद्रभारती :

कार्यकर्त्याकडे जी कामे सोपविली असतील त्यांच्याकडून आपापल्या कामाचे साप्ताहिक अहवाल प्रमुखाकडे आले पाहिजेत. त्यामुळे प्रत्येक विभागाचे काम कसे चालले आहे हे समजण्यास सोपे जाते व आवश्यक सूचना कळविता येतात. मोठ्या कामात हीच पद्धती आहे. घेतलेले काम प्रत्येकजण दक्षतेने करतो की नाही याकडे वरिष्ठांचे लक्ष असावयास पाहिजे. तरच शिस्तीने आणि नियमितपणे सर्व कामे होत राहतील. कर्तव्य हे नेहमी कठोर असते.

- गुरुदेव समंतभद्र महाराज.

### : सारसमुच्चय :

नायातो बन्धुभिः सार्द्धं न गतो बन्धुभिः समम्।

वृथैव स्वजने स्नेहो नराणां मूढचेतसाम्॥१५५॥

अर्थ - हा जीव जन्मताना आपल्या बांधवांसह जन्मला नाही, मरताना आपल्या बांधवांसह मेला नाही. म्हणून मूढबुद्धी जीवांचा आपल्या बांधवांवरील स्नेह व्यर्थच आहे.

- श्रीकुलभद्राचार्य

# काव्यांजली

## गुरुमाता : भून

वाहवत जाती स्वार्थासाठी  
सर्वच कोणी प्रत्येक  
स्वतः वाही दुसऱ्यासाठी  
जीव तो एकमेव एक.

गुरुचे ध्यान सतत हृदयात  
गुरुमाता उपाधी  
वात्सल्याच्या तुमच्या छायेत  
गुरुनी साधली समाधी.

आश्रमवासी सर्व मुले तुमची  
किती ठेविले लक्ष  
कर्मचारी अध्यापक हितासाठी  
आई आमुची सतत दक्ष.  
लहान कोवळ्या मुलांसाठी  
तुमच्या बरण्यात गाईचे तूप  
पण त्यापेक्षा तुमच्या स्पर्शात  
स्नेह खूपच खूप..

श्री. भरत दिगे, कोल्हापूर

## आश्रममाता

या आश्रमची सावली आपण माऊली  
गृहस्थाश्रम परिभाषा आपण त्यागली ॥१॥  
मनोमनी धर्मायतनी या जागणे  
या भूमीस्तव, अनुराग तुमचे मागणे ॥२॥

किती मुलांना माया मंगल लाभली  
भद्रप्रकाशी एक विदुषी नित जागली ॥३॥  
सूत्रजगणे शास्त्र वचने ही पाळली  
जाणीव आपुल्या पर्यायाची नित ठेविले ॥४॥  
या सेवेचे सदैव आम्हासी राहिल ऋण  
कधी कार्य न उसंत घेवो आपले भून ॥५॥  
या श्रद्धेचे बीज उगवतील मतिमधुनी  
ध्येय आपले उंच राहिल दिगंबर सदनी ॥६॥

- श्री. जी. एस. शिकलगार, बाहुबली

## प्रेरणास्रोत

निसर्गाला रंग हवा असतो  
फुलाला गंध हवा असतो  
जीवन जगताना कोणाची तरी थाप हवी असते  
त्यासाठी आपल्यासारख्या व्यक्तीचा  
संग हवा असतो ॥८॥

कडक शब्दांचा कधी देता तुम्ही मारा  
त्यातच भरलेला असतो मायेचा झरा  
क्षणभर करतात नेत्राच्या कडा ओल्या  
परंतु मिळतो तुमच्या शब्दाने आयुष्यात विसावा ॥९॥

कर्तृत्व केल तुम्ही पुरुषाथर्नि  
न मनामध्ये हाराची कधीही खंत,  
स्वाभिमान नि नीतीनं जगणं,  
प्राणिमात्रावरील अपार ती छाया ॥१०॥

- कु. रोहिणी अंकले

## विभाग - ४



काही प्रथितयश विद्वानांच्या व परिवाराच्या पन्नातून  
व्यक्त झालेले भूनचे अंतरंग





श्री. ग. वर्णी जैन ग्रन्थमाला,  
२/३८ भद्रैनी, बनारस  
दि. ७-२-१९५१

श्री विदुषीरत्न गजरा बहिन

सादर जयजिनेंद्र

पत्र मिलनेसे कभी कभी इष्ट जनोंके संयोगजन्य सुखका अनुभव होने लगता है। आपका पत्र हमें ऐसे समय मिला जब हम उसके लिये चिन्तित थे। हमें आपके स्वास्थ्य की बड़ी चिन्ता बनी रहती है। जितने दिन आप यहाँ रहीं वह हमारे लिये जितना अनुकूल रहा उतना आपके लिये नहीं, इसकी हमें शल्य है। हम आपका सदाकाल एकसा ख्याल न रख सके। ग्रन्थ पूरा करना है और हमें इसका ध्यान है। स्वास्थ्य अनुकूल होते ही आप जो हो गया है उसे अनुस्मृत करनेकी अवश्य कृपा करे। अपने स्वास्थ्य की ओर विशेष ध्यान दें। आपमें जो गुण और विद्वत्ता है उसका तभी लाभ हो सकता है जब आप अपने स्वास्थ्यको सदा काल नीरोग रख सकें। शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम्।

दिल्ली में साहु शान्तिप्रसादजी से मुलाकात तो नहीं हो सकी। हम लोक गाड़ी लेट हो जाने के कारण रात्रिको ८ बजे पहुँच सके थे। और रात्रि की बैठकमें शान्तिप्रसादजी सम्मिलित नहीं हुए थे। दूसरे दिन सुबह ७ बजे के हवाई जहाजसे वे कलकत्ता चले गये थे। साहु श्रेयांसप्रसादजी से अवश्य बातचीत हुई थी। उन्हें यह शिकायत है कि अब तक इस सम्बन्धमें फूलचंद भाई ने कोई बातचीत नहीं की है। बडे आदमी हैं। मन की थाह लेना तो बड़ा कठिन है। पर मेरे ख्यालसे प्रयत्न चालू रहना चाहिये। फूलचन्द भाई को उनसे सम्पर्क बढ़ाना चाहिये। पीलीभीत और अहमदाबाद कई जगह बातचीत चल रही है। देर करने में विशेष लाभ नहीं। यह समाचार हमने उस्मानाबाद भी दे दिया है।

उस्मानाबादसे १०००/- का चेक आया है। आजकल यहाँ की ऋतू बड़ी प्रतिकूल चल रही है। सूर्य के दर्शन ही नहीं होते। दिन रात कुहरा छाया रहता है। बूँदाबूँदी भी हो जाती है। हाथ पैर थंड गार बने रहते हैं। शरीर किसी काम में उत्साहित नहीं होने देता। ऋतुके अनुकूल होते ही सर्वार्थसिद्धिका काम चालू करना है। आपको हमने नजदीकसे जान लिया है। अपने सुख दुखकी बात आपसे कहने में अब हमें संकोच नहीं रहा। यह काम आपके पुरुषार्थसे ही पूरा होता है। संस्था को यह लाभ भी आपकी ही कृपा का फल है। पंचाध्यायी और तत्त्वार्थसूत्र के प्रचार का अवश्य ध्यान रखें। योग्य कार्य निःसंकोच लिखते रहा करें। आपने अपने जीवनमें जो उत्सर्ग किया है उसका लाभ दूसरे भी ले सकें ऐसा उद्यम अवश्य करें। चि. शान्ति और उसकी माँ आपको व सुन्दर बहिन को सदा याद करती हैं। उन सबने आपको प्रणाम कहा है। उन्हें भी अपना कृपापात्र अवश्य बनावें ताकि उनका जीवन सुधरे। पत्र दें। सेवा कार्य लिखे।

आपका वही,  
फूलचंद शास्त्री,

॥ श्री ॥

२२-७-१९६३

वाराणसी

बहिन श्री गजाबेन,  
सप्रेम जयजिनेंद्र ।

श्री तात्याजी से यह जान कर कि बीचमें आप बहुत बीमार हो गई थी चिन्ता हुई । आप अपनी प्रकृतिका जरा भी ख्याल नहीं करती । शक्तिके बाहर बोझा उठाती हो उसीका यह नतीजा है । नियमित व्यायाम, नियमित विश्राम और नियमित भोजन-पान की ओर यदि आप ध्यान दें तो ऐसी परिस्थिति न उत्पन्न हो । अभी उम्र ही क्या है ? आशा है भविष्यमें इस ओर ध्यान रखोगी ।

मालूम हुआ है कि कुछ दिन आप हमें वहाँ आने के लिए इच्छा करती हो । बहिन, अनुकूल समय देखकर आवेंगे और आपके स्वाध्यायमें अवश्य ही सहयोग करेंगे । आपके बुद्धि वैभव को देखकर हमें विशेष उत्साह होता है । चाहते हैं कि उस ओर २-३ छात्र मिल जावें तो इधर उधर जाना कम करके अधिक दिन बाहुबली रहें । कारंजा का पंचकल्याणक होता है । वहाँ के गुरुगुल के स्थायित्वकी ओर विशेष ध्यान देना होगा । पूज्य महाराजजी और आप इस ओर ख्याल करें यह निवेदन है । उसे आकर्षक बनाने पर ही आगे उसे छात्र मिलेंगे इतना निश्चित है । पूज्य महाराजजी को नमोऽस्तु निवेदन करें । अपने स्वास्थ्यका ध्यान रखें । भादोंमें कलकत्ता जा रहा हूँ ।

आपका ही,  
फूलचंद्र शास्त्री ।

### : रत्नकरण्डश्रावकाचार :

शोकं भयमवसादं क्लेदं कालुष्यमरतिमपि हित्वा ।  
सत्त्वोत्साहमुदीर्य च मनः प्रसाद्यं श्रुतैरमृतैः ॥५॥

अर्थ- शोक, भय, स्नेह, द्रेष आणि अप्रीतीसही सोडून तसेच धैर्य आणि उत्साह प्रकट करून शास्त्ररूपी अमृताद्वारे मनास प्रसन्न केले पाहिजे.

ॐ

P. T.O. Kamalapuram.  
Dist. Bellary (Mysore State)  
Station Hospet S. Rly

श्रीमद् राजचंद्र आश्रम,  
हम्पी रत्नाकोट  
दि. ३-५-१९६७

अनन्य आत्म शरणप्रदा । सदगुरु राज विदेह  
पराभक्ति वश चरण में । धरूँ आत्मबलि एह

परमधर्मस्नेही सेवानितु श्री. भूपालप्पा.

आपका स्निग्ध आमन्त्रणपत्र १७-४ की शाम को प्राप्त हुआ था, पर यहाँ सत्संगियों की भीड़ अत्यधिक थी. अतः प्रत्युत्तर में ढील हो गई, जो क्षन्तव्य है।

मं म को प्राप्त हुआ था, पर यहाँ सत्संगियों की भीड़ अत्यधिक थी. अतः प्रत्युत्तर में ढील हो गई, जो क्षन्तव्य है।

परमधर्मप्रभावक स्वाध्याय-ध्यान निरत प. पू. श्री १०८ श्री गुरुदेवश्री महाराज के पावन चरण कमलों में इस देहधारी का सविनय सादर सविधि त्रिधा नमोस्तु अर्ज करावें।

पूज्यश्री की असीम वात्सल्य, सद्गुरुप्रभावना तथा निश्चय व्यवहार-समन्वयात्मक विचार, वाणी और वर्तन के कौशल्य से यह देहधारी अतीव प्रभावित है। देश-काल-परिस्थिति के अनुसार आपका सत्पुरुषार्थ सर्वथा अभिवन्दनीय है, अनुकरणीय है।

आप लोग धन्य हैं, जो ऐसे महामानवों की सेवा का महान् लाभ उठा रहे हैं। मंगलमयी इस सेवा की यह देहधारी सराहना करता है।

इस सेवा का लाभ उठाने में यह देहधारी असमर्थ है, क्योंकि तथा प्रकार का ऋणानुबन्ध सिलक में नहीं दिखता।

कुछ दिनों के लिए पूज्यश्री के सत्संग में आने में भी अभी अन्तराय दिख रहा है। क्योंकि दूर-दूर के कई स्वरूप जिज्ञासू सत्संग के लिए यहाँ आए हुए हैं और आनेवाले हैं। दूसरा कोइ इस क्रम को संभाल सके ऐसा अभी यहाँ नहीं है।

यहाँ उपस्थित सभी धर्मानुरागियों ने पूज्यश्री के चरण कमलों में सविनयप्रभावित पूर्वक त्रिधा नमोस्तु लिखाया है। वहाँ भी ध. भीसीकर तथा श्री. गजाबाई आदि सभी गुरुभक्तों को इस देहधारी का हार्दिक धर्मस्नेह कहिएगा।

धर्मस्नेह मे अभिवृद्धि करिएगा॥ ॐ

-भवदीय साधर्मी क्षु. सहजानंदघन

चमेली-कुटीर  
 १/१२८, डुमराव बाग,  
 अस्सी, वाराणसी  
 दि. ११-८-१९६७

अनेक गुणभूषा विदुषी श्री गजाबेनजी,  
 धर्मानुरागपूर्वक जय जिनेंद्र !

आशा है आप प्रसन्न एवं स्वस्थ हैं। बाहुबली से आने के बाद आपको अपना हार्दिक सद्भाव व्यक्त करने के लिए पत्र लिखना चाहता आ रहा था। आज लिख रहा हूँ।

इस वर्ष आदरास्पद एवं परम त्यागी ब्र. पं. माणिकचन्द्रजी चवरे की प्रत्यक्ष और आप की परोक्ष प्रेरणा से गत दिनों बाहुबली आनेका विशेष अवसर मिला। और वहाँ १६ दिन रहनेका का सौभाग्य मिला। इस कालमें एक-दूसरेको समझनेका अच्छा निमित्त मिला।

मैं देखता हूँ कि मुझे बहुत लाभ हुआ। एक तो कितने ही नये भव्य परिवर्तनों के साथ क्षेत्र का पुनर्दर्शन वन्दन लगातार १६ दिन तक हुआ। दूसरा सबसे बड़ा लाभ यह हुआ कि पू. गुरुदेव के निकट बैठकर उनके निर्मल व्यक्तित्व को परखा-जाना। तीसरा लाभ क्षेत्रस्थ प्रवृत्तियों और उनके संचालककों की अनवरत सेवा पूर्ण लगन को निकटसे देखने का हुआ।

इन सबके मध्यमें कुम्हार के चाक अथवा माला के सूतकी तरह जो प्रभावी व्यक्तित्व देखा वह आपका था। यह न स्तुति है और न अर्थवाद। ज्ञानकी भूख और उसे ग्रहण करने की अद्भुत क्षमता भी आपमें देखी। मैं मानता हूँ कि जो संचालक होता है वह ज्ञानसे दूर हो जाता है। पर आप अपवाद हैं। न्याय और उसके हेतु, व्यापि जैसे शुष्क विषयों को आपने जिस योग्यतासे समझा और तत्काल ग्रहण किया वह आप की विशिष्ट मेधाकी सूचिका है। आशा है आप इसी दिशामें सतत जागरूक रहेंगी। मेरी आपके लिए हार्दिक मंगल कामनाएँ हैं। आप शारीरिक और आत्मिक दोनों स्वास्थ्योंको उपलब्ध करें।

धर्मपत्नी आपको सादर जयजिनेंद्र कहती हैं।

आपके देय एवं संकलित द्रव्यसे श्री पं. कैलासचन्द्रजीद्वारा अनुदित एवं संकलित षट्खण्डागमके सत्प्ररूपणादिसारको छपा रहा हूँ। आशा है आप पसन्द करेंगी।

योग्य सेवा ।

प्रो. डॉ. दरबारीलाल कोठिया

एम.ए., पी.एच.डी. न्यायाचार्य, शास्त्राचार्य

आपका,  
 दरबारीलाल.

रतनचंद जैन मुख्तार,  
बडतलायादगार ।

सहारनपुर

२३-१०-१९७२

श्री ब्र. वालचंद जी शाह  
सादर वन्दना ।

१२ व १७ तारीख के पत्र मिले । ध. श्री गजाबेन के स्वास्थ के विषय में जानकर दुख हुआ । आशा है अब उन का स्वास्थ ठीक प्रकार होगा ।

आप के यहां गुरुकुल में एक या दो माह का अवकाश कब होता है ? उस समय अध्यापक गण भी स्वाध्याय में भाग ले सकेंगे । इस प्रकार मेरा अधिक समय स्वाध्याय में लग सकेगा ।

यहां पर भी ८-१० घंटा प्रति दिन स्वाध्याय में लगता है । मन बहुत चंचल है । यदि यह स्वाध्याय में लगा रहता है तो ठीक रहता है । श्री १०८ महाराज जी को मेरा नमोऽस्तु कहना । ध. श्री गजाबेन को सादर वन्दना कहना । उनका धर्म वात्सल्य प्रशंसनीय है । समस्त अध्यापक गण को यथायोग्य कहना ।

योग्य सेवा ।

भवदीय,  
रतनचंद जैन

### : भद्रभारती :

सदाचारासारखे जीवनात सुख नाही. उच्च विचार, सत्य व प्रेमल उच्चार आणि हितकर आचार या साधनत्रयीनेच मनुष्य सुखी व श्रेष्ठ होतो.

- गुरुदेव समन्तभद्र महाराज.

॥ श्री ॥

दिनांक - १२-५-१९७८

बी .२/२४८ निर्वाणभवन

रवीन्द्रपुरी वाराणसी ५

श्रीमान् प. माणिकचन्द्रजी भीसीकर

सा. जयजिनेन्द्र

मैं सोलापुरसे १८-४-७८ को ही रवाना हो गया था, इसलिये आपका २१-४-७८ का लिखा हुआ पत्र यहाँ ता. ८-५-७८ को मिल सका। आभारी हूँ।

अपने पत्रमें आपने मेरे प्रति जो भाव व्यक्त किये हैं, यद्यपि मैं उस लायक तो अपने को नहीं समझता। फिर भी जिनागमकी अगाध श्रद्धावश उसका भागी बनने का सौभाग्य मिल जाता है।

जैन धर्मकी तत्त्व प्ररूपणा व्यक्तिस्वातन्त्र्य के आधार पर हुई है, अन्यथा स्वतन्त्ररूपसे अनेक द्रव्योंका और उनकी विविध गुण-पर्यायोंका अस्तित्व नहीं बन सकता। यह मूल है जिसे समझ लेनेके बाद ही धर्मसाम्राज्यकी स्वयंके जीवनमें स्थापना होना सम्भव है, अन्यथा नहीं। भाई! मेरे जीवनकी एकमात्र यही खुराक है। मैं समझता हूँ कि इसके सेवन करने से ही मुझे वह दृष्टि मिली है जिसकी झलक आपको और बहिनजी गजाबेनको जैन तत्त्वमीमांसामें मिलती है। अस्तु,

बहिनको मैं आजसे नहीं, ४० वर्षसे जानता हूँ। उनकी बौद्धिक खुराक तत्त्वको हृदयंगम कर स्वयं में तृप्ति को अनुभव करना है। उनका सोनगढ़के प्रति आकर्षण और दूसरोंके लिए मार्गदर्शन इसी का फल है।

उनकी इच्छा है कि मैं कर्म सिद्धान्त पर स्वतन्त्र ग्रन्थ लिख दूँ। साथ ही मूलाचारका सम्पादन कर दूँ। इन दोनों कार्योंके लिये वे यथाशक्य व्ययभार उठानेके लिए तैयार हैं। मैं उनके इस अभिप्रायका स्वागत करता हूँ। मूलाचार के कुछ प्रारम्भिक भागका अनुवाद मैं कर चुका हूँ। जो कर्म सिद्धान्तपर पुस्तक लिखनी है उसके लिये आवश्यक टिप्पण लेने होंगे। केवल प्रवचनोंसे काम नहीं चलेगा।

इस समय स्थिति यह है कि जय धवलाके दो भाग और तैयार होने हैं । सर्व प्रथम १४ वें भागके अनुवादादि की ओर ध्यान दे रहा हूँ । हाँ इतना अवश्य है कि उसके साथ कर्म सिद्धान्त पर टिप्पण लेने का कार्य प्रारम्भ करनेका निर्णय लिया है । मूर्तरूप दीपावलिके बाद ही दे सकूँगा । मेरा यह भाव उन्हे (बहिनजी को) बतला दीजिये । आप सब हितैषियोंकी प्रेरणा रही तो निश्चित है कि उनकी इच्छाकी पूर्ति हो जायगी । सावधान अवश्य करते रहना होगा ।

आप बहिनके साथ मिल कर जैन तत्त्व मीमांसाका वाचन कर रहे हैं बड़ी खुशी की बात है । मेरा एक निवेदन अवश्य है कि जानकर भी तत्त्वप्ररूपणके प्रति सार्वजनिकरूप से जो दिझक रहनी है वह छूटे तो ही लाभ । मात्र जाननेका नाम लाभ नहीं । मेरी यह उक्ति स्वयं मुझ पर भी लागू होती है ऐसा अभिप्राय यहाँ लेना । इसमें लौकिकता सबसे बड़ा बाधक कारण है । आशा है इस दिशामें हम और आप गति करेंगे ।

स्वाध्यायके समय जहाँ चूक प्रतीत हो उसका टिप्पण अवश्य तैयार करते जाँय । आगे काम आ सकता है ।

लघुतत्त्वस्फोट के मुद्रण का दायित्व वर्णी संस्थानने संम्हाला है । उसकी भी व्यवस्था करनी है । आर्थिक दृष्टिसे कुछ अडचन है । आशा है वह दूर हो जायगी आप सबके सहयोगसे ।

पूज्य महाराजश्री के चरणों में नमोऽस्तु कहें । बहिनको स. जयजिनेन्द्र ।

आ. तात्याजी वहीं होंगे । उन्हें वन्दना कहें ।

पत्रोत्तर अवश्य दें ।

आपका,

फूलचन्द्र शास्त्री ।

रतनचंद जैन मुख्तार  
बड़तलायादगार

सहारनपुर(उ.प्र.)

Pin 247001

टि. ०१-१२-१९७८

### श्रीमानजी

सादर जयजिनेन्द्र । २७-११-७८ का कृपा पत्र मिला । स्वास्थ ठीक नहीं है, शरीर वृद्ध होगया है, कमजोर होगया है । अतः इस समय उपस्थित होने में असमर्थ हूँ । यदि शरीर ने साथ दिया तो मार्च अप्रैल में आने का प्रयत्न करूँगा । जो कठिन स्थल हैं उन को पृष्ठ संख्या व पंक्ति, पुस्तक संख्या व सूत्र लिखने की कृपा करें । पत्र द्वारा उसको स्पष्ट करने का प्रयत्न करूँगा ।

गोम्मटसार कर्मकाण्ड की टीका का संशोधन तो कर दिया है । लब्धिसार क्षणासार की टीका का संशोधन कार्य चालू है । इन दोनो ग्रंथो का पुनः प्रकाशन होगा ।

ध्वल पुस्तक ३ में द्रव्य प्रमाण का कथन है जिसमें गणित सम्बन्धी विशेष कथन है । उस को समझने के लिये गणित के विशेष ज्ञान की आवश्यकता है ।

आचार्य कल्प श्री १०८ श्रुतसागरजी तथा उनके संघस्थ श्री १०८ मुनि वर्धमान सागरजी (जो नवयुवक व गणित में विशेष रुचि रखते हैं) गो. क., गो. जी. तथा लब्धिसार क्षणासार की टीका के संशोधनकार्य के लिये विशेष प्रेरणा दे रहे हैं तथा संशोधन को स्वयं भी देखते हैं ।

श्री गजाबेन को सादर जयजिनेन्द्र कहना । स्वाध्याय में उनकी विशेष रुचि है । यह बहुत हर्ष की बात है । प्रिंसपिल(आचार्य) साहिब को भी जयजिनेन्द्र कहना । पूज्य श्री १०८ समंतभद्रजी महाराज को नमोऽस्तु कहना । सर्व साधर्मि सज्जनों को जयजिनेन्द्र । योग्य सेवा ।

भवदीय,

रतनचंद जैन ।

□□□

खुरद  
ता. २७-११-१९५०

चरणों में श्रीमती पूज्य गजाबेन,  
सविनय नमस्कार ।

अस्तु,

२५ को आपका दूसरा पत्र मिला। पढ़कर अत्यंत प्रसन्नता हुई। बहन मैं आपको अत्यंत आनन्दप्रद समाचार सुनाती हूँ सेठ सा. को एक पत्र गजपंथा से और एक पत्र आज बाहुबली से आया, वहाँ पहुँचकर उन्हें अत्यंत ही संतोष प्राप्त हुआ है, पूज्य आचार्य महाराज के दर्शन करने के बाद उनका फोटो लिया। फोटो लेने के बाद आचार्य महाराज ने कहा कि हमें तो कुछ दे जाओ, उनके कहने पर कुछ देर तो असंमजस में रहें, पर उनकी आज्ञा का उलंघन न कर पाँच पापो का त्याग, मिथ्यात्व का त्याग, परस्त्री सेवन का त्याग, और १० करोड़ का परिग्रह प्रमाण इत्यादि ब्रत लिए है आशा है कि महाराजजी व आप सबकी पुण्य से उनका अच्छी तरह पालन होगा। आचार्य महाराज ५ मिनट में ही पहचान गये, उन्होंने पंडित जी से कहा, कि ये भद्रपरिणामी मालूम होते हैं, इसलिए हमने केवल इन्हीं से ब्रत लेने को कहा है, उसके उत्तर में उन्होंने लिखा है, कि अभी हम हैं तो नहीं लेकिन बनने की कोशिश करेंगे, बहिन जी मुझे तो एक २ शद्व देखकर अत्यंत प्रसन्नता हो रही है।

आज के पत्र में लिखा है कि मुझे पत्र का उत्तर न देना, पर पूज्य महाराज जी व गजाबेन को जरूर पत्र देती जाना. वे ही सच्चे हितैषी हैं उन्हीं के द्वारा इस आत्मा का कल्याण होगा और लिखा है कि यहाँ पर गजाबेन जैसी अत्यंत स्नेहमयी २ बहने और मिल गयी, अभी तक तो बड़े दुःखी रहते थे पर जबसे आप का व महाराज जी का समागम मिला भावों में परिवर्तन हो गया लगता है कि अब कुछ पुण्य जाग्रत हुआ है। धर्म में अत्यंत रुचि हो रही है।

संस्कृत का अभ्यास रोज करती हूँ। सागर धर्मामृत का पहले अध्याय से पढ़ना शुरू कर लिया है। स्वाध्याय मोक्षमार्ग प्रकाश और भाव दीपिका की करते हैं। मोक्षमार्ग प्रकाश का पाँचवा अध्याय हो रहा है। अब तो स्वाध्याय में ज्यादा उपयोग लग रहा है। आपके पत्र से अत्यंत शान्ति मिलती है। माँजी को फिर आँव पढ़ने लगी है, आपको सबका नमस्कार, आप अपने स्वास्थ्य का विशेष ध्यान रखना। आपके स्वास्थ्य की ज्यादा चिन्ता रहती है।

शेष शुभ।

आपकी स्नेहमयी लघु बहिन,  
पुष्पा.

Mrs. Kumudinibai Govindji Doshi

३५

११-१०-१९७५

ती. गजाभून यांसी,  
स.न.वि.वि.

बाहुबलीहून निघाल्यानंतर दुपारी ३ वाजता आम्ही पुण्यास पोहोचलो. वाटेत आम्हाला मोटारीचा अगर पावसाचा त्रास झाला नाही. जेवणासाठी एका डाक बंगल्यात उतरलो असता, एकदा खूप पाऊस पडून गेला. आमच्या विश्रांतीच्या वेळेला पावसाने आपले काम आटोपून घेतले. त्या दिवशी पुणे येथे मुक्काम केल्यानंतर ठरल्याप्रमाणे गुरुवारी सकाळी डेक्कन कवीनने श्री. चतुरबाई मुंबईस निघून गेल्या व मी दुपारी पुण्याहून निघून येथे सुखरूप येऊन पोहोचले आहे. येताना चि. प्रभावती बरोबर आली आहे.

गजाभून! माझ्यावर कोसळलेल्या या संकटाच्या वेळेस मला अनेकांची अनेक तऱ्हेने मदत झाली आहे. पण मनाला दिलासा व शांती येण्यासाठी अगदी पहिल्या दिवसा पासून आज पर्यंत तुमची फार मदत झाली. माझ्यासाठी तुम्ही असे कष्ट घेतले नसतेस तर मी दुःखद अवस्थेतून इतक्या लवकर सावरले नसते हे निश्चित. अगदी वेळेवर तुमच्या कडून अशी मदत मिळाल्यामुळे तुमचे फार उपकार वाटतात. आपली माणसे कितीही लांब दूर असली, फारसे संबंधी नसले तरी मनाने कसे एकरूप असतो याची प्रचीती व अनुभव आला. पुण्यास व घरी आल्यानंतर पूर्वी सारखेच दुःख, आठवणीने भडभडून येते. पण नाही, तुमच्या कष्टाचे व पू. महाराजांना दिलेल्या शब्दाचे मी भान ठेवणार आहे. म्हणून आज पासून मनाला आवरले आहे व यापुढे ही मनास असेच आवरून घेईन. पू. महाराज, तात्याजी, धन्यकुमारजी, मंजाताई ह्या सर्वांच्या सहवासात तेथील दिवस फार शांतीने व चांगले गेले. आम्हास काही कमी न पडू देण्याची, सर्व सुख सोई करण्याची तुमची चाललेली खटपट आठवून गहीवरून येते.

धन्यवादाच्या कृत्रिम चौकटीत तुमचे हे प्रेम मी बसवू इच्छित नाही. म्हणून धन्यवाद काही देत नाही. तेथील पवित्र वातावरण, ती सर्व मंदिरे, पू. महारांजांचा उपदेश व तुम्हा सर्वांचा सहवास सारखा आठवतो आहे.

विद्वद्वार श्री. उपाध्ये यांचा स्वर्गवास झाला ही फार वाईट घटना घडली आहे. आम्ही तेथे असताना, श्री. चतुरबाई, त्यांना कोल्हापुरास भेटून आल्या असत्या तर बरे झाले असते, असे आता वाटते पण आता काय इलाज? आमची मुलगी सौ. लीलाबाईची प्रकृती दिवसे न दिवस सुधारत आहे. येथे दररोज नि सारखा पाऊस पडतो आहे.

पू. महाराजांना त्रिवार नमोस्तु. तेथे असल्यास पू. तात्याजी व मंजाताईना माझा नमस्कार सांगावा. मला चालेल अशी बाई मिळण्याकडे लक्ष ठेवावे व दिसल्यास कळवावे. कळावे.

तुझीच,  
कुमुदिनी.

॥ श्री ॥

ता: २९-८-१९८९

धर्मनुरागी गजाबेन यांना सप्रेम नमस्कार. आपले पत्र आले. वाचून समाधान झाले. आमच्या ठिकाणी आपली कळकळ पाहून मन भरून आले. पण गजाबेन अनादिकाळचा भवरोग पाठीमागे लागला आहे. त्याबद्दल आम्ही काहीच चिंता करीत नाही. शरीराची जोपासना करतो. हा शरीराचा रोग तात्पुरता आहे. भवरोग अनादिकाळापासून त्रस्त करणार आहे आणि असेच होणार आहे. त्यालाच दूर करणे हेच आपले कर्तव्य आहे. तो रोग दूर होण्यास आत्मध्यानच कामी पडणार आहे व त्याचेच प्रयत्न सुरु आहेत. असो. सुजातास आशीर्वाद.

मंजाताई,

संचालिका, कंकुबाई श्राविकाश्रम, कारंजा

॥ श्री ॥

२८-३-१९९४

नवलाई

१४८ रे.ला.

सोलापूर ४१३००९

प.पू. गजाभून

यांना सौ. इंदुमतीचा शि.सा.न.

मी रविवार दि. २७ ला सांगलीहून निघून इथे सुखरूप येऊन पोहोचले. तुमचा सर्वांचा प्रेमळ सहवास सोडून यायचे जिवावर आले होते पण अनायासे गाडी आली. एक दिवस मुलांबाळांत रहावं वाटणं हेही स्वाभाविकच नव्हे का?

तुमच्यामुळे केवळ ती. ललिता काकी आल्या, मी ही अनायासे त्याच भागात होते. योग बरा जुळून आला, काकींच्यावर माझे अकृत्रिम व निरपेक्ष प्रेम आहे, आदर आहे व कृतज्ञता भाव ही आहे, ही सहवासाची शिदोरी खूप दिवस पुरेल, तसा त्यांचा सहवासाचा आनंद गेले चाळीस वर्षे मी भरभरून लुटला आहे. त्यांचे प्रेम, मदत व सौहार्द शब्दातीत आहे. या छोट्या भेटीतही झालेला आनंद खूप मोठा होता याचे श्रेय तुम्हाला निश्चितच आहे व जो आग्रह, पाहुणचार तुम्ही केला त्याला तर तोडच नाही. त्यागमय जीवन जगत असतांना देखील व्यवहाराची कास तुम्ही सोडली नाही, ही सूक्ष्मता, निरीक्षण क्षमता, संयोजन कुशलता कुठून शिकला हो भून? सामान्य

माणसापेक्षा काही तरी वेगळेपण जाणवते. प. पू. महाराजांच्या प्रदीर्घ व मंगल सहवासात ही किमया घडली असावी. त्यांनी तर सर्वांचे परमकल्याणाच चिंतले. आमच्या सारख्या सामान्य माणसांचे ते एक आदर्श होते. नतमस्तक व्हावे असे त्यांचे दिव्य व्यक्तिमत्व होते व हातात, मनात, आचरणात ज्ञानदीप तेवत होता. त्यांच्या रसाळ वाणीतून अमृत सांडत होते व मंद स्मितहास्यातून तर चंद्रकिरण पाझरायचे. फार लहानपणापासून मनामध्ये ही मूर्ती विराजमान झाली व आजही तोच आदरभाव व ओढ आहे. बाहुबलीचा परिसर नव्हे तो सारा आसंमंतच पावित्र्याने उजळून निघाला आहे. अशी माणसं पुनःपुनः होत नाहीत “संभवामि युगेयुगे” असे ते एक युग पुरुष होते. जैन संस्कृती जतन करणारी थोर विभूती होती. अंधःकारमय झालेल्या जनतेच्या जीवनाला, अज्ञानाला त्यांनी चैतन्य दिले, प्रकाश दाखवला. त्यांचे कार्य, त्यांनी स्थापन केलेल्या संस्था हेच जणू त्यांचे स्मारक आहे. तेथील तुम्ही सर्वजण अहोरात्र झटत आहात. वेगवेगळे उपक्रम करून जनजागृती व्हावी हा ध्यास घेत आहात. आपले सर्वस्व, आपले जीवन संस्थेकरिता अपर्ण करीत आहात. तुमचे हे जीवनकार्य अगदी निःस्वार्थ बुद्धीने चाललय हे पाहून आनंद वाटला.

प. पू. महाराजांच्या वरील असीम भक्तीचे हे प्रतीक आहे. ही चैतन्याची ज्योत विझणार नाही. उलट ज्योतीने ज्योत पेटते तशी ही महाराजांच्या एकूण कार्याची, कर्तृत्वाची, जनसेवेची, धर्मप्रसारणेची ज्योत, ही अमरज्योत ठरावी. मला खूप वाटते पण शब्द थिटे पडतात. तुम्ही भावना समजू शकता. तुम्ही खाऊ घातलेल्या उत्कृष्ट पदार्थाची चव जिभेवर आहे, कलात्मकतेने नटलेली मंदिरे व सर्व परिसर पाहून डोळे तृप्त झाले. शास्त्र ऐकून थोडा वेळ का होईना पण कानही तृप्त झाले. प. पू. महाराजांच्या असंख्य स्मृतीच्या सुगंधाने भाऊन गेले. सर्व स्मृती बकुळीच्या फुलासारख्याच! नाजुक, सुंदर व सुवासिक! सुकली फुलं तरी सुवास दरवळत रहातो. महाराजांचे अस्तित्वही तसेच वाटते. पुनःपुनः यावेसेही वाटते. म्हणून तर काहीतरी निमित्त शोधायचे. एरवी आलं तर कुणी नको म्हणत नाही तरीपण प्रयोजन असलेले बरे. व्यावहारिक कारण प्रपंचात लागतेच. ऑगस्ट महिना खूप लांब आहे, उगाच आतापासून मनसुबे रचू नयेत. मनसा चिंतित कार्य, दैवम् अन्यत् चिंतयेत् असं चालत, नंतर मी कळवीन. सुजाताईस आ.

श्री. जडे गुरुजींना माझा प्रणाम सांगा. माझी दोन्ही पुस्तके कृपया त्यांना वाचायला द्या. बाकी क्षेम.

आ. इंदू.

आदरणीय भूननी आपल्या आजोबांना  
स्वहस्ताक्षरात लिहिलेले पत्र

कारंजा.

श्री-

ता. १५१३१४९

ती. बाबास नमस्कार वि.वि.

आपलें पत्र पोहोचले काळ प.पू. महाराज तात्या सकाळी येथे आले. मी काळ दुपारी येथूत (मानिकाशभांडून) गेले होते २-३ तासांने पुतः संध्याकाळीं परत आले. पू. महाराजांना आपले पत्र आल्याच्युं संगितांत तेहां ले आपांस इकडे येण्याविषयीं नार मुंबईला याची अशा किंवा-रोंत होते क्षा मी म्हट्ट्यें येथील उन्हांव्यामुळे यांची प्रकृति टांसक्केळ या नवांत पुनः प्रकृति सुधारणे अत्यंत कठीण असे म्हट्ट्यावरत तार देख्याच्या बेत रहित केला. ती सावजीची लर आपांस बोलावण्याची लीन्ह इच्छा पण याच्यारणामुळे सर्वांनाच दोकावे लागले. उधां पं. सुवर्चदजी सकाळी येणार आहेत. कांही शंका वरीरे विस्त्राचाराबाबत याहेतुने प. महाराजांनी मध्या तिकडे बोलाविल्यावरद आज संध्याकाळीं सी तिकडे (महाराज नाहचवीसिस) जाईल. २-३ दिवाळ राहील पुनः परत येथे वेईल.

गो. कर्मकाळिडव्या गाथा २०० झाल्या. प्रदेशांदंधाचे प्रकरण घालू आले. वाठ वर्गेरे कांही करीत नाही. फक्त बाबून काढतो. आपल्या मराठी लिहेल्या गोमटसाराचा फार उपयोग होतो. सावजीनीही माझ्यापुढे २-३ दो म्हट्ट्ये की, त्या मोळ्या गोमटसाराला अनुसरतनंच समीन्वयन दिल्हिले गेले आहे. माझी पूर्वी सफूल, समीन्वयनिषद्यांकांका येत होती या असे गडबड कांहीं माझी नाही. हे आचे वाच्य ऐकून मला फार आनंद नाटला. कारण अधिकारी यन्हीने उद्घार काढणे आणि इतर सामान्यांकोंचे उद्घार यांतर नाटले. आपल्या हातून जे कांहीं लिहिले जाते अथवा ऐसा सर्व केला गेला ले सर्व योग्य ठिकाणीचे केले गेले आहे. इतर लेकाप्रमाणे भलती कडेच वाहू नाही. कांहीं तरी केलेले गेलेले दिसून येत नाही. याबद्दल राहून राहून आघ्या नाटतो. उतारां अदिकडे आपल्या विकित्यक नुद्दीची पदारपदी मला जाणील होते. अणि जबल जे मध्या शिक्षण किलांदे अथवा जे माझ्यावर संस्कार पडले आहेत के इतर ठिकाणीं केंद्रेही राहून यिळणे करीए. मी अगदीं सूक्ष्म दृष्टीने पुक्कव ठिकाणीं पढते चाचा समाधान कासळ असे मला दिसून आले नाही.

येतो-

आपणाकडून पूर्वी भूमिका तयार केली गेल्यापुढे मला येणील शानी ठोकांचा फायदा घेनाही हे अस्ती स्वास. धार्मिकविषयाची तसेच थोडेसे संस्कृत विषयाची पूर्वी पीठिका तयार नसती तर मी येदी काय केले असतें? मला या ठोकांचा फायदा घेता आण्हा नसतां येणील ठोकांपासून मी जो कांही फायदा आणि त्यापासून होणारा आनंद जो हुद्दें येत्यें सर्व श्रेय आपणांकडे आहे. कारण आपण घरी धार्मिक संस्काराटी पाढे आणि आपण मला हळें पाठविले नसतें तर मला मिळाण्या सर्व सुखापासून आंदवावे लागले असेहें पर उम्में एक श्रेय आपल्या पासून कोणाहा दुखबाबाच्याचे नाहीं न्यांता न्यांत न्यांत नाही असेल तो त्यांनी करविं त्यांत अडथळा आणान्याचा नाहीं असें आपले उच्च धर्म-क्षेत्र बाबा आपल्याकडून जे कांही माझ्यानंद उपकार केले गेले आहेत ले मी निसरानार नाहीं आपण मला 'कृतक्ष' कृष्णां तें शब्द वापरत होतां त्याचा मला अर्थ पूरी लागला. आतां मी कैद्यां कृतक्ष होणार नाही. कृतक्षय होईन. आपल्या स्वभावाची पूरी ओवरस इल्ली. जेपरीत पूरी ओवरसें नव्हतें तेपरीत कृतक्षपणा. आतां नाही आपले मल दुसरिं जाही अवी बागळूक होणार नाही भाझी प्रकृति उत्तम आहे: चतुरमासी आपणांक्षेवर आव्हा काय! ती. नाहीची प्रकृति कझी आहे. धार्मिक पदीक्षेहा कोणी बायका बहावाई आहेत काय! नी-ती. -मुकु भोलीलाज अजुवेरीकराचीन्हताच्यांची गांड पडली हेती मुशो. (गुणाळा-ला टोयफारड इत्या समजाले. तिन्हा प्रकृतिवद्वारा नाहीं माहीती असत्याक काविती) सो. कसुरीबेन कोठे आहे कृष्ण नाही: (कृष्णानानां आव्ही काय!) ती. नाही कुसीलामासी नासेंती मासी नवकृष्ण ! जूळकी बुकुलाई वगैरे सर्व मंडळींना नमस्कार होत्या पाढळावेलील किंवांत अप्रायोग्य संगोऱ्यांना पक्का लिटुपास दांडावे कवोवे उपराज्य.

सावजींचा व्हात सुतेस मुलगा इत्या आहे. २. दिनसऱ्यावे

विभाग - ५



भूनची जुनी डायरी  
(चिंतन-मनन)  
जशीच्या तशी

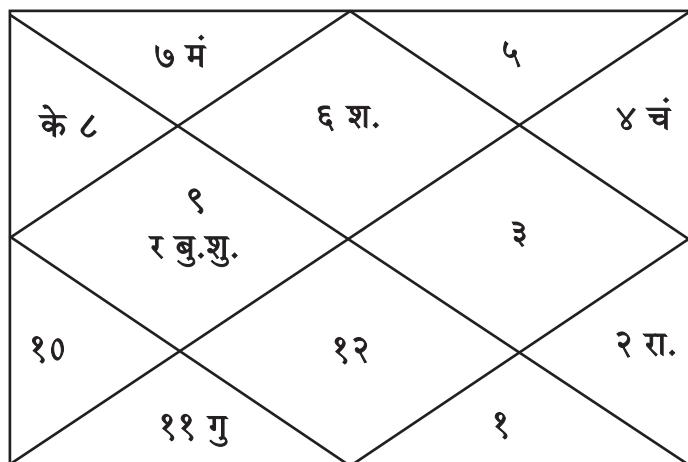




**आदरणीय भूनची डायरी जशीच्या तशी (चिंतन-मनन)**  
**मार्च तारीख १९ फालगुन शके १८५३**

शके १८१३ मार्गशीर्ष वद्य ४ शनिवार  
जन्मनांव - डोगरसी  
कर्क रास - संमत १९४८  
शके १८१३

(पूज्यपाद गुरुवर समन्तभद्र महाराजांची कुंडली)



स्याद्वादो विद्यते यत्र  
पक्षपातो न विद्यते।  
अहिंसायाः प्रधानत्वं  
जैनधर्मः स उच्यते॥

मार्च तारीख १९ फालगुन १२ शके १८५३

## दिव्यानंदाचा लाभ

धन्य घडी धन्य भाग्य. ज्याच्या करितां योगी धडपडतात ती अचिंत्य दिव्य वस्तु प्रत्यक्ष अवलोकिली. सर्व चिंता दूर झाली. सर्व आकुलता मिटली. परमानंदधाम सांपडलें. मोक्षाचा दरवाजा उघडला.आता अज्ञानानें पूर्वी उपार्जन केलेल्या कर्माचे देणे समतेने देऊन टाकले म्हणजे आपले अनुपम सुखाचा भोग घेत बसणे, एवढेच काम राहिलें. हा सगळा श्री १००८ कुलभूषण देशभूषण महाराज व शांतिनाथमहाराज यांच्या दिव्य सानिध्याचा प्रताप. “भगवददिव्यसांनिध्ये निष्प्रत्यूहा हि सिद्ध्यः” या आचार्य वचनाची सार्थकता प्रत्ययास आली. सर्व इच्छा मावळल्या. आता कसलीही इच्छा राहिली नाही. आकुलता सर्व लयास गेल्या. शांतिः परमशांतीचे आगर हातास आले.

□□□

## सदा आनंद व उल्हास आणि सदा परमात्मस्मरण एकान्त नवनीत

मागील अष्टान्हिकांत मंथन करून काढलेले. यापुढे आजपासून खालील नियम पाळण्याचा अभ्यास करावा.

- १) सतत आनंद व उल्हास आणि अखंड परमात्मस्मरण अथवा सत्पुरुषांची वचने मनांत घोळविणे.
- २) आपल्या वेळेचा शक्य तो मिनिटार्फर्यतचा हिशेब रोजचा रोज लिहून काढणे.
- ३) आयुष्य कमी, मृत्यु केव्हां गांठील याचा नियम नाहीं व मनुष्यपर्याय मिळणे तर अत्यंत दुर्लभ दीर्घायुषी बनून धर्मसाधन करण्याचा प्रयत्न या भवांतच पराकोटीचा करणे अत्यंत उचित. त्याकरितां खालील नियम ध्यानात ठेवावेत.

□□□

१) परिमित खाणे जी वाटी सध्या जवळ आहे ती पुरी भरून कणिक, पसाभर दाळ, पसाभर तांदूळ, याशिवाय दोन पदार्थ भाज्या वगैरे यापेक्षा अधिक व अधिक प्रकार खाऊं नयेत. फळे सुखामेवा खाण्याची मोकळीक. मुखशुद्धीचीही मोकळीक.

- २) पाणीही परिमित प्यावे.

- ३) संध्याकाळी पाण्याशिवाय कांही घेऊं नये.
- ४) मधून मधून महिन्या दोन महिन्यांतून एनिमा किंवा सूक्ष्म रेचक घेऊन पोट साफ ठेवावे.
- ५) दररोज कमीत कमी १२५ जोर व २५० बैठका किंवा हे अशक्य असल्यास तितक्याच प्रतीचा पळणे फिरणे असला व्यायाम नियमित घेणे.
- ६) अष्ट.(अष्टमी) चतु.(चतुर्दशी) खेरीज दंतमंजन करणे दोन्ही वेळेस.
- ७) दिवसा निजू नये जरूरच असल्यास अगदी थोडे झोपावे.

**नोट-** विश्रांतीसाठी अंग टाकण्याची मोकळीक

- ८) गप्पे वेळ घालवू नये ज्यायोगे आपले जीवन फुकट गेले असें आपणास वाटेल अशा गोष्टी करू नयेत. ऐकणे भागच पडल्यास परमात्म चिंतन त्यावेळीं करीत रहावे आपण त्या गोष्टीत मग्न होऊं नये.
- ९) शीर्षशासन जास्तीत जास्त एक तासपर्यंत अभ्यास वाढवावा. कमीत कमी ३ तास जास्तीत जास्त ५ तासापेक्षा अधिक वेळ अंथरुणावर पडून राहू नये. यापुढे अंथरुण सोडलेच पाहिजे. आकस्मिक आजार आल्यास अथवा प्रवासांत मोकळीक.

**नोट-** असलेले आयुष्य सत्कारणी लावणे. म्हणजेच वाढविणे होय. ८ व ९ हे नियम या अपेक्षेने आहेत व अगोदरचे नियम अनियमितपणामुळे आयुष्य जे अपवर्ति (कमी) होत असते ते न व्हावे म्हणजेच आयुष्य वाढविणे होय. वर्षातून कमीतकमी २-३ महिने एकांत वास केलाच पाहिजे त्याशिवाय वास्तविक आत्मनिरीक्षण होत नाही. आत्मनिरीक्षणाशिवाय आत्मोन्नति होत नाही.

- १) सत्पुरुषांचा सहवास नित्य करावा. ज्यायोगे आपल्या चारित्र्याची व ज्ञानाची वृद्धि होईल, असलेले उज्ज्वल होईल किंवा आपल्यांतील वाईट संवयी-दोष निघून जातील व चांगल्या संवयी-गुण प्राप्त होतील अशा पुरुषांचा अवश्य सहवास करावा.
- २) नित्य स्वाध्याय अधिक प्रमाणांत करावा पण मनावर विशेष जोर असावा. कारण ती संवय कमी आहे.
- ३) रोज थोडे तरी पाठांतर करावे मागील आवृत्तीही.
- ४) रोज थोडासा मौनाचा अभ्यासही करावा.
- ५) दिवसांतून अधिकाधिक तरी झोपेसह एकांतात गेल्यास फार उत्तम. निदान या गोष्टीचा अभ्यास करावा.
- ६) वाटेल तेथें बसणे उठणे शक्यतो टाळावे, सोबळ्यांत असतांना जशी आपण शुद्धता पाळतो तितकी पाळावी. कारण त्यायोगे परिणाम विशुद्धीस फार मदत होते.
- ७) कषायाची निमित्ते टाळावीत. खालील वचन ध्यानांत ठेवावे.

भोजन जल थोडे निपट।  
 थोडी निंद कषाय।  
 सो मुनि थोरे कालमें।  
 बसहि मुक्तिमें जाय॥

९) पांच इंद्रियाना वश करावे, शरीरास आसन, वचनास मौन, मनास ध्यान लावावें. क्षमा विनय सरलपणा, संतोष (निर्लोभता) यायोगें चारी कषायांना जिंकावे. परिजनावरील ममत्व टाकावे. विषयाशा निर्मूल करण्याचा सतत प्रयत्न करावा.

१०) अंतरंग व बहिरंग उभय शुद्धता धारण करावी.

११) गहे नहि पर तजे न आप।  
 करे निरंतर आतमजाप।  
 ताके संवर निर्जर होय।  
 आस्त्रव बंध विनसे सोय।

१२) वरील नियमाची पालना कारंजात होत नसल्यास किंवा खंड होऊं लागल्यास लगेच शक्य तो एकांतवास गाठावा अथवा वरील नियम ज्याठिकाणी पाळले जातील त्याठिकाणी रहावे.

### एकान्त नवनीत

१) मनाची एकाग्रता करण्याचा प्रयत्न जोरकस करावयास पाहिजे. मनभृंग अर्हतचरण कमली लुब्ध होऊन जावयास पाहिजे.

२) जैन सिद्धांत दर्पण, अर्थप्रकाशिका व मोक्षमार्गप्रकाशक हे ग्रंथ बरेंच वेळेस पुनः पुनः वाचावेत.

३) सुभाषितें, नाटक समयसार, हिंदिमधील ५०-१०० कवित तसेच संस्कृतमधील ५-२५ कलश, आत्मानुशासनातील ५-१५ निवडक श्लोक कंठ करावेत.

४) सर्वार्थसिद्धि व न्यायदीपिकेतील लक्षण वाक्ये अवश्य कंठ करावीत .

५) गोमटसार जीवकांड मूलगाथा व अर्थ पाहून महत्त्वाच्या गाथा ध्यानांत ठेवाव्या.

६) राजवार्तिक संस्कृत, वाचन करावे व ते वाचतेवेळी भाषा टीकेचा बरोबरच उपयोग करावा. अर्थावर बराच प्रकाश पडतो. शेवटच्याच पांच अध्यायातील शंकास्थळे त्यांतून पहावीत नंतर एखाद्या विद्वानाजवळ त्याचे पुनः श्रवण व्हावे. त्याचे अगोदर वाचनशैली ज्यांची समान अशाने (वकील यांचेसारखे सज्जनाबरोबर) वाचाण्याचा योग मिळाल्यास तो दवङूं नये.

७) नियमपणाच्या संवयी अंगी जडून घेण्यासाठी मनसोक्त प्रयत्न करावा. सामायिक दुपारचे ११॥

वाजता सुरु करून १२ ।। ला पूर्ण होईल अशी योजना केल्यास चांगले. सामायिकाचे अगोदर एक तास भोजन व्हावे किंवा सामायिकोत्तर भोजन करावे. सामायिकनंतर भोजन सामायिकास अनुकूल प्रमादपरिहारास फार मदत करते.

- ८) मनास दुसऱ्याची घाण पहाण्याची व धुण्याची फार सवय आहे ती काढून टाकावी.
- ९) रत्नकरण्ड, सागारधर्मामृत पुरुषार्थसिद्ध्युपाय (निवडक श्लोक कंठ करावे.)
- १०) कंठ विषयाची पुनः पुनः आवृत्ति करीत जावी.
- ११) किती वेळ कोणकोणत्या कार्यात जावयास पाहिजे हे ठरवून त्याप्रमाणे दैनिक कार्यक्रम आंखून घेऊन शक्यतो त्याच्याप्रमाणे वागण्याचा प्रयत्न करावा.
- १२) जनसहवास सहसा टाळावा.
- १३) खाण्याचे पदार्थ नेहमी नियमित केले पाहिजे तरच अधिक सुखदायी व प्रमाद परिहारास अधिक मदत मिळेल.
- १४) सकाळी उठल्यावर कंठ करणे किंवा आवृत्ति किंवा शुभ भावना वा शुभसंकल्प याकडे उपयोग सकाळच्या वेळेचा करावा. स्वाध्याय ही थोडा मनःप्रसाद उत्पन्न करणारा करून नंतर सामायिक सकाळचे झाल्यास अधिक उत्तम
- १५) यापुढे पुढील अष्टान्हिकापर्यंत कमीतकमी दिवसांतून तीन घंटे ‘शुद्धचिद्वपोऽहम्’ किंवा तत्सदृश भावना उन्नत बनविणाऱ्या मंत्राचा जप करावा. तसे न जमल्यास ‘शुद्ध चित्रूपोऽहम्’ चे महिन्यात २।। लाख असे पुढील अष्टान्हिकापर्यंत १० लाख जाप्य करावेत. ॲ. म. ५०० जाप्य व स्तोत्र प्रत्येक दिवशी अवश्य द्यावेत. भगवंतांची पूजा प्रासुक अष्टद्रव्याने रोज करावी मग येथील प्रमाणे स्तोत्र म्हणून ॲ. म. ५०० जाप्य फारच उत्तम होईल.
- १६) बंधु, मित्र, समाज देश, व विश्व यांचे परम मंगल चिंतविण्यात दिवसांतून कमीत कमी पाव अर्धातास वेळ घालविला पाहिजे.
- १७) उठल्याबरोबर सर्व सिद्ध क्षेत्रांचे मनाने वंदना करून दुसऱ्या कामास लागावें.
- १८) नीतिशास्त्र व वैराग्यशतकांतील वेंचक पांच पंचवीस सुभाषिते कंठ करावीत.
- २०) भज गोविंद भज गोविंद हे पाठ करावे.                   २१) मागील सर्व नियमांची जोड यास द्यावी.
- २२) दृष्टांतासाठी ५-५ गोष्टींचा (बोधप्रद) दृष्टान्त सागर, रामकृष्ण बोधपर गोष्टी व आराधना कथा कोश, पुण्यब्रत वगैरेत्तुन जरूर संग्रह करावा.

- २४) मराठी भाषेवर थोडा तरी अधिकार प्राप्त व्हावा म्हणून ५।१० व्याख्याने सुंदर पैकी पाठ करावीं.
- २५) 'ब्रह्मचर्य हेच जीवन' या पुस्तकाचे पुनश्च अवलोकन करावे.
- २६) वाचन पाठमाला दोन्ही भाग आणखी एक वेळ नजरेखालून घालावे.
- २७) आगरकर केसरीतील निबंध मधुमक्षिका काळातील निबंध निवडक पुरुषांचीं ५-१० चरित्रे तरी वाचून काढावीत.
- २८) पंडितजी व प्रद्युम्नसावजी यांचे ज्ञानाचा अवश्य फायदा घ्यावा.
- २९) 'दिसामार्जीं कांहीं तरी ते लिहावे प्रसंगी अखंडीत वाचीत जावे' ही उक्ति लक्षात ठेवून आचरणांत आणावी.
- ३०) जमीनीला अंग टेकून वाचण्याचा व्यामोह उत्पन्न झाला की निद्रादेवीही आपला अंमल गाजविण्यास सुरुवात करते म्हणून ह्याविषयी खबरदारी बाळगावी.
- ३१) आसनाच्या अभ्यासास थोडी तरी अवश्य सुरुवात करावी, टाळू नये.
- ३२) पांच अष्टके येतात आणखी २-३ तरी पाठ करावींत. अष्टान्हिक षोडष. दशाधर्म.
- ३३) ५-२५ उत्तमपैकीं अध्यात्मपदे अंतःकरणांत संग्रह करून ठेवावी अर्थात चांगली कधीही विस्मरण न होईल अशारीतीने कंठ करून ठेवावीत.
- ३४) तत्त्वार्थसार समाधिशतक वगैरे चांगली कंठ करून भावना विशुद्धीसाठी त्याचा वरचे वर उपयोग करावा.
- ३५) भोजनाचा काल अर्ध्या तासापेक्षा अधिक नसावा.
- ३६) भोजनाच्या वेळी प्रत्येक घासाचे चर्वितचर्वन करतेवेळी सोऽहम् किंवा तत्सदृश पवित्र भावना ठेवल्याच पाहिजेत. केवळ खाण्यात परमात्म विस्मरण होऊन वेळ गेला तर ते वृथा निष्फळ आहे.
- ३७) स्नान करतेवेळींही अगोदर पवित्र संकल्प करून नंतर स्नान करावे.
- ३८) संध्याकाळचे जलपानाचे समयीही हें जल नव्हे अमृत आहे, सर्व कषायांची शांति करण्याची यात शक्ति आहे, वगैरे संकल्प करून नंतर जलप्राशन करावे.
- ३९) समितीची पालना अन्यून सावधानीने होत नाहीं. त्याविषयीं विशेष लक्ष असावे. चालतेवेळी मुऱ्या वगैरे जीव अधिक दिसल्यास मार्ग बदलून दुसऱ्या मार्गाने जावें इतर समितीही मुनी आहोत अशी कल्पना करून पाळण्याचा जरूर प्रयत्न करावा, व्हावा.
- ४०) देशब्रताचे प्रमाण व्यवस्थेशीर प्रति दिवशी केल्यास बरें. वैय्यावृत्य धार्मिक संस्थाचे कार्यासाठीं मोकळीक.
- ४१) चार हरितापेक्षां किंवा अधिकांत पांच अधिक यांच्यापेक्षा अधिक प्रतिदिवशी खाऊ नयेत.
- ४२) घेतलेल्या ब्रतांचे प्रति दिवशीं महत्त्व स्मरण करून अहोभाग्य समजावे व पुढील श्रेण्यारोहणाविषयीं भावना भावाव्या.
- ४३) उठणे व बसणे या गोष्टीं अजून नियमित साधत नाहीत तसेच भोजनाचे. तरी याविषयीं अधिक

सावधगिरी बाळगली पाहिजे.

४४) ध्यान स्वाध्यायाशिवाय इतर भेटीची वेळ किंवा बोलण्याची वेळ ठरवून घेऊन त्यापेक्षां जास्त वेळ त्या कार्यात न जाईल याविषयीं खबरदारी बाळगली पाहिजे. मोह आवरून वेळेची बचत करून ती ज्ञानवृद्धि अथवा इतर शुभकामाकडे लावावी.

४५) आश्रमची कामे नियमितपणे पाहात जावीत. पसारा वाढविण्याचे विचार मनातून अजिबात काढून टाकावेत. आहे तेवढेच उत्तम रितीने कसे चालेल याकडे लक्ष असावे.

४६) जितका खाण्यापिण्यांत व झोपेत व व्यायामात नियमिपणा अधिक तितके आरोग्य शरीराचे व विशेष करून मनाचे चांगले रहाते व चित्ताची प्रसन्नता राहिल्यामुळे खन्या आनंदाचा स्वाद प्रत्यहीं नव्हे प्रतिक्षणी चाखावयास मिळतो.

४७) आता कषायाची मात्रा घटत गेली पाहिजे याकरितां बाह्य पदार्थावरील आसक्ति कमी करणे वा शांततेने बोलणे. रागावून किंवा ओरडून न बोलणे. कुर्तक न काढणे, परिणामाची उदारता ठेवणे, दुसऱ्यावर आक्षेप न करणे व सर्वात महत्वाची गोष्ट म्हणजे शरीरावरील ममत्व घटविणे ही आहे. तरी शेवटच्या गोष्टीचा ही प्रत्यय कांहीना कांहींतरी अभ्यास जरूर करण्याचा प्रयत्न व्हावा.

४८) एकांतवास प्रियता ही जीवनोन्नतीस अवश्य आहे. असा आजपर्यंतचा अनुभव आहे. तेव्हां काहींही किंमत पडली तरी हरकत नाही. परंतु तिचे सेवन पूर्वी ठरविल्याप्रमाणे अवश्य करावे. ह्या दृष्टींनी कुंथलगिरी क्षेत्रच बरे वाटते. दुसरे स्थळ अनुभवांत आले नाही तोपर्यंत हे स्थळ उत्तम सोईचे आहे. एकांतवास, पर्यास व्यायाम, चित्त शुद्धिसाठी लागणारी शुद्ध हवा, मनोहर वनश्री, मुबलक व्यायाम, निर्मलजल, भोजनाचा साधेपणा व नियमितता, इतर गडबडीचा अभाव वगैरे साधने याठिकाणी भरपूर आहेत व ग्रंथभंडारही असल्यामुळे पुष्कळ सोय आहे. शिवाय इतर सर्व माणसे धर्मध्यानास अनुकूल सामुग्री मिळवून देण्यात एका पायावर सज्ज असतात. त्यामुळे तर विशेषच लाभकर आहे.

४९) उदारचरितानां वसुधैव कुटुंबकम् ह्या सूक्तिनुसार संकुचित क्षेत्रगत प्रेम वाढविले पाहिजे. आश्रमी यजन किंवा आपृष्ट मित्र बंधु शिष्य एवढ्यांतच मनाचा ओढा दिसतो. तरी त्यांत सुधारणा जरूर व्हावी.

५०) मन अनुदार आहे. कषायाची मात्रा प्रबल आहे. वाणिक् वृत्तीचेच सर्व संस्कार हीन आहेत. ही वृत्ति त्यागून अत्यंत उच्च ब्राह्मणत्व अंगीकारावे.

५१) मनाचे सूक्ष्म अवलोकन केले पाहिजे. त्यांत बारीक सारीक सर्व दोषांचे पुंजचे पुंज गच्च भरले आहेत. त्यांचे सूक्ष्म निरीक्षण वरचेवर करून ही घाण सतत तडेतोड करून झाडून टाकली पाहिजे. रोज झाडले असता जसा कचरा साचत नाही तशी ही आत्म्याची घाण सतत, झाडून पुसून, धुऊन

घासून काढली पाहिजे.

५२) ता. २२ मा. ८ लाख जाप्य संकल्पाप्रमाणे श्री १००८ पूज्य श्री कुलभूषण देशभूषण महाराज व श्री शांति प्रभूच्या कृपा प्रसादाने निर्विघ्नपणे सानंद पार पडले.

५३) यापुढे आठ महिने पूजेनंतर स्तोत्र म्हणून ५०० जाप्य द्यावेत. आरंभी एक महिना कारंजास गेल्यानंतर धूप उत्तमपैकी मागवून येथें करीत होता त्याप्रमाणे स्तोत्र म्हणून फार घाईने नाही व फार सावकाश ही नाहीं शक्यतो शास्त्रोक्त विधिस अनुसरून ५०० जाप्य लवंगाचे जाप्य शक्य असल्यास यंत्र आणून यंत्रावरच द्यावेत. दुसरा महिना तांदूळ अखंड केसरी करून दररोज ५०० तिसरा महिना ५०० पांढरे स्वच्छ याप्रमाणे जाप्याचे कामी व चौथा महिना पुन: लवंगाचे याप्रमाणे आठ महिने वरील ऋःमं जाप्य पुन: द्यावेत. पुढील चातुर्मास म्हणजे येत्या अष्टान्हिकापर्यंत मागें लिहिल्याप्रमाणे ७७२००० जाप्य झाल्यानंतर मग ऋ.मं. जाप्य पुन: अधिक करणें ठरल्यास जसें ठरेल तसें करावें (५४) मागील खेपेस सदानंद ठेवावा असा संकल्प केला त्याची पूर्ति ठरविल्याप्रमाणे प्रत्यहीं कर्तव्य कर्माची पालना झाली अर्थात बरोबर खाण्यापिण्यांत निजण्यात वगैरे संयम पाळला गेला म्हणजे वाईट विचाराला मनांत एक सेकंदही थारा न दिला म्हणजेच हा संकल्प पूर्ण होणार आहे तरी याकडे विशेष लक्ष असावें.

(५५) ध्यानांत मन गुंतविण्यासाठीं नेहमी त्यास चांगले पुष्ट खाद्य दिले पाहिजे. मन रिकार्मे ठेवलें की बिघडले त्यांत निरुपयोगी किंवा अपायकारक हवा भरावयाचीच. त्यासाठीं त्यास नेहमी गुंतवून ठेविले पाहिजे. साध्या गोष्टीनीं किंवा ‘सोऽहम्’सारख्या लहानशा मंत्रांनीं ताब्यात येत नाही लगेच उड्या मारूं लागते इकडे तिकडे भटकूं लागले किंवा पिष्टपेषण करूं लागलें किंवा घडलेल्या क्षुद्र गोष्टीकडे धावूं लागतें तेव्हांही मनाची दुर्वृत्ति लक्षांत घेऊन उपाय योजना करावी. मन साधले तरच सर्व सिद्ध झाले. मनाच्या सिद्धीवरच पुढील सर्व सिद्धी अवलंबून आहेत. तेव्हा ही गोष्ट सर्वात महत्त्वाची आहे.

(५६) कामादिक तस्करांचा मनाला वाराही न लागूं देण्याची अत्यंत खबरदारी बाळगावी. भगवत्स्मरणाने व पवित्र संकल्पाने त्यांना कायमचीच गचांडी दिली पाहिजे. एकदा थारा मिळत नाहीं, गृह मालक नेहमी समंध (सावध) असतो अशी त्याची खात्री पटल्यावर तेंही ढुङ्कून पहाणार नाहीत पण त्याची जात मांजरासारखी टपून बसलेली. अवकाश मिळायला उशीर की, यांनी झडप घातलीच..

(५७) म्हणून मनांवर सतत विवेकाचा खडा पहारा पाहिजे. नागव्यातलवारीनिशीं अ.(अथवा) सतत विवेक जागृतिपूर्वक.

## भूनच्या डायरीतील गुरुवर समंतभद्र महाराजांची सुवचने दिव्य जीवन ।

- १) आपल्या अंतःकरणामध्ये ज्या कांही उंच उंच भावना होतात त्या उगीच आपल्या शशशृंगाप्रमाणे खोण्या नसून त्याच्यामध्ये सत्यसृष्टीमध्ये येण्याची एक अद्भुत शक्ती आहे.
- २) जे मन वचन कायेने युक्त असे एखादे कार्य करावयाचे ठरविले असेल ते निश्चितपणे आपल्या हातून केव्हाना केव्हातरी पार पडतेच.
- ३) आत्मशोधन केल्याच्या योगाने शारीरिक, मानसिक आणि नैतिक यांच्यातील न्यूनता आपणांस स्पष्टपणे दिसावयास लागते.
- ४) आदर्श हा आपल्या श्रद्धेला दृढ करीत असतो. म्हणून ज्या पुरुषासारखे आपणास बनावयाचे असेल त्याचा आदर्श सतत आपल्या डोळ्यापुढे आपण ठेवला पाहिजे.
- ५) आपल्या अंतःकरणामध्ये रोगी आणि बलहीनतेचे विचार कधीही ठेवता कामा नये, तर ह्या विचाराच्या ऐवजी आशाजनक अर्थात आपली सुखस्वप्ने खात्रीने यशस्वी होतील, आपण आपल्या हाती घेतलेल्या कार्यात खात्रीने यशस्वी झाल्याशिवाय राहणार नाही, अशा प्रकारचे करावेत
- ६) जे कल्याणकारी आहेत अशाच विचारांना फक्त आपल्या मानसमंदिरामध्ये प्रवेश करण्याला परवानगी दिली पाहिजे, इतरांना केव्हांही नको.
- ७) आपल्याला जशाप्रकारचे बनावयाचे असेल तशाच प्रकारचे सदोदित आपण विचार ठेवावयास पाहिजे. त्याचा फायदा असा होईल की, आपली सुधारणा होत आहे, त्याचप्रमाणे आपण आपल्या कार्यकर शक्तीला वाढवीत आहोत, ह्याचा प्रत्यय आल्याशिवाय खास राहणार नाही.
- ८) केवळ जर आपण मोठमोठ्या अभिलाषाच फक्त धारण करीत गेलो आणि कार्यसिद्धीकरितां करावे लागणारे प्रयत्न केले नाहीत तर पाण्याच्या लाटेप्रमाणे भावना उद्धवतीलही आणि थोड्या वेळांत त्या नाहीशाही होतील अर्थात त्याचा कांहीही फायदा होणार नाही.
- ९) अभिलाषेला दृढ निश्चयाची संगत अगदी सदोदित हवी आहे आणि ह्यामुळे शेवटी उत्पादक शक्तीचा प्रादुर्भाव होतो.
- १०) जर आपण तदूपता प्राप्त करण्याचा आदर्श डोळ्यापुढे सदोदित धारण केला तर वाईट विचाराचा त्यामुळे नाश होऊन आपल्याला आपल्या इष्ट वस्तूची प्राप्ति होईल.
- ११) उच्चता, श्रेष्ठता व पवित्रता हे (विचार) आत्मविश्वासाला उत्पन्न करतात.

- १२) आपण नेहमी असा दृढ विश्वास ठेवला पाहिजे की आपल्या हातून नेहमी चांगलेच कार्य होईल.
- १३) ज्या वस्तूला प्राप्त करून घ्यावयाचे असेल त्याच्याबद्दल दृढ अशी इच्छा मनामध्ये पहिल्या प्रथम करून घ्यावयास पाहिजे व मग सर्व विचार शक्ति एकवटून तिची सर्व शक्ति केवळ त्याच्या प्राप्तिकडे लाविली पाहिजे.
- १४) कारागिरी इमारत तयार करण्याच्या अगोदर त्या इमारतीचा नकाशा डोळ्यापुढे आणतो अर्थात मनामध्ये स्थिर करतो व मग त्याला अनुसरून अशा प्रकारची इमारत बांधतो. त्याचप्रमाणे जे कोणते आपण कार्य करणार असतो त्याची प्रथम उत्पत्ती आपल्या मनामध्ये तयार होत असते व मग ती प्रत्यक्ष दृष्टिगोचर अर्थात कार्यरूपात उतरते. त्याचप्रमाणे आपल्या कल्पना ह्या आपल्या जीवितरूपी इमारतीचे नकाशे अर्थात मानचित्रे आहेत.
- १५) तुम्ही आपल्या मनो कल्पनांना तिळतुषमात्रही स्वप्नात देखील भिंत नका. कारण की जो मनुष्य आपल्या आदर्शाची सुखस्वप्ने कधीही पहात नाही तो मनुष्य आपली उन्नति केव्हाही करू शकत नाही.
- १६) आपल्या प्रकृत अभिलाषेच्या पाठीमागे ईश्वरत्वाचे ऐश्वर्य आहे. ध्यानात ठेवा.
- १७) आपल्या अभिलाषा ह्याच आपल्या नित्य प्रार्थना आहेत.
- १८) जो मनुष्य आपल्या मानसिक भावांना उत्तम प्रकारे तयार करून उत्साह आणि प्रामाणिकतेने आपल्या इष्टसिद्धीस प्राप्त करून घेण्याची इच्छा करतो तो आपल्या इच्छित स्थानाची जरूर प्राप्ती करून घेईल आणि यदाकदाचित जरी त्याला त्याची पूर्ण प्राप्ति झाली नाहीं तर एवढे मात्र अगदी त्रिकालबाधित सत्य आहे कीं, तो आपल्या ध्येयाच्या अगदी जवळ जाऊन पोहोचला आहे असे म्हणण्यास कोणती हरकत राहणार नाही.
- १९) आपल्या हार्दिक अभिलाषा ह्या आपल्या अंतर्शक्तीस सारख्या उत्तेजित करीत असतात.

### इंद्रिय निग्रह करण्याचा उपाय

- १) विषयांची क्षण भंगुरता भावणे.
- २) आत्म्याची ओळख करण्याकरिता तशा दृष्टीने बुद्धीची वाढ करणे.
- ३) सद्गुरुच्या मंत्रांचे आणि उपदेशाचे स्मरण करीत गेल्यास कुभावनांचा ताबडतोब नाश होईल.
- ४) मर्म भेदक वचनाचा त्याग.

५) कोणासही दोष न देणे. सर्व आपल्या कर्मोदयाने होत असते ही गोष्ट पक्की आपल्या अंतःकरणात बिंबविणे.

६) क्रोधयुक्त भाषणाचा त्याग.

७) परोपकार, कृतज्ञता आणि दुसऱ्याची मानसिक व शारीरिक व्यथा दूर करणे. ह्या तीन गोष्टी महत्वाच्या आहेत. जी कांही ब्रते धारण केली असतील त्यांच्याबद्दल धन्यता मानून ती दररोज निरतिचारपूर्वक पाळली जातात की नाही हे पहावयाचे

८) आश्रमबंधुत्व आणि ब्रह्मचर्य या दोन घेतलेल्या प्रतिज्ञेची विशेषत: मनानें वचनानें आणि कायेने पालन होते किंवा नाही याची खबरदारी घ्यावयाची.

९) जेव्हा लंपटता अत्यंत असल्यामुळे मन ताबडतोब तिकडे धावते तरी त्याला हे तुळ्ये स्वरूप नव्हे देहालाच केवळ उपयोगी पडणारे आहे आणि देहतर तुळ्या नाही अशा प्रकारच्या भावनांचा विवेकरूपी लगाम त्याच्या गळ्यात अगदी जोरकस रितीने आवळून अशा प्रकारचा बांधावयाचा की, तो आपल्या लगामापासून तिळभर मुँगीभर देखील इकडून तिकडे हलणार नाही. तरच काही तरी पुढचे ध्येय गाठण्याची आशा.

१०) जन सहवास विशेषत: ज्याठिकाणी गप्पा गोष्टी चालतात तो अजिबात टाळण्यास पूर्णपणे शिकावयाचे.

११) ज्या धार्मिक क्रियेमध्ये विशेषत: दांभिकपणा येण्याचा रंग दिसू लागला असेल त्यावेळेस ताबडतोब एकतर आपल्या स्वरूपाचे चिंतवन करून दांभिकपणा घालविण्याचा अर्थात मी हे कृत्य दुसऱ्याकरिता करीत नसून आत्मोन्नतीसाठी केवळ करीत आहे आणि अशाठिकाणी जर मी दांभिकता आणला तर आत्मवंचनाच केल्याचे पातक लागणार आहे हे लक्षात घेऊन ताबडतोब तो दांभिकपणाचा पोषाख धारण केलेला काढून टाकावा आणि मन फारच दुर्बल असेल तर अर्थात तेथल्या तेथेच काढून टाकता येत नसेल तर ताबडतोब दुसरीकडे जावें कीं ज्याठिकाणी ती क्रिया पुन: आपली पूर्ववत् उत्तम प्रकारे भावयुक्त घडू लागेल.

१२) आत्मानुभवाशिवाय सर्व धार्मिक क्रिया अगदी व्यर्थ आहेत हे प्रतिसमय लक्षात घेऊन त्याच्याच केवळ प्राप्तीकरिता ज्याकाही क्रिया करावयाच्या त्या करावयाच्या. याची प्रतिज्ञा रूपानेच जवळजवळ पालना करावयाची. त्याचबरोबर हेही लक्षांत ठेवावयाचे की “अत्यल्पमपि सूत्रज्ञैदृष्टिपूर्व यमादिकम्। प्रणीतं भव संभूतक्लेशप्राभारभेषजम्” अर्थात् केवळ एका प.प.अशा सम्यगदर्शनाने युक्त असून अगदी थोडीशी का ब्रते धारण केलेली असेनात तर अशा प्रकारची एकंदर वरची परिस्थिती प्राप्त झाली तर त्याचे महत्त्व एवढेच सांगितले आहे की, संसाररूपी महारोग घालवून

टाकण्यास ती औषधाप्रमाणे उपयोगी पडतात अर्थात संसारांतून लवकरच मुक्त होतो तेव्हा ही सर्व परिस्थिती एकंदर डोळ्यापुढे ठेऊन जे कांही करावयाचे ते करावे.

१३) मनाला नाना प्रकारचे अर्थात दुसऱ्याच्या अंतःकरणाला अर्थात ज्याच्याविषयी कुरत्क काढतो त्याच्या मनाला कधीच स्पर्श करणारे विचार नसतील अशाप्रकारचे कुरत्क सारखे काढीत बसण्याची अत्यंत वाईट सवय असल्यामुळे आत्मोन्नतीच्या मार्गाला अगदी पूर्णपणे फाटाच मिळतो. तेव्हा अशा प्रकारचे कुरत्क सुरु झाले की आपल्या स्वरूपाचे चित्र डोळ्यापुढे ताबडतोब आणून ‘सोऽहं’ या मंत्राचे जाप्य देण्यास सुरुवात करावी म्हणजे मन त्या विचारापासून ताबडतोब हटून आपल्या कह्यात राहील.

१४) कोणाशीही भाषण करण्याचा प्रसंग आला की, त्यावेळेस आपल्या मनाने अशाप्रकारे चिंतवन करावे की मूर्तिक पदार्थ हेच फक्त इंद्रियाकडून ग्रहण केले जातात अर्थात मूर्तिक पदार्थ तर जडच आहेत आणि जड अर्थात पुद्रल पदार्थ तर ज्ञानवान् अशा मला कसे जाणतील बरे? अर्थात ज्याअर्थी इंद्रिये मला ग्रहण करू शकत नाहीत म्हणजेच इंद्रिये मला जाणत नाहीत तर मग मी कोणाबरोबर आणि कसे भाषण तरी करू शकेन बरे? अशा प्रकारचा ज्या ज्या वेळस बोलण्याचा प्रसंग येईल त्या त्या वेळेस विचार करून जे काही भाषण होते त्यांच्यांत कांही माझा समावेश होत नाही ह्याकरितां मी आपल्याच स्वरूपामध्ये लीन रहावें हेच उत्तम असे ठरवून त्याप्रमाणे ताबडतोब मनाने स्वतःचे चिंतवन करावे.



### : सारसमुच्चय :

यावत्स्वास्थ्यं शरीरस्य यावच्चेन्द्रियसम्पदः।  
तावद्युक्तं तपः कर्तुं वार्धक्ये केवलं श्रमः॥१७॥

अर्थ – जोपर्यंत शरीराचे आरोग्य चांगले आहे आणि इन्द्रिये सुस्थितीत आहेत तोपर्यंत तप करणे योग्य आहे अन्यथा वृद्धावस्था प्राप्त झाल्यावर केवळ खेद होईल.

– श्रीकुलभद्राचार्य

## विभाग - ६



पूज्यपाद गुरुवर समन्तभद्र  
महाराजांनी स्थापन केलेल्या  
संस्था - एक दृष्टिक्षेप





**गुरुवर समन्तभद्र महाराजांनी स्थापन केलेल्या संस्था –  
एक दृष्टिक्षेप**

अ.क्र.	संस्था	स्थापना वर्ष	संपर्कासाठी फोन नंबर	वर्ग	शिक्षक शिक्षकेतर कायर्कर्ते	एकूण विद्यार्थी
१.	श्री महावीर ब्रह्मचर्याश्रम, कारंजा १) गुरुकुल २) माध्यमिक विद्यालय	१९९८	(०७२५६) २२२०३९	-- ५ ते १० ५ ते १०	-- १४ २२	-- १०३ ७३२
२.	श्री कंकुबाई श्राविकाश्रम, कारंजा गुरुकुल १) बालविकास २) प्राथमिक ३) पूर्व माध्यमिक ४) माध्यमिक	१९३३ १९५६ १९४९ १९४४ १९६४	(०७२५६) २२२३४४, २२४५२२	५ ते १० शिशू व बाल ५ ते ४ ५ ते ८ ९ ते १०	७ १३ ५ ३४	१० १८५ २९८ १०६७
३.	श्री बाहुबली ब्रह्मचर्याश्रम, बाहुबली (गुरुकुल) प्राथमिक विभाग – १) सौ. इंदुमती शिखरे शिशु विकास मंदिर, जयसिंगपूर २) श्री पुरंदर नाभिराज देमापुरे, प्राथमिक विद्यामंदिर, जयसिंगपूर ३) बालविकास व प्राथमिक विद्यामंदिर, बाहुबली ४) कमल होसकले बालविकास व ध.बा. चौणुले प्राथ.वि.म. अकिवाट	१९३४ १९८७ १९९१ २००२ २००३ २००५	(०२३०) २५८४४२२ (०२३२२) २२५६०४ २५८४७८२ (०२३२२) २३८९२९	५ ते १० शिशू व बाल ५ ते ४ शिशू व बाल ५ ते ४ ५ ते ४	१२ ६ ६ १३ १३ ११	२५३ १६२ २२९ ८९ ८५ १११
	माध्यमिक विभाग – १) श्री एम.जी.शाहा विद्यामंदिर, बाहुबली २) श्री विद्यासागर हायस्कूल, अकिवाट ३) श्री सन्मती विद्यालय, तारदाळ ४) श्री जनतारा कल्पवक्ष विद्यामंदिर, जयसिंगपूर ५) श्री रत्नसागर हायस्कूल, निमशिरांव ६) श्री सरस्वती हायस्कूल, टाकळीवडी ७) श्री दादा नाना भोकरे हाय., कवठेसार	१९३४ १९६४ १९७२ १९७३ १९८५ १९८५ १९९१	२५८४४५२ २३८९२९ २४९००५२ २२५६०४ २५९३६७ २४९७४० २६३१४६	५ ते १० ५ ते १० ५ ते १० ५ ते १० ८ ते १० ८ ते १० ८ ते १०	६२ २४ ३२ २७ १४ ८ ८	१२९२ ४८६ ६०९ ७७७ २६३ १४६ ११७

અ.ક્ર.	સંસ્થા	સ્થાપના વર્ષ	સંપર્કસાઠી ફોન નંબર	વર્ગ	શિક્ષક શિક્ષકેતર કાર્યકર્તા	એકૂણ વિદ્યાર્થી
	<b>ઉચ્ચ માધ્યમિક વિભાગ -</b> ૧) શ્રી ઎મ. જી. શહા જ્યુનિઅર કॉલેજ, બાહુબલી ૨) વ્યવસાય શિક્ષણ વ પ્રશિક્ષણ વિભાગ, બાહુબલી ૩) શ્રીમતી અંકારાઈ નરસાપ્પા નાંડ્રેકર જ્યુ. કॉલેજ, જયસિંગપૂર	૧૯૯૬ ૧૯૯૩ ૨૦૦૪	૨૫૮૪૪૨૬ -- (૦૨૩૨૨) ૨૨૫૬૦૪	૧૧-૧૨ ૧૧-૧૨ ૧૧-૧૨	૧૭ ૮ ૧૪	૨૯૮ ૧૦૩ ૩૬૫
	<b>મહાવિદ્યાલયીન વિભાગ -</b> ૧) કૃષી મહાવિદ્યાલય, બાહુબલી	૨૦૦૮	૨૫૮૪૭૦૪	બી.એ.સી કૃષી પદ્વી	૨૭	૧૭૬
૪.	<b>શ્રી પાર્શ્વનાથ બ્રહ્મચર્યાશ્રમ, સ્તવનિધી ગુરુકુલ- મરાઠી માધ્યમ કન્નડ માધ્યમ</b> <b>પ્રાથમિક વિભાગ -</b> ૧) બાળવિકાસ વ પ્રાથમિક વિદ્યામંદિર, સ્તવનિધી કન્નડ વ મરાઠી માધ્યમ  ૨) પાર્શ્વનાથ ગુરુકુલ વિદ્યામંદિર, સ્તવનિધી	૧૯૩૯ ૨૦૦૫ ૧૯૩૯	(૦૮૩૩૮) ૨૨૦૩૭૩ ૨૧૧૦૨૦ ૨૧૧૦૨૩	૫ તે ૧૦ ૫ તે ૧૦ શિશુ વ બાળ ૧ તે ૪	૧૦ ૧૦ ૭ ૧૦	૧૨૪ ૧૪૫ ૮૪ ૧૮૮
	<b>માધ્યમિક વિભાગ -</b> ૧) શ્રી એ. એસ. પાટીલ હાયસ્કૂલ, સ્તવનિધી ૨) શ્રી સન્મતી વિદ્યામંદિર, સિદ્ધનાળ ૩) શ્રી પાર્શ્વમતી કન્યા વિદ્યામંદિર, અંકોળ	૧૯૭૫ ૧૯૮૨ ૧૯૮૫	૨૧૧૦૧૯ ૨૨૦૮૨૨ -- --	૮ તે ૧૦ ૮ તે ૧૦ ૮ તે ૧૦	૧૬ ૧૧ ૧૨	૩૦૭ ૧૩૭ ૧૩૨
	<b>ઉચ્ચ શિક્ષણ વિભાગ -</b> ૧) બી.ટી. પાટીલ અંડ સન્સ પોલિટેકનિક, સ્તવનિધી	૨૦૦૯	૨૧૧૦૦૦ ૨૧૧૦૦૮	પદ્વિકા	૫૨	૫૦૪

विभाग ६ - संस्थापरिचय

२१३

अ.क्र.	संस्था	स्थापना वर्ष	संपर्कसाठी फोन नंबर	वर्ग	शिक्षक शिक्षकेतर कायंकर्ते	एकूण विद्यार्थी
५.	श्री भुजबली ब्रह्मचर्याश्रम, कारकल १) गुरुकुल २) प्राथमिक विभाग ३) माध्यमिक विभाग ४) शिशु विकास ते ७ वी पर्यंत (इंग्रजी माध्यम)	१९४४	(०८२५८) २३०८७८	५ ते १० ५ ते ७ ८ ते १०	४ ९ १७ १२	८९ ८५ ५२९ ३५०
६.	श्री पार्श्वनाथ ब्रह्मचर्याश्रम, खुरई १) श्री एस. पी. जैन विद्यालय २) श्री ज्ञानोदय सर्वमंगल विद्यामंदिर (इंग्रजी माध्यम) ३) श्री गुरुकुल संस्कृत विद्यालय (हिंदी)	१९४४	(०७५८९)) २४०२३९ २४९०३९ २४०८३६	६ ते १२ शिशु विकास ते ५ वी शिशु विकास ते १२ वी ६ वी ते १२ वी	२५ १५ ६५ ४२	२९१ ५३६ १३३३ ९७०
७.	श्री जिनसेनाचार्य गुरुकुल, तेरदळ <b>प्राथमिक विभाग -</b> १) जिनसेनाचार्य प्राथमिक विद्यामंदिर, तेरदळ २) जिनसेनाचार्य उच्च प्राथमिक विद्यामंदिर, तेरदळ <b>माध्यमिक विभाग -</b> १) एस. एम. हायस्कूल, तेरदळ २) श्री जिनसेनाचार्य गल्स हायस्कूल, तेरदळ <b>उच्च माध्यमिक विभाग -</b> १) जिनसेनाचार्य ज्यु. कॉलेज, तेरदळ <b>महाविद्यालयीन विभाग -</b> १) ग्रामीण आयुर्वेदिक मेडिकल कॉलेज, तेरदळ २) जिनसेनाचार्य डी.एड.कॉलेज, तेरदळ	१९६६ १९८८ १९६७ १९६३ १९९९ २००८ १९९७ २००३	(८३५३) २५५९९४ २२०८२२ २२०८२२ कला.सायन्स बी.ए.एम.एम. २५५९९२२	५ ते १० ५ ते ४ ५ ते ७ ५ ते १० ८ ते १० कला.सायन्स बी.ए.एम.एम. २ वर्षे	९ ७ ८ १८ ९ १४ ७० १३	७० ३०६ २६० ४२९ २३९ १३३ १२८ ६२

અ.ક્ર.	સંસ્થા	સ્થાપના વર્ષ	સંપર્કસાઠી ફોન નંબર	વર્ગ	શિક્ષક શિક્ષકેતર કાર્યકર્તા	એકૂણ વિદ્યાર્થી
	૩) જિનસેનાચાર્ય પોલિટેકનિક, તેરદળ	૨૦૦૮		પદવિકા	૨૭	૨૮૦
૮.	શ્રી ભરતેશ ગુરુકુલ, બેલ્લદ બાગેવાડી, જિ. બેલ્ગાવ પ્રાથમિક વિભાગ - ૧) શ્રી ભરતેશ શિશુ વિકાસ બેલ્લદ બાગેવાડી ૨) ભરતેશ બાળવિકાસ વિ.મં. બેલ્લદ બાગેવાડી ૩) ભરતેશ વિદ્યાલય	૧,૧૬૯ ૨૦૧૧ ૨૦૧૧ ૧,૧૯૧ ૧,૧૬૯	(૦૮૩૩૩) ૨૬૭૦૩૪    ૧ તે ૪ ૫ તે ૭	૫ તે ૧૦   ૪ ૧ તે ૪ ૫ તે ૭	૨૦ ૨૮ ૩૬ ૧,૩	૧,૮૯ ૨૮ ૩૮૪ ૨૨૦
	<b>માધ્યમિક વિભાગ -</b> ૧) શ્રી ભરતેશ વિદ્યાલય, બે. બાગેવાડી <b>ઉચ્ચ માધ્યમિક વિભાગ -</b> ૧) શ્રી ભરતેશ વિદ્યાલય જ્યુ. કૉલેજ, બે. બાગેવાડી <b>મહાવિદ્યાલયીન વિભાગ -</b> ૧) શ્રી ભરતેશ બી.એડ.કૉલેજ, બેલ્લદ બાગેવાડી ૨) શ્રી ભરતેશ ડી.એડ.કૉલેજ, બેલ્લદ બાગેવાડી	૧,૧૬૯ ૧,૧૮૪ ૧,૧૮૪ ૨૦૦૪ ૨૦૦૭	૨૬૭૦૬૪ ૨૬૭૦૫૪ ૨૬૭૦૨૭૪ ૨૬૭૦૨૭૪	૮ તે ૧૦ ૧૧-૧૨	૨૬ ૧૧ ૧૪ ૧૧	૧૧૬ ૩૩૭ ૧૦૦ ૪૦
૯.	શ્રી પાર્શ્વનાથ બ્રહ્મચર્યાશ્રમ, વેરુલ ગુરુદેવ સમન્તભદ્ર વિદ્યામંદિર, વેરુલ કચરદાસજી ચુન્નીલાલજી બાકલીવાલ, આય.ટી.આય. વેરુલ	૧,૧૬૨ ૧,૧૬૨ ૨૦૧૦	(૦૨૪૩૭) ૨૪૪૫૯૦ ૨૪૪૪૩૨ ૨૦૧૦	૫ તે ૧૦ ૫ તે ૧૦ આય.ટી.આય.	૨૦ ૬૦ ૧૭	૨૦૦ ૧,૧૬૦ ૬૫
૧૦.	શ્રી દેશભૂષણ-કુલભૂષણ બ્રહ્મચર્યાશ્રમ, કુંથલગિરી શ્રી દેશભૂષણ-કુલભૂષણ વિદ્યાલય-	૧,૧૭૨	(૦૨૪૭૮) ૨૭૬૮૬૦ ૨૭૬૮૬૪	૫ તે ૧૦ ૫ તે ૧૦	૪૦ ૧૨	૨૪૦ ૩૧૨

विभाग - ६



## मौलिक धार्मिक लेख





## सम्यगदर्शन

- श्री. जीवेन्द्र जडे, बाहुबली

न सम्यकत्वसमं किञ्चित्तैकाल्ये त्रिजगत्यपि ।  
श्रेयोऽश्रेयश्च मिथ्यात्वसमं नान्यत्तनूभृताम् ॥

भूत, वर्तमान आणि भविष्य भेदाने तिन्ही काळांमध्ये व अधोलोक, मध्यलोक व ऊर्ध्वलोक भेदाने तिन्ही लोकांमध्ये सम्यगदर्शनाप्रमाणे जीवांचे कल्याण करणारी दुसरी कोणतीही वस्तू नाही. तसेच मिथ्यात्वाप्रमाणे जीवांचे अकल्याण करणारी दुसरी कोणतीही वस्तू नाही.

उपर्युक्त विवेचन दीड हजार वर्षापूर्वी प्रकाण्ड पण्डित आचार्य श्री समंतभद्रांनी रत्नकरण्ड श्रावकाचार ग्रंथामध्ये केले आहे. त्यांची वाणी भ. महावीरांच्या वाणीप्रमाणे पूज्य व प्रमाण आहे.

जगातले सर्व जीव सुखाची इच्छा करतात व दुःखाला भितात. ते दुःखाला केवळ भितातच असे नाही तर आपले दुःख दूर व्हावे म्हणून रात्रिंदिवस धडपड करीत असतात. मिथ्यात्वाच्या प्रभावामुळे ते सुखाच्या सम्यक् कारणांना जाणत नाहीत. त्यामुळे जी स्वतःला सुखाची कारणे भासतात किंवा अज्ञानी गुरुकडून जी सुखाची कारणे नसतानाही सुखाची मानतात त्यांच्या प्राप्तीसाठी संपूर्ण मनुष्य जीवन व्यर्थ घालवितात. बहुभाग संसारी जीव एक तर भौतिक सुविधांना, धन, धान्य, नोकर-चाकर, परिवार, मित्र, सत्ता, यश इत्यादींना सुखाची कारणे समजून त्यांच्या प्राप्तीसाठीच पुरुषार्थ करताना दिसून येतात, तर काहीजण यांच्या त्यागात सुख आहे असे जाणून यांचा त्याग करण्यात स्वतःची धन्यता मानतात. इतरांपेक्षा आपण त्यागी असल्याने महात्मा व धर्मात्मा आहे असे मानतात. त्यांना दुःखाची कारणे बाहेर नसून-परद्रव्यामध्ये नसून आपल्या अंतरंगातच आहेत याची माहिती नसते. म्हणूनच म्हटले आहे की,

‘झूठा उद्यम लोग करत है जामें निशिदिन घाटि  
अरे जिया, जग धोखे की ठाटी ।’

अंतरंगामध्ये मिथ्यात्वरूपी महापाप असताना बाह्य कोणताही संयोग खन्या सुखास कारणीभूत होत नाही व अंतरंगामध्ये रत्नत्रय(सम्यगदर्शन-ज्ञान-चारित्र) विद्यमान असताना बाह्य कोणताही संयोग दुःखास कारणीभूत होत नाही. म्हणून म्हटले आहे की,

‘चिन्मूरत दृगधारिकी  
मोहे रीति लगत है अटापटी ।

**बाहर नारककृत दुःख भोगत  
अंतर सुखरस गटागटी ॥'**

एका बाजूला सर्व पापांचा समूह व दुसऱ्या बाजूला मिथ्यात्व ठेवल्यास ज्ञानी लोक त्यातील फरक हा मोहरीचा दाणा व मेरुपर्वत यातील फरकाप्रमाणे आहे असे मानतात. म्हणून एकवेळ अमीत प्रवेश करणे चागंले, हलाहल विष पिणे उत्तम, समुद्रामध्ये बुडणे श्रेष्ठ आहे; परंतु मिथ्यात्वासहित जीवन जगणे चागंले नाही. वाघ, शत्रू, चोर, सर्प आणि विंचू इत्यादी प्राणहारी दुष्ट प्राण्यांचा संयोग उत्तम आहे; परंतु मिथ्यादृष्टी जीवांची संगती केव्हाही चागंली नाही. म्हणून संसारदुःखाने भयभीत जीवांनी सर्व दुःखाची खाण असणाऱ्या मिथ्यात्वाचे सेवन प्राणान्ताची वेळ आली तरी करू नये. मिथ्यात्व म्हणजे उलटी मान्यता, विपरीताभिनिवेश.

पं. टोडरमलजींनी म्हटले आहे -

इस भवके सब दुखनिके कारण मिथ्याभाव ।  
तिनिकी सत्ता नाश करि, प्रगटै मोक्ष उपाव ।  
मिथ्या देवादिक भजे, हो है मिथ्याभाव ।  
तज तिनको सांचे भजौ, यह हित हेतु उपाव ॥  
इस भवतरुका मूल इक, जानहु मिथ्याभाव ।  
ताको करि निर्मूल अब, करिए मोक्ष उपाव ॥

वरील दोहे आचार्यकल्प पं. टोडरमलजींची अमर कृती 'मोक्षमार्गप्रकाशक' या ग्रंथातील आहेत. खण्या सुखाची आस असणाऱ्या निकटभव्य जीवांनी दररोज या ग्रंथाचे पारायण केलेच पाहिजे. शंभरवेळा या ग्रंथाचे वाचन करणारे अलिकडेच होऊन गेलेले अनेक जीव आम्ही ऐकले आहेत, पाहिले आहेत, अनुभविले आहेत.

धर्माचे स्वरूप सांगताना आचार्य समन्तभद्र रत्नकरण्ड श्रावकाचारामध्ये म्हणतात -

सददृष्टिज्ञानवृत्तानि धर्म धर्मेश्वरा विदुः ।  
यदीयप्रत्यनीकानि भवन्ति भवपद्धतिः ॥

जिनेन्द्र भगवंतांनी सम्यगदर्शन, सम्यग्ज्ञान, सम्यक्चारित्र यास धर्म म्हटले आहे, याउलट मिथ्यादर्शन, मिथ्याज्ञान, मिथ्याचारित्र यास संसारमार्ग-दुःखमार्ग म्हणजे अधर्म म्हटले आहे.

धरतीति धर्मः । जो संसारी जीवांना संसार दुःखातून काढून उत्तमसुखामध्ये- मोक्षसुखामध्ये धारण करवितो-ठेवतो त्यास धर्म म्हणतात. असा धर्म धारण करण्यासाठी सर्वप्रथम सम्यगदर्शन प्राप्त करून घेतले पाहिजे. हेच आचार्य अमृतचन्द्र पुरुषार्थसिद्ध्युपाय ग्रंथामध्ये सांगतात -

**तत्रादौ सम्यकत्वं समुपाश्रयणीयमखिलयत्नेन ।  
तस्मिन् सत्येव यतो भवति ज्ञानं चरित्रं च ॥**

सम्यगदर्शन, सम्यगज्ञान व सम्यक्चारित्र यामध्ये प्रथम सर्वप्रयत्नाने सम्यगदर्शन उत्तम प्रकारे प्राप्त केले पाहिजे. कारण सम्यगदर्शन झाल्यावरच सम्यगज्ञान व सम्यक्चारित्र होते अर्थात ज्ञानामध्ये व चारित्रामध्ये सम्यगदर्शन असेल तरच सम्यक्पणा असतो.

पं. दौलतरामजीही छहढाला ग्रंथामध्ये म्हणतात-

मोक्षमहलकी प्रथम सीढी या बिन ज्ञान चरित्रा ।  
सम्यकता न लहै सो दर्शन, धारो भव्य पवित्रा ॥  
'दौल' समझ सुन चेत सयाने, काल वृथा मत खोवै ।  
यह नरभव फिर मिलन कठिन है, ज्यो सम्यक नहिं होवै ॥

**सम्यगदर्शनाची लक्षणे –**

जैनमतामध्ये उपदेश चार अनुयोगाद्वारे दिला गेला आहे. १) प्रथमानुयोग २) करणानुयोग ३) चरणानुयोग ४) द्रव्यानुयोग. प्रथमानुयोगामध्ये तीर्थकर, चक्रवर्ती इत्यादी महापुरुषांच्या चरित्राचे वर्णन असते. करणानुयोगामध्ये गुणस्थान, मार्गणारूप जीवाचे, कर्माचे व त्रिलोकाचे वर्णन असते. चरणानुयोगामध्ये गृहस्थ व मुर्नीच्या आचाराचे वर्णन असते. द्रव्यानुयोगामध्ये सात तत्त्वे व स्वपरभेदविज्ञानाचे वर्णन असते.

प्रथमानुयोग आणि चरणानुयोगाच्या अपेक्षेने सम्यगदर्शनाचे लक्षण पुढीलप्रमाणे सांगता येईल.

**श्रद्धानं परमार्थानामासागमतपोभृताम् ।  
त्रिमूढापोढमष्टाङ्गं सम्यगदर्शनमस्मयम् ॥**

परमार्थभूत देव, शास्त्र, गुरुंवर तीन मूढतेने रहित, आठ अंगांनी सहित आणि आठ प्रकारच्या गर्वानी रहित श्रद्धा ठेवणे यास सम्यगदर्शन म्हणतात.

देव, शास्त्र, गुरुंवर समीचीन श्रद्धा ठेवण्यासाठी प्रथम देव, शास्त्र व गुरुंचे यर्थाथ स्वरूप समजून घेणे आवश्यक आहे.

देव – जे वीतराग, सर्वज्ञ, हितोपदेशी आहेत त्यांना देव म्हणतात. याशिवाय दुसऱ्यांना देव मानणे मिथ्यात्व आहे. जैनमतामध्ये अरिहंत व सिद्ध हेच देव आहेत.

आसाचे (देवाचे) स्वरूप सांगताना आचार्य समन्तभट्र लिहितात –

आप्सेनोच्छिन्नदोषेण सर्वज्ञेनागमेशिना ।  
 भवितव्यं नियोगेन नान्यथा ह्याप्तता भवेत् ।  
 क्षुत्पिपासाजरातङ्कजन्मान्तकभयस्मयाः ।  
 न रागद्वेषमोहाश्च यस्यासः स प्रकीर्त्यते ।

जे क्षुधादी अठरा दोषांनी रहित, सर्वज्ञ व आगमाचे स्वामी असतात त्यांना आप म्हणतात.

देवामध्ये वीतरागता व सर्वज्ञता असणे अनिर्वाय आहे. आगमस्वामी म्हणजे हितोपदेशिता हा गुण तीर्थकर केवलींच्या अपेक्षेने आहे.

#### शास्त्र –

पूर्वापरदोषरहित तीर्थकर भगवंतांच्या मुखकमलातून निधालेल्या वाणीस आगम म्हणतात.  
 कुंदकुंद आचार्यांनी नियमसार ग्रंथात म्हटले आहे –

तस्स मुहुगगदवयणं पुव्वावरदोसविरहियं सुद्धं ।  
 आगममिदि परिकहियं तेण दु कहिया हवंति तच्चत्था ॥

तीर्थकर परमेश्वरांच्या मुखकमलातून निधालेल्या पूर्वापरदोषरहित शुद्ध वाणीस परमागम (शास्त्र) म्हणतात.

समन्तभद्र आचार्यांनीही म्हटले आहे –

आप्सोपज्ञमनुल्लंघ्यमदृष्टेष्विरोधकम् ।  
 तत्त्वोपदेशकृत्सार्वं शास्त्रं कापथघडूनम् ॥

अर्थ – ते शास्त्र भगवंतानी सांगितलेले आहे, म्हणून इन्द्रादिक देव त्याचे उल्लंघन करीत नाहीत अर्थात ते अखण्डनीय आहे, प्रत्यक्ष किंवा अनुमानाने विरोधरहित आहे, तत्त्वोपदेश करणारे आहे, सर्वांचे हित करणारे आहे आणि मिथ्यामार्गाचे निराकरण करणारे आहे.

अन्यूनमनतिरिक्तं याथातत्थ्यं विना च विपरीतात् ।  
 निःसन्देहं वेद यदाहुस्तज्ज्ञानमागमिनः ॥

जे न्यूनतारहित, अधिकतारहित, विपरीततारहित जसेच्या तसे वस्तुस्वरूपास जाणते त्यास आगमाचे ज्ञाते ज्ञान-सम्यग्ज्ञान म्हणतात.

#### गुरु –

२८ मूलगुणांचे निरतिचार पालन करणाऱ्या नग्न दिंगंबर साधूस गुरु म्हणतात.  
 गुरुचे स्वरूप सांगताना समन्तभद्र आचार्यांनी लिहिले आहे –

विषयाशावशातीतो निरारम्भो परिग्रहः ।  
 ज्ञानध्यानतपोरक्तस्तपस्वी स प्रशस्यते ॥

जे विषयांच्या आशेच्या अधीन नाहीत, आरंभरहित आहेत, परिग्रहरहित आहेत, ज्ञान, ध्यान व तपामध्ये लीन आहेत तेच तपस्वी-गुरु प्रशंसनीय आहेत. अशा देव, शास्त्र व गुरुवर दृढ़ श्रद्धा ठेवणे यास सम्यगदर्शन म्हणतात.

आमच्या मोक्षरूपी प्रयोजनाची सिद्धी याच देव, शास्त्र, गुरुंच्या आश्रयाने (निमित्ताने) होते. म्हणून यांचे स्वरूप समजून घेण्यात प्रमाद किंवा चूक ही मोक्षमार्गामध्ये बाधक आहे. ज्यांना खच्या देव, शास्त्र, गुरुचे स्वरूप समजले नाही ते सम्यगदर्शनाचे अधिकारी नाहीत. म्हणून भीती, लोभ, स्नेह, यांच्या अधीन होऊन केव्हाही कुदेव, कुशास्त्र व कुगुरु यांच्यावर श्रद्धा ठेवू नये.

२) द्रव्यानुयोगाच्या अपेक्षेने सम्यगदर्शनाचे कथन आगमामध्ये पुढीलप्रमाणे आहे –

भूदत्थेणाभिगदा जीवाजीवा य पुण्णपावं च ।  
आसवसंवरणिज्जरबंधो मोक्खो य सम्मतं ॥ समयसार-१३

भूतार्थ नयाने जाणलेले जीव, अजीव, पुण्य, पाप, आस्त्रव, संवर, निर्जरा, बंध व मोक्ष सम्यगदर्शन आहे. येथे विषय व विषयी (नऊ पदार्थ व सम्यगदर्शन) यांच्यामध्ये अभेद मानून कथन केले आहे.

तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यगदर्शनम् । तत्त्वार्थसूत्र-२

सात तत्त्वांवर श्रद्धा ठेवणे यास सम्यगदर्शन म्हणतात.

जीवाजीवादीनां तत्त्वार्थानां सदैव कर्तव्यम् ।  
श्रद्धानं विपरीताभिनिवेशविविक्तमात्मसूर्पं तत् ॥ पुरुषार्थसिद्ध्युपाय-२२

जीवाजीवादी तत्त्वार्थाचे विपरीत अभिनिवेश (अभिप्राय- आग्रह) रहित श्रद्धान सदैव केले पाहिजे. कारण ते आत्म्याचे स्वरूप आहे.

सात तत्त्वांचे किंवा नऊ पदार्थाचे विस्ताराने व सुस्पष्ट वर्णन जिनागमामध्ये तत्त्वार्थसूत्र, समयसार इत्यादी ग्रंथातून जाणावे. विस्तारभयास्तव येथे वर्णन केले नाही.

३) आपापराचे भिन्न श्रद्धान अर्थात स्वपरभेदविज्ञान सम्यगदर्शन आहे.

अमृतचन्द्र आचार्यानी समयसाराची टीका लिहिताना कलश नं. ६ मध्ये म्हटले आहे –

एकत्वे नियतस्य शुद्धनयतो व्यापुर्यदस्यात्मनः  
पूर्णज्ञानघनस्य दर्शनमिह द्रव्यान्तरेभ्यः पृथक् ।  
सम्यगदर्शनमेतदेव नियमादात्मा च तावानयं  
तन्मुक्त्वा नवतत्त्वसन्ततिमिमामात्मायमेकोस्तु नः ॥६॥

या आत्म्यास अन्य द्रव्यांपासून भिन्न पाहणे (श्रद्धान करणे) हे नियमाने सम्यगदर्शन आहे. हा आत्मा आपल्या गुणपर्यायांमध्ये व्याप्त राहणारा आहे आणि शुद्धनयाने एकत्वामध्ये निश्चित केला गेला आहे. तसेच पूर्ण ज्ञानघन आहे आणि जेवढे सम्यगदर्शन आहे तेवढाच हा आत्मा आहे. म्हणून आचार्य प्रार्थना करतात की, या नऊ तत्त्वांची परिपाटी सोडून आम्हास हा एक आत्माच प्राप्त होवो.

व्यवहारी छळस्थ जीवांनी जिनागमास प्रमाण मानून शुद्धनयाने दाखविलेल्या पूर्ण आत्म्याचे श्रद्धान केले तर ते श्रद्धान निश्चय सम्यगदर्शन आहे.

जोपर्यंत केवळ व्यवहारनयाच्या विषयभूत जीवादिक भेदरूप तत्त्वांचेच श्रद्धान राहील तोपर्यंत निश्चय सम्यगदर्शन होणार नाही. म्हणून आचार्य म्हणतात की, या नऊ तत्त्वांची परिपाटी सोडून शुद्धनयाचा विषय असणारा एक आत्माच आम्हास आस होवो. आम्ही दुसऱ्या कशाचीही इच्छा करीत नाही. ही वीतराग अवस्थेची प्रार्थना आहे, कोणताही नयपक्ष नाही. जर सर्वथा नयपक्षपात असेल तर ते मिथ्यात्व आहे.

**प्रश्न-** आत्मा चैतन्यस्वरूपी आहे. केवळ एवढेच अनुभवात आल्यावर त्या श्रद्धानास सम्यगदर्शन म्हणावे की नाही ?

उत्तर - नास्तिकांना सोडून सर्व मतवाले (विविध धर्मावर श्रद्धा ठेवणारे) आत्म्यास चैतन्यमात्र मानतात. म्हणून जर एवढ्याच श्रद्धानास सम्यगदर्शन म्हटले तर सर्व मतवाल्यांना सम्यगदर्शन होऊ शकेल. हे तर केवळ अशक्य आहे. म्हणून सर्वज्ञ भगवंतांच्या वाणीमध्ये जसे संपूर्ण आत्म्याचे स्वरूप सांगितले आहे तशी श्रद्धा उत्पन्न झाल्यावरच निश्चय सम्यगदर्शन होते असे समजले पाहिजे.

४) आत्म्याच्या स्वरूपाचा निश्चय करणे यास सम्यगदर्शन म्हणतात. पुरुषार्थसिद्ध्युपाय ग्रंथामध्ये आचार्य अमृतचन्द्र म्हणतात –

**दर्शनमात्माविनिश्चितिरात्मपरिज्ञानमिष्यते बोधः ।**

**स्थितिरात्मनि चारित्रं कुत एतेभ्यो भवति बन्धः ॥२१६॥**

आपल्या आत्म्याचा निश्चय करणे सम्यगदर्शन आहे, आत्मस्वरूपाचे परिज्ञान (विशेष ज्ञान) सम्यग्ज्ञान आहे व आत्मस्वरूपामध्ये लीन होणे सम्यक्चारित्र आहे. मग या तिन्हीमुळे बंध कसा होईल ? अर्थात होणार नाही.

करणानुयोगाच्या अपेक्षेने सम्यगदर्शनाचे लक्षण खालीलप्रमाणे आहे.

५) मिथ्यात्व, सम्यग्मिथ्यात्व, सम्यक्प्रकृती आणि अनन्तानुबंधी क्रोध- मान- माया- लोभ या सात प्रकृत्यांच्या उपशम, क्षयोपशम अथवा क्षयाने आत्म्यामध्ये उत्पन्न होणाऱ्या श्रद्धागुणाच्या स्वाभाविक परिणतीस सम्यगदर्शन म्हणतात.

सम्यगदर्शनाच्या या पाच लक्षणांपैकी पाचवे लक्षण कर्माच्या अवस्थेसंबंधी आहे. तेथे आपण काही करू शकत नाही. ती अवस्था जीवाचे तद्योग्य परिणाम झाले की स्वयमेव होते. उर्वरित चार लक्षणासंबंधीचे विवेचन आचार्यकल्प पं. टोडरमलजीनी मोक्षमार्गप्रकाशकाच्या ९ व्या अध्यायात केले आहे. त्याचा उपयोगी अंश पुढीलप्रमाणे –

यहाँ प्रश्न है कि ये चार लक्षण कहे, उनमें यह जीव किस लक्षणको अंगीकार करे ?

समाधान – मिथ्यात्वकर्मके उपशमादि होनेपर विपरीताभिनिवेशका अभाव होता है; वहाँ चारों लक्षण युगपत् पाये जाते हैं। तथा विचार अपेक्षा मुख्यरूपसे तत्त्वार्थोंका विचार करता है, या आपापरका भेदविज्ञान करता है, या आत्मस्वरूपहीका स्मरण करता है, या देवादिकका स्वरूप विचारता है। इस प्रकार ज्ञानमें तो नानाप्रकार विचार होते हैं; परन्तु श्रद्धानमें सर्वत्र परस्पर सापेक्षपना पाया जाता है। तत्त्वविचार करता है तो भेदविज्ञानादिके अभिप्राय सहित करता है और भेदविज्ञान करता है तो तत्त्वविचारादिके अभिप्राय सहित करता है। इसी प्रकार अन्यत्र भी परस्पर सापेक्षपना है; इसलिये सम्यगदृष्टिके श्रद्धानमें चारों ही लक्षणोंका अंगीकार है।

तथा जिसके मिथ्यात्वका उदय है उसके विपरीताभिनिवेश पाया जाता है; उसके यह लक्षण आभासमात्र होते हैं, सच्चे नहीं होते। जिनमतके जीवादिक तत्त्वोंको मानता है, अन्यको नहीं मानता, उनके नाम-भेदादिकको सीखता है – ऐसा तत्त्वश्रद्धान होता है; परन्तु उनके यथार्थभावका श्रद्धान नहीं होता। तथा आपापरके भिन्नपनेकी बातें करें, चिंतवन करें; परन्तु जैसे पर्यायमें अहंबुद्धि है और वस्त्रादिकमें परबुद्धि है, वैसे आत्मामें अहंबुद्धि और शरीरादिमें परबुद्धि नहीं होती। तथा आत्माका जिनवचनानुसार चिंतवन करें; परन्तु प्रतीतिरूप आपका आपरूप श्रद्धान नहीं करता है। तथा अरहन्तदेवादिकके सिवा अन्य कुदेवादिकको नहीं मानता; परन्तु उनके स्वरूपको यथार्थ पहिचानकर श्रद्धान नहीं करता – इसप्रकार ये लक्षणाभास मिथ्यादृष्टिके होते हैं। इनमें कोई होता है, कोई नहीं होता; वहाँ इनके भिन्नपना भी सम्भवित है।

तथा इन लक्षणाभासोंमें इतना विशेष है कि पहले तो देवादिकका श्रद्धान हो, फिर तत्त्वोंका विचार हो, फिर आपापरका चिंतवन करे, फिर केवल आत्माका चिंतवन करे – इस अनुक्रमसे साधन करे तो परम्परा सच्चे मोक्षमार्गको पाकर कोई जीव सिद्धपदको भी प्राप्त कर ले। तथा इस अनुक्रमका उल्लंघन करके – जिसके देवादिककी मान्यताका तो कुछ ठिकाना नहीं है और बुद्धिकी तीव्रतासे तत्त्वविचारादिमें प्रवर्तता है, इसलिये अपनेको ज्ञानी जानता है; अथवा तत्त्वविचारमें भी उपयोग नहीं लगाता, आपापरका भेदविज्ञानी हुआ रहता है; अथवा आपापरका भी ठीक नहीं करता, और अपनेको आत्मज्ञानी मानता है। सो यह सब चतुराईकी बातें हैं, मानादिक कषायके साधन हैं, कुछ भी

कार्यकारी नहीं है। इसलिये जो जीव अपना भला करना चाहे, उसे जबतक सच्चे सम्यगदर्शनकी प्राप्ती न हो, तबतक इनको भी अनुक्रमहीसे अंगीकार करना।

वही कहते हैं - पहले तो आज्ञादिसे व किसी परीक्षासे कुदेवादिककी मान्यता छोड़कर अरहन्तदेवादिकका श्रद्धान करना; क्योंकि यह श्रद्धान होनेपर गृहीतमिथ्यात्वका तो अभाव होता है, तथा मोक्षमार्गके विघ्न करनेवाले कुदेवादिकका निमित्त दूर होता है, मोक्षमार्गका सहायक अरहन्तदेवादिकका निमित्त मिलता है; इसलिये पहले देवादिकका श्रद्धान करना। फिर जिनमतमें कहे जीवादिक तत्त्वोंका विचार करना, नाम- लक्षणादि सीखना; क्योंकि इस अभ्याससे तत्त्वार्थ श्रद्धानकी प्राप्ती होती है। फिर आपापरका भिन्नपना जैसे भासित हो वैसे विचार करता रहे; क्योंकि इस अभ्याससे भेदविज्ञान होता है। फिर आपमें अपनत्व माननेके अर्थ स्वरूपका विचार करता रहे; क्योंकि इस अभ्याससे आत्मानुभवकी प्राप्ती होती है।

इसप्रकार अनुक्रमसे इनको अंगीकार करके फिर इन्हींमें कभी देवादिकके विचारमें, कभी तत्त्वविचारमें, कभी आपापरके विचारमें, कभी आत्मविचारमें उपयोग लगाये। ऐसे अभ्याससे दर्शनमोह मन्द होता जाये तब कदाचित् सच्चे सम्यगदर्शनकी प्राप्ती होती है। परन्तु ऐसा नियम तो है नहीं; किसी जीवके कोई प्रबल विपरीत कारण बीचमें हो जाये तो सम्यगदर्शनकी प्राप्ती नहीं भी होती; परन्तु मुख्यरूपसे बहुत जीवोंके तो इस अनुक्रमसे कार्यसिद्धि होती है; इसलिये इनको इसप्रकार अंगीकार करना। जैसे - पुत्रका अर्थी विवाहादि कारणोंको मिलाये, पश्चात् बहुत पुरुषोंके तो पुत्रकी प्राप्ती होती ही है; किसीको न हो तो न हो। इसे तो उपाय करना। उसी प्रकार सम्यकत्वका अर्थी इन कारणोंको मिलाये, पश्चात् बहुत जीवोंके तो सम्यकत्वकी प्राप्ती होती है; किसीको न हो तो नहीं भी हो। परन्तु इसे तो अपनेसे बने वह उपाय करना।

इसप्रकार सम्यकत्वका लक्षणनिर्देश किया।

सम्यगदर्शनाचे भेद, स्वरूप इत्यादीचे वर्णन केल्याने लेखाचा विस्तार वाढेल, म्हणून जिज्ञासूंनी मोक्षमार्गप्रकाशकादी ग्रंथातून आपली जिज्ञासातृष्णी करून घ्यावी.

**सम्यगदर्शनाची महिमा -**

दर्शनं ज्ञानचारित्रात्साधिमानमुपाशनुते ।  
दर्शनं कर्णधारं तन्मोक्षमार्गं प्रचक्षते ॥

ज्ञान आणि चारित्राला सम्यगदर्शनामुळे व श्रेष्ठ म्हटले जाते. सम्यगदर्शनाशिवाय अकरा अंगे व नऊ पूर्वाचे ज्ञान आणि महाब्रतरूपी चारित्र सम्यक् व्यवहारास प्राप्त होत नाहीत. म्हणून गणधरादी देव सम्यगदर्शनास मोक्षमार्गरूपी नावेचा कर्णधार (नावाडी) मानतात.

याप्रमाणे अनेक गाथांमधून समन्तभद्र आचार्यांनी रत्नकरण्ड श्रावकाचारामध्ये सम्यगदर्शनाच्या महिमेचे वर्णन केले आहे.

पं. दौलतरामजी छहढाला ग्रंथामध्ये म्हणतात –

प्रथम नरकबिन षट् भू ज्योतिष वान भवन षँड नारी ।  
थावर विकलत्रय पशुमें नहिं उपजत सम्यक् धारी ॥  
तीन लोक तिहुँ काल माँही नहिं दर्शनसम सुखकारी ।  
सकल धर्मको मूल यही इस बिन करनी दुखकारी ॥

सम्यगदर्शनाची आठ अंगे –

ज्यांच्यामुळे शरीराची पूर्णता होते अथवा शरीर आपले कार्य करण्यास पूर्ण सक्षम बनते त्यांना अंग म्हणतात. मानवी शरीराची पूर्णता दोन हात, दोन पाय, नितंब, पाठ, हृदय, डोके या आठ अंगांनी होते याचप्रमाणे सम्यगदर्शनाचीही आठ अंगे सांगितली आहेत. १)निःशंकित अंग २)निःकांक्षित अंग ३)निर्विचिकित्सा अंग ४)अमूढदृष्टी अंग ५)उपगूहन किंवा उपबृहण अंग ६)स्थितीकरण अंग ७)वात्सल्य अंग व ८)प्रभावना अंग.

या आठ अंगासंबंधी पं. टोडरमलजीनी मोक्षमार्गप्रकाशकाच्या ९ व्या अध्यायात लिहिले आहे –

जैसे मनुष्य – शरीरके हस्त – पादादिक अंग कहे जाते हैं; वहाँ कोई मनुष्य ऐसा भी हो जिसके हस्त – पादादिमें कोई अंग न हो; वहाँ उसके मनुष्य शरीर तो कहा जाता है, परन्तु उन अंगों बिना वह शोभायमान सकल कार्यकारी नहीं होता। उसी प्रकार सम्यकत्वके निःशंकितादि अंग कहे जाते हैं; वहाँ कोई सम्यकत्वी ऐसा भी हो जिसके निःशंकितत्वादिमें कोई अंग न हो; वहाँ उसके सम्यकत्व तो कहा जाता है, परन्तु उन अंगोंके बिना वह निर्मल सकल कार्यकारी नहीं होता। तथा जिसप्रकार बन्दरके भी हस्तपादादि अंग होते हैं, परन्तु जैसे मनुष्यके होते हैं वैसे नहीं होते; उसीप्रकार मिथ्यादृष्टियोंके भी व्यवहाररूप निःशंकितादिक अंग होते हैं, परन्तु जैसे निश्चयकी सापेक्षता सहित सम्यकत्वीके होते हैं वैसे नहीं होते।

१) निःशंकित अंग –

सकलमनेकान्तात्मकमिदमुक्तं वस्तुजातमग्निलज्जैः ।  
किमु सत्यमसत्यं वा न जातु शङ्केति कर्तव्या ॥

पुरुषार्थसिद्ध्युपाय - २३

सर्वज्ञ भगवंतांनी समस्त जीवादी पदार्थाचा समूह अनेकान्तात्मक सांगितला आहे. त्यांचे ते

कथन खरे आहे की खोटे आहे? अशी शंका केव्हाही करू नये. शंका म्हणजे संशय. जिनेन्द्र भगवंतांनी सांगितलेल्या पदार्थाच्या स्वरूपाविषयी शंका घेऊ नये. कारण जिनेन्द्र भगवान अन्यथावादी नसतात.

आचार्य समन्तभद्रांनी या अंगाचे लक्षण रत्नकरण्ड श्रावकाचारामध्ये खालीलप्रमाणे सांगितले आहे.

इदमेवेदृशमेव तत्त्वं नान्यन्न चान्यथा ।  
इत्यकम्पायसाभोवत्सन्मार्गेऽसंशया रुचिः ॥११॥

देव-शास्त्र-गुरुंचे हेच(जिनप्रणीत) स्वरूप आहे, असेच आहे, अन्य नाही, अन्यप्रकारे नाही. याप्रमाणे समीचीन मोक्षमार्गावर लोखंडी शस्त्राच्या पाण्याप्रमाणे निश्चल श्रद्धा ठेवणे यास निःशंकित अंग म्हणतात.

काही ग्रंथकारांनी शंका शब्दाचा अर्थ भीती करून सात प्रकारच्या भयाने समीचीन मोक्षमार्गाच्या श्रद्धेमध्ये चंचलता येऊ न देणे यास निःशंकित अंग म्हटले आहे. सम्यगृष्टी जीवाची तत्त्वांवरील श्रद्धा निश्चल असते. ती कोणत्याही लौकिक किंवा पारलौकिक प्रलोभनाने विचलित होत नाही.

या पहिल्या निःशंकित अंगामध्ये अंजन चोर प्रसिद्धीस प्राप्त झाला आहे, त्याची कथा पुढीलप्रमाणे-

### १) अंजन चोर

धन्वन्तरी आणि विश्वलोमा पुण्यकर्माच्या प्रभावाने अमितप्रभ आणि विद्युत्प्रभ नावाचे देव झाले. ते दोघेही परस्पर (एकमेकांच्या) धर्माची परीक्षा करण्यासाठी पृथ्वीवर आले. त्यानंतर त्या दोघांनी यमदग्नी ऋषींना तपापासून विचलित केले.

मगध देशाच्या राजगृह नगरामध्ये जिनदत्त नावाचे शेठ उपवासाचा नियम घेऊन कृष्ण पक्षातील चतुर्दशीच्या रात्री स्मशानामध्ये कायोत्सर्गानि स्थित(उभे) होते. त्यांना पाहून अमितप्रभ देवाने विद्युत्प्रभ देवास म्हटले, “आमचे मुनी तर दूर राहोत, तुम्ही या गृहस्थांनाच ध्यानापासून विचलित करा.” त्यामुळे विद्युत्प्रभ देवाने त्या शेठजीवर अनेक प्रकारचे उपसर्ग केले, तरीसुद्धा ते शेठ ध्यानापासून विचलित झाले नाहीत. त्यानंतर प्रभातकाळी आपल्या मायेस मिटवून विद्युत्प्रभ देवाने त्यांची अतिशय प्रशंसा केली आणि त्यांना आकाशगामिनी विद्या प्रदान केली. विद्या प्रदान करतेवेळी त्या देवाने शेठजीस म्हटले, “तुम्हास ही विद्या सिद्ध झाली आहे. तुम्हाला ही विद्या पंचनमस्कार मंत्राची अर्चना व आराधना विधीने दुसऱ्यासही देता येईल.”

जिनदत्त शेठजीकडे एक सोमदत्त नावाचा ब्रह्मचारी बटू राहात होता. तो जिनदत्ताना फुले

आणून देत असे. जिनदत्तांना एकदा सोमदत्त बटुकाने विचारले, “आपण पहाटे उठून कोठे जाता?” शेठजींनी उत्तर दिले .“मी दररोज अकृत्रिम चैत्यालयांची वंदना भक्ती करण्यासाठी जातो. मला आकाशगामिनी विद्येचा लाभ झाला आहे. त्यामुळे मला हे शक्य होते.” त्यावर त्या सोमदत्ताने म्हटले, “आपण मलाही ही विद्या द्या. त्यामुळे मी तुमच्याबरोबर पुष्पादिक घेऊन वंदनाभक्ती करीन.” त्यानंतर शेठजीना त्याला विद्या सिद्ध करण्याची विधी सांगितली.

सोमदत्त बटूने कृष्ण पक्षातील चतुर्दशीला रात्री स्मशानामध्ये वटवृक्षाच्या पूर्वदिशेकडील फांदीला एकशे आठ दोन्या बांधून त्यास शिंके? बांधले. त्याच्या खाली सर्वप्रकारची तीक्ष्ण धारधारी ऊर्ध्वमुखी शस्त्रे ठेवली. त्यानंतर गंध, फुले इ. अर्पण करून तो त्या शिक्यात बसला. मंत्रसिद्धीसाठी त्याने दोन दिवसाच्या उपवासाचा नियम घेतला. त्यानंतर णमोकार मंत्राचे उच्चारण करून तो त्या शिक्याची एक एक दोरी सुरीने कापण्यास उद्यत झाला; परंतु खाली चमकणाऱ्या तीक्ष्ण धारदार शस्त्रांना पाहून घाबरला. त्याच्या मनात आले की जर शेठजींचे वचन असत्य असेल तर माझे मरण निश्चित आहे. याप्रमाणे संशयामुळे तो वारंवार शिक्यावर चढून बसू लागला व उतरू लागला.

त्यावेळी राजगृह नगरीमध्ये एक अंजनसुंदरी नावाची वेश्या राहात होती. एक दिवस तिने कनकप्रभ राजाच्या कनकाराणीचा हार पाहिला. रात्री जेव्हा अंजनचोर तिच्याकडे आला तेव्हा तिने त्यास म्हटले , “जर तुम्ही मला कनकाराणीचा हार देऊ शकाल तरच तुम्ही माझे स्वामी होऊ शकता अन्यथा नाही.” स्त्रीने प्रेरित झालेला नर काय करू शकत नाही? सर्व अनर्थकारी कार्ये करू शकतो. त्या अंजनचोराने राणीच्या महालात प्रवेश करून तो हार चोरला व तो पळून जाऊ लागला. हाराच्या प्रकाशाने अंगरक्षक व कोतवालांच्या लक्षात ही गोष्ट आल्यावर त्यांनी त्याचा पाठलाग केला. आता आपण पकडले जाणार हे लक्षात आल्यावर त्या अंजनचोराने तो हार टाकून पलायन केले. पळत पळत तो योगायोगाने सोमदत्त बटू ज्या वटवृक्षाखाली मंत्रसिद्धी करीत होता तेथे आला. त्याने त्या बटूस सर्व समाचार विचारला व णमोकार मंत्र ग्रहण करून तो त्या शिक्यामध्ये चढून बसला. त्याने त्या मंत्रावर दृढ श्रद्धा ठेवून (निःशंकित होऊन) सांगितलेल्या विधीने एकाच वेळी सर्व दोन्या कापल्या. दोन्या कापल्यामुळे तो जेव्हा खाली येऊ लागला तेव्हाच त्यास ती विद्या सिद्ध झाली. सिद्ध झालेल्या विद्येने त्यास म्हटले, “मला आज्ञा द्या.” अंजन चोराने म्हटले, “मला जिनदत्त शेठजींच्याकडे घेऊन चल.”

त्यावेळी जिनदत्त शेठ सुदर्शन मेरुपर्वताच्या चैत्यालयामध्ये होते. सिद्ध झालेल्या विद्येने अंजनचोरास तेथे नेऊन शेठजीसमोर उभे केले. अंजनचोराने शेठजींना आपला सर्व पूर्ववृतान्त सांगितला व म्हटले , “तुमच्या उपदेशामुळे ज्याप्रमाणे मला ही विद्या सिद्ध झाली त्याप्रमाणे परलोकसिद्धीसाठीसुद्धा तुम्ही मला उपदेश द्या.” त्यानंतर चारणक्रद्धिधारी मुनीजवळ त्याने दीक्षा

घेतली. कैलास पर्वतावर तप केले आणि केवलज्ञान प्राप्त करून तेथून मोक्ष प्राप्त केला.

अशाप्रकारे अंजनचोर निःशंकित अंगामध्ये प्रसिद्ध झाला.

## २) निःकांक्षित अंग –

इह जन्मनि विभवादीन्यमुत्र चक्रित्वकेशवत्वादीन् ।

एकान्तवाददूषितपरसमयानपि च नाकांक्षेत् ॥

-पुरुषार्थसिद्ध्युपाय -२४

या लोकामध्ये ऐश्वर्य, सम्पदा आदींची आणि परलोकामध्ये चक्रवर्ती, नारायण आदी पदांची तसेच एकान्तवादाने दूषित अन्य धर्माचीही इच्छा करू नये.

समन्तभद्र आचार्य या अंगाचे स्वरूप रत्नकरण श्रावकाचारामध्ये पुढीलप्रमाणे सांगतात –

कर्मपरवशे सान्ते दुःखैरन्तरितोदये ।

पापबीजे सुखेऽनास्था श्रद्धानाकाङ्क्षणा स्मृता ॥१२॥

कर्माधीन, अन्तसहित, दुःखाने बाधित आणि पापाचे कारण अशा विषयसुखामध्ये (इन्द्रियसुखामध्ये) अरुचिपूर्ण श्रद्धा असणे यास निःकांक्षित अंग म्हणतात.

या अंगामध्ये अनन्तमती प्रसिद्ध झाली आहे. तिची कथा पुढीलप्रमाणे-

## २) अनन्तमती

अंग देशाच्या चंपा नगरीमध्ये राजा वसुवर्धन राज्य करीत होते. त्यांच्या राणीचे नाव होते लक्ष्मीमती. त्या नगरीत प्रियदत्त नावाचे एक शेठ राहात होते. त्यांच्या पत्नीचे नाव अंगमती होते. त्यांना अनंतमती नावाची मुलगी होती. एकदा अष्टाहिंक पर्वातील अष्टमीच्या दिवशी शेठजीनी धर्मकीर्ती आचार्याच्या पादमूळामध्ये (सानिध्यात) आठ दिवसाचे ब्रह्मचर्य व्रत घेतले. शेठजींनी क्रीडावश अनंतमतीलाही ब्रह्मचर्य व्रत घ्यायला लावले.

पुढे जेव्हा अनन्तमतीच्या विवाहाचा प्रसंग उपस्थित झाला तेव्हा तिने म्हटले , “पिताजी, आपण मला ब्रह्मचर्य व्रत घ्यायला लावले आहे. म्हणून आता विवाहाचे प्रयोजन काय ?” तेव्हा शेठजी म्हणाले, “ मी तर तुला क्रीडावश ब्रह्मचर्य घेण्यास सांगितले होते.” अनंतमतीने म्हटले, “ धर्माचरणामध्ये क्रीडा नसते.” पुन्हा शेठजी म्हणाले, “ मुली, मी तुला नंदीश्वर पर्वातील आठ दिवसासाठीच ब्रह्मचर्य व्रत घ्यायला लावले होते, नेहमीसाठी नाही.” अनंतमतीने म्हटले, “ भट्टारकमहाराजांनी मला तसे म्हटले नव्हते. म्हणून या जन्मात मला विवाहाचा त्याग आहे.”

एकदा जेव्हा ती पूर्ण यौवनवती झाली होती तेव्हा चैत्र महिन्यात आपल्या घराच्या उद्यानामध्ये झोपाळ्यावर झोका घेत होती. त्याचवेळी विजयार्ध पर्वताच्या दक्षिण श्रेणीमध्ये स्थित

किन्नरपूर नगरात राहणारा कुण्डलमण्डित नावाचा विद्याधरराजा आपल्या सुकेशी नामक पत्नीसह आकाशातून जात होता. त्याने त्या अनन्तमतीस पाहिले. पाहताक्षणीच तिच्याशिवाय जगण्यात काही अर्थ नाही असे त्यास बाटू लागले. त्याने शीघ्र पत्नीस घरी सोडले व तो तिचे हरण करण्यासाठी तेथे आला. तो तिला उचलून आकाशमार्गाने नेऊ लागला. इतक्यात त्याची नजर परत येणाऱ्या त्याच्या सुकेशी पत्नीवर पडली. तिला येत असलेले पाहून तो भयभीत झाला आणि त्याने पर्णलघू विद्या अनन्तमतीस देऊन वनातच सोडून दिले.

तेथे रडणाऱ्या तिला पाहून भीम नावाच्या भिल्लांच्या राजाने तिला घरी नेले व म्हटले, “मी तुला प्रधान राणीचे पद देतो, तू माझ्याबरोबर राहा.” रात्रीच्या वेळी तिच्या इच्छेविरुद्ध त्याने तिचा उपभोग घेण्याचा प्रयत्न करताना व्रताच्या माहात्म्याने प्रकट झालेल्या वनदेवतेने त्यास चोप दिला. ‘ही कोणी वनदेवी आहे’ असे समजून तो घाबरला. भ्यालेल्या त्याने तिला अन्य व्यापाऱ्यांसह थांबलेल्या पुष्पक नामक प्रमुख व्यापाऱ्यास दिले. त्या पुष्पक व्यापाऱ्याने लोभ दाखवून तिच्याशी विवाह करण्याची इच्छा प्रदर्शित केली; परंतु अनन्तमतीने त्याचा स्वीकार केला नाही.

त्यानंतर त्या व्यापाऱ्याने तिला अयोध्येतील कामसेना नावाच्या वेश्येला दिले. कामसेना तिला वेश्या बनवू इच्छित होती; परंतु तिने त्या गोष्टीस स्पष्ट नकार दिला. त्यामुळे त्या वेश्येने तिला सिंहराज नावाच्या राजास दाखविले. राजाही रात्री बलपूर्वक तिचे सेवन करण्यास उद्यत झाला; परंतु तिच्या व्रताच्या माहात्म्याने नगरदेवतेने राजावर उपसर्ग केला. त्यामुळे भयभीत झालेल्या त्याने अनन्तमतीस घरातून बाहेर काढले.

दुःखामुळे अनन्तमती रडत बसली होती. त्यावेळी कमलश्री नावाच्या आर्यिकेने ‘ही श्राविका आहे’ असे मानून तिला सन्मानासहित आपल्याजवळ ठेवून घेतले. एकदा अनन्तमतीच्या विरहाचे दुःख विसरण्यासाठी प्रियदत्त शेठजी पुष्कळ लोकांसह वंदना-भक्ती करीत अयोध्येस गेले. तेथे संध्याकाळी ते आपल्या मेव्हण्याकडे (जिनदत्त शेठजीकडे) पोहोचले. तेथे रात्री त्याने आपल्या मुलीच्या अपहरणाचा वृत्तांत सांगितला. सकाळी प्रियदत्त शेठजी वंदनाभक्ती करण्यासाठी निघून गेले.

इकडे जिनदत्ताच्या पत्नीने गौरवशाली पाहुण्यांच्या पाहुणचारासाठी उत्तम भोजन बनविण्याकरिता कमलश्री आर्यिकेजवळील श्राविकेला बोलावून घेतले. तिने आहार तर उत्तम बनविलाच पण त्याबरोबरच अंगणात रांगोळी घालून घराची शोभाही वाढवली व ती आपल्या वस्तीकडे निघून गेली. वंदनाभक्ती करून जेव्हा प्रियदत्त शेठजी परत आले तेव्हा रांगोळीसह सर्व गृहशोभा पाहून त्यांना अनन्तमतीची आठवण आली. गदगद वचनांनी अश्रुपात करीत त्यांनी विचारले, “ही सर्व गृहशोभा कोणी केली आहे? तिला मला दाखवा.” त्यानंतर त्या श्राविकेला

बोलावून आणले. पिता- पुत्रीचा संयोग झाल्यावर जिनदत्त शेठजीनी महोत्सव साजरा केला. तेव्हा अनंतमतीने म्हटले, “तुम्ही मला तप करण्यास अनुमती द्या. मी एकाच भवामध्ये संसाराची विचित्रता अनुभविली आहे.”

त्यानंतर तिने कमलश्री आर्यिकेजवळ दीक्षा घेऊन दीर्घकाळ तप केले. शेवटी संन्यासपूर्वक मरून ती सहस्रार स्वर्गात देव होऊन जन्मली.

अशाप्रकारे संसारसुखाची इच्छा न करणारी अनन्तमती दुसऱ्या निःकांकित अंगात प्रसिद्ध झाली.

### ३) निर्विचिकित्सा अंग -

क्षुत्तृष्णाशीतोष्णप्रभृतिषु नानाविधेषु भावेषु ।

द्रव्येषु पुरीषादिषु विचिकित्सा नैव करणीया ॥ पुरुषार्थसिद्ध्युपाय - २५

क्षुधा, तृष्णा, शीत, उष्ण इत्यादी नाना प्रकारच्या दुःखदायक पर्यायांमध्ये तसेच अपवित्र विषा इत्यादी पदार्थांमध्ये किळस करू नये.

विचिकित्सा म्हणजे न आवडणे. पापोदयाने दुःखदायक भावांचा संयोग झाल्यावर उट्टेगरूप न होणे यास निर्विचिकित्सा म्हणतात. अनिष्ट वस्तुंचा संयोग कर्मोदयाधीन जाणून त्याबद्दल किळस करू नये. अनिष्ट वस्तुंमुळे अमूर्तिक आत्म्याचा घात होत नाही. शिवाय ज्या शरीरात आत्मा राहतो तेथे सर्वच वस्तू निंद्य आहेत.

आचार्य समन्तभद्र रत्नकरण श्रावकाचारामध्ये या अंगाचे स्वरूप सांगताना म्हणतात -

स्वभावतोऽशुचौ काये रत्नत्रयपवित्रिते ।

निर्जुगुप्सा गुणप्रीतिर्मता निर्विचिकित्सता ॥१३॥

स्वभावाने अपवित्र; परंतु रत्नत्रयाने पवित्र शरीरामध्ये घृणा न करता, गुणांवर प्रेम करणे, यास निर्विचिकित्सा गुण मानले आहे.

‘जुगुप्सा’ हा नोकषायाचा एक भेद आहे. याच्या उदयाने मलिन पदार्थांमध्ये ग्लानी उत्पन्न होते. सम्यग्दृष्टी जीव पदार्थाच्या बाह्य स्वरूपावर दृष्टी न देता त्याच्या आंतरस्वरूपाकडे, स्वभावाकडे दृष्टी देतो. म्हणून तो मलिन पदार्थाच्या संयोगामध्ये ग्लानी करीत नाही.

या अंगामध्ये उद्दायन राजा प्रसिद्ध झाला आहे. त्याची कथा पुढीलप्रमाणे -

### ३) उद्दायन राजा

एकदा आपल्या सभेमध्ये सौधर्म इन्द्र सम्यग्दर्शनाच्या अंगांचे वर्णन करीत होता. तेव्हा त्याने वत्स देशाच्या रौरकपूर नगराचा राजा उद्दायन याच्या निर्विचिकित्सा गुणाची अतिशय प्रशंसा केली.

तेव्हा तेथील वासव नावाच्या देवास त्या राजाची परीक्षा घेण्याचे भाव झाले. तो खाली आला. त्याने विक्रियेने कुष्टरोगाने पीडित अशा मुर्नीचे रूप धारण केले. मग तो मुनिवेषात उद्दायन राजाच्या घरी आहारासाठी गेला. उद्दायन राजाने आपल्या हाताने दिलेला समस्त आहार त्याने मायेने (विशिष्ट विद्येने) ग्रहण केला. त्यानंतर लगेच दुर्गंधयुक्त उलटी केली. दुर्गंधाच्या भयाने सर्व परिवार पळून गेला; परंतु राजा उद्दायन आपल्या प्रभावती राणीसह मुर्नीची परिचर्या करू लागला. त्यावेळी त्या मुनीने पुन्हा त्या दोघांच्या शरीरावर उलटी केली.

त्यावेळी त्यांना अतिशय वाईट वाटले. त्यांने “हाय, हाय, माझ्याकडून मुर्नीना विरुद्ध आहार दिला गेला” म्हणून आपली निंदा केली व मुर्नीचे प्रक्षालन (पाण्याने धुणे) केले. शेवटी त्या देवाने आपली माया मिटवून आपले खरे रूप प्रकट केले व सर्व पूर्वोक्त समाचार सांगितला. राजाची प्रशंसा करून तो स्वर्गात गेला.

उद्दायन राजाने वर्धमानस्वार्मीजवळ तप ग्रहण करून मोक्ष प्राप्ती करून घेतली. प्रभावती राणी तपाच्या प्रभावाने पाचव्या ब्रह्म स्वर्गात देव होऊन जन्मली.

#### ४) अमूढदृष्टी अंग –

लोके शास्त्राभासे समयाभासे च देवताभासे ।  
नित्यमपि तत्त्वरुचिना कर्तव्यममूढदृष्टित्वम् ॥

पुरुषार्थसिद्ध्युपाय - २६

लोकामध्ये, शास्त्राभासामध्ये, धर्माभासामध्ये आणि देवताभासामध्ये तत्त्वांवर श्रद्धा असणाऱ्या सम्यगदृष्टी जीवाने सदैव मूढतारहित असले पाहिजे.

१) लोकाभास – जगामध्ये अनेक जीव विपरीत भावामध्ये प्रवृत्ती करतात. त्यांना पाहून आपणही तत्त्व न जाणता तसे प्रवर्तन करू नये.

२) शास्त्राभास – खन्या शास्त्रप्रमाणे भासणाऱ्या अन्य मतावलंबी जीवांनी रचलेल्या शास्त्रामध्ये रुचिरूप प्रवृत्ती करू नये.

३) समयाभास – खन्या मताप्रमाणे प्रतिभासित होणाऱ्या अन्य मतांच्या कोणत्याही क्रिया उत्तम जाणून प्रवर्तन न करणे अथवा कल्पित तत्त्वामध्ये सत्यबुद्धी करू नये.

४) देवताभास – खन्या देवाप्रमाणे प्रतिभासित होत असले तरी अरिहंत व सिद्ध यांना सोडून इतरत्र देवबुद्धी न करणे, चमत्कारास न भुलणे. ‘च’ वरून नग दिगंबर साधू हेच खरे गुरु आहेत. यांना सोडून इतरांमध्ये गुरुबुद्धी न करणे.

याप्रमाणे वरील आभासयुक्त पदार्थामध्ये खरेपणाची बुद्धी करून प्रवर्तन करणे ही मूढबुद्धी आहे. तिचा त्याग करावा.

रत्नकरण्ड श्रावकाचारामध्ये या अंगाचे स्वरूप स्वामी समन्तभद्र खालीलप्रमाणे लिहितात -

कापथे पथि दुःखानां कापथस्थेऽप्यसम्मतिः ।  
असंपृक्तिरनुत्कीर्तिरमूढा दृष्टिरुच्यते ॥१४॥

लौकिक चमत्कारपूर्ण कुर्मागामध्ये आणि कुर्मागामध्ये स्थित मिथ्यादृष्टी जीवांना पाहून त्यांच्याविषयी मनात असा भाव न आणणे की, ‘हा मार्ग चांगला आहे, या मार्गाचे पालन करणारे हे लोक चांगले आहेत’. याचप्रमाणे शरीराने चुटकी वाजवून, मान हलवून त्यांची प्रशंसा न करणे आणि वचनाद्वारे त्यांची स्तुती न करणे यास अमूढदृष्टी अंग म्हणतात.

या अंगामध्ये ‘रेवती राणी’ प्रसिद्ध झाली आहे. तिची कथा खालीलप्रमाणे आहे.

#### ४) रेवती राणी

विजयार्धपर्वताच्या दक्षिणश्रेणीमध्ये मेघकूट नगरात राजा चन्द्रप्रभ राज्य करीत होता. वैराग्य उत्पन्न झाल्यावर त्याने आपले राज्य आपल्या चन्द्रशेखर नावाच्या मुलास देऊन परोपकार आणि वंदनाभक्तीसाठी काही विद्यांना धारण करून दक्षिण मथुरेत जाऊन गुप्ताचार्यांजवळ क्षुल्लक दीक्षा ग्रहण केली. एकदा ते क्षुल्लक वंदना भक्तीसाठी उत्तर मथुरेकडे जाऊ लागले. जाताना त्यांनी गुप्ताचार्यांना विचारले की, कोणास काही सांगावयाचे आहे काय? तेव्हा आचार्यांनी सुव्रत मुर्नीना वंदना व वरुण राजाच्या रेवती राणीस आशीर्वाद सांगितले. क्षुल्लकांनी आणखी काही सांगावयाचे आहे काय? असे तीन वेळा विचारले तथापि त्यांनी एवढेच सांगितले.

त्यानंतर क्षुल्लकांनी विचार केला की, “तेथे अकरा अंगांचे धारक भव्यसेनाचार्य व आणखीही अन्य धर्मात्मा लोक राहतात. त्यांना आचार्यांनी काहीच सांगितले नाही. याचे काहीतरी कारण अवश्य असले पाहिजे.”

तेथे गेल्यावर त्यांनी (क्षुल्लकांनी) सुव्रत मुर्नीना आचार्यांची वंदना सांगितली. त्यावेळी सुव्रत मुर्नीनी परम वात्सल्यभाव दाखविला. त्यानंतर ते क्षुल्लक भव्यसेनांच्या वसतिकेकडे गेले. त्यांनी क्षुल्लकांशी संभाषणही केले नाही. त्यावेळी भव्यसेन शरीरशुद्धीसाठी बाहेर निघाले होते. क्षुल्लक त्यांचा कमंडलू घेऊन त्यांच्याबरोबर बाहेरील जागेत गेले. त्यानंतर क्षुल्लकाने आपल्या विक्रियेने समोरील भूमी हिरवळयुक्त केली व भव्यसेनास म्हटले आगमामध्ये या हरिततृणांकुरांना जीव म्हटले आहे. भव्यसेन आगमावर अरुची दाखवीत, त्या हिरवळीवरून चालत गेले. नंतर

क्षुल्लकाने विक्रियेने कमंडलूतील पाणी नष्ट केले. जेव्हा शुद्धी करण्याची वेळ आली तेव्हा भव्यसेनांना कमंडलूत पाणी दिसले नाही व कोठे विक्रियाही दिसेना. त्यामुळे ते आश्र्वयचकित झाले. मग त्यांनी स्वच्छ सरोवरातील उत्तम मातीने शुद्धी केली. या सर्व क्रिया पाहून त्यांना मिथ्यादृष्टी जाणून क्षुल्लकाने त्यांचे नाव अभव्यसेन ठेवले.

त्यानंतर दुसऱ्या दिवशी पूर्व दिशेला पद्मासनामध्ये स्थित, चतुर्मुखसहित, यजोपवीतादीने युक्त, देव-दानवांनी वंदित ब्रह्माचे रूप दाखविले. राजा, भव्यसेन इत्यादी लोक तेथे गेले; परंतु रेवती राणी लोकांनी आग्रह केला तरी तेथे गेली नाही. ती म्हणत असे की हे ब्रह्मा नावाचे देव कोण आहेत?

तसेच दक्षिण दिशेमध्ये गरुडावर आरूढ, चार भुजायुक्त, गदा, शंखादी धारक नारायणाचे रूप दाखविले.

पश्चिम दिशेला बैलावर आरूढ तसेच अर्धचन्द्र, जटाजूट, पार्वती आणि गणांनीयुक्त शंकराचे रूप दाखविले.

उत्तर दिशेमध्ये समवसरण निर्माण केले. त्यामध्ये प्रातिहार्यने सहित, सुर, नर, विद्याधर आणि मुनिसमूहांकडून वन्द्यमान, पर्यंकासनामध्ये स्थित तीर्थकर भगवंतांचे रूप दाखविले.

वरील सर्व ठिकाणी लोक गेले; परंतु रेवती राणी प्रेरणा करूनही गेली नाही. ती सर्वांना म्हणत होती की, नारायण नऊच होतात, रुद्र अकराच होतात, तीर्थकर चौवीसच होतात असे जिनागमात सांगितले आहे. हे सर्वजण होऊन गेले आहेत, म्हणून हे कोणी तरी मायावी आहेत, खेरे नाहीत.

पुढच्या दिवशी त्याने अशा क्षुल्लकाचे रूप निर्माण केले की जे क्षुल्लक आजारपणामुळे अत्यंत क्षीण झाले आहेत. ते क्षुल्लक रेवती राणीच्या घराजवळील रस्त्यावर मायामयी मूर्च्छेने पडले होते. रेवती राणीस हा समाचार कळाल्यावर तिने त्यांना भक्तिपूर्वक घरी आणले व उपचार केला. त्या क्षुल्लकास आहार दिल्यावर त्याने दुर्गायुक्त उलटी केली. राणीने सर्व स्वच्छ करून “मी यांना अपथ्यकर आहार दिला” असे म्हणून आपली निंदा केली. हे ऐकून त्या क्षुल्लकाने आपली माया नष्ट करून तिला गुप्ताचार्यांना परोक्ष वंदना करण्यास सांगितले व त्यांचा आशीर्वाद सांगितला.

सर्व लोकांमध्ये क्षुल्लकाने रेवती राणीच्या अमूढदृष्टीची अतिशय प्रशंसा केली व तो स्वस्थानी निघून गेला. राजा वरुणही विरक्त झाला. त्याने राज्य आपल्या शिवकीर्ती मुलावर सोपवून तप केले, मरून तो माहेन्द्र स्वर्गात देव झाला. रेवती राणीने सुद्धा तप केले व ती मरून बहू स्वर्गात देव झाली.

अशाप्रकारे रेवती राणी अमूढृष्टी अंगामध्ये प्रसिद्ध झाली.

#### ५) उपबृंहण अंग(उपगूहन अंग) –

**धर्मोऽभिवर्धनीयः सदात्मनो मार्दवादिभावनया ।**

**परदोषनिगूहनमपि विधेयमुपबृंहणगुणार्थम् ॥ पुरुषार्थसिद्ध्युपाय - २७**

उपबृंहण गुणासाठी कोमल परिणामाने तसेच ‘आदि’ शट्टाने क्षमा, संतोषादी भावनेने नेहमी आपल्या आत्म्याच्या निजस्वभावात वृद्धी करावी.

अन्य जीवांचे निंदायोग्य दोषसुद्धा प्रकट करू नयेत.

उपबृंहण म्हणजे वाढविणे. म्हणून आत्मधर्म वाढवावा. या अंगाचे दुसरे नाव उपगूहन अंग आहे. उपगूहन म्हणजे दुसऱ्याचे दोष झाकणे. कारण त्यांचे दोष प्रकट केल्यावर त्यांना दुःख होते.

स्वामी समन्तभद्र या अंगाचे स्वरूप सांगताना लिहितात –

**स्वयं शुद्धस्य मार्गस्य बालाशक्तजनाश्रयाम् ।**

**वाच्यतां यत्प्रमार्जन्ति तद्वदन्त्युपगूहनम् ॥ रत्न. श्रावकाचार - १५**

स्वभावाने निर्मल रत्नत्रयमार्गाच्या अज्ञानी आणि असमर्थ लोकांकडून होणाऱ्या निन्देस जे दूर करतात, त्यांच्या त्या कृतीस उपगूहन गुण म्हणतात.

उपगूहन अंगामध्ये जिनेन्द्रभक्त शेठ प्रसिद्ध झाले आहेत. त्यांची कथा –

#### ५) जिनेन्द्रभक्त शेठ

सौराष्ट्र देशाच्या पाटलिपुत्र नगरामध्ये राजा यशोधर राज्य करीत होता. त्याच्या राणीचे नाव होते सुमित्रा. त्यांना सुवीर नावाचा मुलगा होता. सुवीर सप्तव्यसनी होता. त्याचे मित्रही चोरच होते. त्याने असे ऐकले होते की पूर्व गौड देशाच्या ताप्रलिप्स नगरात जिनेन्द्रभक्त शेठ राहतात. त्यांचा महाल सात मजली असून त्यावर अनेक रक्षकांनी युक्त भ. पाश्वनाथांचे मंदिर आहे. भ. पाश्वनाथांच्या प्रतिमेवरील छत्रावर एक अमूल्य वैद्युर्यमणी आहे.

लोभाने त्याने आपल्या माणसांना विचारले, “तुमच्यापैकी कोण तो मणी आणण्यास समर्थ आहे काय?” त्यावेळी सूर्य नावाच्या चोराने मोठ्याने म्हटले, “हे काहीच नाही, मी तर इन्द्राच्या मुकुटातील मणीसुद्धा आणू शकतो.”

यानंतर त्या चोराने क्षुल्लकाचे रूप धारण केले. कठोर तप करीत तो क्रमाने ताप्रलिप्स नगरात पोहोचला. जिनेन्द्रभक्त शेठजींच्या कानावर त्यांची प्रशंसा होतीच. म्हणून त्यांनी स्वतः

त्यांच्याजवळ जाऊन, त्यांचे दर्शन करून, वंदना व वार्तालाप करून त्या क्षुल्लकास आपल्या घरी आणले. त्यास भ. पाश्वर्नाथांचे दर्शन करविले, तो वैदूर्यमणी दाखविला व तेथेच राहावयास सांगितले.

एक दिवस त्या क्षुल्लकांना सांगून शेठजी समुद्रयात्रेसाठी निघाले. नगराबाहेर जाऊन त्यांनी एका ठिकाणी मुक्काम केला. क्षुल्लक रूपातील तो चोर घगतील लोक सामान नेण्यात व्यग्र आहेत हे पाहून मध्यरात्री त्या वैदूर्यमण्यास घेऊन जाऊ लागला. वैदूर्य मण्याच्या तेजाने रस्त्यात त्यास कोतवालाने पाहिले व त्यास पकडण्यासाठी त्याने पाठलाग सुरू केला. हे पाहून तो क्षुल्लक चोरही पळू लागला. पळण्यास असमर्थ झालेल्या चोराने (क्षुल्लकाने) शेठजींना शरण जाऊन म्हटले, “माझे रक्षण करा, माझे रक्षण करा.” इतक्यात कोतवालांचा कोलाहल शेठजींच्या कानी आला. पूर्वापर विचार करून शेठजीनी जाणले की हा चोर आहे; परंतु धर्माची निंदा होऊ नये म्हणून त्यांनी कोतवालास म्हटले, “यांनी हे रत्न माझ्या सांगण्यावरून आणले आहे. तुम्ही लोकांनी धर्मात्म्याला त्रास दिला हे चांगले केले नाही.” शेठजींचे वचन ऐकून कोतवाल निघून गेले. त्यानंतर रात्रीच्यावेळी शेठजींनी त्यांना दूर घालवून दिले.

याप्रमाणे अन्य सम्यग्दृष्टी जीवांनीसुद्धा असमर्थ आणि अज्ञानी लोकांमुळे जर धर्माची निंदा होत असेल तर ती दूर केली पाहिजे.

याप्रमाणे उपगूहन अंगामध्ये जिनेन्द्रभक्त शेठ प्रसिद्ध झाले.

#### ६) स्थितीकरण अंग –

कामक्रोधमदादिषु चलयितुमुदितेषु वर्त्मनो न्यायात् ।  
श्रुतमात्मनः परस्य च युक्त्या स्थितिकरणमपि कार्यम् ॥

पुरुषार्थसिद्ध्युपाय - २८

मैथुनभाव, क्रोधरूप परिणाम, मानभाव तसेच ‘आदि’ शब्दावरून लोभादिकांचे भाव न्यायरूप धर्ममार्गापासून भ्रष्ट करणारे आहेत. म्हणून हे भाव उत्पन्न झाल्यावर स्वतःस तसेच दुसऱ्यांनाही शास्त्रानुसार युक्तीने धर्मामध्ये स्थिर करणे यास स्थितीकरण अंग म्हणतात.

आचार्यश्री समन्तभद्र रत्नकरण्ड श्रावकाचारामध्ये या अंगाचे स्वरूप खालीलप्रमाणे सांगतात-

दर्शनाच्चरणाद्वापि चलतां धर्मवत्सलैः ।  
प्रत्यवस्थापनं प्राज्ञैः स्थितीकरणमुच्यते ॥१६॥

धर्मप्रेरी जीवांनी सम्यगदर्शनापासून किंवा सम्यक्चारित्रापासून विचलित होणाऱ्या जीवांना पुन्हा पूर्वीप्रमाणे सम्यगदर्शनामध्ये किंवा चारित्रामध्ये स्थिर करणे यास स्थितीकरण अंग म्हणतात.

या अंगात वारिषेण प्रसिद्ध आहेत. त्याची कथा पुढीलप्रमाणे -

#### ६) वारिषेण

मगध देशामधील राजगृह नगरामध्ये राजा श्रेणिक राज्य करीत होता. त्याच्या राणीचे नाव चेलना होते. त्यांना वारिषेण नावाचा पुत्र होता. तो उत्तम श्रावक होता. एकदा तो उपवासाचा नियम घेऊन चतुर्दशीच्या रात्री शमशानामध्ये कायोत्सर्गामध्ये ध्यानमग्न होता. त्याच दिवशी बागेत गेलेल्या मगधसुंदरी वेश्येने श्रीकीर्ती शेठाणीच्या गळ्यातील हार पाहिला.

तिला त्या हाराशिवाय आपले जीवन व्यर्थ वाटू लागले. त्या वेश्येवर विद्युच्चोर आसक्त होता. रात्री आलेल्या त्याने मगधसुंदरीस कॉटवर शोकयुक्त पडलेले पाहिले. त्याने तिला याचे कारण विचारले. तेव्हा त्या वेश्येने म्हटले, “जर मला श्रीकीर्ती शेठाणीच्या गळ्यातील हार मिळाला नाही तर मी जगणे कठीण आहे.”

तिच्या उपर्युक्त वाक्याने प्रेरित झालेला विद्युच्चोर मध्यरात्री हार चोरण्यासाठी त्या शेठाणीच्या घरी गेला व आपल्या चातुर्यनि त्याने तो हार चोरून तो बाहेर आला. हाराच्या प्रकाशामुळे गृहरक्षकांनी “चोर, चोर” म्हणून आरडाओरडा केला. त्यामुळे कोतवालांनी त्यास पकडण्याचा प्रयत्न केला; परंतु हा जोरात पळू लागल्याने त्यांना सापडला नाही. पाठीमागून कोतवाल पकडण्यास पळत येत होते, हे पाहून त्याने पळताना शमशानात वारिषेणसमोर हार टाकून पलायन केले.

वारिषेणजवळ हार पाहून कोतवालांनी राजा श्रेणिकास वारिषेणने हार चोरला आहे, तो चोर आहे असे सांगितले. हे ऐकून राजाने पुत्राचा शिरच्छेद करण्याची आज्ञा केली. चाण्डाल वारिषेणाचा शिरच्छेद करण्यासाठी गेला. शिरच्छेद करण्यासाठी त्याने तलवार चालविली; परंतु ती त्याच्या गळ्यातील फुलांचा हार बनली.

उपर्युक्त अतिशय ऐकून राजाने वारिषेणाची क्षमा मागितली. विद्युच्चोराने अभयदान प्राप्त करून राजास सर्व खरा वृत्तान्त सांगितला. आता राजा श्रेणिक आपल्या वाणिषेण पुत्रास घरी येण्यास आग्रह करू लागला; परंतु वारिषेणाने त्यास नकार देऊन सूरसेन गुरुजवळ मुनिदीक्षा घेतली.

एकदा ते मुनी राजगृहाजवळील पलाशकूट गावामध्ये आहारासाठी गेले. तेथे राजा श्रेणिकाच्या अग्निभूती मंत्राच्या पुष्पडाल पुत्राने त्यास आहार दिला. आहारानंतर तो आपल्या

सोमिल्ला पत्नीस विचारून स्वामिपुत्र, लहानपणाचा मित्र व आताचे मुनी, यांना सोडण्यासाठी दूरपर्यंत गेला.

परत निघण्यासाठी तो मुनीना क्षीरवृक्ष इ. दाखवीत होता व वारंवार त्यांना वंदन करीत होता; परंतु मुनींनी त्याला हात धरून बरोबर नेले. धर्माचा विशिष्ट उपदेश ऐकवून, वैराग्य उत्पन्न करून त्यास दीक्षा दिली. मुनी होऊनसुद्धा तो आपल्या पत्नीस विसरत नव्हता.

दोघांनी बारा वर्षे विहार करून, तीर्थयात्रा केली व ते भ. महावीरांच्या समवसरणात आले. तेथे भ, महावीर व पृथ्वी यांचा संबंध दर्शविणारे गीत गायन सुरु होते. गीताचा भाव होता – जेव्हा पती प्रवासास जातो तेव्हा पन्ती निस्तेज व खेदखिन्न होते व जेव्हा तो घर सोडूनच जातो तेव्हा ती जिवंत कशी राहू शकते?

पुष्पडालने या गीताचा संबंध आपल्या सोमिल्ला पत्नीशी लावला व तो तिच्या भेटीला मुनी असूनही निघाला. वारिषेण मुनींच्या लक्षात ही गोष्ट आली. त्यांनी त्याच्या स्थितीकरणासाठी त्यास आपल्या नगराकडे आणले. राणी चेलना विचलित झाली. आपला पुत्र भ्रष्ट झाला की काय? असे तिला वाटले. म्हणून तिने परीक्षा करण्यासाठी दोन पाट ठेवले. एक पाट सराग होता व दुसरा पाट वीतराग. वारिषेण मुनी वीतराग आसनावर बसले व म्हणाले की, “आमचा सर्व अंतःपुर बोलवा.” राणीने दागिण्यांनी सजविलेल्या अतिसुंदर त्याच्या बत्तीस पूर्व स्त्रियांना उभे केले. वारिषेणने पुष्पडालास म्हटले, “ह्या स्त्रिया आणि माझे युवराजपद तू ग्रहण कर.” हे ऐकून पुष्पडाल अत्यंत लज्जित झाला व उत्कृष्ट वैराग्यास प्राप्त होऊन परमार्थ तप करू लागला.

याप्रमाणे मुनी वारिषेण स्थितीकरण अंगात प्रसिद्ध झाले.

#### ७) वात्सल्य अंग –

अनवरतमहिंसायां शिवसुखलक्ष्मीनिबन्धने धर्मे ।

सर्वेष्वपि च सधर्मिषु परमं वात्सल्यमालम्ब्यम् ॥

पुरुषार्थसिद्ध्युपाय - २९

मोक्षसुखाच्या संपत्तीला कारणभूत हिंसारहित जिनप्रणीत धर्मामध्ये तसेच त्या धर्मयुक्त सर्व साधर्मियांमध्ये उत्कृष्ट वात्सल्यभाव निरंतर ठेवला पाहिजे. यासच वात्सल्य अंग म्हणतात.

समन्तभद्राचार्य रत्नकरण्ड श्रावकाचारामध्ये या अंगाचे स्वरूप पुढीलप्रमाणे सांगतात.

स्वयूथ्यान्प्रतिसद्वावसनाथापेतकैतवा ।

प्रतिपत्तिर्यथायोग्यं वात्सल्यमभिलप्यते ॥१७॥

आपल्या साधर्मी लोकांचा उत्तम भावाने, मायाचार सोडून त्यांच्या योग्यतेनुसार आदरसळ्कार इ. करणे यास वात्सल्य अंग म्हणतात.

गाय ज्याप्रमाणे आपल्या पिलावर प्रेम करते तसे प्रेम साधर्मी लोकांवर करावे. पिलाच्या प्रेमापोटी गाय सिंहावरही चाल करून जाते. ती विचार करते की माझे भक्षण झाले तरी चालेल पण माझ्या पिलाचे रक्षण झाले पाहिजे. अशाप्रकारे धर्म व धर्मात्म्यांवर प्रेम करावे.

या अंगामध्ये विष्णुकुमार मुनी प्रसिद्ध झाले आहेत. त्यांची कथा पुढीलप्रमाणे

#### ७) मुनी विष्णुकुमार

अवन्ती देशाच्या उज्जयिनी नगरीमध्ये श्रीवर्मा राजा राज्य करीत होता. त्याचे बली, बृहस्पती, प्रह्लाद आणि नमूची हे चार मंत्री होते.

एकदा त्या नगरीच्या बाहेरील उद्यानामध्ये शास्त्रपारगामी, दिव्यज्ञानी अकंपनाचार्य आपल्या ७०० मुर्नींच्या संघासह घेऊन थांबले. अंकंपनाचार्यांनी आपल्या समस्त संघास सांगितले होते की राजादिक दर्शनासाठी आल्यावर कोणीही त्यांच्याशी वार्तालाप करू नये अन्यथा समस्त संघाचा नाश होईल.

राजा श्रीवर्मा आपल्या धवलगृहामध्ये बसला होता. तेथून त्याने आपली प्रजा हातात पूजा-सामग्री घेऊन जात असलेली पाहिली. त्याने मंत्रांना याबाबतीत विचारले. मंत्रांनी म्हटले, “नगराच्या बाहेर उद्यानामध्ये अनेक नग साधू आले आहेत. तिकडेच हे लोक जात आहेत.” त्यावर राजाने म्हटले, “चला, आपणही त्यांच्या दर्शनासाठी जाऊ.” असे म्हणून राजा त्यांच्या मंत्रांसह तेथे गेला.

राजाने क्रमाने समस्त मुर्नींची वंदना केली; परंतु एकाही मुनीने त्यांना आशीर्वाद दिला नाही. “दिव्य अनुष्टानामुळे हे साधू अत्यंत निःस्पृह आहेत” असा विचार करून राजा माघारी फिरला. त्यावेळी त्यांच्या मंत्रांनी “हे बैल आहेत, काहीही जाणत नाहीत, मूर्ख आहेत, म्हणून मैन धारण करून बसले आहेत.” असे म्हणून मुर्नींचा उपहास केला.

राजा व मंत्री परत येत असताना त्यांनी आहार करून येत असलेल्या श्रुतसागर मुर्नीना पाहिले. त्यांना पाहून मंत्रांनी म्हटले, “हा तरूण बैल पोट भरून येत आहे.” तेव्हा त्या ठिकाणी त्या मुर्नींचा व राजाच्या मंत्रांचा शास्त्रार्थ झाला. त्यामध्ये मुर्नींनी मंत्रांना हरविले. संघात परत आल्यावर श्रुतसागर मुर्नींनी सर्व समाचार अंकंपनाचार्यांना सांगितला.

अंकंपनाचार्यांनी म्हटले आता समस्त संघाचा नाश आहे. यावर उपाय हाच आहे की

शास्त्रार्थाच्या ठिकाणी श्रुतसागर मुर्नीनी रात्रभर राहणे. यामुळे त्यांच्या अपराधाची शुद्धी होणार होती. म्हणून श्रुतसागर मुनी रात्री त्या ठिकाणी जाऊन कायोत्सर्गामध्ये उभे राहिले.

अत्यंत लज्जित व क्रोधी झालेले ते मंत्री समस्त संघास मारण्यासाठी रात्री जात होते. वाटेत त्यांना कायोत्सर्गात उभे असलेले व आपला पराभव केलेले मुनी दिसले. त्यांना पाहून त्यांनी विचार केला की ज्यांनी आमचा पराभव केला आहे त्यासच मारणे योग्य आहे. असा विचार करून त्या चौघांनी त्या मुर्नीना मारण्यासाठी एकाचवेळी शस्त्रे वर उचलली. त्याचवेळी नगरदेवतेचे आसन कंपायमान झाले त्यामुळे नगरदेवतेने त्यांना त्याच अवस्थेत कीलित केले.

सकाळी हे दृश्य लोकांना दिसले. राजालाही ही वार्ता समजली. मंत्र्यांच्या या दुर्व्यवहाराने राजा क्रुद्ध झाला; परंतु हे मंत्री वंशपरंपरेने चालत आलेले आहेत असे जाणून त्यांना न मारता गाढवांवरून त्यांची धिंड काढली व त्यांना नगराबाहेर हाकलून दिले.

कुरुजांगल देशाच्या हस्तिनागपूर नगरामध्ये राजा पद्म राज्य करीत होते. त्यांच्या राणीचे नाव लक्ष्मीमती होते. त्यांना दोन मुले होती एक पद्म व दुसरा विष्णू.

वैराग्यामुळे पद्म राजाने आपल्या पद्म पुत्रास राज्यभार देऊन विष्णूसह श्रुतसागरचंद्र आचार्यांजवळ भगवती दीक्षा घेतली. ते बली इ. चार मंत्री येथे आले व ते पद्म राजाचे मंत्री बनले. त्यावेळी कुम्भपुराच्या किल्ल्यामध्ये सिंहबल राजा राहात होता. तो आपल्या किल्ल्याच्या बळावर पद्म राजाच्या देशामध्ये उपद्रव करीत होता. त्यामुळे राजा पद्म दुर्बल होत होता.

राजाची दुर्बलता पाहून एक दिवस बली मंत्र्याने राजास विचारले, “ महाराज, आपल्या दुर्बलतेचे कारण काय आहे? ” राजाने सर्व वृत्तान्त विशद केला. ते ऐकून व राजाची आज्ञा घेऊन बली तेथे गेला व त्याने आपल्या बुद्धिचातुर्यांने त्याचा किल्ला तोडून त्यास पद्म राजासमोर उभे केले. त्यामुळे पद्म राजा अतिशय संतुष्ट झाला व त्याने वांछित वर मागण्यास सांगितले. बलीने म्हटले, “ वेळ आल्यावर मागेन, त्यावेळी द्या. ”

यानंतर विहार करीत काही दिवसांनी अकम्पनाचार्य ७०० मुर्नीसह त्याच हस्तिनागपूर (हस्तिनापूर) नगरात आले. मुनिसंघ नगरात येताच सर्वत्र उत्साहाची लहर आली. बली आदी मंत्र्यांनी त्यांना ओळखले पण हेही जाणले की राजा या मुर्नीचा भक्त आहे. म्हणून त्यांनी या मुनिसंघास मारण्यासाठी प्रथम राजाकडे वर मागितला की ‘तुम्ही आम्हास सात दिवसासाठी आपले राज्य द्यावे.’ त्याप्रमाणे राजाने त्यांना आपले राज्य सात दिवसासाठी दिले व तो आपल्या अंतःपुरात गेला.

इकडे बलीने आतापनगिरीवर कायोत्सर्गाने उभे असलेल्या मुनिसंघाभोवती मंडप घालून यज्ञ

करण्यास सुरवात केली. उष्टे पदार्थ टाकून, बकरे इ. जीवांची शरीरे तसेच धुराद्वारे मुर्नींना मारण्यासाठी घोर उपसर्ग सुरू केला. मुनी दोन्ही प्रकारचा संन्यास (कषाय व आहार) घेऊन स्थिर राहिले.

त्यानंतर मिथिला नगरीमध्ये मध्यरात्री बाहेर निघालेल्या श्रुतसागरचंद्र आचार्यांनी आकाशात थरथरणाऱ्या श्रवण नक्षत्रास पाहून अवधिज्ञानाने जाणून म्हटले की, महामुर्नींवर घोर उपसर्ग होत आहे. हे ऐकून पुष्पधर नामक क्षुल्लक विद्याधराने विचारले की, “हा उपसर्ग कोठे होत आहे?” आचार्यांनी म्हटले, “हस्तिनागपूरामध्ये अकम्पनाचार्यादी ७०० मुर्नींवर उपसर्ग होत आहे.” क्षुल्लकाने विचारले, “हा उपसर्ग कसा दूर होऊ शकतो?” तेव्हा आचार्यांनी म्हटले, “धरणीभूषण पर्वतावर विक्रियाक्रद्विधारक विष्णुकुमार मुनी आहेत. ते हा उपसर्ग नष्ट करू शकतात.” हे ऐकून ते क्षुल्लक विष्णुकुमार मुर्नींजवळ गेले व त्यांनी त्यांना सर्व घटना सांगितली. विष्णुकुमार मुनी म्हणाले, “मला विक्रिया क्रद्वी आहे काय? मग त्यांनी खात्री करण्यासाठी आपला हात लांब केला तर तो पर्वतास भेदून दूरपर्यन्त गेला.”

आपल्या विक्रिया क्रद्वीचा निर्णय झाल्यावर त्यांनी हस्तिनागपुरात जाऊन पद्य राजास विचारले की, “तुम्ही मुर्नींवर उपसर्ग का करीत आहात? आपल्या कुळात असे निंद्य कार्य कोणीही केले नाही.” तेव्हा पद्य राजाने मागील वृत्तान्त सांगून म्हटले, “मी बली आदी मंत्रांना अगोदरच वर दिला होता. त्यामुळे आता सात दिवसासाठी तेच राजे आहेत. मी काय करू शकतो?”

त्यानंतर विष्णुकुमार मुर्नींनी मुनिपद सोडून ब्राह्मण बटूचे रूप घेतले व उत्तम शब्दांद्वारे वेदपठण सुरू केले. नंतर तो बटू बलीकडे गेला. बलीने विचारले, “हे बटू, तुला काय पाहिजे?” बुटक्या ब्राह्मण बटूने म्हटले, “मला फक्त तीन पावले जागा पाहिजे.” बली म्हणाला, “हे मूर्ख ब्राह्मण बटू; मी पुष्कळ देऊ शकतो, तू अधिक माग.” असे वारंवार म्हटल्यावरही बटूने फक्त तीन पावले जमीनच मागितली.

त्यानंतर हातामध्ये संकल्पजल घेऊन जेव्हा बलीने बटूस विधिपूर्वक तीन पावले जमीन दिली तेव्हा त्या बटूने एक पाय मेरू पर्वतावर ठेवला, दुसरा पाय मानुषोत्तर पर्वतावर ठेवला आणि तिसऱ्या पायाने देवांमध्ये क्षोभ उत्पन्न करून तो बलीच्या पाठीवर ठेवला. आता बली घाबरला व क्षमायाचना करू लागला. नंतर बलीस बांधून विष्णुकुमारांनी मुर्नींचा उपसर्ग दूर केला.

यानंतर ते चारही मंत्री पद्य राजाच्या भीतीने विष्णुकुमार मुनी व अकंम्पनाचार्य मुनी यांच्या चरणांजवळ येऊन क्षमा मागू लागले. मुर्नींनी त्यांना क्षमा केली. ते चारही मंत्री श्रावक बनले. विष्णुकुमार मुनी प्रायश्चित घेऊन पुन्हा तपामध्ये उद्यत झाले.

अशाप्रकारे वात्सल्य अंगामध्ये विष्णुकुमार मुनी प्रसिद्ध झाले.

### ८) प्रभावना अंग –

आत्मा प्रभावनीयो रत्नत्रयतेजसा सततमेव ।  
दानतपोजिनपूजाविद्यातिशयैश्च जिनधर्मः ॥

पुरुषार्थसिद्ध्युपाय – ३०

रत्नत्रयाच्या तेजाने आपल्या आत्म्यास निरंतर प्रभावनासंयुक्त केले पाहिजे. तसेच दान, तप, जिनपूजा, विद्या व चमत्कारादीने जैनधर्माची प्रभावना केली पाहिजे.

स्वामी समन्तभद्र रत्नकरण्ड-श्रावकाचारामध्ये या अंगाचे स्वरूप खालीलप्रमाणे सांगतात –

अज्ञानतिमिरव्यासिमपाकृत्य यथायथम्।  
जिनशासनमाहात्म्यप्रकाशः स्यात्प्रभावना ॥१८॥

अज्ञानरूपी अंधाराच्या विस्तारास दूर करून आपल्या शक्त्यनुसार जिनशासनाच्या माहात्म्यास प्रकट करणे यास प्रभावना अंग म्हणतात. या अंगामध्ये वज्रकुमार मुनी प्रसिद्ध झाले आहेत. त्यांची कथा पुढीलप्रमाणे

### ८) वज्रकुमार मुनी

हस्तिनागपूर (हस्तिनापूर) नगरात बल नावाचा राजा राज्य करीत होता. त्याच्या पुरोहिताचे नाव गरुड होते. त्यास सोमदत्त नावाचा मुलगा होता. त्याने समस्त शास्त्रांचे अध्ययन केले होते. एकदा त्याने अहिछत्रपुरात राहणाऱ्या आपल्या सुभूती मामाकडे जाऊन म्हटले, “मामाजी, माझी दुर्मुख राजाशी भेट करून द्या.” परंतु अहंकारी मामाने त्याची राजाशी भेट घडवून आणली नाही. त्यामुळे हड्डी बनून तो स्वतःच राजसभेमध्ये गेला. तेथे राजाला भेटून आशीर्वाद दिला आणि समस्त शास्त्रांची निपुणता प्रकट करून मंत्रिपद प्राप्त केले. अशाप्रकारे त्याला पाहून त्याच्या मामाने त्यास आपली यज्ञदत्त पुत्री दिली.(विवाह करून दिला.)

एकदा गरोदर असताना त्या यज्ञदत्तेला पावसाळ्यात आंबे खाण्याचे ढोहाळे लागले. सोमदत्त बागांमध्ये आंब्याच्या शोधात फिरू लागला. तेव्हा त्यास एके ठिकाणी आंब्याच्या झाडाखाली सुमित्राचार्य ध्यानस्थ बसलेले दिसले, त्यांच्या तपाच्या माहात्म्याने ते झाड फळांनी बहरले होते.

त्याने त्या झाडाचे आंबे घेऊन एका माणसाकरवी पत्नीकडे पाठविले व स्वतः त्यांच्याकडून धर्मश्रवण करू लागला. त्यामुळे तो संसारापासून विरक्त झाला व त्याने तप धारण करून आगमाचे अध्ययन सुरु केले. अध्ययन करून तो परिपक्व झाला. त्यानंतर तो नाभिगिरी पर्वतावर जाऊन आतापन योगामध्ये तप करू लागला.

इकडे यज्ञदत्तने मुलास जन्म दिला. आपला पती मुनी झाल्याचे समजल्यावर ती आपल्या भावाकडे गेली. नंतर पुत्रशुद्धी जाणून ती आपल्या भावाबरोबर नाभिगिरी पर्वतावर गेली, तेथे आतापन योगामध्ये सोमदत्तास पाहून तिला अतिशय क्रोध उत्पन्न झाला. तिने त्या छोट्या बाळास त्यांच्या पायावर ठेवले व ती निघून गेली.

त्याचवेळी अमरावती नगरात राहणारा दिवाकरदेव नावाचा विद्याधर आपल्या पत्नीसह मुनींच्या वंदनेसाठी आला होता. त्यास पुरंदर नावाच्या त्याच्या छोट्या भावाने राज्यातून काढून टाकले होते. त्या दिवाकर देव विद्याधराने त्या बाळास घेऊन आपल्या पत्नीकडे दिले व त्याचे वज्रकुमार नाव ठेवले आणि ते दोघे निघून गेले.

तो वज्रकुमार कनक नगरामध्ये समस्त विद्यांमध्ये पारगामी होऊन क्रमाक्रमाने तरूण झाला. एकदा गरुडवेग आणि अंगवतीची मुलगी पवनवेग हेमन्त पर्वतावर मोठ्या कष्टाने प्रज्ञसी नावाची विद्या सिद्ध करीत होती. त्यावेळी वाच्यामुळे बोरीचा एक धारदार काटा तिच्या डोळ्याला लागला. त्या पीडेने ती अतिशय चंचल झाली. त्यामुळे तिला विद्या सिद्ध होत नव्हती. त्यावेळी वज्रकुमाराने कुशलतेपूर्वक तो काटा काढला. काटा निघाल्यामुळे तिचे चित्त स्थिर झाले व तिला विद्या सिद्ध झाली. विद्या सिद्ध झाल्यावर तिने म्हटले, “तुमच्या कृपेने मला ही विद्या सिद्ध झाली. म्हणून तुम्ही माझे भर्ता आहात.” असे म्हणून तिने त्यांच्याशी विवाह केला.

एक दिवस वज्रकुमाराने दिवाकरदेव विद्याधरास म्हटले, ”तात, मी कोणाचा मुलगा आहे? खेरे सांगा. सत्य कळाल्यावरच मी भोजनादिकात प्रवृत्ती करीन.” त्यामुळे दिवाकरदेवांनी त्यास पूर्व खरा खरा वृत्तान्त सांगितला. आपला वृत्तान्त ऐकून पित्याच्या दर्शनासाठी तो आपल्या भावांसह मथुरा नगरीच्या दक्षिण गुहेमध्ये गेला. सर्व भावांचा मोठ्या कष्टाने निरोप घेऊन तो मुनी बनला.

दरम्यानच्या काळात मथुरा नगरीत एक दुसरी घटना घडली. तेथे पूतिगंध राजा राज्य करीत होता. त्याच्या पत्नीचे नाव उर्विला होते. उर्विला सम्यगदृष्टी व जिनधर्माच्या प्रभावनेमध्ये अत्यन्त लीन होती. ती दखवर्षी अष्टान्हिक पर्वामध्ये तीन वेळा जिनेंद्र भगवंतांची रथयात्रा काढत होती.

त्याच नगरामध्ये एक सागरदत्त शेठ राहात होता. त्याच्या पत्नीचे नाव समुद्रदत्ता होते. त्या दोघांना एक दरिद्रा नावाची मुलगी झाली. सागरदत्तांच्या मृत्यूनंतर एक दिवस ती दरिद्रा दुसऱ्यांनी घरातून बाहेर टाकलेले उष्टे भाताचे कण खात होती. त्याचवेळी आहारासाठी निघालेल्या दोन मुनींनी तिला पाहिले. त्यावेळी त्यातील लहान मुनींनी मोठ्या मुनींस म्हटले, ‘हाय, बिचारी कष्टाने जीवन जगत आहे.’ तेव्हा मोठ्या मुनींनी म्हटले—“ ही मुलगी पुढे याच नगरीच्या राजाची पट्टराणी होईल.” हा वार्तालाप त्याचवेळी भिक्षेसाठी भ्रमण करणाऱ्या बौद्ध भिक्षुने ऐकला. दिगंबर जैन मुनींचे

वचन अन्यथा असत नाही हे त्यास माहीत होते. म्हणून त्याने त्या मुलीला विहारामध्ये (बौद्ध मठ) आणले आणि तिला उत्तम आहार देऊन तो तिचे पालनपोषण करू लागला.

पूर्ण यौवनात आल्यावर एक दिवस ती चैत्र महिन्यामध्ये झोपाळ्यावर बसून झोके घेत होती. तिच्यावर त्या पूर्तिगंध राजाची नजर गेली. तो कामविवळ झाला. त्याच्या मंत्र्यांनी त्या बौद्ध भिक्षुकडे तिची याचना केली. तेव्हा त्याने म्हटले जर राजा आमचा बौद्ध धर्म स्वीकारण्यास तयार असेल तर मी हिचा विवाह राजाशी करून देईन. राजाने ही गोष्ट मान्य केली. अशाप्रकारे ती दरिद्रा याच नगरीच्या राजाची पट्टराणी झाली.

फाल्गुन महिन्यातील नंदीश्वर यात्रेमध्ये उर्विलेने रथयात्रेची तयारी केली. ते पाहून दरिद्रा पट्टराणीने राजास म्हटले “हे देव, आमच्या बुद्ध भगवंतांचा रथ प्रथम या नगरीतून फिरेल.” राजाने त्या गोष्टीस होकार दिला.

हे ऐकून उर्विलेने म्हटले जर आमचा रथ प्रथम फिरणार नसेल तर मी आहार करणार नाही. यानंतर ती क्षत्रिय गुहेमध्ये सोमदत्त आचार्यांकडे गेली. त्याचवेळी तेथे वज्रकुमार मुर्नीच्या वंदनेसाठी दिवाकरदेव आदी विद्याधर आले होते.

वज्रकुमार मुर्नीनी उर्विलेचा सर्व समाचार ऐकून त्या विद्याधरांना म्हटले, “तुम्ही प्रतिज्ञाबद्द उर्विलेची प्रथम रथयात्रा करावी.” त्यानंतर त्या विद्याधरांनी बुद्धदासीचा रथ तोडून मोळ्या विभूतिसह उर्विलेची रथयात्रा काढली. त्या अतिशयास पाहून ज्ञानी झालेली बुद्धदासी व अन्य लोक जैनधर्मामध्ये लीन झाले.

अशाप्रकारे प्रभावना अंगामध्ये वज्रकुमार मुनी प्रसिद्ध झाले.

(या लेखामध्ये सम्यग्दर्शनाचे निसर्गज, अधिगमज, औपशमिक, क्षायोपशमिक, क्षायिक तसेच आज्ञासम्यक्त्वादी प्रकारांच्या स्वरूपाचे कथन, सम्यग्दर्शन ग्रहण करण्यासाठी पात्र जीवाची लक्षणे, सम्यग्दर्शनापूर्वी होणाऱ्या क्षायोपशमिकादी पाच लब्ध्यांचे स्वरूप, सम्यक्त्वोत्पत्तीची बहिरंग व अंतरंग कारणे, सम्यग्दर्शनाचे २५ दोष आदींचे सविस्तर वर्णन अपेक्षित होते; परंतु वेळेची व लेखाच्या विस्ताराची मर्यादा लक्षात घेऊन केवळ सम्यग्दर्शन व सम्यग्दर्शनाची आठ अंगे एवढ्यावरच लेख संपविला आहे. जिज्ञासूनी जिनागमातून उपर्युक्त गोष्टी जाणून घ्याव्यात.)



## जैनधर्म

- पं. फूलचन्द्र सिद्धान्तशास्त्री

जिसे लोकमें जैनधर्मके नामसे अभिहित किया जाता है, वह अपने स्वावलम्बन प्रधान दर्शनका धनी होनेके कारण व्यक्ति-स्वातन्त्र्यकी प्राणप्रतिष्ठा करनेवाला लोकोत्तर धर्म है। उसके अनुसार लोकमें जड़ और चेतन जितने भी (अपनी-अपनी स्वतन्त्र सत्ता रखनेवाले) पदार्थ हैं, वे सब अपने अन्वयी स्वभावके कारण ध्रुव होकर भी अपने व्यतिरेकी स्वभावके कारण स्वयं अपनी पर्यायोंके कर्ता होकर विवक्षित पर्यायसे पर्यायान्तर रूप जीवनमें प्रवाहित होते रहते हैं। यह उनका अपना जीवन है। इसमें अन्य किसीका हस्तक्षेप नहीं है।

जैसा की आगमसे ज्ञात होता है कि द्रव्य छह हैं। उनके नाम है- जीव, पुद्गल, धर्म, अर्धम, आकाश और काल। संख्याकी दृष्टिसे जीव अनन्त हैं। पुद्गल उनसे अनन्तगुने हैं। पुद्गलोंका मूल रूप परमाणु है। इस द्रव्यकी गणनामें मुख्यरूपसे परमाणु ही विवक्षित है। धर्म, अर्धम और आकाश ये प्रत्येक एक-एक हैं। तथा काल द्रव्य अणुरूप होकर असंख्यात है।

इन छह द्रव्योंमें जो आकाश द्रव्य है उसके ठीक मध्यमें लोकाकाश है, इस कारण आकाश द्रव्य दो भागोंमें विभक्त हो गया है-लोकाकाश और अलोकाकाश। जो आकाश शेष पाँच द्रव्योंका आधार है, वह लोकाकाश है तथा शेष अलोकाकाश है।

सवाल यह है कि जब प्रत्येक द्रव्य अपने-अपने जीवन-प्रवाहमें परनिरपेक्ष है, तब यह जीव नामक पदार्थ अन्यके निमित्तसे परतंत्रताको स्वीकार कर क्यों तो पराधीन बनता है और पुद्गल भी परमाणुरूप अपने मूल स्वभावको छोड़कर क्यों स्कंध अवस्थाको धारण करता रहता है?

सवाल हृदयंगम करने लायक है। समाधान यह है कि पुद्गलका तो ऐसा स्वभाव ही है। वह चाहे स्कंध अवस्थामें रहे और परमाणु अवस्थामें रहे। चाहे उसकी परनिरपेक्ष स्वभाव पर्याय हो और चाहे परसापेक्ष विभाव पर्याय ही क्यों न हो? दोनों अवस्थाओंमें उसमें बंधने और छूटनेका गुण है। जब बंध अवस्थामें रहता है तब उसे स्कंध कहते हैं और जब मुक्त अवस्थामें रहता है, तब उसे परमाणु कहते हैं।

किन्तु जीवोंकी चाल इससे सर्वथा भिन्न है। उनका सदा एक रूप रहनेवाला मूल स्वभाव न तो बंध का ही कारण है और न मुक्ति का ही कारण है। जिसे हम बंध और मोक्ष शब्दसे अभिहित करते हैं, वह उनकी अवस्था ही है। मूल स्वभाव तो जैसा पहिले संसार अवस्थामें रहता है, ठीक वही मोक्ष

अवस्थामें भी बना रहता है। इससे सिद्ध हुआ कि अवस्थाका नाम ही बंध है और स्वयंमें कारण विशेषके मिलनेपर जब वह संसार अवस्था (बंध अवस्था) विलयको प्राप्त होकर मात्र मूल आत्मा स्वभाव पर्याय सहित शेष रह जाता है, तो उसीका नाम मोक्ष है।

यह तो न्यायका सिद्धान्त ही है कि कारणके बिना कार्य नहीं होता। साथ ही यह भी नियम है कि स्वयं ही वस्तु अपने व्यतिरेकी स्वभावके कारण कार्यरूपसे परिणमती है। साथ ही यह भी अकाट्य नियम है कि प्रतिसमय होनेवाले प्रत्येक परिणमनके समय उसका कोई बाह्य निमित्त अवश्य होता है। इससे सिद्ध है कि यह संसारी जीव अनादिसे स्वयं ही अज्ञानी और रागद्वेषी हो रहा है और अनादिसे उसका बाह्य निमित्त कर्मबन्ध भी बना चला आ रहा है। जैसे बीजसे वृक्ष और वृक्षसे बीजकी संतति अनादि है, उसी प्रकार जीव और कर्मबन्धकी परम्परा भी अनादि है।

किन्तु जैसे विवक्षित वृक्ष और उसके बीजका अभाव हो जानेपर उनकी परम्परा नहीं चलती, उसी प्रकार संसारी जीवके अज्ञान और रागद्वेषके साथ बन्धका अभाव हो जानेपर, उस जीवके संसारकी परम्परा भी नहीं चलती। इसीका नाम मोक्ष है।

इस प्रकार इतने विश्लेषणसे हम जानते हैं कि स्वयं स्वीकार की गयी परालम्बन प्रधानवृत्तिके कारण ही इस संसारी जीवके अपने जीवनमें अज्ञान, असंयम और राग-द्वेष आदि दोषोंका संचार होता है। और इस कारण यह जीव पर-पदार्थोंसे अपनी आत्माको युक्त करता है; पर पदार्थ नहीं।

इसलिये अपनेमें व्यक्ति स्वातन्त्र्यकी प्राण-प्रतिष्ठा करनेके लिये जहाँ अपनी बुद्धिमें मूल स्वभावके अवलम्बन पूर्वक उनकी भावनाद्वारा अज्ञान और रागद्वेषादि पर-संयोगी भावोंसे मुक्त होना आवश्यक है वहीं उनके उपजीवी परपदार्थोंका क्रमशः ज्ञापन करते हुए शरीरातिरिक्त बुद्धि-पूर्वक स्वीकार किये गये, उन सब पदार्थोंसे वियुक्त होना भी आवश्यक है। यह नहीं हो सकता कि बुद्धिपूर्वक संयोग भी बनाये रखा जाय और मुक्तिका मार्ग भी प्रशस्त हो जाये। संयोग का कारण अज्ञान और रागद्वेष है। इसलिये इन दोषोंका परिहार करनेके लिये संयोगके प्रति अनास्थापूर्वक, उनका त्याग करना आवश्यक है।

तात्पर्य यह है कि जैसे स्त्री, पुत्र, कुटुम्ब और धनादि पर-पदार्थोंको बुद्धिपूर्वक छोड़कर एकाकी हुआ जा सकता है, वैसे इस पर्यायमें रहनेकी आयुका अन्त हुए बिना शरीरसे मुक्त होना सम्भव नहीं है। शरीरसे मूर्छा छोड़ी जाती है और वस्त्रादि बाह्य पदार्थोंका बुद्धिपूर्वक त्याग किया जाता है। अतः आत्माराधनाका इच्छुक प्राणी शरीरमें ममत्वरूप मूर्छाका त्याग करता है और वस्त्रप्रमुख पर-पदार्थोंका बुद्धिपूर्वक त्याग करता है।

इतना अवश्य है कि जब तक अपनी पुरुषार्थहीनताके कारण परावलम्बनके प्रतीक-स्वरूप

बाह्य वस्तुओंका एकदेश त्याग करता है, तबतक उसे गृहस्थ कहते हैं। इसका जीवन जलमें रहते हुए भी उससे भिन्न कमलके समान होता है। कक्षा-भेदसे इसके अनेक भेद हैं। जिस गृहस्थके अन्तमें एक लंगोट मात्र परिग्रह रह जाता है, उसे ऐलक कहते हैं। यह मुनिका छोटा भाई है। मुनिके साथ वन ही इसका जीवन है। वह तप और शरीरकी स्थितिका साधन जानकर मात्र आहार ग्रहण करनेके लिये गाँवमें गृहस्थके घर जाता है। किन्तु जब वह परपदार्थोंसे पूरी तह विरक्त होकर पूर्ण स्वावलम्बनके प्रतीकस्वरूप गुरुसाक्षी पूर्वक श्रमणदीक्षाको स्वीकार कर ध्यान और अध्ययनके साथ आत्माराधनाको ही अपना प्रधान लक्ष्य बना लेता है, तब वह पूर्णरूपसे श्रमण धर्मका अधिकारी माना जाता है। यह जैनधर्मका मूलरूप है। गृहस्थधर्म इसका अपवाद है। इसके प्रयोजन विशेषके कारण आचार्य, उपाध्याय और साधु ये तीन भेद भले ही किये गये हो; पर है वे सब श्रमण (साधु) ही।

“श्रमण” शब्द “समण” शब्दका संस्कृत रूप है। इससे तीन अर्थ फलित होते हैं- श्रम, सम और शम। इससे हम जानते हैं कि श्रमण वह है जो श्रमणोचित क्रियाओंको दूसरेकी सहायताके बिना स्वयं सम्पन्न करता है। श्रमण (समण) वह है जो प्राणीमात्रमें समता परिणामोंसे युक्त होकर अपना जीवन यापन करता है। तथा श्रमण (शमण) वह है जो रागद्वेषका परिहार करके आत्माराधनामें तत्पर रहता है।

इसके लिये इस प्राणीको क्या करना चाहिये, इसकी क्रमबद्ध प्रस्तुपणा जैन साहित्यमें दृष्टिगोचर होती है। उसे संक्षेपमें मोक्ष-मार्ग शब्दसे अभिहित करते हुए बतलाया है कि परसे भिन्न आत्मा की श्रद्धा (अनुभूति), परसे भिन्न आत्माका ज्ञान, और परसे भिन्न आत्मामें अवस्थिति ही, साक्षात् मोक्ष-मार्ग है जो सम्यग्दर्शन, सम्यग्ज्ञान और सम्यक्चारित्र स्वरूप है। यह अज्ञान, असंयम और रागद्वेषसे मुक्त होनेका मार्ग होनेसे “मोक्षमार्ग” शब्दद्वारा अभिहित किया गया है।

यह जीव जब इस मार्गको अपना जीवन बना लेता है, तब उसके परिणामस्वरूप कर्मबंध तो स्वयं रुक ही जाता है, संचित कर्म भी आत्मासे जुदा हो जाता है। उसके लिए अलगसे पुरुषार्थ करनेकी आवश्यकता उसे नहीं करनी पड़ती। जो एकाकी आत्माकी प्राप्तिका मार्ग है, वही कर्मबंधनसे मुक्तिका मार्ग है। अपनेको अपना जानकर प्राप्त करना ही परसे मुक्ति है—यह जिनागमका सार है।

परमार्थसे देखा जाये, तो पर-पदार्थ कभी भी अपने नहीं हुए। अज्ञानवश ही हमने उन्हें अपना माना है। अतः अज्ञानसे मुक्त होना ही जीवनका प्रधान लक्ष्य होना चाहिये।

अभी तक हमने जो कुछ भी लिखा है वह अध्यात्म को मुख्य करके ही लिखा है। उसका व्यवहार पक्ष भी उतना ही प्रांजल है और हृदयसंगम करने लायक है।

आत्माश्रित भाव का नाम ही अध्यात्म है और पराश्रितभाव का नाम ही व्यवहार है। ये दोनों

युगपत् होते हैं। जब यह जीव आत्मभावना की भूमिका में एकाग्र होता है, तब मुख्यता से अध्यात्मकी चरितार्थता बन जाती है और जब देव-गुरु-शास्त्र और व्रतादिक को आलम्बन कर प्रवृत्ति को मुख्यता देता है, तब व्यवहार की उपयोगिता स्वीकार की गयी है। इसके लिये देव-गुरु और शास्त्र के स्वरूप को हृदयपटल पर अंकित कर लेना उपयोगी माना गया है। क्योंकि देव आत्मा का प्रतिनिधि है। इसके स्वरूपकी यथावत् श्रद्धा होने पर आत्माका साक्षात्कार होना सम्भव माना गया है। गुरु देवत्वकी प्राप्तिके मार्गको दिखानेके लिये दीपक के समान है और शास्त्र स्वयंका ज्ञान कराता हुआ उस विधिकी प्रस्तुपणा कराता है जिस विधिको अपनाकर संसार के दलदलमें फंसा हुआ यह प्राणी उससे उद्धारके मार्गको आत्मसात् करनेमें समर्थ होता है।

जैसा कि भगवान् कुन्दकुन्दके वचनोंसे ज्ञात होता है— रत्नत्रयमें प्रथम स्थान सम्यग्दर्शनका है। उक्त तीनका आगम प्रतिपादित जो स्वरूप है, उसका तीन मूढ़ता, छह अनायतन, आठ मद और शंकादि आठ दोषरहित तथा आठ अंग सहित श्रद्धान, रुचि, प्रतीति करना सम्यग्दर्शन है, यह धर्मका मूल है।

देवके लक्षणमें तीन बातोंकी मुख्यता है। वह वीतराग होना चाहिये, सर्वज्ञ होना चाहिये और हितोपदेशी होना चाहिए। इसी प्रकार गुरुके लक्षणमें भी इन बातोंकी मुख्यता रहती है— उसे पंचेन्द्रियके विषयोंसे विरक्त होना चाहिए, लौकिक जनोंके सम्पर्क, तथा आरम्भ और वस्त्रादि परिग्रहसे रहित होना चाहिए तथा ज्ञान-ध्यान और तपकी आराधनामें तत्पर होना चाहिए। देवकी वाणीका नाम ही शास्त्र है, वह वीतरागताका मार्ग प्रशस्त करनेवाली होती है।

जैन, ब्राह्मण धर्ममें संध्याकर्म करना मुख्य माना गया है, उसी प्रकार जैनधर्ममें प्रतिदिन इन तीनकी उपासना करना आवश्यक कृतिकर्म माना गया है। यह मुनि और श्रावक दोनोंका प्रथम कृतिकर्म है।

इसके स्थानमें अधिकतर भाई-बहिन शासन देवताके नाम पर रागी-द्वेषी क्षेत्रपाल, धरणेंद्र, पद्मावती आदिकी उपासना करने लगे हैं। इस समय ऐसे मुनि भी मिलेंगे जो इस कल्पित मार्गके प्रचारमें लगे रहते हैं। वे बिचारे यह जाननेमें असमर्थ है कि जो स्वयं मोही और रागी-द्वेषी हैं और संसार-समुद्रको पार करनेमें स्वयं असमर्थ है, वे दूसरेको कैसे तारनेमें समर्थ हो सकते हैं? लौकिक कामनाकी पूर्तिका होना पुरुषार्थ और भाग्याधीन है। इनकी वन्दना, पूजा करनेसे संचित पुण्यबन्धकी हानि होती है और वर्तमानमें पाप बन्धका भागी होना पड़ता है। इसलिये जिस प्रकार अज्ञानमूलक यह मूढ़ता छोड़ने योग्य है, उसी प्रकार शेष मूढ़ता और अनायतनोंके विषयमें भी जान लेना चाहिये।

आठ मदोंमें ज्ञानमदका प्रथम स्थान है, वर्तमानमें ज्ञानकी प्राप्ति होना क्षयोपशमके अधीन है

और क्षयोपशम यह परपदार्थ है। इसलिये अध्यात्ममें तो इसे हेय माना ही गया है; व्यवहारमें भी वह हेय ही है। क्योंकि वह प्रतिष्ठाका साधन न होकर आत्म-प्राप्तिका साधन है। उसमें जो अध्यात्म-प्रस्तुपणाको ही मोक्ष-मार्गमें एकान्त साधन मानकर, उसके अहंकारसे गर्विष्ट हुए, समाजको दिग्भ्रमित करनेमें लगे रहते हैं, उनको हम किन शब्दोमें याद करें?

दूसरा और तीसरा स्थान जातिमद और कुलमदका है। यह सब जानते हैं कि मन्दिर, मुनि, आर्थिका, श्रावक और श्राविका ये सब धर्मके आयतन हैं। वर्तमानमें आप इनमेंसे किसीके पासभी चले जाइये, सर्वत्र जाति और कुलका बोलबाला दिखायी देगा। समस्त आचार्योंका तो कहना है कि जाति और कुल देहके आश्रित देखे जाते हैं और देहमें ममताका नाम ही संसार है। इसलिये जो इनके बड़प्पन माननेमें अपना बड़प्पन देखते हैं, वे त्रिकाल तक अनन्त संसारके पात्र बने रहते हैं। विवेकसे देखा जाय तो शुद्धि अन्यका नाम है और छुआछूत अन्यका नाम है, वह कल्पना मात्र है। आजीविकाके लिये पुराने कालमें जिन विभागोंकी स्थापना की गयी थी, उन्होंने वर्तमानमें जन्मना जातिका स्थान ले लिया है, जिससे संसार दुःखके गर्तमें फँसता चला जा रहा है। इससे धर्म के प्रचार-प्रसारमें जो बाधा पहुँची है, वह कल्पनातीत है।

बहुत दिन पहलेकी बात है, काशी विद्यापीठ, बनारसमें दर्शनगोष्ठीका आयोजन हुआ था। इसमें दादा धर्माधिकारी मुख्य वक्ता थे। उन्होंने जैनदर्शनकी व्याख्या करते हुए कहा था कि वर्तमानमें “जैन जन्मते हैं, बनते नहीं”। उनकी इस टिप्पणीको सुनकर हम और पण्डित महेन्द्रकुमार जी न्यायाचार्य हतप्रभ होकर रह गये। उनकी इस बातका हम क्या उत्तर देते? हम दोनोंके पास इसका कोई उत्तर नहीं था।

जय बाबा साहब डॉ. आंबेडकर भारत सरकारके कानून मन्त्री थे और उन्होंने अछूतोंको बौद्ध बनाकर उनकी स्वतन्त्र समाजकी स्थापना कर दी थी, ऐसे समयमें हम दोनों भाई उनके निवास स्थान पर उनसे मिलने गये। हम दोनोंकी उपस्थितिमें उनके लिये जब चाय बनकर आयी, तब उन्होंने मात्र इसलिये हम दोनोंसे आग्रह नहीं किया कि हम दोनों उनके यहाँ नहीं ले सकेंगे। चर्चाके प्रसंगसे हम दोनोंने उनसे यह पूछा कि आपने बौद्ध धर्मकी ही दीक्षा क्यों ली और दूसरोंको दिलायी? जैनधर्ममें क्या कमी थी कि जिससे न तो आपने स्वयं ही जैनधर्मकी दीक्षा ली और न दूसरोंको ही इसके लिये प्रेरित किया। उनका एक उत्तर था कि “यद्यपि जैनधर्म जातिवादसे मुक्त है, यह हम जानते हैं, परंतु आजका जैन जातिवादके भृवरमें फँसा हुआ है। यदि हम जैनधर्म स्वीकार भी करते, तो क्या आजका जैन हमें अपने बराबरीका स्थान देनेको तैयार हो जाता? हम यह अच्छी तरहसे जानते हैं कि हमारा जैन बन जानेके बाद भी वही स्थान बना रहता जो हिन्दू रहते हुए बना हुआ था। हम इतना अवश्य कर सकते हैं कि बम्बई में जहाँ हमारी संस्था है, वहाँ बौद्ध मन्दिरके बगलमें समाजकी सहायतासे जैन

मन्दिर बनानेको तैयार हैं। क्या आपकी समाज इसे स्वीकार करेगी ? ”

एक घटना मेरे जेल जीवनकी है। जेलमें मेरे बीमार पड़ जानेपर मुझे अस्पतालमें भेज दिया गया। वहाँ भोजन में दूध और दलिया मिलता था। दूधमें आरारोट जैसी कुछ वस्तु मिली रहती थी, इसलिये उसे मैं पी नहीं पाता था। दलिया मात्र ही मेरा भोजन रह गया था। इससे मैं क्षुधा से पीडित रहने लगा। दूध मैं अपने बगलमें साथी को दे देता था। वह नाई था। ऐसा कई दिन हुआ। अन्त में उसने मेरी पीड़ा जानकर उसे दूर करनेका उपाय सोचकर वह किसी प्रकार अस्पतालसे निकलकर किसी अधिकारीके यहाँ गया। और सेवावृत्ति करके दो फुलका और करेलाकी शाक प्राप्त कर ली और आकर मेरे पास रखकर आग्रह करने लगा कि यह मैं आपके लिये लाया हूँ। आप निःसंकोच ले लीजिये। मैं असमंजस में पड़ गया। मैं सोचने लगा की श्रम तो उसने किया है, उसके श्रमका मैं कैसे फायदा उठाऊँ ? मेरे मना करने पर वह रोने लगा और कहने लगा कि “आप मेरा ख्याल रखते हैं और मैं आपके कष्ट में संभागी न बनूँ। यह कैसे हो सकता है ? ” अन्तमें बँटवारा करके उसे खाया और खाते हुए मैंने उससे कहा कि इस चहार-दीवारीके भीतर हम दोनों भाई-भाई हैं-मनुष्य हैं। बाहर जानेपर फिर हमारा आपका कोई रिश्ता नहीं रहेगा। हम वैश्य बन जायेंगे और तुम नाई।

जहाँ तक हम सोच सकते हैं; इस जातिवाद और कुलवादने जैनधर्मकी बहुत हानि की है। यह ज्ञान -मदसे भी बड़ा मद है। ज्ञानमद तो पढ़े-लिखोंमें ही होता है और खासकर गद्दीपर बैठनेपर तो कहना ही क्या है ? परन्तु यह जातिवाद और कुलवाद व्यक्ति-व्यक्तिके जीवनमें घुसा हुआ है। हमने बहुत अवसर खोया और खोते जा रहे हैं। हम नहीं जानते कि हमें अपने मूलरूपमें आनेका फिर कभी अवसर आयेगा या नहीं ?

हम पहिले सम्यग्दर्शनके आठ अंगोंका उल्लेख कर आये हैं। उनमें एक स्थितीकरण अंग है। इसका आशय यह है कि व्यक्तिके जीवनमें किसी प्रकारकी चूक रहनेपर भी केवल इस कारण उसे अपनेसे जुदा नहीं करना चाहिये। परंतु हम देखते हैं कि वर्तमानमें पूरा समाज उसकी महत्ताको भूल गया है। इस कारण हमने खोया बहुत, पाया कुछ भी नहीं। और अब स्थिति यह है कि कोई किसीकी सुनता ही नहीं है। आज हम जिनसे कुछ सीखनेकी आशा करते हैं, वे हमसे भी बदतर होते जा रहे हैं। शुद्धिके नामपर आहारादिको निमित्त कर कर्हीं किसी का बहिष्कार करनेके लिये प्रोत्साहन दिया जाता है और कर्हीं अन्य किसीका बहिष्कार करनेके लिये प्रोत्साहन दिया जाता है।

इसी तरह एक अंगका नाम वात्सल्य भी है। पुराने लोगोंमें इसके कुछ चिह्न दिखायी देते थे। अब कोई किसीको पूछता ही नहीं है। परस्पर पुण्य-पापका नाम लेकर टीका-टिप्पणी अवश्य करेंगे। पर कोई किसीकी संभाल करनेको तैयार नहीं दिखायी देता। इसके बाद भी अपनेको परम धर्मात्मा

और पुण्यात्मा माननेसे नहीं हिचकिचाते। वे बिचारे नहीं जानते कि वात्सल्यका क्या अर्थ है? यह हमें बोहरे व पारसियोंसे सीखना चाहिये।

आ. कुंदकुंदने चारित्रके दो भेद लिखे हैं— सम्यक्त्वाचरण चारित्र और संयमाचरण चारित्र। संयमाचरण चारित्रके सम्बन्धमें हम पहिले उल्लेख कर आये हैं। सम्यक्त्वाचरण चारित्र संयमाचरण चारित्रके पूर्व की अवस्था है। इसमें सात व्यसनोंका त्याग और आठ मूलगुणोंको स्वीकार करना मुख्य है। जो देव-शास्त्र गुरु की उपासनापूर्वक उक्त ब्रतोंको स्वीकार कर लेता है, उसे ही सम्यक्त्वाचरण चारित्रका अधिकारी माना गया है। प्रत्येक गृहस्थके जीवनमें इन नियमोंका होना आवश्यक है। इससे प्रत्येक व्यक्तिका जीवन तो संस्कारी बनता ही है, अपने परिवारको और समाजको भी संस्कारी बनानेमें सहायता मिलती है। जैसे खराद पर रखे हुये मणिमें चमक आती है, उसी प्रकार उक्त नियमोंके पालन करनेसे व्यक्तिके जीवनमें विशेषता परिलक्षित होने लगती है। सामान्यता: यह जैन जीवन है। जैनधर्मका सार भी इसे ही कहा जा सकता है।

□□□

### ३३ : समयसार-कलश :

छंद- मालिनी

कथमपि समुपात्तत्रित्वमप्येकताया  
अपतितमिदमात्मज्योतिरुदगच्छदच्छम्।  
सततमनुभवामोऽनन्तचैतन्यचिह्नं  
न खलु न खलु यस्मादन्यथा साध्यसिद्धिः॥ २० ॥

आचार्य म्हणतात की,

अनन्त (अविनश्वर) चैतन्य ज्याचे चिन्ह आहे अशा या आत्मज्योतीचा आम्ही निरंतर अनुभव करतो. कारण तिच्या अनुभवाशिवाय अन्यप्रकारे साध्य आत्म्याची सिद्धी होत नाही.

त्या आत्मज्योतीने कोणत्यातरी प्रकाराने त्रित्व अंगीकार केले आहे तथापि ती एकत्वापासून च्युत नाही आणि ती निर्मलतेने उदयास प्राप्त होत आहे.

-श्रीअमृतचन्द्राचार्य.

## वस्तु का स्वभाव धर्म है।

- ब्र. हेमचन्द्र जैन

हृदय की सरलता, पवित्रता, निश्छलता, रागद्वेष रहित वीतरागी निर्मलता है। ऊपर से थोपी जानेवाली या ओढ़ी जानेवाली चीज नहीं है। वरन् अभ्यंतर से प्रगट होनेवाली समता है। धर्म प्रदर्शन नहीं, आत्म-दर्शन है।

धर्म खिलवाड़ की वस्तु नहीं आत्मकल्याण का साधन है। धर्म व्याख्या या परिभाषा नहीं किन्तु प्रयोग पद्धति है। धर्म अभिव्यक्ति नहीं किन्तु अनुभूति है। स्वानुभूति ही धर्म है, आनंदकारी है, कर्म क्षय का उपाय है। धर्म शरीराश्रित नहीं, आत्माश्रित होता है। धर्म परिवर्तन नहीं, मोह-क्षोभरहित प्रवर्तन है। धर्म बला नहीं, कला है जीवन जीने की। धर्म नारा नहीं, तारनहारा जीवनादर्श है।

धर्म साधना है, सम्प्रदाय नहीं। धर्म में सम्प्रदाय नहीं, सम्प्रदाय में धर्म नहीं। क्योंकि वस्तु का स्वभाव सम्प्रदायातीत ही होता है। सम्प्रदाय कैंची का काम करता है और धर्म सुई का। निश्चय धर्म सामूहिक नहीं, वैयक्तिक है। मंदिर, शास्त्र धर्म नहीं वरन् शिक्षालय हैं, धर्म के बाह्य उपचार साधन हैं। धर्म (समता भाव) आत्मा का स्वभाव होने से आत्मा में प्रगट होता है, मंदिर शास्त्रादि में नहीं।

धर्महीन मनुष्य का जीवन वैसा ही है जैसे बकरी के गले में रहने (लटकने) वाला स्तन। उसमें दूध नहीं होता।

धर्म दीवार नहीं, द्वार है, बन्धन नहीं मुक्ति है। किन्तु जब दीवार धर्म बन जाती है तो अन्याय व अत्याचार को खुलकर खेलने का अवसर मिल जाता है। फिर चाहे वह दीवार मंदिर की हो या मस्जिद की।

धर्म किसी के बाप की बपौती नहीं, पैतृक सम्पत्ति नहीं। धर्म क्रय-विक्रय की वस्तु नहीं जिसे खरीदा या बेंचा जा सके। मिथ्यात्व व कषायादि भावों से रहित जीवन ही धर्म है। जितने अंशों में हम कषायादि विकार भावों से रहित या खाली होते जाते हैं, उतने अंशों में हम समतास्वरूप वीतराग धर्म से भरते जाते हैं।

पानी का एक नाम जीवन है और दूसरा नाम विष भी है। धर्म भी दो प्रकार का काम करता है। जब हम धर्म का उपयोग स्वयंके लिए करते हैं तब धर्म जीवन का / अमरत्व का / द्वार का काम करता है किन्तु जब हम धर्म का उपयोग मात्र दूसरों के लिए करते हैं तो वही विष का / मरण का / दीवार का काम करता है।

धर्म जोड़ता है, टूटे हुए दिलों को / सम्प्रदाय तोड़ता है जुड़े हुए दिलों को। सम्प्रदायातीत बनो। सच्चे धर्म-धारक बनो। अलौकिक अतीन्द्रिय आनन्द रस अन्तर स्वभाव से प्रगट हो जायेगा।

□□□

## अत्यन्त सरल है जैनधर्म

- प्रो. (डॉ.) वीरसागर जैन

बहुत से लोग कहते हैं कि जैनधर्म एक बड़ा ही कठिन धर्म है, उसके लिए अमुक-अमुक प्रकार से बड़ी कठिन साधना करनी पड़ती है, बहुत भारी ज्ञान-चारित्रादि का गहन अभ्यास करना पड़ता है। कितने ही तो जैनधर्म के विद्वान् होकर भी ऐसा कहते देखे जाते हैं कि जैनधर्म को समझना और पालना कोई आसान कार्य नहीं है, उसके लिए बहुत अधिक समय देना पड़ता है, अनेक ग्रन्थों का बहुत गहरा अभ्यास करना होता है, अमुक-अमुक विषयों की बड़ी गूढ़-गम्भीर- चर्चा समझनी पड़ती है, इत्यादि- इसी प्रकार और भी अनेक प्रकार से लोग जैनधर्म को बड़ा ही कठिन धर्म प्रस्तुपित करते हैं। परन्तु यदि जैन-ग्रन्थों का ही सिंहावलोकन किया जाए तो वस्तुस्थिति बिल्कुल ऐसी नहीं प्रतीत होती। वहाँ तो जैनधर्म को समझना और पालना-दोनों ही अत्यन्त सरल बताया गया है। जरा देखिए, जो सम्यग्दर्शन अत्यन्त महिमावंत है, मोक्षमार्ग का मूलाधार है, अत्यन्त दुर्लभ कहा गया है, बड़े-बड़े पंडितों को भी नहीं हो पाता है, वह सम्यग्दर्शन चारों ही गतियों में सभी संज्ञी जीवों को किसी भी साधारण निमित्त से सहज ही प्राप्त हो जाता है। जैसा कि कविवर पं. बनारसीदास जी ने भी स्पष्ट लिखा है- ‘चहुँ गति सैनी जीवको, सम्यक् दरशन होइ।’ (समयसार नाटक, २८)

विचारसरणी है कि पशु, पक्षी आदि तिर्यच, भील, चोर, किसान आदि मनुष्य, अत्यन्त प्रतिकूलता में रहनेवाले नारकी और अत्यन्त अनुकूलता में रहनेवाले सभी प्रकार के देव- ये सभी जिस सम्यग्दर्शन को प्राप्त कर सकते हैं, वह कठिन कैसे हो सकता है? वह तो अत्यन्त सरल ही हुआ न! और देखिए, शास्त्रों में कैसे-कैसे प्रसंग घटित भी हुए हैं-

१. एक अंजन नाम का चोर था। उसे भेदविज्ञान हो गया और आगे चलकर वह मुनि-दीक्षा धारण कर कैलास पर्वत से मोक्ष भी चला गया। यथा -

अंजन चोर को ‘आणं ताणं शेठी वाक्य प्रमाणं’ से भेदविज्ञान हुआ और मोक्ष भी कैलास पर्वत से गया।

‘ततश्चारणमुनिसन्निधौ तपो गृहीत्वा कैलासे केवलमुत्पाद्य मोक्षं गतः।’

- (आचार्य प्रभाचन्द्र टीका. रत्नकरण्डकश्रावकाचार, १/१९)

तदनन्तर चारण ऋद्धिधारी मुनिराज के पास दीक्षा लेकर उसने कैलास पर्वत पर तप किया और केवलज्ञान प्राप्त कर वर्हीं से मोक्ष प्राप्त किया।

२. एक शिवभूति नामक सेठ था। बहुत कोशिश करने पर भी वह जीवादि सात प्रयोजनभूत तत्त्वों का नाम तक कंठस्थ नहीं कर सका था और मात्र ‘तुष माष भिन्न’ ही रटने लगा था, किन्तु उसे इसी के द्वारा शरीर और आत्मा का भेदविज्ञान हो गया और आगे चलकर वह वीतराग-सर्वज्ञ भी बन गया-

‘‘शिवभूति मुनि जीवादिकका नाम न जानै था, अर तुषमाषभिन्न ऐसा घोषने लगा तो यहु सिद्धान्तका शब्द था नाही, परन्तु आपा परका भावरूप ध्यान किया, तातै केवली भया।’’ – (पं. टोडरमल, मोक्षमार्ग प्रकाशक, ७/३३०)

इसी प्रकार के और भी सैकड़ों नहीं, हजारों प्रसंग शास्त्रों में से बताये जा सकते हैं, जिनसे यह स्पष्ट सिद्ध होता है कि जैनधर्म कठिन नहीं है, अपितु अत्यन्त सरल है।

फिर भी यदि हमें यह अत्यन्त कठिन लगता है तो समझना चाहिए कि कहीं-न-कहीं कुछ गडबड अवश्य है। और वह गडबड भी हमारे ही अन्दर होनी चाहिए। अन्यथा ऐसा कैसे हो सकता था कि इतने साधारण-से जीवों को तो भेदविज्ञान, सम्यग्दर्शन या मोक्षमार्ग यहाँ तक कि मोक्ष की भी प्राप्ति हो जाए और हमें निमित्त-उपादान, द्रव्य-गुण-पर्यायादि की सूक्ष्म-सूक्ष्म चर्चाएँ करते अथवा ढेर सारा व्रत-तपादि चारित्र पालते हुए पच्चीसों-पचासो वर्ष बीत गये और अभी तक कुछ नहीं हुआ। जरूर कहीं-न-कहीं कुछ बड़ी विकृति हमारे अन्दर अवश्य है। किसी ने सच ही कहा लगता है कि बड़े-बड़े पंडित उलझे रहते हैं और विशुद्ध भाव वाला साधारण जीव भी संसार से तिर जाता है।

यद्यपि यह बात एकदम सत्य है कि मोक्ष एवं मोक्षमार्ग की प्राप्ति भेदविज्ञान से ही होती है, उसके बिना कथमपि नहीं हो सकती- ‘भेदविज्ञानतः सिद्धाः सिद्धाः ये किल केचन।’ – (आचार्य अमृतचन्द्र, समयसार कलश, १३१)

जो कोई सिद्ध हुए हैं, वे इस भेदविज्ञान से ही हुए हैं।

तथापि वह भेदविज्ञान भी कोई हौआ नहीं है। वह तो मुनिराज से उपदेश सुने बिना ही, मात्र उनके दर्शन से ही भव्य जीवों को उत्पन्न हो सकता है। राजा श्रेणिक आदि अनेकानेक जीवों को उत्पन्न हुआ ही है। ‘सर्वार्थसिद्धि’ में भी लिखा है कि मुनिराज बिना बोले ही, अपनी मुद्रा से ही मोक्षमार्ग का प्रतिपादन करते हैं-

‘मूर्तमिव मोक्षमार्गमवाग्विसर्गं वपुषा निरूपयन्तम्।’

– (आचार्य पूज्यपाद, सर्वार्थसिद्धि, प्रथम अध्याय, प्रथम अनुच्छेद)

इतना ही नहीं अचेतन पाषाणमयी कृत्रिम जिनप्रतिमा के दर्शन मात्र से भी भेदविज्ञान की प्राप्ति होने की बात कही गई हैं-

‘मध्यलोकविषें विधिपूर्वक कृत्रिम जिनबिंब विराजै हैं जिनिके दर्शनादिकर्तैं स्व-पर-भेद-विज्ञान होय है, कषाय मंद होय शान्तभाव होय है।’ – (पं. टोडरमल, मोक्षमार्ग प्रकाशक, पृष्ठ ८)

विचारणीय है कि इससे सरल स्थिति और क्या हो सकती है? अरे भाई, भेदविज्ञान करने में कोई पहाड़ थोड़े ही उठाने हैं, मात्र जीव और अजीव की भिन्नता ही तो पहचाननी है। यथा –

‘जीवोऽन्यः पुद्गलश्चान्य इत्यसौ तत्त्वसंग्रहः।  
यदन्यदुच्यते किंचित्सोऽस्तु तस्यैव विस्तरः॥’

– (आचार्य पूज्यपाद, इष्टोपदेश, ५०)

हिन्दी-पद्यानुवाद-

‘जीव जुदा, पुद्गल जुदा, यही तत्त्व का सार।

अन्य कुछ व्याख्यान जो, याही का विस्तार॥’

दरअसल, जैनधर्म या भेदविज्ञान कठिन नहीं है, उसे कठिन हमने बना दिया है। यदि परिणामों में भद्रता हो, सरलता हो, काललब्धि आ गई हो तो सारा मोक्षमार्ग सरल ही है और यदि परिणामों में वक्रता हो, कुटिलता हो, अभी दीर्घ संसार बाकी हो तो सारा मोक्षमार्ग कठिन ही है।

मात्र भेदविज्ञान और सम्यग्दर्शन ही नहीं, आगे का सारा मोक्षमार्ग भी सरल ही है, तभी तो बादल, बिजली, सफेद बाल आदि जरा-सा कुछ भी देखकर ही अनगिनत जीवों को वैराग्य हो गया था, उन्होंने मुनि-दीक्षा अंगीकार कर ली थी।

जैनधर्म को कठिन कहनेवालों ने जैनधर्म के प्रचार-प्रसार को भी बड़ा भारी नुकसान पहुँचाया है, जबकि पूर्ववर्ती समस्त जैनाचार्यों ने कहीं भी उसे कठिनरूप में प्रस्तुत नहीं किया। संयम-तप-त्याग की बात को भी उन्होंने सर्वत्र ‘यथाशक्ति’ या ‘शक्तिः’ शब्द लगाकर ही समझाया है-शक्तिस्त्याग, शक्तिस्तप, इत्यादि। सभी जैनाचार्यों ने एक यह उद्घोष किया है कि-

‘जं सक्षदि तं किञ्चिदि जं च ए सक्षदि तहेव सद्दहणं।  
सद्दहमाणो जीवो पावदि अजरामरं ठाणं॥’

– (आचार्य कुन्दकुन्द, दर्शनपाहुड, २२)

**अर्थ-** जितना शक्य हो उतना करो और यदि शक्य न हो तो उसकी श्रद्धा अवश्य करो। श्रद्धावान् जीव अजर-अमर पद को प्राप्त कर लेता है।

इस गाथा का हिन्दी-पद्यानुवाद कविवर द्यानतरायजी ने इसप्रकार किया है –

‘कीजे शक्ति प्रमान, शक्ति बिना सरधा धैर।  
द्यानत सरधावान, अजर-अमर पद भोगवै॥’

– (देव-शास्त्र, गुरु-पूजा, जयमाला)

विचारणीय है कि इसमें कठिन क्या है? हमसे जितना पाप छूटे उतना ही छोड़ना है और शेष की 'यह पाप है- ऐसी सच्ची श्रद्धा करनी है बस ! इसमें कठिनाई क्या है?

किसी भी व्यक्ति को 'जैन' होने के लिए मात्र श्रद्धा ही तो समीचीन करनी है, और अन्य क्या करना है? 'श्रावक' होने के लिए भी मात्र इतनी-सी ही शर्त बताई गई है कि एक तो अरिहंत देव में अटल श्रद्धा होनी चाहिए और दूसरा मात्र शाकाहारी जीवन होना चाहिए-

‘‘हृदय में तो एक अटल हो, श्रद्धा श्री अरिहंत की।  
दूजा शाकाहार रखो, बस यह परिभाषा ‘जैन’ की॥’

'जैन' होने के लिए दुनिया भर के लौकिक क्रिया-कलापों के त्याग की या उन पर किसी प्रकार का कोई प्रतिबन्ध लगाने की भी जैन आचार्यों ने कोई शर्त नहीं बतायी है। बस इतना कहा है कि-

“ सर्व एव हि जैनानां प्रमाणं लौकिको विधिः।  
यत्र सम्यक्त्वहानिर्न न चापि व्रतदूषणम्॥ ”

- (सोमदेवसूरि, यशस्तिलकचम्पू, ८/३४)

जैनों को वह समस्त ही लोकव्यवहार (लोकाचार) मान्य है, जिससे सम्यक्त्व की हानि नहीं हो और ब्रतों को भी दोष नहीं लगे। दरअसल, जैनाचार्य बडे ही उदार एवं व्यापक दृष्टिकोणवाले थे। वे जानते थे कि क्षेत्र-काल के अनुसार लोकाचार में बहुत सारे परिवर्तन आते ही हैं, सभी क्षेत्र-कालों में हमारा बाहरी क्रिया-कलाप एक-सा नहीं हो सकता। अतः उन्होंने उस सबका कोई हठाग्रह प्रस्तुत नहीं किया और इसलिए हमें भी उस सब पर कोई हठाग्रह नहीं रखना चाहिए तथा और भी इधर-उधर की फालतू बातें छोड़कर सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्र रूप मूलभूत मोक्षमार्ग की साधना पर ही विशेष ध्यान देना चाहिए।

इसप्रकार हम देखते हैं कि जैनधर्म तो अत्यन्त सरल है कि है आवश्यकता सिर्फ हमें स्वयं को सरल बनानेकी है। यदि हम स्वयं को सरल बनाकर जैनधर्म को समझेंगे और पालेंगे तो वह सरलतापूर्वक ही हमारे जीवन में सहज प्रकट हो जाएगा, कहीं कोई बाधा नहीं होगी। जैनधर्म को कठिन बताने के कारण ही आज विश्वव्यापी जैनधर्म के अनुयायियों की संख्या अत्यन्त अल्प रह गयी है, अतः आज के समय की यह सख्त आवश्यकता है कि हम जैनधर्म को अत्यन्त सरल रूप में प्रस्तुत करें। समस्त आडम्बरों से दूर, विशुद्ध रूप से आध्यात्मिक तथा एकदम वैज्ञानिक एवं व्यावहारिक जैनधर्म से सरल धर्म भला अन्य कौन-सा होगा?

□□□

## सफलता पुरुषार्थ पर निर्भर करती है।

ब्र. हेमचंद्र जैन

सफलता पानी है तो उसके लिए प्रबल संकल्प शक्ति तथा सतत अध्यवसाय एक अनिवार्य शर्त है। कार्य अपने समय पर स्वतः बनते चले जायेंगे। कोई दैवी अनुकम्पा से या किसी के आशीर्वाद से या कुछ मंत्र-तंत्र से या कर्मकाण्डादि से सफलता की आशा करना मात्र शेखचिल्ही का सपना भर है। सफलता के मणिमुक्ता यूं ही धूल में बिखरे पडे नहीं मिल जानेवाले हैं। उन्हें पाने के लिए गहरे में उत्तरने की हिम्मत जुटाना होगी, अदृट श्रद्धा-ज्ञान सहित उद्यम (पुरुषार्थ, आचरण) करना होगा।

सुअवसर की प्रतीक्षा में बैठे रहना, कुछ न कर प्रमाद और आलस में उपलब्ध समयरूपी संपदा को गंवा बैठना, खो देना मानव-जीवन की सबसे बड़ी मूर्खता है। उद्यम के लिये हर घड़ी हर पल एक शुभ मुहूर्त है, सुअवसर है। सस्ती सफलता या शीघ्र सिद्धि प्राप्त करने की ललक के फेर में पडे रहने से वस्तुतः कुछ भी लाभ नहीं। कुण्डली, फलित-ज्योतिष, मंत्र-तंत्रादि में समयक्षेप कर अवसर चूक जाने के बाद काफी पछताना होता है। चिर स्थायी प्रगति, सुख-शान्ति के लिये राजमार्ग पर अनवरत परिश्रम और अपराजेय साहस, बल-वीर्य को साथ लेकर चलना होगा।

पगड़ंडियाँ या शॉट्टकट ढूँढना बेकार है, वे भटका सकती हैं। जिनने भी कुछ सफलता पायी हैं, जिसे इतिहास में लिखा गया, सराहा गया उन्हें गहराई में उत्तरने के लिये कटिबद्ध होना पड़ा है। विजयश्री का वरण करने के लिये कमर कसनी होगी; दृढ़ संकल्प के साथ आगे बढ़ना होगा, उतावली के साथ नहीं।

परिस्थितियाँ, साधन एवं क्षमता का समन्वय करके आगे बढ़ना ही समझदारी है। यही सफलता के लिये अपनाई गई सही रीति-नीति है किन्तु यह तथ्य गांठ बांध लिया जाना चाहिये कि सफलता केवल जानकारी रूप समझदारी पर ही तो निर्भर नहीं है, उसका मूल्य तदनुकूल आचरण करने में है। आचरण भी यथाशक्य यथाशक्ति भूमिकानुसार ही होना चाहिए। पूर्णता के लक्ष्य से की गई शुरुवात ही वास्तविक शुरुवात है। लक्ष्य विहीन गमन (आचरण) फलदायी नहीं होता, वरन् दुःखदायी ही होता है।

“मोह नींद से उठ रे चेतन, तुझे जगावन को।  
हों दयाल उपदेश करौं, गुरु बारह भावन को॥”

□□□

## बारह-भावना

- ब्र. हेमचंदजी जैन

### १) अनित्य भावना -

अरे जब अनित्यधर्म भी, नित्यधर्म का परिचय है देता।  
तब फिर अमर होकर भी तूं, क्यों मरणभय से दुःखी होता ?॥  
पञ्जयमूढ़ा हि परसमया, समझ पर्ययबुद्धि तज देरे।  
दंसण मूलो धम्मो को पाकर, तूं भवसागर ते तिरले रे॥१॥

### २) अशरण भावना -

अरे निजातमही एक शरण, जब तूने यह जान लिया।  
फिर क्यों अशरण बनकर, तूने निज शुद्धात्म छोड दिया ?॥  
स्वस्वरूप की शरण गह, अशुद्धोपयोग तज दे चेतन।  
इस भाँति भव सागर से तर, पाले जिय तूं मोक्ष निकेतन॥२॥

### ३) संसार भावना -

अरे जब मृत्युलोकको, स्वार्थलोक है जान लिया।  
तब क्यों न आत्मार्थी बन, संसार मोह को छोड दिया ?॥  
सम्यक् निर्णय कर तूं चेतन, बल-पौरुष जागृत करले।  
संसार महादुःखदायी जान, इससे अब तूं पार उतरले॥३॥

### ४) एकत्व भावना -

अरे गतिगत्यान्तर में जब, चेतन तूं रहा एक अकेला।  
फिर किसे सगा संबंधी मान, तूं कर रहा व्यर्थ झमेला ?॥  
स्वयंकर्म के बीज बोता तूं, क्यों दोष दूसरों को देता ?।  
एकत्व विभक्त निजको ध्या, तोड दे सब द्रव्यों से नाता॥४॥

### ५) अन्यत्व भावना -

अरे ज्ञानमयी होकर भी तूं, कर रहा अन्यद्रव्यों से प्रीति।  
धिक्कार हे तुझको चेतन, क्यों चला रहा उल्टी रीति ?॥  
हुए हैं न होयेंगे कभी भी ये, पर पदार्थ रंचमात्र तेरे।  
ध्रुव सत्य जब यह जान लिया, फिर क्यों कहता मेरे-मेरे ?॥५॥

### ६) अशुचि भावना -

अरे वीतरागी होकर भी क्यों, तूं पुण्य- पाप को आदर देता ?।  
मत भूल तूं पड़ा रहेगा सदा, मल-मूत्र में ही गोते खाता॥

यदि चाहिये तुझे सुख शान्ति, तो देह राग तज दे चेतन।  
स्वयं पवित्र भगवान आत्मा बन, पाले तूँ झट मोक्ष निकेतन॥६॥

**७) आस्रव भावना-**

अरे मिथ्यात्वकषायों के वश, तू खूब चार गति में धूमा।  
सुख न पाया रंच कहीं भी, फिर मोह मद्य पीकर झूमा॥  
आस्रव दुःखदायी भाव है, जानकर भी न जागा तू चेतन।  
ऐसा स्वर्ण अवसर पाकर भी, क्यों बन रहा तू अचेतन?॥७॥

**८) संवर भावना -**

अरे क्षमाशील स्वभाव प्रगटा, क्यों धारी तूने क्रोध विषमता ?।  
निजस्वभाव में लीन रहे तो, पा जाये विमल स्वरूप समता॥  
संवर बिन नहीं रुक पायेगा, शुभाशुभ भावों का मेला।  
ध्रुवधाम के ध्यान की धुन से, प्रगटा ले तूं धर्म अनमोला॥८॥

**९) निर्जरा भावना -**

अरे निजस्वभाव साधन द्वारा, कर तूं चैतन्य प्रतपन।  
हट जायेगी कर्मों की धूल, जाय बसेगा तूं मोक्ष सदन॥  
ज्ञान-ध्यान-संयम बिन कभी, न कर्म झड पायेंगे तेरो।  
निर्जरा तत्त्व वीतराग भाव, मात्र है समझ ले जिय मेरे॥९॥

**१०) लोक भावना -**

अरे तीन लोक का कौन क्षेत्र, जहाँ न जन्मा तूं अनंती बेरा।  
चिल्लोकवासी बन शीघ्र तूं, मिटा ले भव भव का फेरा॥  
तीनसौ तैतालीस घनराजू में, खूब फिरा कहता मेरा- मेरा।  
यदि दाव यह चूक गया तो, पछतायेगा जहाँ घोर अंधेरा॥१०॥

**११) बोधि दुर्लभ भावना -**

अरे दुर्लभ नरतन दुर्लभ, जिनधर्म पाकै भी तूं सो रहा।  
मौत का नगाडा बज रहा, फिर भी क्यों नहीं तूं जाग रहा ?  
धिक्कार तुझे शतवार जो, अपने को अपने में न पागा।  
धिक्कार तुझे अनंती बार जो, मोह निद्रा से अब भी न जागा॥११॥

**१२) धर्म भावना -**

अरे “वत्थु सहावो धम्मो” जान, तज दे तूं चेतन नादानी।  
निजस्वरूप पहिचान, हो जा भगवान, छोड दे खेंचातानी॥  
सद्गुरु चिद्रूप महा मनोहर, उसमें रम जा चेतन प्राणी।  
“चारित्तं खलु धम्मो” प्रगटा, हो जा भव पार बन भेद विज्ञानी॥१२॥

## सत्यमेव जयते नानृतम्

– ब्र. हेमचन्द्र जैन

समय एवं सत्य दोनों ही महाकीमती हैं। आज आप समय को बर्बाद कर रहे हैं, कल समय आपको बर्बाद कर देगा। इसलिये हे बंधु! आप अपने समय का सदुपयोग एवं प्रबंधन अपने धन की तरह करें। समय के सदुपयोग से समयसार की प्राप्ति होती है तथा समय के दुरुपयोग से शुद्ध संसार की प्राप्ति होती है।

सत्य-असत्य कहाँ होता है? किसमें होता है? विचार कीजिये।

धार्मिक दृष्टिकोण से या वस्तु के स्वभाव से देखें तो कोई भी वस्तु सत् या असत् नहीं होती। इसे उदाहरण से समझें कि “यह घट है” – इसमें तीन प्रकार की सत्ता है। ‘घट’ नामक पदार्थ की सत्ता है, घट को जाननेवाले ‘ज्ञान’ की सत्ता है और ‘घट’ शब्द की भी सत्ता है। इसी प्रकार ‘पट’ नामक पदार्थ, उसको जाननेवाले ज्ञान एवं ‘पट’ शब्द की भी सत्ता है जगत में। जिनकी सत्ता है वे सभी सत्य हैं। इन तीनों का सुमेल हो तो ज्ञान भी सत्य, वाणी भी सत्य और वस्तु तो सत्य है ही। किन्तु जब वस्तु, ज्ञान और वाणी का सुमेल न हो-मुँह से बोले तो ‘पट’ और इशारा करे घट की ओर तो वाणी असत्य हो जायेगी। इसी प्रकार सामने तो हो घट और हम उसे जाने पट तो ज्ञान असत्य (मिथ्या) हो जायेगा, वस्तु तो असत्य होने से रही। वह तो कभी असत्य हो ही नहीं सकती, वह तो सदा ही स्वरूप से है, पर-रूप से नहीं है।

अतःसिद्ध हुआ कि असत्य वस्तु में नहीं होता बल्कि उसे जानने वाले ज्ञान में, मानने वाली श्रद्धा में या कहनेवाली वाणी में होता है। अतः मैं तो कहता हूँ कि अज्ञानियों के ज्ञान, श्रद्धान और वाणी के अतिरिक्त लोक में असत्य की सत्ता ही नहीं हैं। सर्वत्र सत्य का ही साम्राज्य है।

वस्तुतः: जगत पीला नहीं है, किन्तु हमे पीलिया हो गया है, अतः जगत पीला दिखाई देता है। इसी प्रकार जगत में तो असत्य की सत्ता ही नहीं है, पर असत्य हमारी दृष्टि में ऐसा समा गया है कि वही जगत में दिखाई देता है।

सुधार भी जगत का नहीं, अपनी दृष्टि का, अपने ज्ञान का करना है। सत्य का उत्पादन नहीं करना है, सत्य तो ही है, जो जैसा है वही सत्य है। उसे सही जानना है, मानना है। सही जानना-मानना ही सत्य प्राप्त करना है। और आत्म-सत्य को प्राप्त कर मोह-राग-द्वेष का अभाव कर वीतरागता रूप परिणति होना सत्य धर्म है।

यदि मैं पट को पट कहूँ तो सत्य, किन्तु पट को घट कहूँ तो असत्य है, झूठ है। मेरे कहने से पट, घट तो नहीं हो जायेगा, वह तो पट ही रहेगा। वस्तु में झूठ ने कहाँ प्रवेश किया? झूठ का प्रवेश तो वाणी में हुआ। इसीप्रकार यदि पट को घट जाने तो ज्ञान झूठा हुआ, वस्तु तो नहीं। मैंने पट को घट जाना-माना या कहा इसमें पट का क्या अपराध है, गलती तो मेरे ज्ञान या वाणी में हुई। गलती तो सदा ज्ञान या वाणी में ही होती हैं, वस्तु में नहीं। इस प्रकार यथार्थता को समझते हुए इस उदाहरण से अपने सत्य रूप का दर्शन करें।

अब आत्मा एवं शरीर पर घटाकर देखिये। अरूपी आत्मा एक पदार्थ है, वस्तु है, वास्तविक सत्तात्मक द्रव्य है। रूपी शरीर भी एक पदार्थ है, वस्तु है, वास्तविक सत्तात्मक द्रव्य है। इनको जाननेवाले ज्ञान की भी सत्ता है और उनको कहनेवाले शब्दों की भी सत्ता है। इनकी सत्ता है अतः ये सत्तात्मक पदार्थ सत्य हैं। अब जो यदि पदार्थ का, पदार्थ के ज्ञान का एवं पदार्थ को कहनेवाले शब्द का सुमेल हो जाये तो ज्ञान भी सत्य, वाणी भी सत्य और वस्तु/पदार्थ तो सत्य हैं ही। यही स्व-पर का विभेदक ज्ञान ही भेदज्ञान कहलाता है और इस भेदज्ञान पूर्वक ही निज शुद्धात्मा का अनुभव प्रगट हो जाता है। मुक्ति का मार्ग मिल जाता है, अतीन्द्रिय आनन्द की कणिका प्रगट हो जाती है। इसी में लीन रहते-रहते कैवल्य सूर्य प्रगट हो जाता है।

ॐ सहज चिदानन्द।

□□□

### समयसार नाटक

भेदविज्ञान जग्यौ जिनके घट,  
सीतल चित्त भयौ जिम चंदन।  
केलि करैं सिव मारगमैं,  
जग माहिं जिनेसुरके लघु नंदन॥  
सत्यसरूप सदा जिन्हकै,  
प्रगट्यौ अवदात मिथ्यात-निकंदन।  
सांतदसा तिन्हकी पहिचानि,  
करै कर जोरि बनारसि वंदन॥६॥ मंगलाचरण

- पं. बनारसीदसजी

## स्वाध्याय

– पं. फूलचन्द्र सिद्धान्तशास्त्री

स्वाध्याय इस शब्दका वास्तविक अर्थ आत्मचिंतवन समझना चाहिए। स्व शब्दका अर्थ आत्मा और अध्याय शब्दका अर्थ चिंतवन अथवा ध्यान है। इससे यह निष्कर्ष निकलता है कि प्रतिदिन इस प्राणीको आत्म-चिंतवनमें अपना समय व्यतीत करना चाहिए। शास्त्र आदिके अध्ययन करनेको भी स्वाध्याय कहते हैं, उसका इतना ही प्रयोजन है कि इस विषमतारूप संसारका और इस जगतमें विद्यमान समस्त पदार्थोंका यदि योग्य परिज्ञान नहीं हुआ तो आत्मतत्त्वकी परख करना कठिन हो जावेगा। कारण, यह संसारी प्राणी मोह और अज्ञानके कारण शरीराश्रित क्रियाओंको ही आत्मत्वकी कल्पना करके बैठा है। इसलिए जब वह भेदविज्ञानके कारणभूत शास्त्रोंका निरन्तर अभ्यास करने लगेगा तभी इसे शुद्ध आत्मस्वरूपका ज्ञान हो सकेगा। स्वाध्यायका सबसे प्रथम प्रयोजन भेदविज्ञानकी प्राप्ति है, इसलिए सर्व प्रथम भेदविज्ञानके कारणभूत द्रव्यानुयोगका स्वाध्याय करना ही उपयुक्त है। परन्तु इस जीवकी पहली अवस्था इतनी अपरिपक्व है कि उसके रहते हुये भेदविज्ञानके प्रतिपादक शास्त्रोंका स्वाध्याय करके भी इसे अपने आत्मस्वरूपका ज्ञान नहीं होता है। इसलिए सबसे पहले पुण्य और पाप और उसके फलके ज्ञान करानेवाले तथा उसी प्रकार धीरे-धीरे विवेचनात्मक पद्धतिसे पदार्थोंके स्वरूपके और अपनी आभ्यन्तर-बाह्य क्रियाओंका ज्ञान करानेवाले शास्त्रों का भी स्वाध्याय करना चाहिए। ऐसा करनेसे अपनेको पुण्य-पापरूप अवस्था, पदार्थोंका यथार्थ स्वरूप और स्वयं आचरण करने योग्य चारित्र इनका यथार्थ बोध हो जायगा।

यहाँ पर इतना ध्यानमें रखना चाहिए, कि संसारमें जो व्यवहार और विचारोंमें एकान्तता नजर आती है, उसका कारण केवल उस विषयकी प्रधानताको प्रतिपादन करनेवाले शास्त्रोंका ही स्वाध्याय समझना चाहिए। हमारे यहाँ वस्तुतत्त्व और उसके व्यवहारका विवेचन करनेवाले चार अनुयोग होते हुए भी उनके स्वाध्यायका क्रम बहुजन समाजको मालूम नहीं होनेसे अपनी इच्छाके अनुसार किसी एक अनुयोगके ग्रन्थोंका स्वाध्याय करके वे उसके एकान्ती बन जाते हैं, परिणाम यह होता है कि किसीको व्यवहारमें धर्म दिखता है तो किसीको विचारोंमें। कोई रूढिसे आई हुई, परन्तु लौकिक क्रियाओंको ही धर्मका चोगा पहिनाकर उनसे मुक्ति प्राप्त करना चाहते हैं तो कोई व्यवहार जगतको सर्वथा असत्य मानकर विचारोंकी प्रमुखतासे ही मोक्ष प्राप्त करना चाहते हैं। परंतु वे व्यवहारी जिन्हें आत्मतत्त्वके स्वरूपके पहचान की गंध भी नहीं है ऐसे लोग शास्त्रका आधार लेकर लौकिक, क्रियाओंको करते हुए मोक्षमार्गी नहीं ही सकते हैं। शास्त्रकारोंने ऐसे जीवोंको व्यवहाराभासी कहा है

उसी प्रकार जो बहुजन समाजके ऊपर क्या परिणाम होगा, इधर थोड़ा भी लक्ष्य न देकर इस व्यवहारप्रधानी जगत्को अपने विचारोंका ही केंद्र बनानेका सुख स्वप्न देखते हैं और स्वयं भी उन विचारोंकी मनोहर कल्पनाओंसे अपनेको संसारमुक्त समझनेका प्रयत्न करते हैं, ऐसे लोग जिनकी दृष्टिमें यह भी योग्य और वह भी योग्यकी दृढ़ श्रद्धा जमी हुई है, उनको अज्ञानी कहते हैं। परन्तु वे इस बातको बिल्कुल भूल जाते हैं कि यह संसार पुद्गल और चेतनाका मेल होनेके कारण हमारी क्रियाओंमें दोनों ही तत्त्वोंका प्रतिबिम्ब पड़े बिना नहीं रह सकता है, अतएव जो क्रिया आत्मा और शरीर इन दोनोंकी पोषक न होकर हानिकर है, उनका भी हमें त्याग करना होगा। उसीप्रकार जो विचार भेद-विज्ञानकी ओटमें शरीर सम्बन्धी क्रियाकी तरफ बिल्कुल दुर्लक्ष्य करते हैं, उनका भी हमें त्याग करना होगा। इसलिए केवल विचारवादियोंको भी शास्त्रकारोंने मिथ्यादृष्टि कहा है। इस तरह यह सिद्ध हो जाता है कि हमारे विचारोंकी सुधारणाकी तरह हमारे आचारकी सुधारणाका होना भी आवश्यक है।

यदि कोई यह कहे कि आचार-धर्म शरीर-धर्म होनेसे उधर लक्ष्य नहीं दिया तो भी चलेगा तो उनका यह कहना ठीक नहीं। कारण कि जिस प्रकार आचार-धर्ममें शरीर-धर्मकी प्रधानता है उसी प्रकार विचार-धर्ममें शरीर निमित्तका अभाव भी तो नहीं है। एक जगह यदि आत्माकी प्रधानता है तो शरीरका निमित्तपना है ही। उसीप्रकार दूसरी जगह यदि शरीरकी प्रधानता है तो आत्माका निमित्तपना है ही। इसलिए आचार और विचारोंका परस्पर आत्मा और शरीर-इन दोनोंके ऊपर परिणाम होता है। अब यदि किसीका आचार-धर्म अनिर्मल हो तो उसके विचार-धर्मके मलिन करनेमें भी वह कारण होगा। तथा जिसका विचार-धर्म मलिन हो उसका आचार-धर्म भी मलिन होगा ही। जो लोग विचारोंके बिना अपने आचारमें और आचारके बिना अपने विचारोंमें निर्मलता लानेका प्रयत्न करते हैं, वे धर्मका पालन न करके उसका उपहास करते हैं, ऐसा समझना चाहिए। इस कथनसे यह निष्कर्ष अपने आप निकल आता है कि स्वाध्याय करते हुए हमें सभी अनुयोगोंकी ओर लक्ष्य रखना चाहिए। यदि हम ऊपर कहे हुए कथनके अनुसार स्वाध्याय करने लगे तो उससे हमें इन विशेष गुणोंकी प्राप्ति होगी।

आत्माका हित किसमें है? इसकी प्राप्ति स्वाध्यायसे ही होती है। आत्माका अहित करनेवाला इन्द्रियसुख सुख न होकर दुःखका प्रतिकार मात्र है, वह अल्पकाल तक ही रहता है, पराधीन है, रागकी परम्पराको बढ़ानेवाला है, कष्टसाध्य है, भयको उत्पन्न करनेवाला है, शरीरके परिश्रमसे उत्पन्न होता है, और अपवित्र ऐसे शरीरके स्पर्शसे उत्पन्न होता है, इसके विपरीत आत्मसुख सम्पूर्ण दुःखोंके नाशसे उत्पन्न होता है, नित्य है, निर्बाध है और आत्मोत्थ है। यह विवेक भी स्वाध्यायसे ही प्राप्त होता है। उसीप्रकार पापकर्मके निमित्तभूत अशुभ परिणामोंका त्यागरूप अथवा

शुद्धोपयोगके कारणरूप भावसंवर, प्रतिदिन संवेग, रत्नत्रयमें स्थिरता, गुप्तियोंकी रक्षा और दूसरोंको कल्याण मार्गके उपदेश देनेकी सामर्थ्य स्वाध्यायसे ही प्राप्त होती है।

स्वाध्यायसे पहिले अशुभ परिणतिका त्याग होकर शुभ परिणतिमें प्रवृत्ति होती है, तदनन्तर वह भी संसारका कारण है, यह विवेक प्राप्त होनेपर शुद्धपरिणति उपादेय है, ऐसा समझ कर यह आत्मा अपने विचारों में उज्ज्वलता उत्पन्न करता है और आत्मधर्मको प्राप्त करके परमार्थका भोक्ता बनता है। अतएव आत्माका सच्चा मार्गदर्शक जैनशास्त्रोंका स्वाध्याय निरन्तर करना चाहिए। आजकल उपन्यास, गल्प और नाटक आदि मानवजीवनका विनाश करनेवाला साहित्य-निर्माण हो रहा है। उसमें उन्हीं बातोंके चित्र रंगे गये हैं जिन्हे हम और आप प्रतिदिन आखें मीचकर करते हैं, अतएव ऐसे साहित्यसे अपने मनको रोक लेना यह केवल आत्म-शास्त्रकी दृष्टिसे हितकर है, इतना ही नहीं, किन्तु समाजशास्त्रकी दृष्टिसे भी हितकर है। यदि आपको अपना और अपनी समाजका स्वास्थ्य ठीक रखना है तो उसका त्याग करना ही श्रेयस्कर है।



#### : रत्नकरण्ड-श्रावकाचार :

धर्म तर आत्म्याचा स्वभाव आहे. परद्रव्यांमधील आत्मबुद्धी सोडून आपल्या ज्ञाता-द्रष्टारूप स्वभावाचे श्रद्धान, ज्ञान आणि ज्ञायक स्वभावामध्ये प्रवर्तनरूप आचरण धर्म आहे....

जेव्हा हा आत्मा रागादिरूप परिणती सोडून वीतरागरूप होतो तेव्हा मंदिर, प्रतिमा, तीर्थ, दान, तप, जप समस्त धर्मरूप आहेत आणि जर आपला आत्मा उत्तम क्षमादिरूप वीतरागरूप, सम्यग्ज्ञानरूप परिणमित झाला नाही तर बाहेर कोठेही धर्म होणार नाही. जर शुभराग झाला तर पुण्यबंध होईल आणि अशुभ राग, द्वेष, मोह होईल तर पापबंध होईल.

–पं. सदासुखदासजी

## श्रावकाचार व अष्टमूलगुण

– डॉ. विजयसेन बाळगोंडा पाटील, आळते

मुळातच जैनधर्म हा निवृत्तिप्रधान धर्म आहे. कारण जैन धर्माचे अंतिम ध्येय मोक्षप्राप्ती आहे व मोक्षाचे प्रमुख कारण निवृत्ती आहे; परंतु याउलट गृहस्थाश्रम प्रवृत्तिप्रधान आहे. कारण प्रवृत्तिशिवाय गृहस्थाश्रमाचा सांभाळ होणे शक्य नाही. प्रवृत्ती चांगली ही असते व वाईट ही असते. चांगल्या प्रवृत्तीला शुभ व वाईट प्रवृत्तीला अशुभ असे म्हटले जाते. प्रवृत्तीचे आधार तीन आहेत. १)मन २)वचन व ३)काय. या तिन्हीद्वारे प्रवृत्ती केल्यानंतर आत्म्याच्या प्रदेशामध्ये हालचाल होते त्यास योग म्हणतात. हा योगच आत्म्यामध्ये कर्मपुदगलांना आणण्यामध्ये निमित्त होतो. जोपर्यंत याचा निरोध होत नाही तोपर्यंत जीव नवीन कर्मबंधनाने मुक्त होत नाही. म्हणूनच मोक्षाभिलाषी श्रावक सर्वप्रथम अशुभ प्रवृत्तीतून विरत होऊन शुभप्रवृत्तीचा अभ्यासी होतो आणि त्याचा हा अभ्यासच श्रावकाचार म्हणून ओळखला जातो. या श्रावकाचारालाच आगमात व्रत असे म्हणतात. ब्रताची व्याख्या उमास्वामी आचार्यांनी तत्त्वार्थसूत्राच्या सातव्या अध्यायाच्या सुरवातीलाच केली आहे.-

हिंसाऽनृतस्तेयाब्रह्मपरिग्रहेभ्यो विरतिर्वतम् ।

हिंसा, असत्य, चोरी, कुशील व परिग्रहापासून विरती म्हणजे ब्रत होय. असे हे ब्रत दोन प्रकारचे आहे १)अणुब्रत व २)महाब्रत. पाच पापांच्या एकदेश त्यागाला अणुब्रत म्हणतात. त्याचे पालन करणारा श्रावक आहे. म्हणून श्रावक धर्माचे मूळ पाच अणुब्रते आहेत. याबरोबर मद्य, मांस आणि मध त्यागाला मिळवून श्रावकाचे आठ मूलगुण प्रसिद्ध झाले.

पाच अणुब्रते, तीन गुणब्रते व चार शिक्षाब्रते ही श्रावकांची बारा ब्रते आहेत. यातील श्रावकासाठी पाच अणुब्रतांचे पालन आवश्यक आहे. हीच प्राचीन परिपाटी आहे. याच्या सुरवातीला सम्यगदर्शन म्हणजे खन्या देव, शास्त्र, गुरुंची श्रद्धा-सात तत्त्वांची श्रद्धा असणे आवश्यक आहे. जेव्हा तोच श्रावक प्रतिमारूप ब्रते ग्रहण करतो तेव्हा दर्शन प्रतिमा व ब्रत प्रतिमा धारण करतो. दर्शन प्रतिमेत आठ अंगांसहित सम्यगदर्शन आणि ब्रत प्रतिमेत निरतिचार बारा ब्रतांचे पालन करतो; परंतु प्रतिमारूप ब्रते धारण करण्यापूर्वी साधारण श्रावक बनण्याच्या स्थितीत पाच अणुब्रतांचे पालन करतो. ही प्राचीन पद्धती कुंदकुंद आचार्यांच्या चारित्र पाहुड व समंतभद्र आचार्यांच्या रत्नकरण्ड श्रावकाचारातून समजते. काही उत्तरकालीन आचार्यांनी पाच अणुब्रतांच्या ठिकाणी पाच उटुंबर

फळांचा समावेश केलेला आहे. याठिकाणी अष्टमूलगुणांचे वर्णन असलेले श्रावकाचार व त्यांचे कर्ते संक्षेपात खालीलप्रमाणे आहेत.

**श्रावकाचार -**

१)चारित्रपाहुड -श्री कुंदकुंदाचार्य २)तत्त्वार्थसूत्र -आचार्य उमास्वामी ३)रत्नकरण्ड श्रावकाचार -स्वामी समंतभद्राचार्य ४)कार्तिकेयानुप्रेक्षा -स्वामी कार्तिकेय ५)रत्नमाला -आचार्य शिवकोटी ६)पद्मचरित -आचार्य रविषेण ७)वरांगचरित -आचार्य जटासिंहनंदी ८)हरिवंशपुराण -आचार्य जिनसेन प्रथम ९)महापुराण -आचार्य जिनसेन द्वितीय १०)पुरुषार्थ सिद्ध्युपाय -आचार्य अमृतचन्द्र ११)उपासकाध्ययन -आचार्य सोमदेव १२)अमितगती श्रावकाचार -आचार्य अमितगती १३)चारित्रसार -श्री चामुण्डराय १४)वसुनंदी श्रावकाचार -आचार्य वसुनंदी १५)सावयधम्मदोहा -आचार्य देवसेन किंवा लक्ष्मीचन्द्र १६)सागार धर्ममृत -पं. आशाधर १७)धर्मसंग्रहश्रावकाचार -पं. मेधावी १८)प्रश्नोत्तर श्रावकाचार -आचार्य सकलकीर्ती १९)गुणभूषण श्रावकाचार -आचार्य गुणभूषण २०)धर्मोपदेश पीयूषवर्ष -श्री ब्रह्मनेमिदत्त २१)लाटी संहिता -श्री. राजमल्ल २२)उमास्वामी श्रावकाचार -श्री उमास्वामी २३)पूज्यपादश्रावकाचार -श्री पूज्यपाद २४)ब्रतसार श्रावकाचार -रचयिताच्या नावाचा उल्लेख नाही. २५)ब्रतोद्योतन श्रावकाचार -श्री अग्रदेव २६)श्रावकाचार सारोद्वार -श्री पद्मनंदी २७)भव्यधर्मोपदेश उपासकाध्ययन -श्री जिनदेव २८)पंचविरातिकागत -श्री पद्मनंदी २९)प्राकृत भावसंग्रह -श्री देवसेन ३०)संस्कृतभावसंग्रह -पं. वामदेव ३१)रयणसार भावसंग्रह -श्री कुंदकुंदाचार्य ३२)पुरुषार्थानुशासन भावसंग्रह -पं. गोविंद ३३)कुंदकुंद श्रावकाचार -श्री कुंदकुंदाचार्य

**अष्टमूलगुण -**

पुरुषार्थसिद्ध्युपायग्रंथामध्ये अमृतचंद्राचार्य अष्टमूलगुणांचे प्रकार व व्याख्या पुढील प्रकारे सांगतात -

**मद्यं मांसं क्षौद्रं पश्चोदुम्बरफलानि यत्नेन ।  
हिंसाव्युपरतिकामैर्मोक्तव्यानि प्रथममेव ॥**

जो जीव हिंसेचा त्याग करू इच्छितो त्याला प्रथमच प्रयत्नपूर्वक मद्य, मांस, मध आणि पाच उदुंबर फळे या आठ वस्तूंचा त्याग केला पाहिजे.

\* मद्य त्याग -मदिरा मनाला मोहित करते आणि मोहितचित्त पुरुष धर्माला विसरतो व धर्माला विसरलेला जीव निशंक होऊन (बेधडक होऊन) हिंसा करतो.

\* मांस त्याग -प्राण्यांच्या घाताशिवाय मासांची उत्पत्ती शक्य नाही व जो जीव कच्चे अथवा

शिजविलेले मांस खातो किंवा स्पर्श करतो तो अनेक जातीच्या जीवसमूहाच्या पिंडाचा घात करतो.

\*मध्य त्याग -मधाचा एक थेंब सुद्धा मधमाशांच्या हिंसेने मिळतो. जे मंदबुद्धी मध खातात ते अत्यंत हिंसक आहेत. जे स्वतः टपकत असलेले किंवा कपट करून मध मिळवतात ते सुद्धा हिंसक आहेत. कारण मधाच्या आश्रयाने राहणाऱ्या जीवांची हिंसा त्यावेळी होते.

\*पंच उदुंबर फळ -वड, पिंपळ, पाकर, उमर,(अंजीर),कठूमर(फणस) ही पाचही फळे त्रसजीवांची खान आहेत म्हणून त्यांच्या भक्षणामध्ये त्रस जीवांची हिंसा होते.

\*पाच पापे -हिंसा, असत्य, चोरी, कुशील व परिग्रह.

हिंसा -कषायरूप परिणमित मन, वचन, कायेने द्रव्य आणि भावरूप प्राणांचा घात करणे हिंसा होय.

असत्य -जे काही प्रमाद व कषायाच्या योगाने स्वपराला हानिकारक किंवा अन्यथारूप वचन त्यास असत्य वचन म्हणतात.

चोरी -प्रमाद व कषायाच्या योगाने न दिलेले स्वर्ण वस्त्रादी परिग्रहाचे ग्रहण करणे चोरी आहे.

कुशील -स्त्रीवेद, पुरुषवेद व नपुंसकवेदाच्या परिणामरूप रागादिभाव युक्त स्त्री-पुरुषांचा सहवास कुशील होय.

परिग्रह -मोहाच्या उदयाने अंतरंग व बहिरंग ममत्वरूप परिणाम परिग्रह होय.

या पाच पापांचा एकदेश त्याग करणे यास पाच अणुब्रते म्हणतात.

वर्तमान समयाला अनुकूल आठ मूलगुण -

आजच्या वर्तमान काळाला पाहून पं. आशाधरजींनी सागार धर्मामृतामध्ये मतांतररूपाने सांगितलेले आठ मूलगुण उपयोगी आहेत ते पुढील प्रमाणे -

१)मद्यपान त्याग २)मांसभक्षण त्याग ३)मधुसेवन त्याग ४)उदुंबर फळ भक्षण त्याग ५)अगालित (न गाळलेले) जलपान त्याग ६)रात्री भोजन त्याग ७)नित्य देवदर्शन किंवा पंचपरमेष्ठी स्मरण ८)जीवदया पालन.

उपर्युक्त अष्ट मूलगुणांची चर्चा ब्रतोद्योतन श्रावकाचार व सावयधम्मदोहा मध्ये केलेली आढळून येते.

अष्टमूलगुण व त्याचे विविध प्रकार -

श्रावक धर्माचा आधार असलेल्या मुख्य गुणांना मूलगुण म्हटलेले आहे. या मूलगुणाच्या बाबतीत आचार्यांची अनेक मते आहेत. ती पुढीलप्रमाणे -

- १) आचार्य समंतभद्र -स्थूल हिंसादी पाच पापांचा त्याग व मद्य, मांस, मध त्याग.
- २) आचार्य जिनसेन -स्थूल हिंसादी पाच पापांचा त्याग व द्यूत, मांस, व मध त्याग.
- ३) आचार्य सोमदेव, अमृतचंद्र, पद्मनंदी, आशाधर, मेधावी, सकलकीर्ती, ब्रह्मनेमिदत्त, राजमल्ल आदी -पाच उदुंबर फळांचा त्याग व मद्य, मांस व मध त्याग.
- ४) अज्ञात नाव -(प. आशाधरजीनी उद्धृत केलेले) -मद्य, मांस, मध, रात्री भोजन, पाच उदुंबर फल यांचा त्याग, देवदर्शन किंवा पंच परमेष्ठींचे स्मरण, जीवदया आणि कापडाने गाळलेले पाणी पिणे.

या चारी मता व्यतिरिक्त अमितगती आचार्यांचे मत उल्लेखनीय आहे -

मद्यमांसमधुरात्रिभोजनं क्षीरवृक्षफलवर्जनं त्रिधा ।

कुर्वते ब्रतजिघृक्षया बुधास्तत्र पुष्यति निषेविते ब्रतम् ॥

(-अमितगती श्रावकाचार अध्याय ५ श्लोक-१)

म्हणजे ब्रत ग्रहण करण्याच्या इच्छेने विट्ठान लोक मन, वचन, कायेने मद्य, मांस, मध, रात्री भोजन आणि क्षीरी वृक्षांच्या फळांच्या सेवनाचा त्याग करतात. कारण यांच्या त्यागाने धारण केलेले ब्रत मजबूत होते.

या श्लोकात मूलगुण व आठ हे शब्द नाहीत त्यामुळे क्षीरी फळांचा त्याग एकच मोजले तर मूलगुणांची संख्या पाच होते व क्षीरी फळांची संख्या पाच मोजली तर नऊ मूलगुण होतात.

आचार्य रविषेणांच्या पद्मचरितामध्ये आठ मूलगुणांच्या बरोबर मद्य, मांस, मध, द्यूत, रात्री भोजन आणि वेश्यागमन त्यागाचा नियम सांगितलेला आहे.

जिनसेन आचार्यांनी हरिवंश पुराणामध्ये वरील विधानांसोबत अनंतकाय कंदमूळांच्या त्यागाचे विधान भोगोपभोग परिमाणब्रताच्या अंतर्गत केले आहे.

प. आशाधरजी सागार धर्मामृतात म्हणतात की आठ मूलगुण श्रावकांसाठी गणधरांनी सांगितले आहेत. यातील एकाही मूलगुणांशिवाय तो श्रावक असू शकत नाही.

पंच्याध्यायीमध्ये पं. राजमलजी असेच म्हणतात - मूलगुणांशिवाय जीवांची सर्व प्रकारची ब्रते आणि सम्यक्त्व होऊ शकत नाही. मूलगुणांशिवाय जीव नावाने सुद्धा श्रावक होऊ शकत नाही, मग पाक्षिक, गूढ, नैषिक किंवा साधक श्रावक कसा असेल ? मद्य, मांस, मध व पाच उदुंबर फळांचा त्याग करणारा श्रावक आहे; परंतु मद्यादींचे सेवन करणारा श्रावक कसा होऊ शकेल ? गृहस्थांनी व्यसनांचा त्याग केला पाहिजे. तसेच मूलगुणाच्या अतिचार नामक दोषांनाही सोडले पाहिजे.

### अष्टमूलगुणातील समन्वय -

समंतभद्र, गुणभद्र, जिनसेन आचार्यांसारखे महान आचार्य पाच अणुब्रतांना मूलगुणांमध्ये

समाविष्ट केल्यानंतर अमृतचंद्र, सोमदेव यांसारखे पूर्ववर्ती आचार्य पाच अणुब्रतांडेवजी पाच उदुंबर फळांचा मूलगुणांमध्ये समावेश कसा करतात ?

याठिकाणी राजवार्तिककारांचे उत्तर अत्यधिक समर्पक वाटते की - 'काही शास्त्रामध्ये आठ मूलगुण सांगितलेले आहेत. त्यामध्ये पाच अणुब्रते व मद्य, मांस व मधाचा त्याग सांगतात तर काही शास्त्रांमध्ये पाच उदुंबर फळांचा त्याग व तीन मकारत्याग सांगतात. तर काही शास्त्रांमध्ये अन्यही प्रकारे सांगितले आहे. ते विवक्षा भेदाने कथन आहे. (सांगण्याच्या पद्धतीत फरक आहे) वास्तविक त्यामध्ये मतभेद नाहीत.

त्यामध्ये स्थूलपणे पाच पापांचा त्याग आहे. पाच उदुंबर फळांत त्रस भक्षणाचा त्याग, शिकारत्यागात त्रस हिंसेचा त्याग, चोरी व परस्त्री त्यागात दोन्ही ब्रते, घूत कर्मादी व अति तृष्णा त्यागात असत्याचा त्याग व परिग्रहात अति लोभ संभवतो, मांस, मद्य आणि मधाच्या त्यागात त्रसजीवांना मारून खाण्याचा त्याग होतो.'

याच्या उत्तरादाखल कैलाशचंद्रजी शास्त्री असे म्हणतात की - "विद्वानांसाठी हा प्रश्न आजही विचारणीय आहे. संभव आहे की त्याकाळी पंच क्षीरी फळांचे भक्षण सर्वसाधारणामध्ये अत्यधिक प्रचालित असेल आणि त्याला थांबविष्ण्यासाठी तत्कालीन आचार्यांनी त्यांच्या निषेधाचा उपदेश आवश्यक आहे असे समजून पंच क्षीरी फळांच्या त्यागाला मूलगुणांमध्ये स्थान दिले असेल."

### अष्टमूलगुणांचे महत्व -

रयणसागरामध्ये कुंदकुंद आचार्य मूलगुणांच्या पालनाविषयी म्हणतात की "जो श्रावक सुपात्राला दान , अष्टमूलगुणांचे पालन, गुणब्रत, संयम, पूजा आदी धर्माचे पालन करीत नाही तो मिथ्यादृष्टी आहे." जैनधर्म धारण करून ही लोभाच्या तीव्रतेने अग्नीत किड्याप्रमाणे उझून मरतो. जो श्रावक आपल्या शक्त्यनुसार प्रतिदिन देव, शास्त्र, गुरुंची पूजा व सुपात्राला दान देतो तो सम्यगृदृष्टी श्रावक मोक्षमार्गात शीघ्र गमन करतो.

महापुराणामध्ये जिनसेनाचार्य म्हणतात की " जो जीव अष्टमूलगुणांचे पालन करतो. अरंहत भगवंतांनी सांगितलेल्या सर्व आचरणांचे पालन करतो तो उत्तम द्विज उत्कृष्ट ब्रह्मतेज-आत्मतेजाला धारण करतो."

याप्रकारे श्रावकाचार व अष्टमूलगुण याविषयावर संक्षिप्त लेखन केले. हा विषय अत्यंत रोचक असून प्रत्येकाने अष्टमूलगुणांचे पालन अवश्य केलेच पाहिजे पण शोधकर्ता विद्यार्थ्यांसाठी हा एक शोधपूर्ण विषय आहे. हा गंभीर असलेला विषय एका मोठ्या ग्रंथरूपात तयार होऊ शकतो.

□□□

## स्वावलम्बी जीवनका सच्चा मार्ग

- पं. फूलचन्द्र सिद्धान्तशास्त्री

स्वावलम्बन दो शब्दोंसे मिल कर बना है - स्व और अवलम्बन। इसका अर्थ है किसी भी आत्मकार्यमें परमुखापेक्षी नहीं होना। धर्म व्यक्तिके जीवनमें आई हुई कमजोरीको दूर कर उसे स्वावलम्बी बनाता है। इसे जीवनमें उतारनेका मुख्य मार्ग यतिधर्म है। गृहस्थ धर्म कमजोरीको स्वीकार करके चलता है, पर यतिधर्म इस प्रकारकी कमजोरीको थोड़ा भी प्रश्रय नहीं देता। आशय यह कि यतिधर्मके आचरणसे पूर्ण स्वावलम्बनकी शिक्षा मिलती है और गृहस्थ-धर्म शनैः शनैः स्वावलम्बनकी ओर ले जाता है।

इसके लिए सर्वप्रथम यह श्रद्धा करनी होती है कि मै भिन्न हूँ और ये शरीर, स्त्री, पुत्र, धनादि भिन्न हैं। इस श्रद्धाके दृढ़ होनेपर यह जीव इन पदार्थोंके त्याग के लिए प्रयत्नशील होता है। वह ममकार और अहंकारभावका त्याग करता है। जो परका रंचमात्र भी सहारा लिये बिना स्वावलम्बन पूर्वक जीवन यापन करनेका अभिलाषी होता है, वह यतिधर्मकी दीक्षा लेता है और जो भीतरी कमजोरीवश यकायक ऐसा करनेमें अपनेको असमर्थ पाता है वह गृहस्थ-धर्मको स्वीकार करता है। गृहस्थ शनैःशनैः स्वावलम्बनकी शिक्षा लेता है। जैसे-जैसे स्वावलम्बनपूर्वक जीवन बितानेमें उसके दृढ़ता आती है, वैसे-वैसे वह परपदार्थोंके आलम्बनको छोड़ता जाता है और अन्तमें वह भी पूर्ण स्वावलम्बनका अभ्यासी बन जाता है।

माना कि यति शरीरके लिए आहार लेता है, मल-मूत्रका त्याग करता है, थकावट आदिके आनेपर विश्राम करता है, स्वमें चित्तके न रहने पर अन्यको उपदेश आदि देता है, केश आदिके बढ जानेपर उनका उत्पाटन करता है और तीर्थयात्रादिके लिए गमनागमन करता है, इसलिए यह शंका होती है कि यतिको पूर्ण स्वावलम्बी कैसे कहा जाय? प्रश्न है तो मार्मिक और किसी अंशमें जीवनकी कमजोरीको व्यक्त करनेवाला भी, पर यह कमजोरी यकायक दूर नहीं की जा सकती है। शरीरका सम्बन्ध ऐसा नहीं है, जिसका त्याग एक झटकेमें किया जा सके। जैसै धन, पुत्र आदि जुदा हैं, वैसे शरीर जुदा नहीं है। शरीर और आत्मप्रदेश एक क्षेत्रावगाही हो रहे हैं और इनका परस्पर संश्लेष भी हो रहा है। अतः शरीरके रहते हुए यावन्मात्र प्रवृत्तिमें इनका निमित्त-नैमित्तिक-सम्बन्ध बना हुआ है। यही कारण है कि पूर्ण स्वावलम्बन (यति धर्म) की दीक्षा लेनेपर भी संसार अवस्थामें जीवन्मुक्त अवस्था मिलनेके पूर्व तक बहुत सी शरीराश्रित क्रियाओंमें आत्मा निमित्त होता रहता है। यदि उन क्रियाओंसे सर्वथा उपेक्षा भाव रखनेका प्रयत्न किया जाता है तो आत्माश्रित ध्यान-भावना आदि

क्रियाओंका किया जाना ही कठिन हो जाता है। पर इतने मात्रसे स्वावलम्बन पूर्वक जीवनयापनकी भावना लुप्त नहीं हो जाती है, क्योंकि शरीरके सम्बन्धके साथ रागभावके रहते हुए बुद्धिपूर्वक या अबुद्धिपूर्वक शरीरमूलक सब प्रकारकी क्रियाओंको सर्वथा नहीं छोड़ा जा सकता। जिन क्रियाओंके नहीं करनेसे शरीरकी स्थिति बनी रह सकती है वे क्रियाएँ तो छोड़ दी जाती हैं, किन्तु जो क्रियाएँ शरीरकी स्थितिके लिए आवश्यक हैं, उन्हे स्वीकार करना पड़ता है। दृष्टि शरीरके अवलम्बनको कम करते हुए स्वावलम्बनकी ही रहती है। यह शरीरके लिए की जानेवाली क्रियाओंको प्रशस्त नहीं मानता और कारणवश ऐसी क्रियाके नहीं करनेपर परम आनन्दका अनुभव करता है।

स्वावलम्बी जीवनका यही सच्चा मार्ग है, जो इस प्राणीको संसार गर्तसे निकालकर मुक्तिका पात्र बनाता है। संसारका प्रत्येक प्राणी ऐसे स्वावलम्बनका अभ्यासी बने यह हमारी कामना है।



### : समयसार नाटक :

कोऊ शिष्य कहै स्वामी! असुभक्रिया असुद्ध,  
सुभक्रिया सुद्ध तुम ऐसी क्यौं न वरनी।  
गुरु कहै जबलौं क्रियाके परिनाम रहैं,  
तबलौं चपल उपयोग जोग धरनी॥  
थिरता न आवै तोलौं सुद्ध अनुभौ न होइ,  
यातैं दोऊ क्रिया मोख-पंथकी कतरनी।  
बंधकी करैया दोऊ दुहूमें न भली कोऊ,  
बाधक विचारि मैं निसिद्धु कोनी करनी॥१२॥ पुण्यपाप एकत्वद्वार

- पं. बनारसीदासजी

## अनेकांत आणि स्याद्वाद

संकलन - श्री. जीवेन्द्र जडे, बाहुबली

१) अनेकांत -

परमागमस्य जीवं निषिद्धुजात्यन्धसिन्धुरविधानम्।  
सकलनयविलसितानां विरोधमथनं नम्याम्यनेकान्तम्॥

परमागम म्हणजे उत्कृष्ट आगम अर्थात जैनसिद्धान्त, त्याचा प्राणस्वरूप असणाऱ्या, जन्मांध पुरुषांकदून होणाऱ्या हत्तीच्या स्वरूपाच्या विधानाचा निषेध करणाऱ्या, सर्वनयविवक्षेने विभूषित पदार्थाच्या विरोधास दूर करणाऱ्या अनेकान्तास मी नमस्कार करतो.

समयसार ग्रंथाच्या प्रारंभी आचार्य अमृतचन्द्र म्हणतात -  
अनन्तधर्मणस्तत्त्वं पश्यन्ती प्रत्यगात्मनः।  
अनेकान्तमयी मूर्तिर्नित्यमेव प्रकाशताम्॥

ज्यामध्ये अनेक अन्त म्हणजे धर्म आहेत अशी ज्ञान आणि वचनरूप मूर्ती सदैव प्रकाशरूप राहो. ती मूर्ती अनन्तधर्मयुक्त व परद्रव्यापासून तसेच परद्रव्याच्या गुणपर्यायांपासून भिन्न आणि परद्रव्याच्या निमित्ताने होणाऱ्या आपल्या विकारी भावांपासून कथंचित भिन्न अशा आत्मस्वरूपास पाहते.

वस्तूचे स्वरूप सामान्यविशेषात्मक अनेक धर्मस्वरूप आहे. त्याची सिद्धी स्याद्वादानेच होऊ शकते. आचार्य अमृतचन्द्र समयसाराच्या परिशिष्टामध्ये म्हणतात -

स्याद्वादो हि समस्तवस्तुतत्त्वसाधकमेकमस्खलितं शासनमर्हत्सर्वज्ञस्य।  
स तु सर्वमनेकान्तात्मकमित्यनुशास्ति, सर्वस्यापि वस्तुनोऽनेकान्तस्वभावत्वात्।

स्याद्वाद सर्व वस्तूंच्या स्वरूपास सिद्धु करणारे अरिहंत सर्वज्ञ भगवंतांचे एक अस्खलित (निर्बाध) शासन आहे. स्याद्वाद 'सर्व अनेकान्तस्वरूप आहे.' याप्रमाणे उपदेश करतो. कारण सर्व वस्तू अनेकान्तस्वभावी आहेत.

अनेकान्ताची व्याख्या करताना पुढे आचार्यश्री अमृतचन्द्र लिहितात -  
यदेव तत्तदेवातत्, यदेवैकं तदेवानेकं, यदेव सत्तदेवासत्, यदेव नित्यं  
तदेवानित्यमित्येकवस्तुवस्तुत्वनिष्पादकपरस्परविरुद्धशक्तिद्वय-प्रकाशनमनेकान्तः।  
अर्थ - जी वस्तू तत्स्वरूप आहे, तीच वस्तू अतत्स्वरूप आहे. जी वस्तू एक आहे, तीच

वस्तू अनेक आहे, जी वस्तू सत् आहे, तीच वस्तू असत् आहे, जी वस्तू नित्य आहे, तीच वस्तू अनित्य आहे. याप्रमाणे एकाच वस्तूमध्ये वस्तुत्वास उत्पन्न करणाऱ्या परस्परविरुद्ध दोन शक्त्यांचे (धर्मांचे) प्रकाशित होणे अनेकान्त आहे.

आणखीही पहा-

**सदसन्नित्यानित्यादिसर्वथैकान्तप्रतिक्षेपलक्षणोऽनेकान्तः।**

– देवागम – अष्टशती कारिका १०३

**अर्थ-** वस्तू सर्वथा सत् आहे अथवा असत् आहे, नित्यच आहे अथवा अनित्यच आहे, याप्रमाणे सर्वथा एकान्ताचे निराकरण करणे यास अनेकान्त म्हणतात.

याप्रमाणे अनेकान्तामध्ये परस्पर विरोधी भासणारे दोन धर्म असतात.

वस्तू केवळ अनेक (अनंत) धर्मांचाच (गुणांचाच) पिंड नाही तर वस्तू परस्पर विरोधी दिसणाऱ्या अनेक धर्मांचाही पिंड आहे. वस्तूचे वस्तुत्व विरोधी भासणाऱ्या धर्मांच्या अस्तित्वामध्येच आहे. जर वस्तूमध्ये असे विरोधी धर्म नसते तर वस्तूच समाप्त झाली असती अर्थात वस्तूचे अस्तित्वच राहिले नसते.

जर वस्तूला सर्वथा एकान्तरूप मानले तर ती वस्तू काहीही अर्थक्रिया (कार्य) करू शकत नाही आणि अर्थक्रियेच्या अभावामध्ये वस्तूचे वस्तुत्व-अस्तित्व कसे काय राहू शकेल? तथापि जगामध्ये बहुभाग लोक हठाग्रही असतात. ते वस्तूच्या यथार्थ स्वरूपाचा-अनेकान्त स्वरूपाचा विचार करीत नाहीत व वस्तूस एकान्तस्वरूपी मानतात.

म्हटलेच आहे की,

आग्रही बत निनीषति युक्तिं तत्र यत्र मतिरस्य निविष्टा।

पक्षपातरहितस्य तु युक्तिर्यन्त्र तत्र मतिरेति निवेशम्॥

दुराग्रही मनुष्याने जो पक्ष निश्चित केलेला असतो तेथेच तो आपली युक्ती लावू इच्छितो; परंतु जो आग्रहरहित होऊन निष्पक्ष दृष्टीने विचार करू इच्छितो तो युक्तीचे अनुसरण करून उपर्युक्त अनेकान्ताचा विचार करतो व त्यासुराव वस्तुस्वरूपाचा निश्चय करतो.

एकान्तवादीला वाटते की, जी वस्तू सत् आहे ती असत् कशी असू शकेल? सत् वस्तू असत् असण्यामध्ये त्यास विरोधादी दोष प्रतीत होतात. असे वाटणाऱ्यांनी आपमीमांसा ग्रंथातील खालील श्लोकावर नजर टाकावी.

सदेव सर्वं को नेच्छेत् स्वरूपादिच्चतुष्यात्।

असदेव विपर्यासान्न चेन्न व्यवतिष्ठते॥

स्वरूप आदी चतुष्टयाच्या अपेक्षेने सर्व वस्तुंना सत् कोण मानणार नाही? आणि पररूपादी चतुष्टयाच्या अपेक्षेने वस्तुंना असत् कोण स्वीकारणार नाही? अशा प्रकारच्या व्यवस्थेच्या अभावामध्ये कोणत्याही तत्त्वाची सुव्यवस्थित व्यवस्थाच सिद्ध होऊ शकणार नाही.

प्रत्येक द्रव्याचे स्वतःचे स्वरूप, स्वतःचे क्षेत्र, स्वतःचा काळ व स्वतःचा भाव (स्वभाव) असतो. या चारांनाच स्वरूपादी चतुष्टय म्हणतात. आपल्या स्वरूपाहून भिन्न जे परपदार्थाचे स्वरूपादी चतुष्टय त्यांना पररूपादी चतुष्टय म्हणतात.

घट, घट द्रव्याच्या अपेक्षेने घट आहे. पट (वस्त्र) द्रव्याच्या अपेक्षेने घट नाही. घट द्रव्याचे जे स्वतःचे क्षेत्र आहे, त्या अपेक्षेने घट आहे, पट द्रव्याच्या क्षेत्राच्या अपेक्षेने घट नाही. ज्या काळामध्ये (पर्यायामध्ये) घट आहे त्या काळाच्या अपेक्षेने घट आहे. म्हणजेच घटाचा सद्ब्राव आहे. पट द्रव्याच्या काळाच्या अपेक्षेने घटाचा सद्ब्राव नाही. याचप्रमाणे घट द्रव्याच्या स्वभावाच्या अपेक्षेने घटाचा सद्भाव आहे. पट द्रव्याच्या स्वभावाच्या अपेक्षेने घटाचे अस्तित्व नाही.

ज्यांना एकच घट एकाचवेळी सत् व असतरूप होण्यामध्ये विरोध प्रतीत होतो त्यांनी विचार करावा की घटास घटच का म्हणतात? पट का म्हणत नाहीत?

घटाला घट यासाठी म्हणतात की, घटाचे काम घटच करू शकतो, पट (वस्त्र) नाही. दुसऱ्या शब्दात सांगावयाचे झाले तर असे म्हणता येर्इल की घट आपल्या अपेक्षेनेच घट आहे, पटाच्या अपेक्षेने घट नाही अर्थात घट आपल्या अपेक्षेने सत् आणि पट इत्यादी अन्य समस्त द्रव्यांच्या अपेक्षेने असत् आहे. घट आहेही आणि नाहीही असे ऐकण्यात विरोध अवश्य भासतो; परंतु हा विरोध साहित्यातील विरोधाभास अलंकाराप्रमाणे आहे.

**जसे- महात्मानः लक्ष्मीं तृणवत्मन्यन्ते, तद्भारेण नमन्त्यपि।**

मोठे लोक लक्ष्मीला तृणासमान मानतात आणि तिच्या भाराने (ओळ्याने) दबतातसुद्धा. येथे शब्दांमध्ये विरोध आहे. कारण जर लक्ष्मी तृणासमान हलकी आहे तर तिच्या ओळ्याने कोण कसा दबू शकतो; परंतु येथे अर्थामध्ये कोणताही विरोध नाही. उक्त वाक्याचा यथार्थ अर्थ आहे- मोठे लोक लक्ष्मीला गवताप्रमाणे तुच्छ मानतात व लक्ष्मी असतानाही नम्र राहतात, उद्धट नसतात.

उक्त विवेचनावरून ही गोष्ट स्पष्ट होते की, घट न सर्वथा सत् आहे न सर्वथा असत्; परंतु घट सत् असत् रूप आहे.

येथे घट उपलक्षण आहे. घटाद्वारे येथे समस्त पदार्थाचे ग्रहण करणे इष्ट आहे. ज्याप्रमाणे घट सत् असत् दोन्ही रूपाचा आहे त्याप्रमाणे समस्त पदार्थ सत् असत् आहेत. जे लोक पदार्थास सर्वथा सत् अथवा सर्वथा असत् मानतात ते एकान्तवादी आहेत.

वस्तू याप्रमाणे अनेक विरोधी धर्माचे अविरुद्ध स्थान आहे. वस्तूमध्ये केवळ सत्त्व व असत्त्व धर्मच नाहीत तर नित्यत्व-अनित्यत्व, एकत्व-अनेकत्व, इत्यादी धर्मसुद्धा एकाच वेळी राहतात.

अनित्यता म्हणजेच पदार्थाचे प्रतिक्षण होणारे परिणमन. सर्वथा नित्य किंवा सर्वथा अनित्य वस्तू काहीही कार्य करू शकत नाही. हेच आसमीमांसा ग्रंथात म्हटले आहे-

नित्यत्वैकान्तपक्षेऽपि विक्रिया नोपपद्यते ।  
प्रागेव कारकाभावः क्व प्रमाणं क्व तत्फलम् ॥  
आसमीमांसा ३७.

**अर्थ-** सर्वथा नित्य पक्षामध्ये कोणत्याही प्रकारची क्रिया (कार्य) होऊ शकत नाही. कारण या पक्षामध्ये परिणमनाच्या अभावामध्ये कोणताही पदार्थ कारक (कर्ता) होऊ शकत नाही. त्यामुळे जे जीव संसारी आहेत ते संसारीच राहतील, मुक्तीलाही प्राप्त होऊ शकणार नाहीत.

याप्रमाणे नित्यत्वैकान्तवादींच्या ठिकाणी विकारांच्या अभावामुळे पुण्य, पाप, परलोक, बंध, मोक्ष आदी काहीही घटू शकत नाही.

हीच गोष्ट क्षणिकैकान्तवादींच्या बाबतीतही आहे. या मतानुसार हिंसा कोणीतरी दुसरा करतो व त्याचे फळ कोणत्यातरी दुसऱ्याच व्यक्तीला मिळते अर्थात सर्वत्र कृतनाश आणि अकृत अभ्यागमाचा प्रसंग ग्रास होतो. म्हणजेच जे आपण केले ते भोगावयाचे नाही व जे केले नाही ते भोगावयाचे. हाच तर अनर्थ आहे.

याचप्रमाणे पदार्थ एक आणि अनेकसुद्धा आहे. जसे घट हा पदार्थ माती द्रव्याच्या अपेक्षेने एक आहे व त्यातील रूप, रस आदी गुण आणि पर्यायांच्या अपेक्षेने अनेक आहे. आत्मद्रव्यसुद्धा अखण्ड द्रव्याच्या अपेक्षेने एक आहे आणि ज्ञानादी गुण व सुखदुःखादी पर्यायांच्या अपेक्षेने अनेक आहे.

वस्तूमध्ये वरीलप्रमाणे परस्पर विरोधी धर्मयुगल भिन्न भिन्न अपेक्षेने राहतात. म्हणून विरोधी धर्म एकाच वेळी एकाच द्रव्यात राहण्यास कोणताही विरोध नाही. लौकिकामध्येही आपण पाहतो की एकच पुरुष एकाचवेळी आपल्या पित्याच्या अपेक्षेने पुत्र व पुत्राच्या अपेक्षेने पिता आहे. याचप्रमाणे गुरु-शिष्य, शत्रु-मित्र हे धर्मही घटविता येतात.

## २) स्याद्वाद -

श्रीमत् परमगम्भीरस्याद्वादामोघलाञ्छनम् ।  
जीयात् त्रैलोक्यनाथस्य शासनं जिनशासनम् ॥

अनेकान्त स्वरूप वस्तूचे कथन करण्याची पद्धत म्हणजे स्याद्वाद किंवा अनेकान्तस्वरूप वस्तूचे कथन करण्याचे साधन किंवा उपाय म्हणजे स्याद्वाद होय.

स्याद्वाद हे कथनशैलीचे नाव आहे. स्याद्वाद म्हणजे अपेक्षावाद. अनेकान्त वाच्य आहे आणि स्याद्वाद वाचक आहे. अनेकवेळा अनेकान्त आणि स्याद्वाद हे शब्द एकार्थने वापरले जातात; परंतु ते पर्यायवाची शब्द नाहीत. आपण अनेकान्तवाद व स्याद्वाद यांना पर्यायवाची म्हणू शकतो. अनेकान्त आणि स्याद्वाद यांच्यामध्ये वाच्य-वाचक किंवा द्योत्य-द्योतक संबंध आहे.

स्याद्वाद हे संयुक्त पद आहे. स्यात् आणि वाद या दोन पदांपासून स्याद्वाद हे संयुक्त पद बनले आहे. स्याद्वादामध्ये स्यात् शब्द तिडन्त नाही. स्यात् निपात आहे. निपात (अव्यय) द्योतकही असतात व वाचकही असतात.

स्यादस्ति या वाक्यामध्ये ‘अस्ति’ पद अस्तित्व धर्माचे वाचक आहे आणि ‘स्यात्’ शब्द नास्तित्व आदी शेष अनन्त धर्माचा द्योतक आहे. ‘स्यात्’ शब्द हे सांगतो की, वस्तूमध्ये अस्तित्वाशिवाय नास्तित्व इत्यादी अन्यर्धमसुद्धा सत्ता ठेवतात.

‘स्यात्’ शब्द संशयाचा वाचक नसून तो एका निश्चित अपेक्षेचा वाचक आहे.

आसमीमांसा शास्त्रात स्यात् शब्दाचे विवरण पुढीलप्रमाणे आहे –

वाक्येष्वनेकान्तद्योती गम्यं प्रति विशेषकः ।  
स्यान्निपातोऽर्थयोगित्वात्तव केवलिनामपि ॥१०३॥

स्याद्वादः सर्वथैकान्तत्यागात् किंवृत्तचिद्विधिः ।

लघीयस्त्रय ग्रंथात –

अनेकान्तात्मकार्थकथनं स्याद्वादः ।

पंचास्तिकायसंग्रह ग्रंथात –

सर्वथात्वनिषेधकोऽनेकान्तताद्योतकः कथंचिदर्थे स्यात् शब्दो निपातः ।

स्याद्वादमंजरी ग्रंथामध्ये –

स्यादित्यव्ययमनेकान्तताद्योतकं ततः स्याद्वाद अनेकान्तवाद नित्यानित्याद्यनेक धर्मशब्दलैकवस्त्वभ्युपगम इति यावत् ।

स्यात् शब्द निपात आहे, एकान्ताचे निराकरण करून अनेकान्ताचे प्रतिपादन करतो, कथंचित् शब्दाचा पर्यायवाची शब्द आहे.

स्याद्वाद अनेकान्तस्वरूप पदार्थाची सिद्धी करतो. पुरुषार्थसिद्धयुपाय ग्रंथात म्हटलेच आहे की –  
एकेनाकर्षन्ती श्लथयन्ती वस्तुतत्त्वमितरेण ।  
अन्तेन जयति जैनी नीतिर्मन्थाननेत्रमिव गोपी ॥२२५॥

ताक करावयाच्या रवीच्या दोरीला ओढणाऱ्या गवळणीप्रमाणे जिनेन्द्रभगवंतांची स्याद्वादनीती वस्तुस्वरूपास एका नयाने (द्रव्यार्थिक नयाने) ओढते (मुख्य करते) व दुसऱ्या नयाने (पर्यायार्थिक नयाने) शिथिल करते (गौण करते).

उदा. जीवद्रव्य नित्यही आहे आणि अनित्यही आहे. जीवद्रव्य द्रव्यार्थिक नयाने नित्य आहे व पर्यायार्थिक नयाने अनित्य आहे.

विश्वातील प्रत्येक तत्त्वावर स्याद्वादमुद्रा अंकित आहे. म्हणूनच कुंदकुंदाचार्यांनी आपणास आत्मवैभव कसे प्राप झाले हे सांगताना ४ कारणांचा समयसारमध्ये निर्देश केला. १) आगमसेवन २) युक्तीचे अवलंबन ३) गुरुपदेश व ४) स्वसंवेदन. आगमसेवनामध्ये ते म्हणतात – ‘स्यात्’ पदाच्या मुद्रेने युक्त शब्दब्रह्माची – अरिहंतांच्या परमागमाची उपासना करून मला माझ्या आत्मवैभवाची प्राप्ती झाली आहे.

स्याद्वादाचे महत्त्व अमृतचंद आचार्य समयसार ग्रंथामध्ये सांगतात –

उभयनयविरोधधवंसिनि स्यात्पदाङ्केऽ  
जिनवचसि रमन्ते ये स्वयं वान्तमोहाः ।  
सपदि समयसारं ते परं ज्योतिरुच्चै –  
रनवमनयपक्षाक्षुण्णमीक्षन्त एव ॥

निश्चय आणि व्यवहार या दोन नयांच्या विषयामध्ये परस्पर विरोध आहे. त्या विरोधास नष्ट करणाऱ्या ‘स्यात्’ पदाने चिन्हित जिनवचनामध्ये जे जीव रमतात (अत्यंत प्रीतीसहित अभ्यास करतात) ते स्वयं अन्य कारणांशिवाय मिथ्यात्वाचे वमन करून अतिशयरूप परम ज्योतिस्वरूप शुद्धात्म्यास तत्काळ पाहतात. तो समयसाररूप शुद्ध आत्मा नवीन उत्पन्न झालेला नाही व एकान्तरूप कुनयाच्या पक्षाने खंडित होत नाही.

### ३) सप्तभंगी –

स्याद्वाद वस्तूच्या अनंत धर्मांपैकी एकावेळी एका धर्माचे प्रतिपादन करतो. प्रत्येक धर्माचे प्रतिपादन त्याच्या प्रतिपक्षी विरोधी धर्माच्या अपेक्षेने सात प्रकाराने केले जाते. याच सात प्रकाराने प्रत्येक धर्माचे प्रतिपादन करण्याच्या शैलीस सप्तभंगी म्हणतात.

वस्तूमध्ये अनंत धर्मयुगल आहेत. म्हणून अनंत धर्मयुगलांच्या अपेक्षेने अनन्त सप्तभंग्या बनतात.

सप्तभंगीचे लक्षण -

**प्रश्नवशादेकस्मिन् वस्तुन्यविरोधेन विधिप्रतिषेधकल्पना सप्तभंगी ।  
तत्त्वार्थराजवार्तिक**

एका वस्तूमध्ये अविरोधपूर्वक विधी आणि प्रतिषेधाची कल्पना करणे सप्तभंगी आहे.

अस्तित्व एक धर्म आहे आणि नास्तित्व त्याचा प्रतिपक्षी धर्म आहे. आपल्या प्रतिपक्षी सापेक्ष अस्तित्व धर्माच्या अपेक्षेने सप्तभंगी खालीलप्रमाणे बनते -

- |                                      |                                       |
|--------------------------------------|---------------------------------------|
| १) स्यादस्ति घटः ।                   | घट कथंचित आहे.                        |
| २) स्यान्नास्ति घटः ।                | घट कथंचित नाही.                       |
| ३) स्यादस्तिनास्ति घटः ।             | घट कथंचित आहे आणि नाही.               |
| ४) स्यादवक्तव्यो घटः ।               | घट कथंचित अवक्तव्य आहे.               |
| ५) स्यादस्ति अवक्तव्यश्च घटः ।       | घट कथंचित आहे आणि अवक्तव्य आहे.       |
| ६) स्यान्नास्ति अवक्तव्यश्च घटः ।    | घट कथंचित नाही आणि अवक्तव्य आहे.      |
| ७) स्यादस्तिनास्ति अवक्तव्यश्च घटः । | घट कथंचित आहे, नाही आणि अवक्तव्य आहे. |

उक्त सात भंगांमध्ये १, २, ३, ४ हे तीन भंग मूळ भंग आहेत. उर्वरित चार भंग संयोगजन्य आहेत.

प्रश्न - भंग सातच आहेत काय ? का ?

उत्तर - भंग सातच आहेत. कारण प्रश्नकर्ता प्रश्न सातच करतो. सातच प्रश्न करण्याचे कारण त्याच्या जिज्ञासा सात प्रकारच्या असतात. जिज्ञासा सातच प्रकारच्या असण्याचे कारण त्याला सात प्रकारचाच संशय असतो. सात प्रकारचाच संशय असण्याचे कारण त्याच्या विषयस्वरूप वस्तुनिष्ठ धर्म सात आहेत.

याप्रमाणे उत्तरदाता प्रश्नांना अनुसरून सात प्रकारची उत्तरे देतो. या सात उत्तरानांच ‘सप्तभंगी’ म्हटले आहे.

वस्तूमध्ये विरोधी-अविरोधी धर्मयुगल अनंत आहेत. म्हणून प्रत्येक धर्मयुगलाच्या अपेक्षेने वस्तूमध्ये अनंत सात सात भंग होतात, म्हणजेच अनंत सप्तभंग्या बनतात. हेच आचार्य विद्यानंदीच्या अष्टसहस्रीमधील पुढील कथनावरून स्पष्ट होते.

अनन्तानामपि सप्तभंगीनामिष्टत्वात् । तत्रैकत्वानेकत्वादिकल्पनयापि सप्तानामेव भंगानामुपपत्तेः । प्रतिपाद्यप्रश्नानं तावतामेव संभवात् । प्रश्नवशादेव सप्तभंगीति नियमवचनात् ।

## जैन धर्म में अहिंसा

- श्री. निखिल देसाई, मुंबई.

यह बहुत श्रेष्ठ विषय है और जैन धर्म का मूलभूत सिद्धांत है। जैन धर्म तीन सिद्धांतों पर आधारित रहा है।

१)आत्मज्ञान २)अहिंसा ३)अनेकान्त

यह निबंध अहिंसा पर आधारित है।

सर्व धर्मों में जैन धर्म श्रेष्ठ क्यों है, यह जानना बहुत जरूरी है।

जैन धर्म के सिवाय अन्य धर्मोंमें भी अहिंसा को महत्व बहुत है। जहाँ अन्य दर्शनों की अहिंसा समाप्त होती है, वहाँ से जैन-दर्शन की अहिंसा प्रारंभ होती है। हमें किस की हिंसा करनी चाहिए? किसी भी जीव की हिंसा नहीं करनी चाहिए। इस बारेमें महत्वपूर्ण समझ मिलनी चाहिए थी, लेकिन कभी भी मिल न सकी, तब जैनदर्शन ने अहिंसा को पूरी गहराई और सत्यता के साथ प्रस्तुत किया। जैन धर्म ने अहिंसा का बहुत गहराई में जाकर मर्म स्पष्ट किया है। अहिंसा यांने हिंसा का अभाव। किसी भी जीव की हिंसा नहीं करना। जीव याने क्या? जिसमें चेतन अर्थात् ज्ञान दर्शन शक्ती हो उसे जीव द्रव्य कहा जाता है। जीव कितने प्रकार के होते हैं? जीव पाच प्रकारके हैं। एकेन्द्रिय, दो इन्द्रिय, तीन इन्द्रिय, चार इन्द्रिय और पंचेन्द्रिय जीव होते हैं।

१)एकेन्द्रिय जीव - पृथ्वीकायिक, जलकायिक, अग्निकायिक, वायुकायिक, वनस्पतिकायिक ये सब एकेन्द्रिय जीव हैं। साधारण वनस्पति को निगोद कहते हैं। एकेन्द्रिय जीव को आँख, कान, वाचा, अंग-उपांग नहीं होते। ज्ञान भी अल्पमात्र रहता है। इन जीवोंका दुःख वे स्वयं भोगते हैं और केवलीही उसे जानते हैं।

२)दो इन्द्रिय जीव -जो रस, स्पर्श को जानता है, जैसे शंख, छीप, कृमि, इल्ली वगैरह।

३)तीन इन्द्रिय जीव -जो रस, स्पर्श और गंध को जानता है जैसे चींटी।

४)चार इन्द्रिय जीव -जो स्पर्श, रस, गंध व वर्ण को जानता है जैसे मक्खी, भँवरा, मच्छर इत्यादि।

५)पंचेन्द्रिय जीव -देव, मनुष्य, नारक, तिर्यच, जलचर, थलचर, इत्यादि जिसके स्पर्शन, रसना, घ्राण, चक्षु, कर्ण ये पाच इन्द्रिय होते हैं वे पंचेन्द्रिय जीव हैं।

उपर्युक्त जीवों की हिंसा न करना अहिंसा है। इन जीवों की पूर्ण जानकारी करके हिंसा का त्याग और अहिंसा का स्वीकार अति आवश्यक है। आत्मा में रागादि भावों की उत्पत्ति होना यह

हिंसा है और उत्पत्ती न होना वह अहिंसा है।

हिंसा के भेद -

१) संकल्पी हिंसा - बिना किसी उद्देशके संकल्पपूर्वक की जानेवाली हिंसा संकल्पी हिंसा है।

२) आरंभी हिंसा - भोजन बनाना, घरकी सफाई करना इत्यादी कार्योंमें होनेवाली हिंसा आरंभी हिंसा है।

३) उद्योगी हिंसा - व्यापारादी कार्य करके धन उपार्जन करतेसमय होनेवाली हिंसा उद्योगी हिंसा है।

४) विरोधी हिंसा - देशकी रक्षाके निमित्त, स्वरक्षाके निमित्त या अपने आश्रितोंकी रक्षाके निमित्त युद्धादिमें की जानेवाली हिंसा विरोधी हिंसा है।

हिंसा और अहिंसाका निश्चयसे लक्षण -

अप्रादुर्भावः खलु रागादीनां भवत्यहिंसेति।

तेषामेवोत्पत्तिर्हिंसेति जिनागमस्य संक्षेपः ॥४४॥ पुरुषार्थसिद्ध्युपाय।

अर्थ - निश्चयसे रागादिभावोंका प्रकट न होना यही अहिंसा है और उन रागादिभावोंका उत्पन्न होना ही हिंसा है, ऐसा जैन सिद्धान्तका सार है।

विश्व के किसी भी धर्म में, किसी भी शास्त्र में किसी भी साधु-संत-महात्माओंने अहिंसा के बारे में इतनी गहन बात समाज के सामने रखी नहीं है, जो जैन धर्म ने समाज के सामने रखी है, इतना ही नहीं वैज्ञानिक प्रयोग शाला में इस को सिद्ध किया है, इस लिये अहिंसा सर्वश्रेष्ठ धर्म है।



### : भद्रभारती :

आपल्या दोषांचे निरीक्षण करून त्यांच्या निष्कासनासाठी सतत अभ्यासाची आवश्यकता असते. यश येवो न येवो, केलेले प्रयत्न वाया जात नाहीत.

- गुरुदेव समंतभद्र महाराज



विभाग - ८



विचारवंतांच्या निवडक  
सामाजिक लेखांचा  
संग्रह





















































































**श्रीमती गजाबेन समारंभ व गौरव ग्रंथासाठी देणगी दिलेल्या  
दातारांची शुभनामावली**

अ.क्र.	दातारांचे शुभनाव	रक्कम
१)	ध. श्रीमती शरयूताई दफतरी, द्वारा- अहिंसा प्रसारक ट्रस्ट, मुंबई	२५,०००=००
२)	ध. सौ. आरती अशोक घिया, मुंबई	११,०००=००
३)	ध. ब्र. सुजाता रोटे, बाहुबली	११,०००=००
४)	गुपदान	११,०००=००
५)	ध. सौ. मृणालिनी मो. शहा, बारामती	११,०००=००
६)	ध. श्री. सुबोध वालचंद शहा, पुणे	११,०००=००
७)	ध. श्री. मंगेश अनिल गांधी, पुणे	११,०००=००
८)	ध. श्री. राजेंद्र वाडीलाल गांधी, मुंबई	११,०००=००
९)	ध. श्री. कुमारभाई भीमानी, मुंबई	११,०००=००
१०)	ध. श्री. अरिंजय सुभाष मेहता, अक्कलकोट	११,०००=००
११)	ध. ब्र. मंजूषा हुकुमचंद दोशी, अकलूज	११,०००=००
१२)	ध. श्री. सत्यजीत सुरेश मेहता, सोलापूर	११,०००=००
१३)	ध. श्री. मनोज सुधीर मेहता, अक्कलकोट	११,०००=००
१४)	ध. सौ. मेघा किरण पाटील, कोल्हापूर	११,०००=००
१५)	ध. श्री. धनराज नथमलजी बाकलीवाल, इचलकरंजी	११,०००=००
१६)	ध. सौ. मंजूषा सुहास शहा, मुंबई	११,०००=००
१७)	ध. श्री. चकोर नलिनचंद गांधी, पुणे	१०,०००=००
१८)	ध. श्री. मृगांक विमलचंद गांधी, पुणे	७,०००=००
१९)	ध. डॉ. अशोक धरमचंद व्होरा, नातेपुते	५,०००=००
२०)	ध. सौ. ज्योती जितेंद्र शहा, पुणे	५,०००=००
२१)	ध. श्री. बाहुबली नानचंद मेहता, अक्कलकोट	५,०००=००
२२)	ध. सौ. सुरेखा अरविंद शहा, पुणे	५,०००=००
२३)	सुश्री उषाताई दादा खंजीरे, सांगली	५,०००=००
२४)	ध. सौ. ममता नितिन शहा, मुंबई	५,०००=००
२५)	ध. श्री. मंगल शिरीष गांधी, सोलापूर	५,०००=००
	ध. श्री. साकेत सारंग गांधी, लातूर	५,०००=००

**गुरुकुलमाता गजाबेन-गैरवगाथा**

३२४

२६)	ध. श्री. जतीन्द्र कुमुदचंद गांधी, पुणे	५,०००=००
२७)	ध. सौ. भैरवी तुषार मेहता, पुणे	५,०००=००
२८)	ध. सौ. व श्री. एस.एस.पाटील, बाहुबली	३,३३३=००
२९)	ध. सौ. सरिता रमेश असावे, मुंबई	२,५००=००
३०)	ध. सौ. मुग्धा प्रशांत कोठाडिया, पुणे	२,५००=००
३१)	ध. सौ. रजनी शरदकुमार शहा, कोल्हापूर	२,५००=००
३२)	ध. श्री. महावीर आण्णा पाटील, सांगली	२,१०१=००
३३)	कु. स्वयंप्रभा पाटील, सांगली	२,००१=००
३४)	ध. श्री. सुनीलकुमार जैनापुरे, राजकोट	२,०००=००
३५)	ध. सौ. निरूपा शहा, मुंबई	२,०००=००
३६)	स्व. आदिनाथ रामचंद्र भिवटे स्मरणार्थ कु. अनुप आदिनाथ भिवटे, कोल्हापूर	१,१११=००
३७)	श्री कंकुबाई श्राविकाश्रम, कारंजा	१,०००=००
३८)	ध. श्री. संजीव गजकुमार रूईवाले, कारंजा	१,०००=००
३९)	ध. श्री. प्रमोद शिशुपाल चवरे, कारंजा	१,०००=००
४०)	ध. श्री. कीर्तिकुमार धन्यकुमार भोरे, कारंजा	१,०००=००
४१)	ध. श्री. शिरीष देवकुमार चवरे, कारंजा	१,०००=००
४२)	ध. श्री. श्रेणिक बाहुबली शहा, पुणे	१,०००=००
४३)	गुपदान, बाहुबली	१,०००=००
४४)	ध. श्रीमती सुशीला देवेंद्र चव्हाण, निपाणी	१,०००=००
४५)	ध. श्री. अशोक विष्णुकुमार चवरे, कारंजा	५००=००
४६)	ध. सौ. अरुणाबाई धन्यकुमार भोरे, कारंजा	५००=००
४७)	ध. सौ. प्रज्ञा संतोष डोणगावकर, कारंजा	५००=००
४८)	श्री महावीर ब्रह्मचर्याश्रम, कारंजा	५००=००
४९)	ध. श्री. विजया अजितकुमार भीसीकर, कारंजा	५००=००
५०)	ब्र. पद्मलोचना राजगोंडा पाटील, उदगाव	५००=००
५१)	ध. श्री. प्रवीण कांतिलाल रूईवाले, कारंजा	३००=००
५२)	ध. श्री. प्रांजली प्रमोद रूईवाले, कारंजा	३००=००
५३)	ध. श्री. हौशाक्का आण्णासो पाटील, बाहुबली	२०१=००